

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

БІЛИНСЬКИЙ Олег Олегович

УДК 904.4(282.247.324-197.4)”638”

ПАМ’ЯТКИ СКІФСЬКОГО ЧАСУ НА СЕЙМІ

07.00.04 – археологія

Історичні науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Білинський О. О.

Науковий керівник

Болтрик Юрій Вікторович
кандидат історичних наук,
доцент,
завідувач відділу Польовий комітет

Київ – 2019

АННОТАЦІЯ

Білинський О. О. Пам'ятки скіфського часу на Сеймі. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.04 «Археологія». – Національний університет «Києво-Могилянська академія», Київ, 2019.

Територія басейну Сейму – це північний кордон лісостепової зони Лівобережжя, який збігається з поширенням пам'яток населення Лісостепу скіфського часу. Далі, на північ, лежали ареали лісових культур. Екологічне положення регіону змушувало місцеве населення до адаптації лісостепового господарства до відмінних природних умов та спонукало до контактів із сусіднім населенням лісової смуги. Незважаючи на унікальність регіону, він досить слабо досліджений. Спеціалізовані монографії та статті висвітлювали результати досліджень окремих пам'яток, проте об'єднання всіх відомостей у одній загальній роботі так і не було зроблено. Разом із унікальністю регіону, з огляду на контакти суспільств із різним господарством, та генезою, це зумовлює неабияку актуальність даної теми.

Історія дослідження археологічних пам'яток регіону налічує вже більше 200 років. За цей час тут працювало безліч експедицій, проте основною метою їх дослідження були переважно пам'ятки слов'янського та давньоруського часу, а матеріали пов'язані із добою раннього заліза виявлялися побіжно. Дослідження скіфського періоду у регіоні почалося близько 80 років тому. За цей час у Посейм'ї діяло декілька великих експедицій, роботи яких суттєво змінили уявлення про регіон.

Одним з перших дослідників, який звернув увагу на пам'ятки скіфського часу, був І. І. Ляпушкін. Дослідження у Посейм'ї привели дослідника до думки про належність пам'яток регіону до “пізньозольничної культури лісостепу” за термінологією автора та появи їх у регіоні близько IV ст. до н. е.

Хоча дослідник і відзначав певні особливості регіону, він стверджував близькість матеріального комплексу до решти територій Лісостепу та вважав мешканців Посейм'я мігрантами з Поворскля.

Приблизно в цей же час дослідження у Західному Посейм'ї, на Ширяєвському городищі, проводила В. А. Іллінська. Дослідниця заперечувала хронологічні та історичні реконструкції І. І. Ляпушкіна та вказувала на невідальність терміну “зольнична культура”. На її думку, населення Сейму було частиною культури “посульсько-донецького типу”, яка об'єднувала у собі все Лівобережжя. Хронологія пам'яток Сейму також була близькою – VI – IV ст. до н. е. Розкопки В. А. Іллінської на Ширяєвському городищі на більш ніж півстоліття стали єдиними дослідженнями фахових скіфологів у Західному Посейм'ї.

Докорінно ситуація змінилася у 1962 році із виходом низки публікацій присвячених пам'яткам Східного Посейм'я. Основною роботою тут була стаття А. Є. Аліхової, яка опублікувала результати своїх семилітніх досліджень на городищах Курської області. У першу чергу виявилось, що більшість пам'яток раннього залізного віку у регіоні належить не лісостеповому населенню скіфського часу, а носіям юхнівської культури. Стратиграфічні спостереження на городищі Кузіна Гора дозволили дослідниці виділити декілька хронологічних горизонтів та по новому реконструювати історію заселення регіону, додавши до неї почергове існування тут лісостепових та лісових суспільств. Пам'ятки досліджені А. Є. Аліховою суттєво відрізнялися від Ширяєвського городища у Західному Посейм'ї, що створило уявлення про Східне Посейм'я як ареал суто юхнівської культури.

Новий етап у дослідженні регіону пов'язаний з іменем А. І. Пузікової. Починаючи з 1969 року, вона великими площами досліджувала пам'ятки Східного Посейм'я, активно публікуючи результати своїх робіт. Масштабні дослідження вперше дозволили аргументовано говорити про матеріальний комплекс регіону, традиції домобудівництва та фортифікації. Дослідниця

дійшла висновку про значну кількість пам'яток лісостепових землеробів скіфського часу у регіоні та їх близькість до населення Лівобережжя і Подоння, встановила час появи пам'яток у кінці VII – VI ст. до н. е. та висунула припущення про зміну населення (зникнення пам'яток скіфського часу та заселення регіону носіями юхнівської культури) близько V ст. до н. е.

Впродовж останніх років активні дослідження у Західному Посейм'ї проводить експедиція Д. В. Каравайка. Ці роботи дали масовий матеріал із значної кількості пам'яток Західного Посейм'я, продемонструвавши наявність юхнівських матеріалів і у цьому регіоні, також було відновлено дослідження Ширяєвського городища.

Після виходу праць А. І. Пузікової, теоретичні дослідження скіфського періоду у регіоні базувалися переважно на переосмисленні вже здобутих матеріалів. Серед дослідників ведуться дискусії про те наскільки близьким був матеріальний комплекс Посейм'я до пам'яток Лівобережного лісостепу, про характер контактів із населенням юхнівської культури та про належність мешканців регіону до лісостепового населення Лівобережжя. Не до кінця встановленими лишаються ареал пам'яток, їх кількість, хронологія та особливості господарства.

Для з'ясування цих та інших питань у роботі був обраний підхід, який об'єднав у собі не лише звичні археологічні методи дослідження, а і статистичні та географічні підходи із застосуванням сучасних технологій.

Картографування та каталогізація пам'яток дозволили встановити кількість відомих на сьогодні об'єктів та ареал їх поширення. У роботі використано інформацію про 261 пам'ятку доби раннього заліза. Серед них 161 має матеріали скіфського часу, 58 – юхнівської культури, культурна належність решти до кінця не встановлена. Характерною рисою лісостепового населення Посейм'я є велика кількість укріплених поселень (55 городищ) та відсутність поховальних пам'яток. Аналіз топографії та укріплень дозволив розділити пам'ятки за топографічним положенням та типом укріплень. Точне

картографування та аналіз за допомогою методів ГС дозволили розділити регіон на Східне та Західне Посейм'я. Такий поділ підтверджується і деякими відмінностями у матеріальній культурі. Також у середині поселенської структури виділено окремі населені пункти, агломерації та мікрорегіони. Окрім розташування пам'яток, аналізувалися також їх ресурсні зони, що показало переважання різних за топографією структур, а отже різних типів господарства, якими займалося місцеве населення. Для уточнення останнього проведено аналіз остеологічного матеріалу з пам'яток, порівняння якого показало орієнтацію різних пам'яток на відмінні типи тваринництва та різну роль мисливства. Розкопки великими площами на кількох пам'ятках дали можливість для аналізу традицій домобудівництва населення та порівняння їх із сусідніми у часі та просторі суспільствами, а наявність випадкових знахідок людських кісток на деяких пам'ятках – для спекулятивних теорій про можливі поховальні практики населення.

Значна кількість опублікованих матеріалів з пам'яток підштовхнула до статистичного аналізу кераміки регіону. З огляду на відмінність керамічних традицій у Східному та Західному Посейм'ї, цей аналіз робився із використанням наявних у літературі типологій та підходів як для всього ареалу загалом, так і для кожного регіону окремо. Також згідно з існуючими типологіями аналізувалася й решта матеріального комплексу, що дозволило поточнити хронологію пам'яток. Цікаві результати дав аналіз клинкової зброї та кінського спорядження з регіону. Якщо вістря стріл виявлялися переважно на пам'ятках та чітко корелюють із різними етапами в історії регіону, то зразки клинкової зброї представлені переважно випадковими знахідками та подекуди виходять за межі хронології пам'яток. Загалом, хоча матеріальний комплекс Посейм'я і має характерні риси, його можна вважати звичним для лісостепу. Відмінності проявляються в основному у керамічних традиціях, які мають вплив попередніх суспільств та контактів із населенням лісової смуги, і традиції спорудження малих за площею та чисельних городищ.

У ході дослідження вдалося виділити горизонт найбільш ранніх пам'яток у регіоні, які належать до другої половини VIII – кінця VII ст. до н. е. і пов'язані із доживанням тут культур фінальної бронзи та генезою пам'яток юхнівської культури. Однозначно сказати щось про їх роль у складанні населення вже скіфського часу поки що складно. Масове заселення регіону населенням лісостепу відбулося близько середини VI ст. до н. е. Більш ранні дати для пам'яток із лісостеповим комплексом одиничні та до кінця не підтверджені. Середина VI – початок V ст. до н. е. – період існування більшості пам'яток. В цей час закріплюється поділ на Східне та Західне Посейм'я, максимального розвитку сягає поселенська структура. Близько початку V ст. до н. е. Східне Посейм'я запустіває. Наскільки зараз можна судити, частина населення регіону мігрувала у басейн верхнього Псла та у Подоння, проте, що спричинило таку міграцію поки сказати складно. Так само не зрозуміло, чи зачепили ці процеси територію Західного Посейм'я. Хоча пам'ятки, які існували в цей час у регіоні, відомі, їх кількість та точну хронологію поки що оцінити складно. Саме в цей час у Східному Посейм'ї починають з'являтися пам'ятки юхівської культури, населення якої, очевидно, мігрувало з басейну Десни, займаючи запустілі території. Зникнення пам'яток скіфського часу у Лівобережному лісостепу традиційно датується кінцем IV ст. до н. е. Поки немає достатніх підстав припускати, що Посейм'я було винятком. Останні матеріали, які, щоправда, відомі за випадковими знахідками належать саме до цього часу.

Ключові слова: скіфський час, Посейм'я, пам'ятки, регіон, просторовий аналіз, матеріальна культура.

ABSTRACT

Bilynskyi O. O. Scythian time sites on the Sejm river basin. - Qualifying scientific work on the rights of manuscripts.

Dissertation for the degree of candidate of historical sciences (philosophy doctor) in speciality 07.00.04 "Archaeology". — Institute of Archaeology of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2019.

The territory of the Sejm Basin is the northern boundary of the forest-steppe zone of the Dnipro Left Bank, which coincides with the spread of the sites of the forest-steppe population of the Scythian time. The area further north was occupied by forest. The ecotonic position of the region compelled the local population to adapt the forest-steppe economy to different natural conditions and to make contacts with the neighboring forest population. Despite the uniqueness of the region, it has been poorly researched. A few monographs and articles have highlighted the results of studies of individual sites, but the work of combining this information has not been done. The uniqueness of the region as well as the views on the contacts of societies with different economy and genesis, make this topic very relevant.

The history of archaeological sites in the region dates back for more than 200 years. During this time many expeditions have worked here, but they mostly focused on the sites of the Slavic and ancient times, and materials related to the early Iron Age have been discovered incidentally. The study of the Scythian period of the region began about 80 years ago. During this time, several major expeditions were in the Sejm region, which significantly changed its perception.

Ivan Lyapushkin was one of the first researchers to draw attention to the Scythian time sites there. His investigations in the Sejm basin led him to believe that the local sites belong to the late zolnik forest steppe culture according to the author's terminology and their appearance dates back to the IV century B.C. Although Ivan Lyapushkin recognized distinctive features of the region, he argued

that the material complex was close to the rest of the forest-steppe territory, and considered the inhabitants of Seym region to be migrants from Vorskla region.

Around the same time, Varvara Ilinskaya conducted a study of the Western Seym region at the Shiryaevo hillfort. The researcher denied the chronological and historical reconstructions of Ivan Lyapushkin and stated that the term “zolnik culture” was ill-considered. In her opinion, the Seym population was part of the “Posullya-Donetsk type culture” that united the whole Left Bank. The timeline of the Seym sites was also close: VI – IV centuries B.C. The excavations of Varvara Ilyinskaya at the Shiryaevo hillfort have become the only professional study on Scythian culture of in the Western Seym region for more than half a century.

The situation changed drastically in 1962, with the publication of a series of papers dedicated to sites of the Eastern Seym region. The article of Anna Alikhova, who published the results of a seven-year research at the Kursk region was the most prominent of them. First of all, it turned out that the majority of the early Iron Age sites in the region did not belong to the Scythian forest-steppe population, but to the Yuhniv culture. Stratigraphic observations at the Kuzina Gora settlement allowed the researcher to identify several chronological horizons and to reconstruct the history of the settlement of the region in a new way, adding the concept of the sequential existence of forest-steppe and forest societies there. The sites explored by Anna Alikhova differed from the Shiryaevo hillfort in the Western Seym region, which created the idea of the Eastern Seym region as an area of solely Yukhiv culture.

A new stage in the study of the region is associated with the name of Anna Puzikova. Since 1969, she had been exploring the large areas of the Eastern Seym sites, actively publishing the results of her work. Large-scale studies for the first time allowed to speak reasonably about the material complex of the region, the traditions of house building and fortification. The researcher concluded that there was a significant number of the sites of the local Scythian forest steppe farmers similar to the population of the Dnipro Left Bank and the Don regions, set the time

of their appearance to the late VII – VI centuries B.C. and suggested that population changed (the disappearance of Scythian sites and the occupation of the region by Yuhniv culture) around the V century B.C.

In recent years, expedition of Dmytro Karavayko actively researched the Western Sejm region. For the first time, these works provided mass material from a large number of Western Sejm sites, demonstrating the existence of Yuhniv materials in the region, and facilitated the renewal of the exploration of the Shiryaevo hillfort.

Since the publications of Anna Puzikova's works, theoretical studies of the Scythian period of the region were based mainly on rethinking the already obtained materials. There were discussions about the relationship between the Sejm material complex and the sites of the Left Bank Forest Steppe, the nature of contacts with the population of Yuhniv culture and whether the local inhabitants belonged to the forest steppe population of the Left Bank. The exact area of sites, their number, chronology and economy are still not fully established.

To address these and other issues, this work took an approach of combining both conventional archaeological research methods with statistical and geographical methods.

The mapping and cataloging of the sites made it possible to accurately determine the number of known objects and their distribution area. The work involves 261 early Iron Age sites, 161 of them have materials of the Scythian time, 58 – Yuhniv culture, the cultural identity of the rest is not fully established. A characteristic feature of the forest-steppe population is the large number of fortified settlements (55 settlements) and the lack of burial sites. An analysis of the topography and fortifications made it possible to divide the sites by topographic position and type of fortifications. Accurate mapping and GIS analysis made it possible to divide the region into Eastern and Western Sejm. This division is confirmed by differences in material culture. Separate settlements, agglomerations and micro-regions were also allocated in the middle of the settlement structure. In

addition to the location of the sites, their resource zones were also analyzed, which showed a predominance of different topographies of structures and, consequently, of different types of economy that the local population engaged in. To clarify the latter, an analysis of osteological material from the sites was performed, a comparison of which showed that the sites had different types of animal husbandry and the different role of hunting. Large excavations of several sites made it possible to analyze the traditions of housebuilding of the population and to compare it with neighboring societies, and the presence of stray findings of human bones on some sites gave ground for speculative theories about possible burial practices of the population.

A significant amount of published material from the sites has allowed to conduct a statistical analysis of the ceramics of the region. Given the differences in ceramic traditions in the Eastern and Western Sejm, this analysis has been done, both for the whole area, using the available typologies and approaches in the literature, and for each region separately. The rest of the material complex was also analyzed according to the existing typologies which allowed the timeline of the sites to be updated. The analysis of blade weapons and equestrian gear known in the region provided interesting results as well. Arrowheads have mostly been found on the sites and these findings correlated with different stages in the history of the region, but the blade weapons were mostly represented by stray findings, and their date sometimes went beyond the timeline of the sites. In general, it can be said that although the material complex of the Sejm region has unique features, it can be considered common for the forest-steppe area. The differences are mainly manifested in the ceramic traditions, which was influenced by the previous societies and contacts with the forest population, and the tradition of construction of small but numerous fortifications.

This study highlighted the chronological horizon of the earliest sites in the region, which date back to the second half of VIII – end of VII century B.C. and related to the last years of Final Bronze age cultures and first sites of Yukhiv

culture on this territory. It is still difficult to state something about their role in the Scythian population with certainty. The population process of the region by the people of the forest-steppe started around the middle of VI century B.C. There are only a few sites with forest-steppe complex with earlier dates which are and not fully confirmed. The majority of the sites dates back to the middle of VI - the beginning of the V century B.C. At this time, the division into the Eastern and Western Sejm is established, and the settlement structure reaches its maximum development. Around the beginning of the V century B.C. the Eastern Sejm became desolated. As far as we can tell, part of the population of the region migrated to the upper Psel basin and to the Don region, but the reason for this is unclear. It is also unknown whether these processes have affected the territory of the Western Sejm. Although the sites that existed in the region at this time are known, the number and exact timeline cannot be estimated yet. From that time, sites of Yuhiv culture began to emerge in the Eastern Sejm, whose population apparently migrated from the Desna basin to the deserted territories. The disappearance of sites in the Left Bank Forest Steppe is traditionally dated to the end of IV century B.C. So far, there is little reason to believe that the Sejm was the exception. The most recent materials, albeit to be stray findings, date back exactly to this time.

Key words: Scythian period, Sejm river basin, sites, spatial analysis, material culture.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України та іноземних держав:

1. Білинський О. О. Пам'ятки скіфського часу Посейм'я // Археологічні дослідження в Україні: здобутки і перспективи. Збірник матеріалів міжнародної студентської археологічної конференції. – Кам'янець-Подільський: Сисин О. В., 2010. – С. 56-59.
2. Білинський О. О. Матеріали скіфського часу з городища біля с. Воргол // Археологія: спадок віків: Матеріали міжнародної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених. – Київ: КНУ імені Тараса Шевченка, 2010. – С. 89-94.
3. Білинський О. О. Нові знахідки скіфських кинджалів із території Сумщини // Сумська старовина, XXXV, 2011. – С. 200-204.
4. Білинський О. О. К истории изучения памятников скифского времени в Среднем Посеймье и современное состояние проблемы // Древности Днепровского Левобережья от каменного века до позднего средневековья (к 80-летию со дня рождения А. И. Пузиковой). Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья. – IV. – Курск: МУП «Курская городская типография», 2012. – С. 110-117.
5. Білинський О. О. Керамічний комплекс скіфського часу з Мар'янівського поселення на Сеймі // Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Результати досліджень. Археологія і давня історія України. – 1 (12), 2013. – С. 84-87.
6. Білинський О. О., Кабанов Д. О. Пам'ятки скіфського часу у верхів'ях Псла // Археологія і простір. Археологія і давня історія України. – 2015. – 4 (17). – С. 122-127.
7. Білинський О. О., Шелехань О. В. Клинок зброя скіфського часу з Посейм'я // Магістеріум. – 2015. – Вип. 60. – С. 82-91.

8. Білинський О. О., Яхімовіч К. Господарство населення скіфського часу на Сеймі за даними геоінформаційного вивчення природних умов і пам'яток // Археологія і давня історія України. – 2018. – 1 (26). – С. 280-292.

9. Білинський О. О. Городища скіфського часу в Дніпровському лівобережному лісостепу: Загальна характеристика, каталог, типологія // Археологія і давня історія України. – 2018. – 1 (26). – С. 213-234.

10. Білинський О. О., Кабанов Д. О. Планировка поселень и домостроительство населения скифского времени в бассейне Сейма // Revista Arheologică. – 2018. – XIV (2). – С.13-26.

Статті в інших наукових виданнях та матеріали конференцій:

11. Білинський О. О. Використання ГІС у вивченні пам'яток скіфського часу на Сейм // I Всеукраїнський археологічний з'їзд: Програма роботи та анотації доповідей (Ніжин, 23–25 листопада 2018 р.). – Київ: ІА НАНУ, 2018. – С. 32-33.

ЗМІСТ

ВСТУП	16
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІЯ ПОЛЬОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА ІСТОРІОГРАФІЯ.....	20
1.1. Історія польових досліджень регіону.....	20
1.2. Проблеми генези, зникнення та етнокультурної історії у роботах попередників.....	32
1.3. Джерельна база роботи.....	54
РОЗДІЛ 2. АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ.....	56
2.1. Ареал пам'яток	56
2.2. Укріплені поселення	59
2.2.1. Причини появи городищ Посейм'я та їх функції	59
2.2.2. Загальна характеристика укріплень	63
2.2.3. Планування городищ	71
2.3. Неукріплені поселення	76
2.4. Житлобудівництво	78
2.5. Поховальні пам'ятки та проблема поховального обряду	83
РОЗДІЛ 3. ПРОСТОРОВИЙ АНАЛІЗ ПАМ'ЯТОК ТА ГОСПОДАРСТВО НАСЕЛЕННЯ	92
3.1. Природні умови.....	92
3.2. Просторовий аналіз пам'яток	100
3.2.1. Спосіб збору та аналізу матеріалу.....	100
3.2.2. Система заселення регіону за даними просторового аналізу.....	103
3.2.3. Господарство населення за даними просторового аналізу	107
3.3. Тваринництво та мисливство за даними остеології	110
3.3.1. Тваринництво	113
3.3.2. Мисливство	117
РОЗДІЛ 4. МАТЕРІАЛЬНА КУЛЬТУРА	122
4.1. Кераміка	122
4.1.1. Кераміка Східного Посейм'я	125

4.1.2. Кераміка Західного Посейм'я.....	133
4.1.3. Статистичний аналіз кераміки Західного Посейм'я.....	135
4.2. Зброя та кінське спорядження.....	145
4.3. Прикраси, предмети побуту та культури.....	155
РОЗДІЛ 5. ЕТНОКУЛЬТУРНА ІСТОРІЯ НАСЕЛЕННЯ ПІВНІЧНОЇ ЧАСТИНИ ЛІВОБЕРЕЖНОГО ЛІСОСТЕПУ ТА ХРОНОЛОГІЯ ПАМ'ЯТОК.....	166
5.1. Дискусійні питання генези та етнокультурного розвитку населення Лівобережного лісостепу в контексті дослідження пам'яток Посейм'я.....	166
5.1.1. Генеза пам'яток скіфського часу у Лівобережному лісостепу.....	166
5.1.2. Проблема синхронності\асинхронності пам'яток скіфського часу та юхнівської культури у Посейм'ї.....	170
5.1.3. Проблема виділення локальних варіантів у лісостепу. Сейминський локальний варіант.....	174
5.2. Хронологія пам'яток Посейм'я.....	178
ВИСНОВКИ.....	188
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	193
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ.....	234
ДОДАТКИ.....	236
Додаток А. Матеріальна культура пам'яток.....	237
Додаток Б. Карти.....	303
Додаток В. Каталог городищ скіфського часу Посейм'я.....	328
Додаток Г. Плани розкопів та креслення.....	336
Додаток Д. Графіки та діаграми.....	349
Додаток Е. Таблиці.....	354
Додаток Є. Статистичний аналіз кераміки з Ширяєвського городища.....	366
Додаток Ж. Аналіз елементного складу зразків кераміки з пам'яток Посейм'я.....	386

ВСТУП

Південна ділянка Східно-Європейської рівнини, вкрита розгалуженою річковою системою, була регіоном, що мав сприятливі умови для життєдіяльності людей. Лесові і лесоподібні породи, які характерні цій зоні, сприяли розвитку сітки ярів і балок, а кліматичні умови і багаті чорноземи забезпечували високу біологічну продуктивність природних умов, сприятливих для розвитку раннього землеробства. Це стало однією з причин активного освоєння лісостепових районів басейну Дніпра в ранньому залізному віці.

Актуальність теми. Дніпровське Лівобережжя вважається однією з найкраще вивчених частин Скіфії. Цілим рядом дослідників підготовлено спеціальні праці, присвячені основним групам пам'яток цієї території. Проте практично білою плямою на їх тлі виглядає північна частина лівобережного лісостепу. Басейн Сейму виступає природною межею між останнім та Поліссям. У ранньому залізному віці ця територія була також північною окраїною поширення лісостепової скіфської культури Лівобережжя, що межувала з пам'ятками юхнівської культури. Звичною територією поширення останньої була вже лісова зона. Проте цей цікавий регіон важливий для розуміння етнокультурних процесів, що відбувалися на Дніпровському Лівобережжі в епоху раннього заліза, досі лишається слабо вивченим. Кількість пам'яток, досліджених фахівцями з раннього заліза, можна перелічити на пальцях. В той же час значна кількість поселень та городищ Посейм'я досліджувалася археологами, які займаються добою бронзи, слов'янським періодом та давньоруським часом. На сьогодні не існує узагальнюючої праці, присвяченої пам'яткам скіфського часу регіону. Через брак досліджень у загальних роботах з раннього заліза Посейм'я згадується лише побіжно. Також немає однастайності у питаннях етнокультурної приналежності пам'яток та навіть їх хронології.

Вивчення матеріалів з басейну Сейму як прикордонної і контактної зони лісостепових пам'яток скіфського часу та юхнівської культури має важливе значення для розуміння етнокультурних процесів, що відбувалися у Дніпровському лісостеповому Лівобережжі в скіфський час, та загалом у вивченні скіфського періоду в Україні, вирішенні низки дискусійних питань. Підґрунтям для їх з'ясування може стати комплексне вивчення пам'яток регіону різними методами та інтеграція їх у загальний контекст Лісостепу скіфського часу. Висновки зроблені за окремими темами можна екстраполювати на усе Лівобережжя.

У роботі передбачається дослідження пам'яток скіфського часу Посейм'я за чотирма основними напрямками: 1) простежити історію дослідження пам'яток та проаналізувати існуючі в літературі точки зору стосовно окресленої теми; 2) дослідити археологічні пам'ятки, їх просторову структуру, динаміку заселення регіону; 3) опрацювати матеріальну культуру та виділити основні періоди у її розвитку; 4) розробити періодизацію етнокультурної історії регіону.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами

Робота виконана на кафедрі археології НаУКМА у ході навчання в аспірантурі Докторської школи ім. родини Юхименків НаУКМА.

Мета і завдання дослідження. Метою роботи є узагальнююча характеристика пам'яток басейну Сейму скіфського часу на сучасному рівні знань.

Завдання:

- виділення основних періодів дослідження пам'яток;
- аналіз існуючих на сьогодні точок зору на хронологію пам'яток, етнічну приналежність та історію населення регіону;
- характеристика джерельної бази;
- окреслення ареалу пам'яток;
- вивчення фортифікаційних традицій місцевого населення;

- аналіз топографії та поширення неукріплених пам'яток;
- вивчення поховального обряду населення;
- аналіз домобудівництва;
- просторовий аналіз пам'яток, який включає вивчення системи заселення регіону та господарства;
- аналіз остеологічних решток з пам'яток та реконструкція тваринництва та мисливства;
- вивчення керамічних традицій регіону за допомогою фізичних та статистичних методів;
- аналіз зброї, кінського спорядження, предметів побуту та культу;
- дослідження етнокультурної історії;
- розробка періодизації матеріальної культури та дослідження динаміки заселення регіону;

Об'єктом дослідження є етнокультурна історія півночі Дніпровського Лівобережжя як комплексне культурно-хронологічне явище.

Предметом дослідження є археологічні пам'ятки та матеріальний комплекс Посейм'я.

Географічні межі роботи окреслюються басейном р. Сейм, яка протікає територіями сучасних Курської області Російської Федерації та Сумської області України. На півночі територія обмежена зі східного боку середньою течією р. Свапа, після впадіння в неї р. Усожа, із західного – басейном р. Клевень та вододілом Десни і Сейму в межах Сумської області України. Південною межею є вододіл верхів'їв Сейму і Псла, а в середній течії – Сейму і Сули. На сході територія обмежується верхів'ями Сейму та його правої притоки р. Рать. Західний кордон представлений вододілом Десни та Сейму і гирлом останнього.

Хронологічними рамками дослідження є VI – III ст. до н. е., тобто період розвитку основної кількості пам'яток в Лівобережному Лісостепу.

Методи дослідження визначалися метою роботи та її завданнями. Загалом робота виконана із використанням методу історичної ретроспективи із залученням історіографічного, дедуктивного, статистичного та аналітичного методів. При визначенні динаміки заселення регіону у скіфську добу використано картографічний та порівняльно-географічний методи. Під час аналізу основних типів матеріальної культури застосовано порівняльно-типологічний, формально-статистичний, стратиграфічний та метод аналогій. Реконструкція етнокультурної історії населення проводиться через порівняльно-історичний метод із застосуванням етнографічних паралелей.

Наукова новизна роботи полягає у тому, що вона є першою спробою систематизації та узагальнення усіх відомих на цей час джерел з історії Посейм'я у скіфську добу. На широкому колі джерел уперше подається узагальнююча характеристика всіх видів археологічних пам'яток та основних типів матеріальної культури. Пропонується новий погляд на етнокультурний розвиток населення у скіфський час.

Особистий внесок автора у спільні публікації із О. В. Шелеханем (Білинський, Шелехань 2015) та Д. О. Кабановим (Білинський, Кабанов 2015; Билинський, Кабанов 2018) становить не менше 50%.

Апробація роботи відбувалась на міжнародних наукових конференціях у Кам'янці Подільському (2010 р.) та Білій Церкві (2011 р.), на всеукраїнських конференціях у Сумах (2009, 2010, 2011 роки), Конотопі (2010 р.), Кролевці (2013 р.), Києві (2012 – 2019), Кракові (2017). Робота обговорювалась на засіданнях відділу археології раннього залізного віку ІА НАН України (2014, 2019) та в науковому колі Інституту Праісторії Університету Адама Міцкевича в Познані.

Результати роботи опубліковані в 11 наукових працях (три у співавторстві), з них – шість у фахових виданнях, затверджених ДАК України та прирівняних до них, двох статтях в іноземних виданнях та одній статті, включеній до бази Scopus.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІЯ ПОЛЬОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

У розділі розглядаються праці, присвячені вивченню пам'яток скіфського часу Посейм'я. Послідовно викладається історія польових досліджень у регіоні, аналізується динаміка проведення розвідок та розкопок. Крізь призму історіографії розглядаються узагальнюючі праці дослідників, присвячені етнокультурній історії регіону у скіфський час. Подається аналіз джерельної бази роботи.

1.1. Історія польових досліджень регіону та джерельна база.

Історія дослідження археологічних пам'яток Посейм'я нараховує вже більше 200 років. Впродовж цього часу регіон був поділений спочатку між Курською, Харківською, Полтавською та Чернігівською губерніями Російської імперії, а потім між Курською областю РСФСР та Сумською і Чернігівською областями УРСР, які згодом трансформувалися у відповідні області РФ та України. Така адміністративна строкатість стала однією з причин нерівномірності вивчення території Посейм'я, особливо у дорадянський період.

Першою краєзнавчою роботою, у якій згадуються археологічні пам'ятки Посейм'я, можна вважати „Описание Курского наместничества вообще и порознь: всякого города и уезда...“, сочиненное Иваном Башиловым“. Ця праця, яка містить описи деяких городищ регіону, датується 1785 роком (Кашкин 1998, с. 12).

Перші ж суто археологічні роботи на Сеймі були проведені в 40-х роках XIX ст. О. І. Дмитрюковим. В ході досліджень курганних могильників біля с. Горналь та в околицях м. Рильськ цей краєзнавець фахово застосовував методику та вправно поєднував отримані матеріали із писемними джерелами.

Так, за влучним висловом О. В. Кашкіна, «було покладено початок курській археології» (Кашкин 1998, с. 12).

З середини ХІХ ст. активізувалася діяльність Курського губернського статистичного комітету, а пізніше була створена „Курська губернська Вчена комісія“. У виданнях цих структур публікувалися роботи О. І. Дмитрюкова, А. Н. Александрова та інших краєзнавців. Приблизно в середині ХІХ ст. О. І. Дмитрюков згадував про створення археологічної карти регіону, але доля цього проєкту, на жаль, лишилась невідомою. Лише у другій половині ХІХ ст. він був реалізований Н. П. Горожанським (Кашкин 1998, с. 13).

З 70-х років ХІХ ст. до вивчення старожитностей Посейм'я долучився археолог та історик права, професор Варшавського і Московського університетів Д. Я. Самоквасов. Вивчаючи проблему появи перших міст на території давньої Русі, він зібрав інформацію і сам оглянув багато з відомих на той час пам'яток. У додатках до роботи „Древние города России” він подає каталог городищ, що збереглися в Чернігівській губернії. Цей каталог був складений на основі донесень волосних правлінь, даних, зібраних Філаретом Гумілевським і надрукованих у Чернігівських єпархіальних відомостях 1862 – 1870 рр., та особистих досліджень автора (Самоквасов 1873). Серед городищ були і ті, на яких пізніше виявили матеріали скіфського часу. Зокрема, дослідник згадує городища біля сіл Воргол, Божок, Ховзівка. У пізнішій статті до списку особисто оглянутих пам'яток додалися городища біля сіл Линове, Ширяєве, Нова Слобода, Бунякине, Гірки (Самоквасов 1878, с. 229). Ним же було здійснено збір підйомного матеріалу на Ратманівському городищі у Курському Посейм'ї (Самоквасов 1908, с. 258).

Приблизно до цього ж часу належать роботи дійсного члена Курської Вченої архівної комісії К. П. Сосновського та дослідження Іванівського городища в околицях Рильська А. Н. Александровим (Кашкин 1998, с. 13).

У 1906 р. вийшла робота П. М. Єременка, присвячена городищам і курганам Глухівського і Суразького повітів Чернігівської губернії. В околицях Глухова авторові було відомо шість городищ (Єременко 1906, с. 95–107). Пізнішими дослідженнями матеріали скіфського часу виявлені на чотирьох з них (пам'ятки біля сіл Іонине, Будища, Вікторове, Ховзівка).

Вивчення археологічних пам'яток на деякий час було перерване революційними подіями та війною, але вже з другої половини 20-х років ХХ ст. роботи відновилися за активної участі краєзнавців та місцевих музейних установ. У 1928 р. вийшла праця Ю. Виноградського, де зустрічаємо відомості про Шабалинівське городище, розташоване в гирлі Сейму (Виноградський 1928, с. 160). До цього ж часу належить праця Л. Н. Соловйова, присвячена археологічним пам'яткам в околицях Курська (Воротинская 2012).

Протягом 1928 – 1931 років розвідки у Середньому Посейм'ї проводилися Я. М. Морачевським, який з кінця 20-х років був директором Глухівського музею. Він обстежив городища біля сіл Вікторове і Сваркове (Пудовкіна 2010). На поселенні біля с. Волокитине ним виявлена кераміка „орнаментированная по краю глубокими нарезками и проколами почти по самому краю...” (Морачевський 1931), а біля с. Манухівка – „залізної доби з вінцем трохи загнутим на двір і прикрашеним дірками на скрізь... (Сколото-сарматська)“ (Морачевський 1931).

В середині 30-х років дослідженнями в околицях Путивля займався Д. В. Шарапов, який протягом 1934 – 1937 років був директором Путивльського музею. Він описав понад 80 пам'яток археології Путивльщини, а для частини з них була визначена й хронологія. Так, на городищі біля с. Линове Путивльського району ним відзначається знахідка „керамики типа скифских зольников“ (Лепьошкін 2009, с. 193).

Підбиваючи підсумки цього періоду у вивченні пам'яток регіону, можна відзначити, що на кінець 30-х років ХХ ст. до наукового обігу вже було

введено більшість городищ раннього залізного віку, відомих на сьогодні у Посейм'ї. На цьому етапі дослідження обмежувалися переважно топографічними описами пам'яток, а земляні роботи на більшості городищ не проводилися. Якщо в роботах все ж згадувалися певні речі, здобуті під час збору підйомного матеріалу або невеликих розкопок, їх опис був досить „туманним“ і впізнати в них ті чи інші хронологічні індикатори складно. Також слід відзначити, що дослідники приділяли увагу переважно городищам. У цей період було зібрано велику кількість легенд та оповідей, що стосувалися археологічних пам'яток, але культурна і хронологічна належність більшості з них залишалася нез'ясованою.

З 1938 р. Інститут історії і матеріальної культури (ІМК) в Ленінграді спільно з Інститутом археології (ІА) УРСР розпочали широкомасштабні дослідження Дніпровського Лівобережжя. Перед науковцями стояло завдання визначити характер ранньослов'янських пам'яток на порубіжжі Лісостепу і Степу. Розвідки 1938, 1940, 1945 – 1946 років проведені у басейні Ворскли, дозволили І. І. Ляпушкіну висловити припущення про міграцію приблизно в IV ст. до н. е. населення «зольничної культури» з півдня в басейн Сейму. З метою перевірки цієї гіпотези в 1947 році дослідником були здійснені розвідки по Сейму та Десні (Ляпушкин 1949а, с. 71). Маршрут експедиції пролягав вже відомими в фаховій літературі пам'ятками. В ході робіт було обстежено і встановлено належність до скіфського часу багатьох городищ. Результатом досліджень вченого стала низка статей, присвячених пам'яткам скіфського часу Сейму та розділ у монографії «Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа» (Ляпушкин 1949b; 1950; 1961).

У тому ж 1947 р. з метою дослідження літописного міста та його околиць відділом давньоруської археології ІА АН УРСР до Путивля було відряджено Д. Т. Березовця. Вперше дослідник побував у Путивлі ще в 1931 році, але тоді його археологічні обстеження носили ознайомчий характер (Юренко 2010, с. 31). У 1947 р. Д. Т. Березовець виявив матеріали скіфського

часу на городищах Микільська Гірка в Путивлі та біля с. Ширяєве і на відкритих ним „болотному городищі Городку“ біля с. Хижки та неукріпленому поселенні в урочищі Велика Страшонка біля с. Литвиновичі (Березовець 1952, с. 243). Також дослідник знайшов велику кількість різночасових пам'яток, а на кількох слов'янських проводив розкопки, де в нижніх шарах були виявлені матеріали, що належали до скіфського часу. Наприклад, на поселенні біля с. Волинцеве в ході досліджень у 1948 – 1949, 1953 роках була виділена окрема керамічна група, що належала до скіфського часу. В 1949 р. проводилися розкопки на городищі біля с. Воргол, де наявність матеріалів доби раннього заліза відзначав ще І. І. Ляпушкін (Березовець 1947; 1948; 1949; 1952; 1953; 1955).

Очевидно, саме з результатами досліджень Д. Т. Березовця пов'язана значна активізація уваги дослідників до Посейм'я. На початку 1950-х років тут починають роботу кілька експедицій, які ставили за мету вивчення пам'яток різних хронологічних періодів. У 1950 р. з метою пошуку неолітичних стоянок у складі Сеймо-Слов'янської експедиції працював загін під керівництвом Н. П. Амбургер. Цим загоном скіфські матеріали були виявлені на поселеннях біля сіл Гірки, Мар'янівка та Нова Слобода (Амбургер 1950).

У тому ж році до досліджень у Посейм'ї долучилася В. А. Іллінська, яка перед цим працювала на Басівському городищі в Посуллі (Іллінська 1965). Для досліджень нею було обране одношарове городище біля с. Ширяєве, на якому невеликі роботи перед цим проводив Д. Т. Березовець. Це були перші дослідження проведені фаховим скіфологом у Посейм'ї (Іллінська 1953).

У 1953 р. роботи в Середньому Посейм'ї проводив неолітичний загін Лівобережно-Сейминської експедиції під проводом Д. Я. Телегіна, який обстежив долину Сейму від кордону УРСР біля с. Гірки до гирла р. Клевень (права притока Сейму). Суцільною розвідкою було охоплено понад 100 км. Основна увага в роботі приділялася неолітичним стоянкам, але як і раніше,

було відкрито і обстежено ряд поселень з матеріалами раннього залізного віку. Зокрема, це пам'ятки біля сіл Дорошівка, Нові Вирки, Октябрське, Пересипки, Козлівка, Волинцеве. На поселенні біля с. Козлівка було закладено невеликий пошуковий розкоп площею 35 м² (Телегин 1953; 1955).

У тому ж році пам'ятки доби бронзи в Посейм'ї досліджувала експедиція на чолі з С. С. Березанською (Березанська 1953; 1955; 1957). Вона провела розкопки на багат шаровому поселенні біля с. Волинцеве, виявленому Д. Т. Березовцем. Верхній шар цієї пам'ятки належав до раннього залізного віку (Ковалева 1981).

У 1959 році дослідження Путивльського „Городка“, розпочаті Д. Т. Березовцем, продовжує В. А. Богусевич (Богусевич 1963).

Не менш активні роботи у післявоєнний період проводилися в Курському Посейм'ї. З 40-х років тут починаються дослідження Деснянської археологічної експедиції під керівництвом М. В. Воєводського (Воєводський 1949; Щавелев 1995). Після передчасної смерті дослідника в 1948 році його справу продовжили учні – згодом відомі археологи – А. Є. Аліхова, Л. В. Артишевська, М. Д. Гвоздовер, М. Н. Кислов, Н. К. Лисицина, О. М. Мельниковська, Т. М. Нікольська, Р. Л. Розенфельд (Стародубцев 2009, с. 32).

У 1951 році перші масштабні роботи на багат шаровому Ліпінському городищі розпочав П. І. Засурцев (Засурцев, Лисицина 1968). В 1952 – 1953 роках Т. М. Нікольська проводила розкопки на Щуклінському городищі (Никольская 1958), а в 1959 році досліджувала городища Кудеярова Гора та сусіднє з ним Лиса Гора (Никольская 1969).

Впродовж 40–50-х років дослідження, розпочаті ще за життя чоловіка (М. В. Воєводського), на ряді городищ скіфського часу (Моїсеєво, Кудеярова Гора, Плаксіно, Александровське, Маріца, Сугрово) продовжувала А. Є. Аліхова (Воєводська). У 1955–1961 роках експедиція під її керівництвом провела широкомасштабні дослідження на городищі Кузіна

Гора та ряді інших (Алихова 1951; 1958; 1959; 1962b). Ці роботи зробили значний внесок у вивчення пам'яток раннього залізного віку Лівобережжя і були відзначені на рівні із монографіями, присвяченими іншим локальним варіантам на Лівобережжі (Sulimirski 1991, с. 586).

У 1958 році розвідки у верхній течії Сейму за власні кошти провів В. П. Левенок. В ході досліджень він оглянув понад 40 археологічних пам'яток Курської області (Стародубцев 2010, с. 43).

Важливу роль у розвитку курської археології відіграв Ю. О. Ліпкінг – невтомний дослідник минулого, за влучним висловом С. П. Щавелева: „останній романтик краєзнавчої археології“ (Щавелев 1995). Він оглянув десятки пам'яток Курської області, серед яких і городища скіфського часу (Липкінг 1962). На жаль, багато з того, що він зробив, не знайшло відображення у публікаціях і звітах. За визначенням О. В. Кашкіна: „Романтика полевых исследований и тяга к литературному творчеству...превзошли в его деятельности строгое научное начало“ (Кашкин 1998, с. 18).

З середини 60-х років активізувалися дослідження і у Середньому Посейм'ї. У 1966 р. поселення біля с. Волинцеве оглядалося В. А. Іллінською та О. І. Тереножкіним, які проводили розвідки у басейнах Псла та Сейму (Ильинская 1966).

З 1968 року роботи у Посейм'ї розпочав О. В. Сухобоков, спочатку, як керівник розвідувального загону Лівобережної ранньослов'янської експедиції, а згодом вже як керівник Лівобережної слов'яно-руської експедиції. В ході досліджень 1968 р. були оглянуті городища біля сіл Сваркове та Вікторове, проведені невеликі розкопки на багат шаровому городищі біля с. Божок (тоді с. Червоний Ранок) (Сухобоков 1975). У 1971 р. Лівобережним розвідувальним загonom експедиції ІА АН УРСР під керівництвом М. П. Кучери та О. В. Сухобокова оглядалися пам'ятки у межиріччі Сіверського Дінця та Десни. Частково до кола інтересів

дослідників потрапила і територія басейну Сейму. Загалом розвідки проводилися на вже відомих пам'ятках, а основна увага зверталася на роменські та давньоруські. У Посейм'ї оглядалися городища біля с. Бунякине і Микільська Гірка в Путивлі, які мають шари скіфського часу. Також було відкрито поселення біля с. Волинцеве в ур. Загаття, яке належало до раннього залізного віку (Кучера 1971, с. 68).

Протягом 1976 – 1979 рр. у Посейм'ї працювала Середньодніпровська експедиція під керівництвом І. І. Артеменка. В перший рік її дослідження обмежилися шурфуванням на поселенні біля с. Мар'янівка, відомому в літературі за розвідками ще М. Я. Рудинського (Рудинський 1930; Артеменко 1976). Наступного року на поселенні розгорнулися масштабні роботи, які велися два роки. Досліджена площа склала майже 500 м². Серед численних матеріалів доби неоліту – бронзи виділялася група кераміки, яку дослідник відніс до скіфського часу. Також у 1977 р. було проведено шурфування городища скіфського часу біля с. Гірки (Артеменко 1977; 1978 1979).

З 1976 року, протягом більш ніж 20 років, на території Дніпровського Лівобережжя масштабні дослідження, які торкнулися і Посейм'я, проводила Лівобережна слов'яно-руська експедиція під проводом О. В. Сухобокова. У 1979 р. розпочалися розкопки у Путивлі та його окрузі. В матеріалах, здобутих під час робіт на городищі Микільська Гірка в Путивлі, відзначалася кераміка скіфського часу. У 1981 р. в ході розвідок у Посейм'ї було відкрито багат шарове городище біля с. Ігорівка, а з наступного року протягом двох польових сезонів, на ньому велися розкопки. Серед матеріалів фіксувалася і кераміка скіфського часу (Сухобоков 1990). Обстеження пам'яток Посейм'я з невеликими перервами експедицією продовжувалося протягом 1986 – 1991 років вже в межах підготовки до написання Зводу пам'яток історії і культури УРСР в Сумській області. В ході цих робіт були обстежені вже відомі пам'ятки і відкрито низку нових (Сухобоков 1979; 1986; 1987; 1988).

Масштабні розвідки в Дніпровському Лівобережжі з 1989 року розпочинає також Лівобережна ранньослов'янська експедиція під керівництвом А. М. Обломського та Р. В. Терпиловського. З 1990 р. впродовж трьох сезонів об'єктом досліджень експедиції стало Середнє Посейм'я. З метою локалізації поселень I тис. н. е. було оглянуто першу і другу надзаплавні тераси лівого берега Сейму та його приток Клевені й Есмані. Також проводилися охоронні розкопки на багаточарових поселеннях Пересипки-1, Красне-4, Литвиновичі-3, Октябрське, де серед матеріалів були виявлені фрагменти горщиків та мисок, які дослідники віднесли до скіфського часу. Тоді ж було обстежене городище біля с. Спаське (тоді с. Ленінське), на якому згодом виявили матеріали скіфського часу. Загалом у ході розвідок у Посейм'ї експедиція відкрила низку нових пам'яток зі скіфськими матеріалами. Зокрема, це поселення Кочерги-2, Некрасове, Октябрське-2 (Обломский 1990; 1991; 1992).

З кінця 60-х років розпочався новий етап і в дослідженні пам'яток Курського Посейм'я. Тут відновила свої роботи О. М. Мельниковська. Впродовж 1967 – 1972 років вона проводила дослідження юхнівських пам'яток на Сеймі, зокрема здійснила розкопки на пам'ятках біля сіл Жадіно, Авдєєво та Комаровка (Мельниковская 1975; Стародубцев 2010, с. 47).

З 1967 року на території Курської області розпочала свої дослідження А. І. Пузікова. В 1969 році у зв'язку з початком будівництва водосховища на р. Тускарь постало питання проведення досліджень у Посейм'ї (Стародубцев 2010, с. 48). Протягом 70 – 80-х років А. І. Пузікова здійснила розвідки на городищах та поселеннях раннього залізного віку в басейні Сейму, провела стаціонарні дослідження на городищах Нартово, Маріца, Переверзево, поселенні Жерновец та ін. Ці дослідження й великий досвід роботи на Середньому Дону під керівництвом П. Д. Ліберова дозволили А. І. Пузіковій змінити усталену думку про Посейм'я як територію поширення виключно юхнівської культури. Повністю розкопані городища Переверзево та Маріца

стали еталонними пам'ятками лісостепового населення скіфського часу на Лівобережжі (Пузикова 1981; 1997; 2004; 2007; 2012).

З 1975 року на території Курської області розпочалися підготовчі роботи з написання Зводу пам'яток історії та культури. Експедиціями О. В. Кашкіна, О. А. Узянова, П. Г. Гайдукова протягом 70 – 80 років було обстежено більше тисячі пам'яток різних епох (Кашкин 1998, с. 21).

З кінця 80-х років відновлюється діяльність курських краєзнавців, яка зупинилася після смерті Ю. О. Ліпкінга. З'являються нові дослідники різних археологічних епох (О. М. Апальков, В. В. Єнуков, Г. Ю. Стародубцев та ін.). Розробкою історіографічних питань вивчення Курського краю ґрунтовно займаються Г. Ю. Стародубцев та С. П. Щавелев. Розкопки давньоруських пам'яток, на яких виявляються і матеріали скіфського часу проводить В. В. Єнуков.

З такими здобутками археологія Посейм'я увійшла в останнє десятиліття ХХ століття. На території Курської області А. Є. Аліховою та О. М. Мельниковською активно вивчалися пам'ятки юхнівської культури, розроблялися питання її хронології та відносини із сусідніми племенами. А. І. Пузікова здійснила масштабні дослідження на кількох городищах, які виразно проілюстрували період існування у Посейм'ї населення скіфського часу, спорідненого з українським Лісостепом. Суцільні розвідки, які проводилися фахівцями з слов'яно-руського періоду, відкрили величезний масив пам'яток, який склав основу для виданої в кінці 90-х – на початку 2000-х років археологічної карти Курської області.

У Середньому Посейм'ї масштабні дослідження були спрямовані на вивчення старожитностей доби неоліту – бронзи та слов'яно-руського часу. Окремо слід виділити роботи В. А. Іллінської, які були спрямовані на вивчення пам'яток саме скіфської доби. Їх результати опубліковані окремою статтею та увійшли до низки фундаментальних праць з скіфології (Іллінська 1953; Ильинская 1968; Ильинская, Тереножкин 1983).

Підсумовуючи цей етап вивчення пам'яток скіфського часу в Посейм'ї, можна відзначити, що на початок 90-х років стали відомими майже всі пункти відомі на сьогодні. Було встановлено їх культурну належність та датування. На деяких з них проведені розкопки, але оскільки метою дослідження були старожитності інших епох, відомості про матеріали скіфського часу є досить обмеженими. В ході розкопок достеменно пов'язати якісь об'єкти із скіфським часом вдавалося дуже рідко. Через фрагментарність і відірваність знахідок від конкретних об'єктів дані про скіфські матеріали не потрапляли до публікацій, а тим паче до аналітичних робіт, присвячених проблематиці доби раннього заліза. Інформація про них залишалася лише у звітах авторів польових досліджень.

Опинившись вже в складі двох окремих держав, Посейм'я вивчалось і надалі. В українській частині басейну річки у другій половині 90-х дослідження майже не проводилися. Суттєве поживлення відбулося лише з початку 2000-х років після ухвали закону України „Про охорону культурної спадщини“. Археологічними експедиціями ДП НДЦ „Охоронна археологічна служба України“ ІА НАН України (керівники Р. В. Терпиловський, Г. В. Жаров) та Сумською археологічною експедицією (керівник Л. І. Білинська), в роботах яких брав участь і автор, під час обстеження земель, що відводилися під будівництво та приватизацію, було виявлено значну кількість пам'яток скіфського часу. Це поселення біля сіл Гірки, Латишівка, Раки, Червона Слобода, Річки та ін. Крім цього, здійснювалося обстеження низки відомих пам'яток, на яких інколи проводилися додаткові шурфування, що дало можливість більш точно встановити їх хронологію. Слід виокремити роботи глухівського археолога Ю. О. Коваленка. Він обстежив низку городищ у Посейм'ї, залучив до наукового обігу нові пам'ятки скіфського часу та опублікував археологічні матеріали із зібрання Глухівського музею (Коваленко 2006; 2007а; 2007б; 2007с).

Проте дослідження спрямовані на вивчення саме пам'яток скіфського часу так і не відбувалися. Ситуація суттєво змінилася в 2012 році, коли тут почав реалізовуватися спільний проєкт ІА НАН України із Путивльським державним історико-культурним заповідником. Протягом п'яти років експедицією під проводом Д. В. Каравайка було обстежено більшість городищ скіфського часу у західному Посейм'ї, знято їх плани та проведено шурфування (Каравайко 2014; 2015; 2016; Каравайко, Плаксіна 2015; Плаксіна, Каравайко 2013). Завдяки цим дослідженням зросла кількість пам'яток, керамічний матеріал яких можна порівнювати між собою. Знахідки, отримані в ході шурфування, хоча і не чисельні, проте дають змогу оцінити відмінності у керамічних колекціях з різних пам'яток. Саме завдяки цим розвідкам відкрилася вибірка городищ Західного Посейм'я, де серед керамічних матеріалів у відчутній кількості наявна юхнівська кераміка.

Продовжувалися в цей час і роботи в Курському Посейм'ї. Низку давньоруських пам'яток із шарами раннього залізного віку (Ліпінське та Ратське городища) досліджував В. В. Єнуков (Кашкин 1998, с. 22). Пам'ятки доби бронзи та раннього залізного віку невеликими площами досліджує О. М. Апальков (Апальков, Стародубцев 1995; Апальков 1996). Також його експедиція проводить роботи і на землевідводах на території Курської області. Не полишають розвідок на території Посейм'я й інші дослідники (Гольцов, Чубур 1999; Чубур 1996). В 1998 – 2000 роках вийшло друком розгорнуте видання Археологічної карти Курської області, яке містить відомості про понад тисячу пам'яток. Високий методичний та науковий рівень, на якому здійснено видання, дозволяє ефективно використовувати його фахівцям з різних періодів, у тому числі і раннього залізного віку.

Підсумовуючи опис польових досліджень у Посейм'ї, зазначимо, що на сьогодні в архівних джерелах та частково в публікаціях зібрані дані про понад 250 пам'яток скіфського часу в регіоні. Відчувається нерівномірність у вивченні Західного та Східного Посейм'я. В обох регіонах увагу дослідників

привертали в першу чергу слов'янські та давньоруські пам'ятки. Східне Посейм'я відрізняється дослідженнями пам'яток широкими площами, які надали багато матеріалу для інтерпретації матеріальної культури окремих пам'яток. З іншого боку, тут відомо багато пам'яток раннього залізного віку та фінальної бронзи, які ще не мають чіткої культурної атрибуції. Західне Посейм'я навпаки мало досліджувалося стаціонарними розкопками, проте тут відомі чисельні невеликі колекції з різних пам'яток, які дозволяють судити про однорідність матеріальної культури населення.

1.2. Проблеми генези, зникнення та етнокультурної історії у роботах попередників

Фахове вивчення саме скіфських пам'яток у Посейм'ї почалося майже сім десятиріч тому. Перша ідентифікація пам'яток з матеріалами скіфського часу відбулася тут ще в 20 – 30-х роках ХХ ст. В своїй роботі 1927 року Л. Н. Соловйов пов'язав деякі пам'ятки з “зольничною культурою” (Ляпушкін 1961 с. 19). Описуючи кераміку з поселення біля с. Манухівка, Я. М. Морачевський вказував, що вона “сколото-савроматська” (Морачевський 1931), Д. В. Шарапов об'єднав в одну групу кілька городищ правого берега Сейму з керамікою “скифских зольников” (Лєпшошкін 2009). Але справжнє вивчення почалося лише в післявоєнний період і пов'язане з ім'ям учня М. І. Артамонова Івана Івановича Ляпушкіна.

В ході своїх робіт в 40-х роках у басейні Ворскли І. І. Ляпушкін дійшов висновку про зникнення тут так званої „зольничної культури“ в кінці I тис. до н. е. Сліди цієї зниклої культури, на його думку, стали виявлятися значно північніше, в смузі Воронеж – Курськ – Путивль (Ляпушкін 1949б, с. 388). Проведені в 1947 р. польові дослідження в басейні Сейму, на думку вченого, підтвердили його висновки. Зупинимося на основних ідеях І. І. Ляпушкіна докладніше.

Під час роботи в Поворсклі він помітив певну неоднорідність кераміки з комплексів VII – III ст. до н. е. Першою групою був чорнолощений посуд, інколи з врізаним орнаментом, інкрустований білою пастою та з характерним наліпним валиком нижче краю вінчика. Друга група була представлена більш грубою керамікою, з наскрізними проколами під вінчиком. Вчений вважав, що друга група склалася на основі першої, як можна зрозуміти з його роботи, десь у IV ст. до н. е. і побутувала до II ст. до н. е. У своїй термінології для пам'яток всього скіфського часу він використовував назву „зольнична культура“ (без лапок), яку, начебто, запозичив у В. О. Городцова (Ляпушкин 1949а, с. 67). В ході вивчення слов'яно-руської доби на півночі Лісостепу він відзначив, що “напав на слід зниклої з Поворскля культури”. Кераміка, виявлена в нижніх шарах багатьох пам'яток, видавалася схожою на “пізньозольничну” басейну Ворскли, при цьому була помічена відсутність у матеріалах ранньозольничної кераміки.

У своїй статті спеціально присвяченій пам'яткам Сейму, дослідник дав розгорнуту характеристику городищ регіону. За матеріалами розвідки 1947 р. І. І. Ляпушкіну у Посейм'ї було відомо 15 городищ із “зольничним” шаром (Ляпушкин 1952, с. 286). Крім цього, згадувалося поселення біля с. Литвиновичі, де відповідна кераміка була виявлена Д. Т. Березовцем, та городище біля с. Волинцеве. Західна та східна межа ареалу поширення пам'яток цього типу проходила по Шабалинівському та Ратському городищах відповідно. При цьому північна межа була для дослідника розмитою, на його думку, населення могло високо підійматися правими притоками Сейму і доходити навіть до верхів'їв Оки. Стратиграфічні спостереження, які були зроблені вченим, показують, що більшість городищ із матеріалами «зольничної культури» мають також нашарування роменської культури. При цьому поєднання із «деснянськими» (юхнівськими) шарами І. І. Ляпушкін помітив лише на Шабалинівському городищі у гирлі Сейму (Ляпушкин 1950 с. 46). Аналізуючи матеріальний комплекс Посейм'я,

дослідник відзначав його належність до «пізньозольничної культури», але при цьому вказував на окремі особливості: малий відсоток посуду із зашипами, натомість багато посудин із насічками по краю вінця; мізерну кількість мисок; велику кількість неорнаментованого посуду. Така особливість місцевих матеріалів при зіставленні із керамікою „південних регіонів“ дала досліднику підстави говорити, що подібних рис у „зольничній культурі“ VII – II ст. до н. е. немає. «Вони виходять за межі цих хронологічних рамок, являючись характерними рисами нового, наступного етапу її («зольничної культури» – О. Б.) розвитку вже в північній смузі, через який південні поселення не проходили» (Ляпушкин 1949 а, с. 70).

Спираючись на вище описану ситуацію, І. І. Ляпушкін вважав, що населення, яке залишило пам'ятки в північній смузі Лісостепу, могло потрапити туди не раніше IV – II ст. до н. е., а їх появу тут можна пов'язати із зникненням „зольничних“ пам'яток в басейні Ворскли (Ляпушкин 1950).

Такий варіант реконструкції історії Лівобережжя в епоху раннього залізного віку був підданий нищівній критиці з боку В. А. Іллінської. Дослідниця віддає пріоритет виділення „зольничної культури“ І. І. Ляпушкіну, відзначаючи, що в термінології В. О. Городцова фігурували лише терміни „зольнична кераміка“, „зольничний культурний шар“ і таке інше, при цьому „зольнична культура“ не вживалася жодного разу (Ильинская 1950). Загалом, намагання ввести такий термін веде до екстраполяції одиничного прояву на всю культуру, що тим самим звужує це поняття, позбавляючи його конкретного історичного змісту. Проте слід зазначити, що не лише В. О. Городцов використовував феномен зольників у Лісостепу для відокремлення культури кочовиків від лісостепової землеробської. Наприклад, задля культурної ідентифікації лісостепових пам'яток його використовував Д. В. Шарапов (Лепьошкін 2009) ще у 30-х роках ХХ ст., до виходу праць І. І. Ляпушкіна. Очевидно, критика терміну „зольнична культура“ мала не лише методичну мету. Наявність терміну для

назви землеробських пам'яток скіфського часу у Лісостепу підкреслювала їх відмінність від степових, а отже, розділяла єдину скіфську культуру, на якій наполягали О. І. Тереножкін та В. А. Іллінська (Тереножкін 1971).

Незгоду В. А. Іллінської викликали і хронологічні побудови І. І. Ляпушкіна. Для прикладу вона використала пам'ятки басейну Сули, де зовсім відсутній чорнолощений посуд, який І. І. Ляпушкін називає «ранньозольничним». Отже, населення мало з'явитися на Посуллі не раніше IV ст. до н. е. Проте антична кераміка з деяких поселенських пам'яток та інвентар курганів, які розташовані в безпосередній близькості, переконливо датуються часом не пізніше VI ст. до н. е. Що ж стосується пам'яток Сейму, то В. А. Іллінська, хоч і відзначає, що даних про пам'ятки скіфського часу в басейні Сейму – Десни замало, висуває припущення, що І. І. Ляпушкін датує скіфські пам'ятки більш пізнім часом, ніж вони є насправді (Ильинская 1950, с. 144).

В 1950 році В. А. Іллінська, яка перед цим працювала на Басівському городищі в Посуллі (Іллінська 1965), долучившись до досліджень у Посейм'ї, для розкопок обрала одношарове городище біля с. Ширяєве (Старо-Гончарівське за І. І. Ляпушкіним), на якому невеликі роботи перед цим проводив Д. Т. Березовець (Березовець 1955).

Площа досліджена експедицією В. А. Іллінської складала 160 м². Роботи на городищі показали, що південно-східний край мису був штучно досипаний та вирівняний, а зверху закріплений глинобитною вимосткою. Застосування таких прийомів дослідниця відзначала і на інших городищах скіфського часу у Лісостепу. В ході робіт було відкрито рештки оборонної та житлової споруд. Загалом хронологічні рамки життя на городищі визначені в межах VI – V ст. до н. е., хоча В. А. Іллінська припускала, що ці рамки можуть бути розширені і на IV ст. до н. е. (Іллінська 1953).

Аналізуючи матеріальний комплекс городища, дослідниця відзначала, що окремі риси зближують його з пам'ятками Посулля та Сіверського Дінця.

В першу чергу мова йде про вістря стріл, серпи, шпильки, прикраси, які поширені у південніших регіонах, та про кераміку, яка все ж має свої певні особливості. Низка рис, на думку Варвари Андріївни, зближувала комплекс із городищами Десни (юхнівської культури). До числа останніх належать планування городищ, їх малі розміри; відчутна роль рибальства у господарстві, у тому числі велика кількість так званих рибальських грузил; відсутність курганних могильників; наземні житла із великою кількістю стовпових ямок. Слід сказати, що подальшими дослідженнями було встановлено, що подібний тип споруд не є типовим для юхнівської культури, а зустрічається в ній переважно на пізньому етапі (Каравайко, Горбаненко 2012, с. 35).

Висновки, яких дійшла дослідниця, найкраще навести у вигляді цитати. «Культура сейминських пам'яток настільки своєрідна, що її навряд чи можна вважати однаковою з культурою скіфського часу Лісостепу. Тим менше даних припускати, що вона могла виникнути внаслідок пересування сюди населення з районів Поворскля в час не раніше IV ст. до н. е., як це вважає І. І. Ляпушкін. Скоріше носіями її є самостійне племінне угруповання, що склалося на місцевій основі в час не пізніше, можливо і раніше, кінця VI – початку V ст. до н. е. Своєю матеріальною культурою сейминська група становить ніби проміжну ланку між скіфською культурою в її північно-східному варіанті (Посулля, Сіверський Донець) та юхнівською культурою лісних городищ Десни» (Іллінська 1953, с. 121).

Слід відзначити, що такої думки сама дослідниця дотримувалася недовго. В роботі, присвяченій кераміці скіфських поховань Посулля, вона об'єднує в одну групу кераміку Псла та Сули, при цьому наголошуючи на великій типологічній схожості цього посуду з керамікою Сіверського Дінця (Ильинская 1954). У статті 1955 року, присвяченій питанням походження лісостепових культур раннього залізного віку на Лівобережжі, вперше нею вживається термін «культура посульсько-донецького типу», але тоді до її

ареалу входили лише басейни Сули, Псла та Сіверського Дінця (Ильинская 1955, с. 106). У більш розширеному варіанті статті, який вийшов вже в 1957 році, до ареалу культури посульсько-донецького типу включається і Посейм'я, яке без якихось застережень постає на рівні з Сулою, Псллом та Дінцем (Ильинская 1957, с. 14), а отже, відкидається попередня теза про те, що пам'ятки Сейму склалися на місцевій основі, оскільки сама дослідниця неодноразово наголошувала на тому, що посульсько-донецька культура немає генетичних зв'язків з місцевими культурами попереднього часу, а постає на Лівобережжі у вже складеному вигляді (Ильинская 1955; 1957).

Протягом 50-х років у Курському Посейм'ї проводили роботи учні М. В. Воеводського. Більшість їх досліджень були спрямовані на вивчення слов'янського та давньоруського періодів. У процесі досліджень часто виявлялися і матеріали, що належали до раннього залізного віку. Однією з таких пам'яток стало Щуклінське городище, матеріали з якого в 1958 році опублікувала Т. М. Нікольська. Загальна досліджена тоді площа складала 312 м². Аналізуючи кераміку з городища, дослідниця наводить їй широкі аналогії від поселень на Ворсклі до городищ верхньої Оки. Час побутування цієї кераміки вона встановила за двома пряслицями з стінки червонолакової посудини I ст. н. е. (Никольская 1958, с. 68-70).

В 1959 році з друку вийшла фундаментальна колективна монографія «Нариси стародавньої історії Української РСР». Розділ присвячений ранньому залізному віку в ній написаний О. І. Тереножкіним. На думку вченого, територія Посейм'я не входила до Скіфії, хоча на карті наведеній у переліку «локальних груп лісостепової культури скіфського часу» вперше зустрічаємо «сейминську», при цьому ареали милоградської та юхнівської культур позначені окремо (Бібіков 1959, карта 7). Басейн Сейму він розглядав як контактну зону юхнівської культури з населенням Посулля. За його словами окремі риси як то поховальний обряд (йдеться про кургани біля м. Сосниця) та форми кераміки зближують місцеве населення з Посуллям та

Сіверським Дінцем, інші ж – господарство та «певна схожість матеріальної культури» – з юхнівським (Бібіков 1959, с. 207).

В 1961 році побачила світ фундаментальна монографія І. І. Ляпушкіна «Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа». В ній великий розділ, майже 30 сторінок, присвячено характеристиці «культури зольників», її хронологічному і локальному поділу та відповіді на критику В. А. Іллінської. Дослідник активно критикував ідею поділу пам'яток Лівобережжя на окремі локальні варіанти, яка вважалася провідною на той час (Погребова 1954, с. 25). Він доводив тотожність облаштування могил та поховального інвентарю на території всього Лівобережжя. Різницю у керамічному комплексі продовжував пояснювати різною хронологією. Всі пам'ятки Лівобережжя Іван Іванович розглядав як єдину культуру, наголошуючи на спільному походженні як населення Сули, так і Ворскли. З тексту можна зрозуміти, що до кола цієї культури входили в тому числі і пам'ятки Сейму, де дослідник відзначав певний вплив юхнівської (у термінології автора деснянської) культури (Ляпушкин 1961 с. 28–29).

Загалом свої погляди І. І. Ляпушкін не змінив, він і надалі наполягав на використанні терміну „зольнична культура“ та на спільному походженні всього населення Лівобережжя скіфського часу. Що стосується більш ранніх дат для городищ Сейму, запропонованих В. А. Іллінською, він писав, що „зараз складно з'ясувати хто правий“. Важливо також відзначити, що верхню хронологічну межу „зольничної культури“ дослідник опустив до межі ер, спираючись при цьому на матеріали городища Щуклінка, про які йшлося вище. Цікаво, що існування «зольничної культури» після III – II ст. до н. е. дослідник припускав лише у Посейм'ї (Ляпушкин 1961, с. 48). Коментуючи матеріальний комплекс з городища Щуклінка, слід сказати, що у роботі Т. М. Нікольської, немає згадки про кераміку юхнівської культури. Очевидно, вона була виявлена пізніше, оскільки надалі городище фігурує в

літературі як двошарове (Кашкин 1998, с. 123). Напевно, саме з пізніми шарами юхнівської культури і слід пов'язувати згадані пряслиця.

Виходом праці І. І. Ляпушкіна можна завершити перший період у вивченні пам'яток скіфського часу в Посейм'ї. На той час дослідникам було відомо в регіоні 15 городищ та кілька поселень. Юхнівські матеріали виявлені лише на Шабалинівському городищі, поодинокі знахідки походили з пам'яток біля сіл Ширяєве, Погорілівка та Ліщинівка.

Притаманними особливостями цього етапу стало те, що: більшість робіт науковців спрямовувалася на вивчення пам'яток, які асоціювали з лісостеповими; розгорілася палка дискусія стосовно хронології скіфської культури на Лівобережжі; у наслідок розкопок Ширяєвського городища здобуто перший добре датований матеріал; були зроблені перші висновки стосовно генези, хронології та етнічної належності пам'яток. Попри розгорнуту критику хронологічних та термінологічних побудов І. І. Ляпушкіна, слід відзначити великий внесок вченого у визначення культурної приналежності більшості пам'яток не лише Посейм'я, а і всього Лівобережжя. Його монографія довго була найповнішим опублікованим каталогом пам'яток, для деяких територій вона лишається такою і до нині. Термін «зольнична культура», хоч і критикувався та ігнорувався скіфологами, все ж продовжував вживатися деякими вченими, переважно фахівцями з інших епох.

Наступний період у вивченні Посейм'я почався з виходом у 1962 р. збірки «Лесостепные культуры скифского времени» (МИА №113). Статті Ю. О. Ліпкінга, Р. Ф. Вороніної та А. Є. Аліхової, які вийшли у цій же збірці перевернули уявлення дослідників про Посейм'я в ранньому залізному віці.

Каталог городищ раннього залізного віку в Курському Посейм'ї, опублікований Ю. А. Ліпкінгом, нараховував 47 городищ, при цьому він відзначав, що цифра є не остаточною і кількість пам'яток буде збільшуватися. Для прикладу, у роботі І. І. Ляпушкіна, яка вийшла на рік

раніше було відомо про сім городищ на території Курської області. Ю. А. Липкінг відзначив невелику площу городищ (до 1 га), описав топографію пам'яток, окреслив ареал їх поширення. Відсутність городищ у східній частині області вчений ще тоді пояснював сусідством цього регіону зі степом, який був заселений кочовиками (Липкінг 1962).

А. Є. Аліхова, яка з 1955 року почала дослідження городищ Посейм'я, провела невеликі роботи на городищах Плаксіно, Кудеярова Гора, Маріца, Моєсеївське, Александровське та Сугровське. Найбільш дослідженою була пам'ятка на Кузіній Горі. В ході її вивчення перед дослідницею постали питання абсолютної хронології окремих комплексів та пошук споруд аналогічних кузіногорським, що й спричинило невеликі дослідження на інших пам'ятках (Аліхова 1962а, с. 87). В ході розкопок на території Посейм'я А. Є. Аліхова виділила кілька типів кераміки: груба кераміка з проколами (знаходить аналогії на пам'ятках Лісостепу, належить до VI – V ст. до н. е.) та кузіногорського типу (сейминський варіант юхнівської культури, віднесена автором до V ст. до н. е.); тонкостінна неорнаментована кераміка (александровського типу, відноситься до IV ст. до н. е.) та за формами така ж як попередня, але орнаментована (плаксінського типу, близька кераміці юхнівської культури Десни та Оки).

Аналізуючи здобутий матеріал, дослідниця запропонувала наступну реконструкцію історії Посейм'я у ранньому залізному віці. В ранній скіфський час у Посейм'я проникають племена, які виготовляли кераміку з проколами. Найранішою їх пам'яткою А. Є. Аліхова вважала нижній шар Ліпінського городища, який належить до VI ст. до н. е. та нижній шар Ширяєвського. Приблизно в V ст. до н. е. в Посейм'я проникають „кузіногорські“ племена. Сама дослідниця, очевидно, пов'язувала походження „кузіногорців“ із бондарихинською культурою Лісостепу, через це не могла однозначно відповісти на питання, чи вперше це населення потрапило у Посейм'я, чи повернулося на свої території. З того ж V ст.

до н. е. на ці терени приходять племена юхнівської культури, які в IV ст. до н. е. займають тут провідне місце. У своїй роботі дослідниця натякає на те, що переселення в Посейм'я відбувалося з різних частин юхнівського ареалу, чим і пояснюється два типи кераміки – орнаментована та неорнаментована. За Л. В. Артишевською в північних районах Десни в VI ст. до н. е. була поширена неорнаментована кераміка, а в південних орнаментована (Алихова 1962а, с. 90–91; Артишевская 1957, с. 84–89).

Протягом 60-х років важливі роботи проводила О. Н. Мельниковська. Дослідниця провела розвідки по Сейму, в тому числі і на території Західного Посейм'я. Оглянувши відомі з літератури пам'ятки, вона відзначила наявність на них матеріалів юхнівської культури. Така інтерпретація дала підстави зробити висновок про те, що ареал юхнівської культури доходив і до Західного Посейм'я (Мельниковская 1968, с. 4). Кількома роками раніше дослідниця провела невеликі розкопки на городищі біля с. Шабалинів у гирлі Сейму та відзначила переважання „зольничних матеріалів“ над юхнівськими (Мельниковская 1965, с. 5), проте у опублікованій статті, присвяченій цій пам'ятці, відзначає повну перевагу юхнівських матеріалів та однозначно називає городище юхнівським (Мельниковская 1975).

Дослідження проведені А. Є. Аліховою та О. Н. Мельниковською в Курському Посейм'ї вперше дали важливий матеріал, який свідчив про юхнівські пам'ятки в цьому регіоні. Більше того, хронологія запропонована дослідницею похитнула уявлення дослідників про Посейм'я як північну околицю культури посульсько-донецького типу. В усякому разі з боку скіфологів був потрібен перегляд або хронології, або ареалу культури.

Така робота була пророблена В. А. Іллінською протягом 60-х років ХХ ст. і підсумована у фундаментальній монографії „Скифы Днепровского лесостепного Левобережья“. Дослідниця вважала, що західна частина Посейм'я в межах УРСР, нижче за течією від м. Рильськ, була заселена носіями тієї ж культури, що й на Сулі, Пслі та Сіверському Дінці. Натомість

східна частина регіону в межах Курської області виявилася зайнятою юхнівськими племенами. Сейм таким чином виступав прикордонням між скіфською і юхнівською культурами, які на думку Варвари Андріївни, не були ізольовані одна від одної, що і зумовлювало взаємопроникнення елементів обох культур (Ильинская 1969, с. 173). На той момент В. А. Іллінській у Посейм'ї було відомо 11 мисових городищ площею до 1 га. Як показали дослідження Ширяєвського городища та інші дані про контакти з юхнівським населенням, пам'ятки «скіфського типу» тут з'явилися в VI ст. до н. е. За характером культури сейминські городища та селища дослідниця бачила цілком аналогічними поселенням Сули, Псла та Сіверського Дінця. Єдиною відмінністю від південніших регіонів була відсутність курганних некрополів, найпівнічніші з них тягнуться вздовж лівого берегу Сейму у його нижній течії, а потім вздовж Десни до самого Чернігова (Ильинская 1962, с. 82; Шекун 1989; Косолапов, Шекун 1995). На підставі цього В. А. Іллінська вважала, що типовим для місцевого населення є інший обряд, приводячи в приклад могильник біля с. Долинське, поруч із гирлом Сейму (Ильинская 1969, с. 182). Він являв собою ґрунтовий могильник з безкурганними інгумаціями на невеликій глибині (Мельниковская 1950).

Такої думки дослідниця дотримувалася до кінця життя. Спочатку вона увійшла в докторську дисертацію, захищену в 1971 році у Москві (Ильинская 1971), а далі була опублікована у фундаментальній монографії у співавторстві з О. І. Тереножкіним „Скифия VII – IV вв. до н. э.“, яка вийшла в 1983 році, вже після смерті авторів (Ильинская, Тереножкин 1983). Єдина різниця полягає у тому, що В. А. Іллінська ширше розвинула свої думки стосовно Курського Посейм'я. Так звану „прикордонну зону“, дослідниця і надалі обмежувала течією Сейму від м. Рильськ до гирла, але при цьому пам'ятки вище Рильська називала однозначно юхнівськими, а невелику кількість скіфської кераміки, знайденої на Кузіній Горі, пояснювала контактами двох культур (Ильинская 1969, с. 96–97). Такі взаємини почалися з VI ст. до н. е. і

проявилися у великій кількості характерних для Лісостепу виробів на юхнівських городищах Курського Посейм'я та впливах на матеріальний комплекс Ширяєвського городища (залізні гачки, грузила для сітей). Етнічну належність племен, які населяли середнє та нижнє Посейм'я, дослідниця пов'язувала з іншими племенами посульсько-донецького Лісостепу або відзначала їх спорідненість.

Працями В. А. Іллінської можна вважати завершеним другий етап у вивченні скіфських пам'яток Посейм'я. Територію було поділено на два ареали: західний став невід'ємною частиною лісостепових пам'яток із спільною з ними генезою та матеріальною культурою, але при цьому зі своїми особливостями, викликаними контактами з населенням лісової смуги; східна частина була визнана ареалом юхнівської культури, наявність речей скіфського походження пояснювалася контактами племен, а походження місцевого населення з бондарихинської культури фінальної бронзи. У західній частині так і залишилися відомими всього 11 городищ та кілька невиразних поселень. Численні пам'ятки, виявлені в Курському Посейм'ї, тільки починали вивчатися та чекали на нове осмислення та інтерпретацію.

Новий етап у вивченні пам'яток Сейму почався в кінці 60-х років, коли свої роботи на території Курської області розпочала А. І. Пузікова. Основною сферою інтересів дослідниці були пам'ятки Середнього Дону, на яких вона під керівництвом П. Д. Ліберова працювала з 1956 року. Цьому ж регіону присвячена і її кандидатська дисертація, захищена в 1972 році (Зорин, Стародубцев 2012, с. 3). Здобувши досвід на дослідженнях у Подонні, А. І. Пузікова почала планомірні дослідження на території Посейм'я. З 1969 року нею досліджувалося городище Нартово, а протягом 1973 – 1976 років – Маріца.

Підсумовуючи матеріал, отриманий з городища Нартово, дослідниця встановила час існування пам'ятки в широких межах V – III ст. до н. е., а можливо, і VI – III ст. до н. е. Фрагменти амфор належали до елліністичного

періоду, а кераміка за аналогіями з інших пам'яток (мається на увазі стратиграфія простежена на Кузіній Горі) відносилась до більш раннього часу. Також відзначалося, що в незначній кількості на городищі була виявлена юхнівська кераміка (Пузикова 1978).

Суттєве значення у роботах А. І. Пузікової мало Маріцьке городище. Саме ця пам'ятка стала одним з перших повністю досліджених городищ скіфського часу у Лісостепу. Всього за чотири роки було закладено шість розкопів та дві траншеї загальною площею 3950 м². Загалом досліджено 26 жител, близько ста ям та здійснено перетини захисних споруд. Окрім численних фрагментів кераміки, виявлено рогаті цеглини, глиняні блоки, хлібці, знаряддя праці, стріли, прикраси. Крім цього, на майданчику городища досліджено ґрунтовий могильник, який А. І. Пузікова віднесла до юхнівської культури (Пузикова 1978; 1981).

На підставі здобутого матеріалу було встановлено, що городище існувало в межах VI – V ст. до н. е. Оскільки, як відзначає дослідниця, комплекс індивідуальних знахідок складався з речей поширених і в лісовій, і у лісостеповій смугах, визначення етнічної належності жителів здійснювалося за допомогою аналізу кераміки. Остання, на думку А. І. Пузікової, знаходить собі прями аналогії у племен Лісостепу, в першу чергу на Сіверському Дінці. Незначна кількість кераміки юхнівської культури та могильник належали до часу не раніше IV ст. до н. е. Отже, реконструкція етнокультурних процесів запропонована А. І. Пузіковою, виглядала наступним чином. Починаючи з VI ст. до н. е. багато городищ були зайняті населенням, яке належало до кола лісостепових культур скіфського часу. В середині V ст. до н. е. місцеве населення під тиском юхнівських племен змушене було залишити обжиті місця. Судячи з шару Маріцького городища, це здійснювалося відносно спокійно, оскільки не виявлено слідів пожеж. Після відходу лісостепового населення життя на деяких городищах типу Маріци припинилося. На багатьох воно тривало,

діставши новий вигляд, про що свідчить їх двошаровість. Деякі городища з виключно юхнівським шаром виникли вже після зміни населення і датуються, як правило, IV – III ст. до н. е (Пузикова 1981, с. 100–101).

Про припинення життя на пам'ятці свідчать і матеріали могильника юхнівської культури, виявленого тут в ході досліджень. В тілі одного з похованих були знайдені специфічні залізні стріли, поширені у населення Дону в IV – III ст. до н. е. В комплексі з численними випадковими знахідками акінаків у верхів'ях Сейму та Сеймо-Донському межиріччі (Воронина 1962; Пузикова 1984) це дало А. І. Пузіковій підстави висловити думку про ворожнечу, яка існувала між населенням Дону та новими мешканцями Посейм'я (Пузикова 1996, с. 209).

Протягом 1979 – 1981 років А. І. Пузіковою було повністю досліджено городище Переверзево-I на р. Тускарь. На пам'ятці виявлено 15 жител, а загальна досліджена площа склала понад 4000 м². Знахідки з культурного шару: залізні серпи, ножі, долота, тесла; бронзові стріли, шпильки, браслети, гривна та ін., дозволили датувати період існування пам'ятки в межах VI – V ст. до н. е., можливо кінця VII ст. до н. е (Пузикова 1982; 1997).

Розкопки Переверзєвського городища та кількох поселень поруч з ним загалом підтвердили попередню думку про зміну населення. Після вказаних робіт, на думку дослідниці, вона стала «твердо встановленим фактом» (Пузикова 1997, с. 88). Навіть більше того, наявність слідів пожежі в культурному шарі дала підстави говорити про потужний спротив місцевого населення мігрантам з Десни. Закінчення скіфської епохи на Сеймі дослідниця бачила наступним чином. В середині V ст. до н. е. місцеве населення під тиском юхнівських племен з Десни змушене було залишити обжиту територію. Місцями цей процес був відносно мирним, як на Маріце, а в інших супроводжувався військовим спротивом, як на городищі Переверзево. Частина населення була асимільована прибульцями, інші переселилися на нові місця. Одним з найімовірніших регіонів для

переселення дослідниця бачила Подоння, відзначаючи при цьому близькість керамічного комплексу та характеру оборонних споруд. Опосередковано на таку гіпотезу вказувала неприязнь між населенням Подоння та юхнівцями Посейм'я, про яку йшлося вище (Пузикова 1996 с. 209).

В період досліджень А. І. Пузікової на Сеймі свої роботи на Десні проводила О. М. Мельниковська. В 60 – 70-х роках нею досліджувалися пам'ятки і в басейні Сейму – Шабалинівське городище та поселення біля с. Комаровка. На обох пам'ятках було виявлено ранньюхнівський матеріал. Комаровське поселення таким чином стало найпівденнішим поселенням юхнівської культури та першим неукріпленим раннім поселенням у цій частині її ареалу (Мельниковская 1975). Що стосується архаїчної кераміки на Шабалинівському городищі, вона дала підстави дослідниці говорити про нього як про «південний юхнівський форпост», який контролював важливі шляхи по Десні та Сейму. Незначна кількість «лісостепової» кераміки на пам'ятці засвідчила, що вся нижня течія Сейму була заселена юхнівськими племенами (Мельниковская 1975, с. 102–103).

В 1969 році вийшла стаття Т. М. Нікольської, присвячена її роботам у басейні верхньої Оки. До так званої «зольничної культури» нею було віднесено нижні шари городищ Воротінцево і Лужкі та окремі знахідки кераміки з Воронова, Зайцева, Сінюкова та Лебедки. Пам'ятки, виявлені так далеко на півночі, дослідниця пов'язувала з сейминськими, наводячи прямі аналогії посуду. Така північна межа розселення «скіфоїдних» племен, на думку дослідниці, добре корелюється з північною межею поширення іранських гідронімів та зоною контактів балтів з іранцями, яка простягалася від Сейму до верхньої Оки (Никольская 1969).

Підбиваючи підсумок цього етапу, слід сказати, що після робіт А. Є. Аліхової Східне Посейм'я вважалось класичною територією ареалу юхнівської культури (Пузикова 1981, с. 100). Кераміка, подібна до лісостепової, вважалася місцевою особливістю юхнівської і виділялася

просто в окремі типи в складі останньої (Алихова 1962а, с. 112) або вважалася наслідком контактів двох груп населення (Ильинская 1969, с. 96–97). Масштабні роботи А. І. Пузікової дали підстави говорити, що пам'ятки Сейму залишені населенням, яке належало до кола лісостепових культур скіфського часу на рівні з пам'ятками Подоння чи Посулля. Була поточнена їх хронологія, досить докладно вивчена матеріальна культура, кожен елемент якої було уведено до системи та проаналізовано. Дослідниця висунула припущення щодо причин та характеру зникнення пам'яток у середині V ст. до н. е. та подальшої долі населення, яке їх залишило.

Слід відзначити також, що далеко не всі сучасники позитивно сприйняли висновки, зроблені А. І. Пузіковою, особливо це стосується українських дослідників. У вітчизняній історіографії ніхто з вчених окремо не звертався до вивчення Посейм'я, а у загальних працях з книги в книгу переписувалися застарілі дані, приведені ще В. А. Іллінською. Так у фундаментальних виданнях Археології Української РСР 1971 та 1986 років пам'ятки Сейму подаються як північна околиця посульської групи пам'яток (ред. Бібіков 1971, с. 115–116; ред. Артеменко 1986 с. 123–124). У виданні 1985 року дослідникам було відомо у Посейм'ї всього дев'ять городищ, практично всі з них сконцентровані у межах Сумської області. Курське ж Посейм'я виступало на підставі досліджень А. Є. Аліхової як територія поширення юхнівських пам'яток. Роботи А. І. Пузікової тут навіть не згадуються (ред. Артеменко 1986, с. 123).

Іншу картину бачимо у 20-ти томному виданні „Археология СССР“, яке готували переважно вчені Москви та Петербургу. У розділі, присвяченому степам європейської частини СРСР в скіфо-сарматський час, Посейм'я виступає окремою локальною групою на рівні з іншими лівобережними локальними варіантами. При цьому, до її ареалу включено всю територію басейну Сейму, а побут та матеріальна культура населення описується на підставі комплексного аналізу матеріалів, опублікованих І. І. Ляпушкіним,

В. А. Іллінською, А. Є. Аліховою та А. І. Пузіковою (ред. Рыбаков 1989, с. 75).

Наступний етап у вивченні регіону, по суті, є подальшим розвитком та критикою ідей А. І. Пузікової. Займаючись проблемою походження середньодонської культури скіфського часу, О. П. Медведєв проаналізував матеріал з ранніх городищ регіону та зіставив їх із сусідніми територіями. Досягнуті результати дали підстави вченому говорити про переважно західні відносно Подоння витoki матеріальної культури. Масовий керамічний матеріал, речовий інвентар, прикраси і культові предмети, знаряддя, домобудівництво і оборонні споруди явно тяжіли до пам'яток Дніпровського Лівобережжя, а особливо Сейму. Саме ці елементи склали основне етнокультурне ядро середньодонських племен скіфського часу. Освоєння цього регіону почалося ще на початку VI ст. до н. е., але більшість пам'яток відноситься до V – IV ст. до н. е., тобто якраз часу, коли зафіксовано зникнення відповідних пам'яток у Посейм'ї. Сам дослідник, слідом за А. І. Пузіковою, вважав, що причиною для цього послугував тиск з боку юхнівських племен (Медведєв 1998, с. 38).

Паралельно з дослідженнями О. П. Медведєва публікується перший випуск науково-довідкового видання «Археологічна карта Росії», присвячений Курській області. Передмову та вступ до нього писав відомий московський археолог, очільник Відділу археологічних зводів та карт Інституту археології РАН – О. В. Кашкін. Даючи короткий опис археологічних культур, які були поширені на території Курської області в ранньому залізному віці, вчений спочатку приводить цитату А. І. Пузікової про близьке сусідство та контакти юхнівських і лісостепових племен, а потім, для прикладу, наводить городища Кузіна Гора та Александровське. Перше, як він пише, належить „скіфоїдному“ населенню, а друге – юхнівському. Враховуючи, що відстань між пам'ятками всього 150 м, вчений робить висновок про «близьке та добре сусідство» населення, не надто вдаючись при

цьому в питання різночасовості пам'яток та неоднозначності трактування культурної належності населення Кузіної Гори. Таким чином, з тексту можна зрозуміти, що обидві культури з самого початку співіснували на одній території, а з V ст. до н. е., юхнівське населення починає асимілювати лісостепове, яке остаточно зникає до середини того ж століття (Кашкин 1998, с. 34-41).

Приблизно такої ж думки дотримувався А. А. Чубур. В ході розвідок у Посейм'ї дослідником обстежувалися кілька мікрорегіонів поруч з м. Курчатов. На одному з двошарових городищ (Чечевізня I), дослідник виявив багатий матеріал, який представлений стрілами, шпильками та браслетами раннього залізного віку. На підставі того, що тичковий орнамент на юхнівському посуді було зроблено тригранним вістрям скіфської стріли, автор доходить висновку про те, що городище знаходилося в зоні контактів обох культур. Оскільки це відбувалося в межах одного поселення логічними, на думку дослідника, є і висновки про змішані шлюби, мирне співіснування лісостепоного і юхнівського населення, та поступову асиміляцію останнього (Чубур 2001).

В узагальнюючій праці цього ж вченого, присвяченій всьому Курському краю, він більш докладно пояснює свою точку зору. Час появи пам'яток скіфського часу він відносить до початку VII ст. до н. е. Вже на ранньому етапі існування лісостепове населення встановлює близькі контакти з північними сусідами (юхнівцями). Зникнення лісостепових пам'яток А. А. Чубур традиційно відносить до V – IV ст. до н. е., але з причинами цього явища, запропонованими А. І. Пузіковою, вчений не згоден. На його думку, невеликих досліджень на городищі Чечевізня, про яке йшлося вище, досить для того, щоб говорити про мирне співіснування обох культур. До аргументації, приведеної автором, додався посуд, на якому помітно сліди обміну орнаментациєю. Тобто орнаменти «юхнівців» з'являються на скіфському посуді і навпаки. Таке ж явище вчений відзначає і у матеріалах

А. І. Пузікової, які вона, очевидно, не помітила. Загалом з тексту зрозуміло, що дослідник бачить появу юхнівського населення в Посейм'ї традиційно в V – IV ст. до н. е., але при цьому відкидає військові сутички між групами населення, а говорить про їх співіснування та поступову асиміляцію. Як додатковий аргумент, вчений відносить до скіфського часу могильник на Маріцькому городищі, який за вістрями стріл датується IV – II ст. до н. е. Причини відходу лісостепоного і приходу юхнівського населення вчений бачить у змінах клімату і зміщенні межі між лісом та лісостепом на південь якраз у середині I тис. до н. е (Чубур 2000).

Новий етап у вивченні пам'яток почався на початку другого десятиліття XXI століття. Ю. А. Ситий опублікував каталог пам'яток нижнього Посейм'я (у межах Чернігівської області), чим підвів підсумок розвідок та досліджень, які проводилися тут протягом століття. До переліку потрапило також 14 пам'яток раннього залізного віку (Ситий 2010). Завдяки цим роботам можна встановити західну межу поширення пам'яток та зону, у якій вони зустрічаються із юхнівськими.

Ряд відомостей про пам'ятки скіфського часу міститься у статтях В. В. Приймака (Приймак 1996; 2016а; 2016б; Коротя 2010). Він неодноразово називає Сейм північною периферією впливу Більського городища (Приймак 1996; Коротя, Осадчий, Приймак 2010; Приймак 2016б), проте не пояснює, що криється за цим терміном. Відстань від Більського городища до найближчих пам'яток Сейму понад 130 км, при цьому їх розділяють пам'ятки у басейні Псла та Сули. Якщо включати басейн Сейму до “сфер впливу” одного із городищ гігантів більш логічним претендентом виглядає Басівське городище у Посуллі, а не Більське.

Також у цей час у Посейм'ї починають дослідження фахівці з ранньої залізної доби. У своїх роботах, присвячених пам'яткам юхнівської культури, Д. В. Каравайко активно залучає матеріали і з городищ на Сеймі (Каравайко, Горбаненко 2012). Виходить спільна стаття з Д. С. Гречко, присвячена

конкретно Посейм'ю. Саме в цій роботі бачимо подальшу лінію розвитку гіпотези про співіснування обох культур. Появу лісостепового населення на Сеймі вони відносять до другої чверті VI ст. до н. е., тобто синхронно з заселенням Верхнього Дону та Посулля. Найраніший матеріал дослідниками взято з городища Кузіна Гора. Нижню хронологічну межу поширення пам'яток визначають другою чвертю V ст. до н. е. При докладному розборі кераміки з Кузіної Гори дослідники приходять до висновку, що навіть нижній шар пам'ятки (кераміка так званого кузіногорського типу) все ж більш "юхнівський" ніж "скіфський". А отже, на ранньому етапі на городищі проживало змішане населення. Певний натяк на синкретизм вчені помітили у зауваженні А. Є. Аліхової стосовно змішання традицій використання різного роду домішок до керамічного тіста на городищах Кузіна Гора та Кудеярова Гора. Продовжують список аргументів дані, приведені А. А. Чубуром, про які йшлося вище, та зауваження А. І. Пузікової стосовно того, що майже вся юхнівська кераміка Переверзєвського городища була виявлена в одному житлі, яке зверху перекривалося шаром із скіфським посудом.

Таким чином, висновки, яких дійшли дослідники, наступні: ареал юхнівської культури на ранньому етапі охоплював все Посейм'я (за виключенням Путивльського; переселення лісостепового населення з півдня призвело до проживання на одних пам'ятках як лісостепового, так і юхнівського населення; причиною переселення була активізація кочовиків у Лісостепу; близько середини V ст. до н. е. лісостепове населення залишає Посейм'я. Зазнала критики також гіпотеза А. І. Пузікової про військове витіснення лісостепового населення «юхнівцями» через відсутність будь-якої зброї в матеріальному комплексі, а отже, і військової організації останніх (Гречко, Каравайко 2012). Згодом вийшла низка аналітичних робіт Д. В. Каравайка, які базуються на його власних розвідках. Дослідник звертав увагу передусім на конструктивні особливості городищ регіону, різницю у керамічних комплексах різних пам'яток, публікацію нових матеріалів. В

цілому, продовжуючи дотримуватись думки про співіснування обох культур у Посейм'ї та їх активну кооперацію, висловлюється нове міркування щодо причини занепаду пам'яток у V ст. до н. е. через кліматичні зміни (Каравайко 2014; 2015; 2016; 2017).

Також слід відзначити роботи колег у Курській області. Д. О. Кабанов опублікував низку робіт, присвячених господарству населення скіфського часу Посейм'я (Кабанов 2012б; 2014а), металообробці (Кабанов, Балашов 2014), класифікації ножів (Кабанов, Балашов 2013), історії дослідження регіону (Кабанов 2014б), домобудівництву (Кабанов 2012а) та структурі розселення (Кабанов 2012с). Важливою є праця, присвячена городищу Кузіна Гора. Дослідник доходить висновку про належність пам'ятки до юхнівської культури. Наявність кераміки та речей притаманних для лісостепоного населення пояснюється через напрям контактів (Кабанов 2014с).

Починаючи з 2010 року, виходили друком статті автора стосовно пам'яток Посейм'я. Вони присвячені публікації матеріалів з Воргольського городища (Білинський 2010а), Мар'янівського поселення (Білинський 2014а), новим знахідкам клинкової зброї (Білинський 2011), зв'язку із пам'ятками верхнього Псла (Білинський, Кабанов 2015а), історії дослідження (Білинський 2010б; 2013а) та загального бачення пам'яток Середнього Посейм'я (Билинский 2012).

На науковий рівень піднімається і краєзнавство, що демонструє вихід друкованих праць місцевих дослідників (Малик 2007).

Незважаючи на таке пожвавлення у вивченні регіону, багатьма дослідниками терени Посейм'я все одно ще не сприймаються в якості невід'ємної частини скіфського лісостепу. Серед останніх робіт можна згадати статтю В. Ю. Мурзіна «Про північні межі Геродотової Скіфії», де описуються як найпівнічніші в Лісостепу пам'ятки Посулля, при цьому басейн Сейму навіть не згадується (Мурзін 2013).

Підбиваючи підсумок еволюції поглядів на пам'ятки Посейм'я, можна намітити загальну тенденцію. Перші роботи (І. І. Ляпушкін) розглядали весь басейн Сейму як ареал «зольничної культури» Лісостепу. Час появи пам'яток відносився до IV ст. до н. е., а початковим ареалом було Поворскля. В. А. Іллінська розкритикувала хронологічні побудови І. І. Ляпушкіна, час появи пам'яток віднесла до VI ст. до н. е., а їх походження пов'язала з попередніми культурами доби бронзи. Пізніше, після досліджень А. Є. Аліхової, пам'ятки в Курській області асоціювалися виключно із юхнівською культурою, наявність кераміки лісостепоного типу пояснювалась контактами племен, а Середнє Посейм'я було включено до ареалу лівобережної культури посульсько-донецького типу. Подальші дослідження А. І. Пузікової довели все ж лісостеповий характер пам'яток в межах Курського Посейм'я. При цьому встановлено час їх зникнення тут – середина V ст. до н. е. Причиною цього явища дослідниця бачила військове витіснення населення прийшлим юхнівським. У російській історіографії ця думка загалом була сприйнята позитивно, але почала критикуватися в кінці 90-х років фахівцями з інших епох (слов'яно-руського часу та кам'яної доби). Українськими дослідниками нові відкриття зроблені А. І. Пузіковою довгий час ігнорувалися і домінуючою була гіпотеза висловлена В. А. Іллінською ще в кінці 60-х років. Але саме представники київської школи розвинули критику поглядів А. І. Пузікової та запропонували гіпотезу співіснування обох культур від самого початку. Військове витіснення одного населення іншим категорично відкидається.

Роботи останніх років спрямовані переважно на публікацію та опрацювання раніше здобутих матеріалів або аналіз окремих частин матеріальної культури, чи господарства населення. Такі кроки спрямовані на розширення джерельної бази, що дасть більше підстав для аргументації кожної із запропонованих гіпотез.

1.3. Джерельна база роботи

Аналіз публікацій та архівних матеріалів наведений у попередніх підрозділах показав досить неоднорідну вивченість регіону та брак фахових публікацій. В першу чергу слід звернутися до писемних джерел. Відомості про Північне Причорномор'я містяться більше ніж у 300 грецьких та римських авторів (Скржинська 1991, с. 7), але далеко не всі з них згадують населення лісостепових теренів. Найбільш детальним джерелом традиційно можна вважати Історію Геродота (Геродот 1993). Етапи вивчення та погляди на окремі аспекти цієї праці були детально описані та видані кількома фундаментальними монографіями (Доватур, Калистов, Шишова 1982; Нейхардт 1982). Питання топоніміки, гідронімії та етногеографії Скіфії були розглянуті мовознавцем О. С. Стрижаком (Стрижак 1988). Особливо цінною є інформація Геродота про північно-східні племена гелонів, будинів, меланхленів та неврів. Але їх локалізація на теренах Лівобережжя викликає значні труднощі. В історіографії відомі десятки варіантів етнічної карти Скіфії, але жодна з них не знайшла повної підтримки вчених. Докладний аналіз тексту та аналітичних робіт присвячених «Скіфському логосу Геродота» зараз не дає можливості навіть з певністю говорити про те, що Батько історії взагалі згадував населення Посейм'я.

Історія польових досліджень регіону налічує понад 200 років. За цей час у регіоні працювало понад 20 експедицій та окремих загонів, які виявляли та досліджували пам'ятки скіфського часу. Розвідки, починаючи з повоєнного періоду, проводилися досить рівномірно по всій території Посейм'я. Особливу увагу привертає традиція курського краєзнавства, яка сильно вплинула на кількість відомих пам'яток у регіоні, особливо у 40 – 70-х роках ХХ ст. Так, наприклад, перша карта городищ раннього залізного віку Курського Посейм'я була зібрана та опублікована саме краєзнавцем Ю. О. Липкінгом (Липкинг 1962). Проте найбільш успішними, безумовно,

були суцільні розвідки 80 – 90-х років. Так, зараз можна говорити про майже повністю вивчену першу терасу Сейму та спорадичні дослідження долини, високих терас та плато.

Стаціонарні дослідження проводилися на 21 пам'ятці із шарами скіфського часу. Проте у більшості випадків метою досліджень були шари інших епох, а матеріали скіфського часу представлені у значно меншій кількості. Така ситуація призвела до того, що лише 6 пам'яток можна вважати опорними для регіону.

Аналітичні розробки, присвячені пам'яткам Посейм'я, наразі опубліковані у двох спеціальних монографіях, чотирьох розділах та понад 60 спеціалізованих статтях.

РОЗДІЛ 2

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ

У розділі подається загальна характеристика пам'яток регіону, окреслюється їх ареал. Пам'ятки традиційно розділяються на укріплені, неукріплені та поховальні. Укріплені пам'ятки розглядаються крізь призму наявних у літературі типологій, неукріплені поселення аналізуються в основному з позицій топографії та розміщення, аналізується проблема відсутності поховальних пам'яток у регіоні.

2. 1. Ареал пам'яток

Басейн Сейму займає екотонне положення між лісостеповою зоною та зоною мішаних лісів. На більшості його території поширені лісостепові ландшафти, проте у північних регіонах, верхів'ях правих приток, особливо у західній частині басейну, з'являються і лісові. Таке положення Сейму часто призводило до того, що тут проходила межа поширення археологічних культур із різними типами господарства. Близька ситуація мала місце і упродовж скіфського часу.

Тоді заселеним був не весь басейн Сейму. На сході пам'ятки поширені до впадіння у Сейм р. Рать. Від її гирла вони невеликими групами не далі ніж на 20 км відходять по ній та Сейму. Східніше Раті починається вже водозбір Осколу та правих приток Дону.

На північному сході пам'ятки доходять до середньої течії р. Тускарь та майже верхів'їв Свапи. У басейні останньої, північніше городища Моїсєєво, на відстані понад 70 км по течії річки відомо лише п'ять пам'яток. Культурна належність трьох городищ не визначена і лише одне поселення належить до скіфського часу.

На північному заході пам'ятки піднімаються правими притоками Сейму, по Клевені та Есмані, до сучасного Глухова. Далі на північ знаходилася незаселена територія лівих приток Десни.

На південному сході пам'ятки фактично не виходять з долини Сейму, за виключенням р. Реут, якою підіймаються на 20 км. У західній частині басейну пам'ятки взагалі не спускаються на південь, а розташовані лише у долині Сейму.

Найскладніше визначається західна межа. На сьогодні до кінця не встановленою лишається культурна належність пам'яток нижнього Посейм'я. Нечисельні дослідження у регіоні показали змішаний керамічний комплекс, до якого входять, як типово юхнівські так і лісостепові форми. Так, дослідження Шабалинівського городища говорять про переважання юхнівського посуду у комплексі пам'ятки (Дод. А. Рис. 1). Цей факт, разом із дослідженнями поселення поруч із могильником у с. Долинське та чисельними розвідками дав можливість О. М. Мельниковській дійти висновку про належність цього регіону до юхнівської культури (Мельниковская 1975, с. 102 – 103). Хоча сама дослідниця та попередні дослідники відзначали тут і звичний лісостеповий посуд (Ляпушкин 1952, с. 46).

На карті пам'яток раннього залізного віку нижнього Посейм'я Ю. М. Ситого (Ситий 2010) найсхіднішим пунктом вважається Батурин (Дод. Б. рис. 1). Кераміка з пам'ятки також представлена перемішаним комплексом як лісостепового, так і юхнівського посуду. Проте з наявних даних можна зробити висновок про переважання останнього (Дод. А. Рис. 2). Найбільш репрезентативні фрагменти з пам'ятки знаходять найближчі аналогії на Мезинському та Кудлаївському городищах. Обидва належать до VI – V ст. до н. е. (Ситий та ін. 2014, с. 135 – 137). Виходячи з цього, можна зробити попередній висновок про більш тісні контакти лісостепового та юхнівського населення у цьому регіоні. Тому найбільш західними

пам'ятками сейминської групи можна вважати два поселення біля с. Таранське, керамічний комплекс яких не викликає запитань (Дод. А. Рис. 3, 2).

Також доцільно згадати про поселення біля с. Погорілівка, яке знаходиться на Десні, на рівні із найбільш північними пам'ятками в околицях Глухова, за 30 км від найближчої відомої пам'ятки Посейм'я. Незважаючи на те, що поселення розташоване прямо напроти юхнівського городища Бужанка, у культурному шарі пам'ятки юхнівський посуд не зустрічався (Дод. А. Рис. 4) (Білинська та ін. 2012, с. 11).

Враховуючи, що час існування пам'яток в цьому регіоні лишається не встановленим, не виключено, що тривалий час існували лише городища біля сіл Божок та Спаське – найзахідніші на Сеймі, а згадані вище пам'ятки біля сіл Таранське та Погорілівка були короткотривалими поселеннями. На це вказує і їх віддаленість від найближчих пам'яток Посейм'я на 15 та 30 км відповідно. На загальній карті пам'яток ясно простежується поступове зменшення концентрації їх у західному напрямку, що підтверджує наведений висновок.

Таким чином, пам'ятки скіфського часу Сейму відмежовані від сусідніх локальних груп та культур певним інтервалом. На півдні це – 20-40 км. На сході відстань до найближчих пам'яток верхньоокської культури та пам'яток у басейні Дону понад 100 км. На північному заході відстань до пам'яток юхнівської культури близько 40-50 км. Західною межею доцільно вважати пам'ятки у басейні Сейму вище Батурина. Відстань між городищем біля с. Спаське та Батурином складає майже 30 км. Враховуючи, що відстань між пам'ятками в середині груп рідко доходить до 10 км, окреслену групу можна вважати територіально відокремленою (Дод. Б. Рис. 2). Крім цього, Посейм'я розділяється на дві частини – Західну та Східну. Такий поділ проводиться за поширеністю кераміки із перлинами та територіальним поділом пам'яток. Через несистемність дослідження, точно встановити межу

поширення перлинного орнаменту зараз складно. Найбільш східною пам'яткою західного Посейм'я, де проводилися розкопки, є поселення Мар'янівка. У комплексі пам'ятки перлинний орнамент представлений менше ніж 1%. Саме в цьому місці на карті помітне зменшення концентрації пам'яток. Тому, поки не будуть проведені додаткові дослідження, умовну межу між регіонами можна провести за цією лінією.

Загалом, зараз у Посейм'ї відома 261 пам'ятка VI – III ст. до н. е. Серед них 161 має скіфські матеріали, 58 – юхнівські. Складна ситуація із рештою. Більшість з них відкрита дослідниками слов'яно-руського періоду і через складність культурної ідентифікації, вона просто не проводилася. У літературі такі пам'ятки відомі як належні до раннього залізного віку, проте без точної культурної атрибуції, а отже вони можуть належати як до скіфського часу, так і до юхнівської культури (Дод. Б. Рис. 3). Розпорошеність таких пам'яток по всьому ареалу в межах Курської області не дозволяє робити припущення про їхню належність до першої або другої групи.

2.2. Укріплені поселення

Нині у Посейм'ї відомо 55 городищ з шарами скіфського часу, з яких 18 розташовані на території Сумської і 37 – Курської областей. У Східному Посейм'ї 15 пам'яток, а у Західному дві мають також нашарування юхнівської культури.

2.2.1. Причини появи городищ Посейм'я та їх функції

Основною рисою, яка одразу вирізняє укріплення Посейм'я, є незначна їх площа, що зближує ці пам'ятки із укріпленнями городищенських культур лісової смуги. Така ситуація підштовхувала дослідників до міркувань про

специфічне призначення та причини появи цих пам'яток. Підігрівала цей процес відсутність значних культурних нашарувань на деяких пам'ятках. Така ситуація спонукає до докладного розгляду причин та функцій укріплень регіону.

Причини появи городищ дослідники бачили по-різному. У європейській історіографії побутують дві основні тенденції у поясненні причин будівництва та функцій городищ. У першому випадку укріплені поселення трактують як маніфестацію широкомасштабних військових конфліктів. Найвідомішим прикладом для раннього залізного віку є так звана кіммерійська загроза, яка на думку дослідників, спровокувала ланцюгову реакцію будівництва городищ зі сходу на захід, від Північного Причорномор'я аж до Франції (Chochorowski 1993). Втім, зовнішня загроза може бути лише одним із факторів. Прихильники версії ендемічних воєн бронзової доби вважають укріплення природним та універсальним наслідком тривалої військової напруги у час, коли конфлікти відбувалися навіть між сусідніми поселеннями.

Проте такий підхід складно застосувати до пам'яток Посейм'я та усього лісостепу у ранньому залізному віці, оскільки він не пояснює ані чому городища стали масовим явищем саме у цей час, ані їхнього розташування. Так, наприклад, городища чорноліської культури, у яких більшість дослідників вбачає витоки фортифікаційних традицій скіфського часу, будували не в усьому ареалі культури, а лише в басейні р. Тясмин та у верхів'ях р. Інгулець.

В іншій версії увага дослідників зосереджена на соціально-економічній ролі поселень. Існують думки, що це були резиденції певних привілейованих груп населення (Przybyła, Skonieczna, Vitoš 2012, с. 248) та місця торгово-обмінних операцій і металургійного виробництва. На це вказує концентрація імпортованих товарів на таких поселеннях та їх розташування поряд з ймовірними маршрутами торгівельних шляхів.

Також, існує погляд на появу фортифікаційних елементів у центральноевропейському середовищі як на культурний тренд (Alusik 2012, с. 20), пов'язаний із середземноморськими впливами. Втім, є суттєва різниця між призначенням пам'яток, у матеріалах, які використовувалися у будівництві та іншому, що вельми відрізняє середземноморську та європейську традиції.

Як основну, і часто єдину, причину спорудження городищ у скіфський час дослідники бачать загрозу з боку кочовиків. Теж саме стосується пам'яток юхнівської культури. Д. В. Каравайко, припускає вірогідність існування постійних нападів з боку кочовиків з метою відбирання худоби (Каравайко 2004). Хоча динаміка росту населення та ареал, який займали місцеві землероби у лісостепу, очевидно, залежали від військових акцій кочовиків, більшість городищ та неукріплених поселень все ж не мають слідів руйнування. Там, де ці сліди фіксуються, вони не викликають особливих сумнівів у причетності саме скіфів-кочовиків до руйнування пам'яток: Трахтемирівське городище (Фіалко, Болтрик 2003), Рудковецьке (Гуцал 2000), Вічіна (Chochorowski 2014, р. 32 – 36), Смоленіце-Мольпір (Dušek M., Dušek S. 1984, 1995). Крім того, початок ранньої залізної доби став періодом будівництва городищ не лише на теренах „скіфської ойкумени”, але і у всій Східній Європі. Тут з'являються так звані городищенські культури, більшість пам'яток яких представлена укріпленими поселеннями – юхнівська, милоградська, д'яківська, городецька, ананьїнська, штрихованої кераміки. Городищенські культури відомі також на території Центральної Європи протягом доби бронзи (див. наприклад Jaeger 2016). Отже, не можна однозначно стверджувати, що причиною будівництва укріплених поселень була загроза з боку кочовиків.

За аналогіями з городищами Центральної та Східної Європи, припущення, про те, що кочовики були основною, а тим більше єдиною причиною спорудження городищ, виглядає передчасним. Більш ймовірно, що

тут працював комплекс факторів описаних вище, переважання яких відрізнялося в залежності від території. У випадку Посейм'я це могли бути як внутрішні конфлікти, так і зважаючи на близькість городищенських культур лісової смуги, традиція відмежовування території пам'ятки.

За призначенням городища скіфського часу у літературі поділяють на: центри заселеної округи (економічні, адміністративні, ремісничі, які потребували захисту); городища-сховища (переважно невеликі за площею, із слабо насиченим або взагалі відсутнім культурним шаром, які використовувалися як сховища для населення сусідніх неукріплених поселень у моменти небезпеки); загони для худоби (досить значні за розмірами, із слабонасиченим або відсутнім культурним шаром, які пов'язують із потребами кочовиків утримувати худобу взимку поруч із запасами сіна (Медведев 1999, с. 62)) (Гречко 2010, с. 28). Проте слід відзначити, що існування останніх двох типів не підтверджено остаточно, оскільки тонкий або відсутній культурний шар на пам'ятках може пояснюватися багатьма причинами. До того ж, такі пам'ятки рідко досліджували великими площами, що не дає можливості говорити щось конкретне про їх функціонування (Крютченко 2014, с. 25 – 26; 2017). У Західному Посейм'ї групу городищ із незначним культурним шаром виділив Д. В. Каравайко (Каравайко 2015). Можна погодитися із дослідником, що незначний культурний шар пов'язаний із короткотривалістю життя на пам'ятці, а не специфічним її призначенням (Каравайко 2015, с. 71). Підкріплює цю думку досвід дослідження городища Глебово, де А. І. Пузіковою досліджено 884 м². На цій площі були виявлені залишки лише одного житла, що дало можливість дослідниці припустити, що пам'ятка використовувалася короткий проміжок часу (Пузікова 1997, с. 104).

Ще однією часто цитованою думкою є теза про слабку захищеність малих за площею городищ. Проте наявність короткого валу може інтерпретуватися і навпаки. Враховуючи, що більшість подібних пам'яток

влаштована саме на мисах корінного берега, а не на його поворотах або виступах, крутизна схилів тут часто сягає 50° та більше. Особливого захисту з боку заплави такі пам'ятки не потребували, за необхідності тут могли споруджуватися ескарпи, які майже повністю унеможливлювали штурм з не напільного боку. В такому разі всі захисники пам'ятки концентрувалися переважно з боку напільної частини, де і був розташований вал. Отже кількість захисників, яка припадала на 1 м валу, на таких пам'ятка була значно вищою, ніж на більших за площею городищах.

2.2.2. Загальна характеристика укріплень

У фортифікаційному будівництві широко використовувалися ландшафтні особливості регіону. Пам'ятки виникали на панівних корінних берегах річок або високих терасах. Більшість укріплень розташована у місцях із природнім захистом з кількох боків: мисах, виступах, останцях, поворотах корінного берегу або високих терас. Причому, використання ярів було не допоміжним засобом для фортифікації, а скоріше основним. Про це говорить відсутність на більшості пам'яток помітних укріплень з природньо захищених сторін у той час, як ділянка з'єднання мису із плато укріплювалася потужними валами. На це вказує і наявність ескарпів на недостатньо крутих схилах.

Цікаво відзначити, що більшість городищ виникала не безпосередньо на берегах великих річок, а віддалено від основного русла на кілька кілометрів, або на невеликих притоках. Ті, що все ж будувалися в долині великої річки, тяжіють до обводнених балок, ярів або невеликих струмків, які виступали джерелами води.

Особливістю поселенських структур Посейм'я є велика кількість городищ відносно неукріплених поселень. Останні складають 31% усіх пам'яток регіону. Для прикладу можна навести добре вивчений басейн

Сіверського Дінця. На 183 поселенські пам'ятки у регіоні зафіксовано 16 городищ скіфського часу (Гречко 2010), що у перерахунку складає 8,7% від загальної кількості. Подібну ситуацію спостерігаємо і на Ворсклі, Пслі та Сулі. Протилежною є ситуація у сусідній юхнівській культурі, де 95% пам'яток представлено городищами (Каравайко 2012, с. 17).

Більшість укріплень розташована безпосередньо на Сеймі, хоча є пам'ятки, які відходять по його притоках. Із загального числа городищ лише вісім розташовані на останніх терасах, інші – на корінному березі.

Найбільш повна спроба узагальнення даних про городища скіфського часу на Лівобережжі та спосіб їх класифікації був запропонований А. О. Моруженко. Дослідниця розробила розгалужену класифікацію пам'яток, яка включає в себе як конструктивні особливості укріплень (рішення у спорудженні валу та рову), наявність та потужність валів, систему в'їздів та площ пам'яток, так і топографію (Моруженко 1985). Децю спрощену систему, адаптовану до пам'яток Подоння, розробив О. О. Шевченко (Шевченко 2010). В обох варіантах класифікацій належність пам'ятки до того чи іншого типу визначає наявність укріплень з боку схилу та загальна кількість валів і передградь, тобто, апелюючи до кількісних показників. У одній групі тут опиняються різні за призначенням, причиною виникнення та конструкцією передграддя. Такі системи підходять для узагальнення пам'яток, проте не відображають призначення тих чи інших конструктивних рішень та не мають зв'язку з функціями городищ. Інший підхід, який ґрунтується на розділенні типоутворюючих факторів, був запропонований автором (Білінський 2018а). Тому, у даній роботі укріплення розглядатимуться згідно з обома підходами.

За схемою А. О. Моруженко, усі городища Посейм'я належать до 1 класу, тобто розташовані на мисах утворених ярами та долинами річок. За характером оборонних споруд городища Посейм'я належать переважно до 1 типу укріплень, захищених валом та ровом лише з боку плато. Лише одне

городище (Будище) належить до 2 типу. Тут з'єднання мису із плато було захищено двома лініями ровів та валів. Ще 7 пам'яток (Гірки, Іоніне, Івановское-2, Маріца, Нова Слобода-2, Плаксіно, Ширяєве, Мутин, Ліпіно) належать до III типу – укріплень, де окрім основного валу у місці з'єднання мису із плато, на кінцях мисів також розташовувалися видимі зараз укріплення, які мали на меті захист ділянок із найменшим кутом схилу. Ця ідея добре простежується на городищі Мутин, де додаткові укріплення розташовані у місцях найменшої крутизни схилів. Схожа ситуація і з городищем Ліпіно. Наявність невеликих укріплень із перервами майже по всьому периметру пам'яток зближує Мутин та Ліпіно із пам'ятками, які мали повний круговий захист.

Неоднозначною зараз є ситуація із городищем біля с. Вікторове. Останні дослідження на пам'ятці проводив Д. В. Каравайко у 2016 р. Дослідник дійшов висновку про існування тут двох окремих укріплень – північного та південного (Каравайко 2017 с. 280 – 282). Пам'ятки розташовані на одному мисі довжиною близько 800 м, одна в його кінці, інша – поруч із місцем з'єднання з плато. Подібна ситуація відзначалася на городищі Моїсеєво (Дод. В. Рис. 4, 2). Тут також є мис довжиною близько 400 м. Поруч із з'єднанням з плато знаходиться одне укріплення, на кінці мису розташоване інше. Наявність на пам'ятці нашарувань роменської культури та давньоруського часу дали можливість припустити побудову одного з укріплень у пізніший час з метою скорочення площі пам'ятки. Проте наявність культурного шару скіфського часу відзначається на всій площі мису (Кашкин 2000, с. 178). Більш ймовірним виглядає, що подібною була і конструкція городища Вікторове. Оскільки в'їзд на пам'ятку в будь-якому разі розташовувався з напільного боку, дістатися Північного городища можна було лише через Південне. Враховуючи, що немає жодних даних, які вказували б на асинхронність конструкцій, ймовірнішим виглядає трактування пам'ятки як

одного городища із кількома лініями оборони. Проте для остаточного висновку необхідні додаткові дослідження на пам'ятці.

За площею більшість городищ Посейм'я належать до 1-ї категорії у схемі А. О. Моруженко, тобто розміром до 1 га. Решта (Щуклінка, Івановское, Рильск, Комаровка, Бунякине, Ліново, Микільська Гірка, Вікторове (якщо рахувати площу обох укріплень разом та проміжку між ними) та Воргол) вкладаються у 2-гу категорію – площею до 5 га.

За авторською типологією (Білінський 2018а) пропонується розділення типоутворюючих факторів, що дозволяє аналізувати їх окремо. Так, за топографією більшість пам'яток розташована на витягнутих мисах, проте два городища знаходяться на поворотах терас (Сваркове та Комаровка) у результаті чого вал дзеркально повторював контур повороту, тим самим утворюючи майже квадратний майданчик. Ще одне городище (Рильськ) розташоване на останці корінного берега, який з усіх боків оточений заплавою.

За площею більшість пам'яток належать до першого класу (Дод. Д. Рис. 1). Середній показник площі складає 0,7 га. Хоча слід відзначити, що серед пам'яток є відносно великі городища – Сухая (4,6 га) та Барвінкова Гора біля с. Вікторове (4,5 га). Показовими є статистичні дані порівняння пам'яток. Так, середній показник площі городищ для скіфського часу – 0,81 га, двошарових – 0,61 га, юхнівських – 0,39 га. На те, що юхнівське населення віддавало перевагу меншим за площею пам'яткам, вказує і Д. В. Каравайко, порівнюючи городища Західного Посейм'я із пам'ятками Десни (Каравайко 2015, с. 66). Середня висота майданчиків над заплавою також відрізняється, хоча і в межах похибки. Для скіфського часу це – 25 м, двошарових – 28 м, юхнівських – 21 м.

За укріпленнями більшість пам'яток належить до I типу – городищ із однією оборонною лінією. З цього переліку вирізняються лише городища Моїсєєво та Вікторове. Можна припустити, що у випадку цих пам'яток

спочатку виникало укріплення, яке розташоване ближче до плато, а потім, у результаті розширення площі пам'ятки, заселявся кінець мису і там споруджувався ще один вал. Остаточне вирішення цього питання стане можливим лише після додаткових досліджень на пам'ятках, які вкажуть на межі поширення та потужність культурного шару і його синхронність або асинхронність.

Найчастіше, валом перекривалося найвужче місце з'єднання мису з плато у результаті чого його протяжність була відносно невелика і в основному не перевищувала кількох десятків метрів, а іноді й менше. В'їзди влаштовано переважно у місці з'єднання мису з плато, де вал трохи не доходив до краю останнього. Оскільки поселення з високою топографією є одиничними, можна говорити, що всі укріплення споруджено у скіфський період, не зважаючи на те, що на багатьох городищах зафіксовано нашарування роменського та давньоруського часу.

Окрім валів та ровів, на багатьох пам'ятках дослідники відзначали ескарпи. Такі захисні елементи на лісостеповому Лівобережжі Дніпра широко застосовувались у фортифікації скіфського часу (Моргунов 2001, с. 173).

У процесі досліджень пам'яток вдалося розширити відомості про оборонні споруди, які раніше переважно обмежувались описами. Стаціонарні дослідження укріплень проводилися на городищах Курського Посейм'я. Першими були роботи А. І. Пузікової на городищі Нартово (Дод. Г. Рис. 1). Сучасна висота його валу від рівня давнього горизонту становила 3 м, при ширині по підшві 15 – 16 м. Основу валу складала пропечена земля, яка була виявлена у вигляді лінзи товщиною 1 – 1,8 м над шаром похованого ґрунту в самому центрі валу. Лінзу з боків та згори оточували шари обпаленої землі, перемішані з чорноземом, глиною, золою, деревним вугіллям. У розрізі першого валу ясно простежувалося два етапи його спорудження – шари розділялися золистим прошарком, який проходив на

висоті 1 м від рівня давнього горизонту. Землю для будівництва валу брали з майданчика городища, про що свідчить її насиченість культурними рештками. Другий вал був значно нижчий та вужчий за перший. Сучасна його висота від рівня давнього горизонту – 1 – 1,2 м, при ширині 6 – 7 м. Насип складався з шарів глини, чорнозему і обпаленої землі, що чергувалися між собою. Наявність у обох валах пропеченої землі, деревного вугілля та золи, на думку дослідниці, свідчила про існування тут якихось дерев'яних споруд, які були спалені в подальшому. З внутрішнього боку обох валів простежувалися канавки шириною 0,6 – 0,8 м та глибиною 0,4 – 0,6 м, які були заповнені золою, вуглинками і чорноземом. Ці канавки також, очевидно, мали стосунок до дерев'яних конструкцій, що ще раз підтверджує наявність останніх. Рів, який знаходився між валами, скоріше за все, не мав фортифікаційної функції, а утворився у наслідок вибірки ґрунту для насипання валів (так звана резервна або ресурсна виїмка). На відміну від внутрішнього, зовнішній рів, очевидно, був викопаний спеціально. У материк він заглиблений всього на 0,75 – 0,8 м при глибині від сучасної поверхні 1,2 – 1,5 м. Крім цього, у розкопах було простежено сліди аналогічного за конструкцією валу, який, очевидно, оточував городище по периметру (Пузикова 1978, с. 49 – 51).

Дослідження укріплень на Маріцькому городищі здійснювалося за допомогою двох траншей, що дало можливість дослідити вали та рови як з північного, так і південного боків (Дод. Г. Рис. 2). Загалом оборонні споруди городища можна реконструювати наступним чином. З півночі, з боку поля, городище було укріплене найбільшим валом та ровом, з півдня система укріплень була подвійною, а по краю всього майданчика йшла дерев'яна стіна, перед якою також, можливо, був насипаний невеликий вал з пропеченої глини. Шматки останньої у великій кількості траплялися у крайніх квадратах розкопів (Пузикова 1981, с. 11 – 14).

У 1979 році були початі дослідження оборонних споруд на Переверзевському I городищі (Дод. Г. Рис. 3). Візуально фіксувалися сильно розорані вал та рів лише з напільного боку. Проте дослідження допомогли з'ясувати етапи будівництва та вигляд укріплень. На початковому етапі існування укріплень з напільного боку городище захищала стіна з трьох ліній вертикально поставлених колод 0,3 – 0,4 м товщиною та двох валів і рову. Знахідки у прирізках обвуглених колод товщиною 0,15 – 0,2 м, можливо, є рештками якогось перекриття. Після того, як стіна згоріла, поверх неї було насипано ще один вал, головний у новій лінії укріплень. По периметру городище захищала така ж стіна з трьох рядів колод. Існування у південно-східному кутку городища споруди на зразок башти, може говорити про наявність й інших подібних споруд, які не потрапили в розкопи (Пузикова 1997, с. 12 – 23).

У 1984 – 1985 роках А. І. Пузікова досліджувала городище Глебовське, де також були перерізані укріплення. Насип валу складався з шару чорнозему, під яким йшов шар перемішаного ґрунту з чорнозему, суглинку і крейди. Центральна частина лінзи валу була сильно пропечена. Також тут виявлено дві канавки, які, скоріше за все, є слідами оборонних стін. Очевидно, що дерев'яними стінами був посилений не весь вал, оскільки в інших профілях залишків канавок не виявлено. Рів був відносно глибокий – 2,9 м від висоти валу. Схили його досить пологі, а дно округле або конусоподібне. Канавки від стін були виявлені і в інших частинах городища, очевидно, воно було оточене ними по периметру. Відстань між стінами варіюється у межах від 0,8 – 1,2 до 2 – 2,25 м. Ґрунт навколо канав являв собою суцільну золу (Пузикова 1997, с. 100 – 101).

Набагато менше досліджувалися городища західного Посейм'я. Першими роботами стали дослідження укріплень східного Воргольського городища Д. Т. Березовцем. У поперечному перерізі валу він зафіксував кілька шарів чорнозему та глини, що чергувалися між собою, а на глибині

3,15 м виявлено перемішану обпалену глину і вугілля, які, на його думку, потрапили сюди «внаслідок руйнування якихось споруд, що існували тут до побудови валу». На думку дослідника, побудова валу відноситься до сіверянського часу (Березовець 1955, с. 61). Проте в ході досліджень у насипі валу не було знайдено жодного фрагменту кераміки (Березовець 1950), які неминуче потрапили б туди за умови будівництва укріплень з культурного шару поселення скіфського часу. Це, та відсутність у Посейм'ї неукріплених поселень з високою топографією схиляє до думки, що перші укріплення тут з'явилися саме у скіфський час.

Останніми роками дослідження Західного Посейм'я відновилися. Д. В. Каравайко дійшов цікавих висновків про конструкцію рову на пам'ятках. Високий та короткий курганоподібний вал на багатьох пам'ятках не потребував спорудження окремого рову. Дослідник відзначає, що часто за рів сприймали промоїни, які утворювалися у результаті ерозії (Каравайко 2015, с. 66), коли води стікали западиною, що утворювалася перед валом, до ярів. Оскільки відстань між сусідніми ярами була невеликою, води майже повністю розмивали западину, роблячи її подібною до рову. Це добре видно на прикладі городища біля с. Гірки, де поруч із яром западину розмило до ширини понад 20 м. Проте на деяких городищах (Вікторове, Іоніне) досить переконливо відзначається наявність рову.

На городищі біля с. Ротівка зачисткою досліджувався вал городища (Дод. Г. Рис. 4). Тут простежено два будівельних періоди, другий, можливо, відноситься вже до пізнього середньовіччя. Вал скіфського часу збудований з дерну, по верху він був укріплений рядом колод (Каравайко 2015, с. 70).

Підсумовуючи розгляд оборонних споруд слід відзначити, що серйозними дослідженнями вивчалися лише городища Східного Посейм'я. Тому аргументовано можна говорити лише про загальні риси притаманні для цього регіону. Проте загальна візуальна подібність городищ Західного та

Східного Посейм'я дозволяють екстраполювати зроблені висновки на весь регіон.

По-перше, звертає на себе увагу те, що всі городища мали укріплення по периметру майданчика. Це були у першу чергу дерев'яні стіни, а у випадку з Маріцею, можливо, і додатковий вал. На кількох городищах Західного Посейм'я у місцях, де природний схил був недостатнім, також будувалися вали, які помітні і зараз. По-друге, на всіх пам'ятках зафіксовано три, а у випадку з Глебово – дві канавки від частоколу, який або був з внутрішнього боку валу, або безпосередньо під ним. По самому валу також, очевидно, йшла стіна. Стратиграфічні спостереження дозволяють говорити, що вали насипалися над стінами, а, отже, споруджувалися пізніше. Слід відзначити, що подібні стіни по периметру городища були зафіксовані на Кузіній Горі (Алихова 1962а). Чи існувала засипка між стінами, наразі сказати складно. А. І. Пузікова на підставі стратиграфічних спостережень припускала її наявність, але не на всю висоту (Пузікова 1997, с. 14). Ще одним доказом існування засипки слугують залишки колод, які, можливо, є частиною перекриття, яке споруджувалося на стінах. З іншого боку, запитання викликає відстань між стінами, яка складає в основному не більше 1 м, але трапляються ділянки, де стіни розходяться на 2 м, а інколи і більше. Навіщо потрібна була така велика ширина стіни не зовсім зрозуміло.

Загалом можна відзначити, що досліджені городища відрізняються потужнішою системою оборони, ніж та, що була характерною для південних регіонів, вони мають свою будівельну традицію та особливості.

2.2.3. Планування городищ

На планування поселення та місце спорудження будинків впливало багато факторів: врахування рози вітрів для більшої стабільності будівель; узгодженість із рухом сонця небосхилом для отримання більшої кількості

сонячного тепла; орієнтування входів до помешкань для кращого освітлення (Topping 1996).

Серед досліджених городищ скіфського часу в Посейм'ї є кілька розкопаних широкими площами, що дає можливість скласти уявлення про їх планування. Для аналізу доцільно використовувати інформацію лише з найбільш досліджених городищ скіфського часу в Посейм'ї: городища Кузіна Гора (4700м²), Маріца (3950м²) та Переверзево-I (2768м²) (Алихова 1962а; Пузикова 1981; 1997). Усі ці пам'ятки розташовані у Східному Посейм'ї, тому як і у випадку укріплень аналізується в першу чергу цей регіон, а висновки зроблені на його основі із певними корекціями екстраполюються на усе Посейм'я.

Слід відразу зазначити, що результати отримані з цих пам'яток різняться. Спочатку зупинимося на двох останніх городищах. На городищі Маріца досліджено 26 жител та 60 ям (Дод. Г. Рис. 6). Тут простежене планування у вигляді вулиці із двома паралельними рядами будинків, з якого вибивається чотири житла, розташованих між ними. Як відзначає дослідниця городища, більшість ям складно пов'язати з конкретними будівлями, проте деякі створюють компактні групи навколо окремих жител. Серед ям чітко виділяються зернові. Їх глибина більше 1 м, а дно вкрите глиняними конкреціями. На деяких простежені сліди обпалу стінок. Крім цього, зафіксовано декілька жертовних ям невеликого розміру. В одній знаходились кістки козеняти, в іншій теляти. Також на території пам'ятки досліджено декілька відкритих вогнищ, які не утворювали помітних структур. А. І. Пузікова припускала, що деякі вогнища можуть бути залишками слабо заглиблених жител, які не фіксувались на материку (Пузикова 1981, с. 31-32). Таке припущення виглядає досить переконливим, враховуючи, що декілька вогнищ зосереджені в південно-східній частині городища, де на плані простежується помітна прогалина в лінії жител.

На городищі Переверзево-І зафіксовано 13 жител і 48 ям (Дод. Г. Рис. 7). Житла розташовувались у безпосередній близькості до укріплень, залишаючи центральну частину майданчика городища пустою. Ями не створювали очевидних скупчень навколо жител. Як і на попередньому городищі тут були і зернові ями, які вирізнялися обробкою поверхні. Крім цього, тут зафіксовано 14 відкритих вогнищ, які цілком можуть бути залишками не заглиблених у материк жител (Пузикова 1997, с. 32).

Аналіз цих пам'яток показує доволі типову для скіфського часу систему планування поселень. У першу чергу звернемо увагу на загальне планування. На городищі Маріца добре простежується вулиця з будівлями, які стоять паралельно. Подібна організація розташування споруд зустрічається ще за доби бронзи. Наприклад – планування поселення Пустинка, дослідженого С. С. Березанською (Березанская 1974, с. 17-19). Але майданчик городища Маріца має витянуту форму, і розташування будівель у два ряди по суті є розташуванням під стінами укріплень. Наявність жител між цими рядами можна пояснити різночасовістю. Таке ж розташування спостерігається на городищі Переверзево-І, де житлові будівлі були розташовані по колу вздовж укріплень, у найбезпечнішому місці – під стінами. Таке планування невеликих за розміром поселень (особливо важливий обмежений простір майданчика городища) теж відоме ще в неоліті та бронзовому віці. Найяскравішим прикладом є поселення трипільської культури, збудовані по колу (Шмаглій, Відейко 1993), неолітичні круглі городища у Західній Європі (eds. Boardman, Edwards, Hammond, Sollberger 1982, p. 105), городища другої половини II тис. до н. е. Прибалтики (Graudonis 1989), городища початку раннього заліза у Західному Сибіру (Цембалюк, Берлина 2014). На Мотронинському городищі скіфського часу основна забудова велась переважно під укріпленнями, де був зафіксований найпотужніший культурний шар, хоча він і відзначається по всій площі (Бессонова Скорый 2001, с. 52, 53). Центральна частина залишилась не забудованою й на

Трахтемирівському городищі (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 15). Подібна ситуація простежується на більшості городищ скіфського часу у Лісостепу (Моруженко 1985, с. 175). Найбільш вірогідне призначення порожнього місця в центрі городища – загін для худоби, оскільки саме вона могла бути метою нападу.

Хоч городища Сейму, як і всього Лісостепу прагнуть до виділення порожніх ділянок всередині укріплення, через топографічну обмеженість площі городищ ці ділянки не завжди були достатніх розмірів. У таких випадках життєдіяльність виносилась за вал городища. Таке поселення за валом досліджене на городищі Переверзево-І (Пузикова 1997). Іноді поселення займали сусідній з городищем мис.

Обмеженість простору всередині укріплення впливала й на густоту забудови. Традиційно житла будувались за “кущовою системою”, коли декілька жител разом з господарськими ямами створювали “кущі” забудови (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989; Скорый, Бессонова 1996; Шрамко 1998). Площа таких садиб за аналогією з античними та лісостеповими пам’ятками була близько 300 – 600 м² (Бессонова, Скорый 2001, с. 53).

Зовсім інше планування простежено на городищі Кузіна Гора (Дод. Г. Рис. 8). Тут спостерігається укріплення по периметру городища (Дод. Г. Рис. 9) з повною відсутністю слідів жител у центрі. Внутрішній простір городища вкритий великою кількістю стовпових ям, але виявити якусь структуру в їх розташуванні не вдалося. Крім цього, у внутрішньому просторі городища зафіксовані залишки декількох відкритих вогнищ.

Багато дослідників вказувало на подібність планування з городищами юхнівської культури. На сьогоднішній день в літературі відомо два подібних городища – Случевськ і Благовіщенська Гора (Каравайко 2003; Каравайко Горбаненко 2012, с. 21-23). На городищі Случевськ, наскільки можна судити з опублікованих даних, по периметру майданчика городища знаходилася споруда шириною близько 5 м, яка реконструюється за трьома рядами

стовпів. При цьому не вказується про наявність вогнищ у будівлі та перегородок (Шинаков 1995, с. 16; Шинаков 2002). На городищі Благовіщенська Гора відома подібна конструкція. По периметру городища знаходилась землянка підковоподібної форми шириною 5 м. Всередині в ній розташовувались земляні лежанки. В центрі городища, паралельно землянці, стояв ряд товстих стовпів. Поряд з житлом виявлена значних розмірів пляма золи від великого вогнища. Серед знахідок на городищі, крім звичних кераміки та ножів, відзначаються уламки ливарних форм (Рыбаков 1951).

Обмеженість опублікованих матеріалів по двох наведених вище пам'ятках робить Кузіну Гору найбільш дослідженим городищем подібного типу. В літературі найбільше поширена інтерпретація пам'ятки як звичайного ранньюхнівського городища з унікальним типом укріплень (Кабанов 2014с). Не заперечуючи таке трактування пам'ятки через обмеженість даних, можливі й альтернативні інтерпретації.

У першу чергу привертає увагу те, що подібні конструкції-”житлові стіни” поширені не лише в ареалі юхнівської культури. Вони відомі також в городецькій культурі (Разуваев 2008), дяківській (Розенфельд 1970; Смирнов 1992), на пам'ятках скіфського часу Подоння (Пузикова 1969, с. 46; Медведев 1999, с. 82-86; Разуваев 2002, с. 141-142).

Слід відзначити, що на всіх досліджених городищах Посейм'я, на краю майданчика городища була зафіксована така ж конструкція (Пузикова 1978; Пузикова 1981; Пузикова 1997). Важливо, що в більшості випадків простір між стінами було заповнено зolistим шаром з великою кількістю знахідок. Це повністю відповідає опису шару між стінами Кузіної Гори. Цілком ймовірно, що “житлові стіни” були початковим етапом будівництва багатьох городищ лісової та лісостепової смуг. Іноді вони згорали й на їх місці зводились нові укріплення, іноді вони просто перекривались валом.

Таким чином конструкції городища Кузіна Гора можуть стояти в одному ряду з пам'ятками скіфського часу Посейм'я з тією лише різницею, що

повноцінне життя на городищі так і не почалось (оскільки тут відсутні типові житлові будівлі та виявлено незначну кількість побутових та харчових відходів). Пізніше пам'ятка була заселена носіями юхнівської культури. Так можна пояснити незначну кількість лісостепового посуду в колекції з пам'ятки – близько 10% (сума кераміки з проколами й перлинами (Алихова 1962а, с. 90)).

Окрім цього, пам'ятка привертає увагу багатьма незвичними характеристиками. Це – значна кількість ливарних форм, відсутність господарських ям та незначна кількість остеологічного матеріалу (Алихова 1962а, с. 96, 116). Підсумовуючи описане вище, можна зробити висновок, що питання про інтерпретацію конструкцій типу Кузіної Гори, ще далеке від остаточного вирішення. Прояснити цю ситуацію можуть лише додаткові дані – статистичні дослідження кераміки з Кузіної Гори та виявлення подібних конструкцій в лісовому або лісостеповому регіонах.

2.3. Неукріплені поселення

Крім городищ, у Посейм'ї зараз зафіксовано 108 поселень з шарами скіфського часу. Із них 46 розташовано на території Сумської області, 62 – Курської області РФ, в числі серед останніх є вісім пам'яток, на яких окрім скіфських зафіксовані також матеріали юхнівської культури.

Середня площа поселень складає приблизно 3 га, хоча слід відзначити велику неоднорідність цього показника. У вибірці є як «гіганти» площею понад 17 – 20 га, так і зовсім невеликі місцезнаходження по 0,06 га. Середня висота поселень над заплавою складає 7 м.

За топографією поселення поділяються на чотири групи (Дод. Д. Рис. 2). До першої, найчисельнішої групи (75%), належать поселення розташовані на першій, зрідка другій терасі Сейму або його приток. До другої за

чисельністю групи (20%) належать поселення розташовані у заплаві на дюнних підвищеннях.

До третьої групи (4%) належать пам'ятки, які розташовані у безпосередній близькості до укріплень. Це поселення розташовані одразу за валом городищ – Глебово, Переверзево, Воргол, Ширяєво. Інші – поселення, які розташовані поруч з городищем у однакових з ним топографічних умовах, в основному через яр або балку від останнього. При цьому відстань від укріплень до поселення не перевищує 100 – 150 м. До таких пам'яток можна віднести поселення біля городищ Гірки II, Пригородная Слободка та Моїсеєво. Кожна пам'ятка з останньої групи має розглядатися виключно як один населений пункт (далі НП) з відповідним городищем, біля якого вона розташована.

Остання, четверта група – поселення з високою топографією не приурочені до городищ. Наразі вона представлена лише однією пам'яткою – поселенням біля с. Прилепи, яке розташоване на відстані 1 км від Переверзівського-I городища. Пам'ятка розміщена на висоті 30 м над заплавою. Такі поселення фіксувалися раніше у басейні Псла та Сули (Білинський 2009, с. 17). Можна припустити, що їх топографія, очевидно, була пов'язана із специфічним господарством, яке не було поширеним у Посейм'ї. Проте відносно незначна відстань до укріплення говорить про те, що можливо поселення було достатньо далеко винесеною частиною НП Переверзівського городища.

Отримані статистичні дані можемо порівняти хіба що з підрахунками П. Я. Гавриша на прикладі пам'яток середнього Псла. Оскільки дослідником були обрані інші критерії для поділу поселень за топографією, можна сказати, що всі пам'ятки Сейму, за виключенням двох останніх груп, а отже 96% всіх пам'яток, належать до групи «долинних поселень» за термінологією вченого. Такі поселення на Пслі складають лише 31,7% (Гавриш 2000, с. 65).

Серед поселень у Посейм'ї досліджувалося лише кілька пунктів і значно меншими площами, ніж городища. У результаті цих робіт можна говорити про існування, як мінімум, двох за призначенням видів пам'яток. До першої групи належать пам'ятки, які, очевидно, були заселеними постійно. Вони мають стаціонарні житла, більш потужний культурний шар і т. д. Наприклад, Мар'янівське та Волинцевське поселення у Західному Посейм'ї та поселення Переверзево-I і Переверзево-II у Курському. До іншої групи належать пам'ятки, які могли слугували сезонними стоянками для випасу худоби або інших сільськогосподарських робіт. Саме до такої інтерпретації більшості неукріплених поселень у басейні Дону схиляється О. П. Медведєв (Медведєв 1999, с. 59). Так само інтерпретувала поселення Жерновец-3 його дослідниця А. І. Пузікова (Пузікова 1997, с. 93).

2.4. Житлобудівництво

За весь час досліджень у Посейм'ї було виявлено 45 жител скіфського часу (Дод. Е. табл. 1) (26 – Маріца (Пузікова 1981), 13 – Переверзево-I, 3 – Переверзево-II, 1 – Глебово, 1 – Жерновец III (Пузікова 1997), 1 – Ширяєве (Плінська 1953)) (Дод. Г. Рис. 10). Слід відразу зазначити, що житло на городищі Ширяєве в Західному Посейм'ї належить до наземних, і відрізняється від інших, тому його конструкція розглядатиметься окремо. А. І. Пузікова припускала існування подібного типу (наземних) жител також на городищі Переверзево-I, поселенні за валом городища Переверзево-I та на поселенні Жерновец. Оскільки площа і облаштування цих жител не зовсім з'ясовані, вони розглядатимуться далі й не будуть враховуватися в статистиці.

Інші 44 житла виявлені на території Курського Посейм'я. Їх площа коливається від 5,28 м² до 32 м² з середнім показником площі 14,37 м². Існує незначна різниця в площі жител між городищами Маріца і Переверзево-I.

Середня площа жител на першому – 15,45 м², в той час як на другому – 12,75 м². Ситуація не змінюється навіть якщо прибрати крайній великий показник для Маріци (14,63 м²). Розмір жител достатньо однорідний, виділяються тільки два найбільших показники з Маріци й Глебово. Спираючись на знахідки окислів бронзи в житлі №22 на Маріце А. І. Пузікова припустила, що крім житлового, будівля мала також виробниче призначення (Пузікова 1981, с. 29).

Форма котлованів жител доволі різноманітна. Від майже правильно квадратних і прямокутних до майже круглих, ромбічних, трапецієвидних і навіть грушовидних. У більшості випадків відзначалось плавне зниження дна від країв до центру.

У кожному житлі знаходилося вогнище. Наскільки можна судити, розташування вогнищ у житлі було випадковим. Розміри вогнища були в середньому 1 – 2 м², але є також великі – розміром 2×1,6 м. Вогнища являли собою ямку в долівці житла заглиблену на 10 – 15 см, у якій розводився вогонь. Таким чином, шари пропеченої глини і землі виявляються на 10 – 15 см заглибленими у долівку житла і приблизно на стільки ж здіймаються над нею. На семи вогнищах на городищі Маріца (26%) і на одному на Переверзево-І (7%) помітні сліди підмазки білою глиною. Також на городищі Переверзево-І у п'яти житлах (38%), а на Маріце у одному (3,8%) було по два вогнища, в основному різних розмірів.

Всередині деяких жител знаходились ями. Це два житла з Переверзево-І (15%) і шість з Маріци (23%). Виходячи з форм, ями можна розділити на дві основні групи. Перша – ями в основному діаметром 0,5 – 1 м, та глибиною близько 0,5 м, стінки яких плавно звужуються до дна. У перетині ями нагадують широкий конус. Друга група – ями схожі з виявленими на площі городища за межами жител – близько 1 – 1,5 м діаметром, такої ж глибини з рівними стінками, іноді зі сходинками.

Крім цього, у п'яти житлах з Переверзево-I (38%) і двох з Маріци (7%) зафіксовані стовпові ямки. Іноді вони йшли навскоси відносно довгої вісі житла, а у декількох випадках знаходились за межами котловану.

Всі перераховані вище пам'ятки розкопувались А. І. Пузіковою. Вона вказувала, що житла всіх пам'яток дуже схожі між собою. Всі житла дослідниця віднесла до будівель зі стінами з переплетених гілок. Дах будівель реконструювався як шатровий, якщо у центрі котловану фіксувалась ямка (ймовірно, від стовпа), чи двоскатним у випадках ряду ямок.

Споруда з городища Ширяєве у Західному Посейм'ї належить до типу наземних жител (Дод. Г. Рис. 11). Тут було досліджено майданчик обпаленої глини зі слідами сажі та великою кількістю стовпових ямок, які виходили і за межі майданчика. Оскільки житло досліджене не повністю, судити точно про його конструкцію складно. Дослідниця городища В. А. Іллінська лише відмічає, що мінімальна площа житла була 8×8 м. В середині житла знаходилось дві печі, від яких залишились лише розвали обпаленої глини з слідами прутиків та черені з білої глини і каміння (Іллінська 1953 с. 112-114).

Найбільш поширеними матеріалами, які використовувалися в домобудівництві скіфського часу в лісостепу були дерево і глина. Через їх погану збереженість, реконструкції зовнішнього вигляду жител в основному базуються на котлованах, стовпових ямах і залишках обпаленої долівки. Не були виключенням і будівлі в басейні Сейму.

Традиційно в лісостепу виділяють три основні типи жител скіфського часу – наземні будівлі (не заглиблені в давній горизонт), землянки та напівземлянки (Шрамко И. 2005; Шрамко Б. 2000; Гуцал 2005). Не вдаючись до реконструкції зовнішнього вигляду будівель, можна сказати, що у Посейм'ї присутні заглиблені та наземні споруди.

Прикладом наземних жител можна вважати будівлю з Ширяєвського городища. Найбільш вірогідно, що вона мала каркасно-стовпову конструкцію, добре відому в лісостепу. Вона складалася з вертикально

поставлених стовпів і плетеню між ними, який обмазувався глиною, й обпалювалася (Ковпаненко 1967, с. 81; Петренко 1967, с. 9-10; Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 25; Шрамко 1987, с. 37-82; Шрамко И. 2005). Хоч печі на пам'ятках Посейм'я зустрічалися лише на Ширяєвському городищі, вони мають широкі аналогії у всьому лісостепу (Шрамко И. 2005). Іноді печі знаходили за межами жител (Міхеєв, Шрамко 2000, с. 26).

Також існування наземних будівель, від яких залишилися лише стовпові ямки в материку, А. І. Пузікова припускала на поселенні Жерновец III, городищі Переверзево-I та поселенні за його валом, городищах Маріца і Глебово. Враховуючи, що на останній пам'ятці досліджена лише одна заглиблена споруда, можна припустити, що наземні будівлі тут переважали. Проте неможна виключати і того, що відсутність більшої кількості жител пов'язана із короткотривалістю життя на пам'ятці.

Основний масив жител належав до заглиблених споруд. Оскільки глибина котлованів невелика – можна називати їх напівземлянками. Форми котлованів жител всього лісостепу були в основному прямокутними із закругленими кутами. Іноді біля стін фіксувались вирізані у материку лежанки (Шрамко Б. 2000, с. 29; Гавриш 2000, с. 116). Подібні конструкції можна вбачати і в спорудах Сейму.

Стіни заглиблених жител також реконструюють як плетені. На останнє вказують численні знахідки уламків глиняної обмазки зі слідами відбитків прутиків. Їх товщина в основному варіює від 0,5 до 2 см. Іноді припускається існування зрубних конструкцій (Шрамко Б. 1987, с. 55; 1998, с. 31; Гавриш 2000 с. 115) та використання земляних вальків для спорудження стін (Бессонова, Скорый 2001, с. 41). Проте прямих доказів використання цих матеріалів на Сеймі немає.

Хоч сумнівів у призначенні заглиблених споруд як житлових немає, їх зовнішній вигляд залишається не до кінця визначеним. Особливо це стосується будівель, у яких відсутня система стовпових ямок. Б. А. Шрамко

для таких конструкцій припускав існування фундаменту з колод, на який кріпилися жердини, переплетені лозинами і обмазані глиною. В дослідженому житлі також фіксувався накат з колод над підпідлогою, який зверху був вкритий дошками (Шрамко 2003, с. 192).

Альтернативним поясненням може бути зруб (Билинский, Кабанов 2018; Кабанов 2012а). Комплекс реконструктивних ознак для жител, залишки яких виявлені в “сухому ґрунті” запропонувала О. Н. Єнукова (Єнукова 2007, с. 21-25). Вони були розроблені на основі слав’яно-руського домобудівництва, проте мають універсальний характер. При зведенні зрубу потрібен відносно рівний майданчик, який в умовах похилої поверхні отримували шляхом або підрізки, або підсипки (Дод. Г. Рис. 12). Саме так можна пояснювати сходинки на краях котлованів. Вони простежуються у спорудах 1, 4 і 6 на городищі Маріца. Нівелюючі підсипки виявлені у профілях будівель 2, 3, 5, 7, 11, 14, 15, 19 – 22. На городищі Переверзево-І підсипки зафіксовані у будівлях 4, 5, 8 та 14. Враховуючи розмір підсипок і підрізок, можна припустити, що відступ стіни від котловану складав від 1 до 1,5 м. Плетневі конструкції від, яких залишаються уламки глини з відбитками прутів, у такому разі могли використовуватися як доповнення до зрубу, наприклад, для фронтона, перегородок у середині будівлі або спорудженні прибудов чи інших конструкцій поруч із житлом.

Також слід відзначити, що підсипки та підрізки поруч із котлованами слугували в першу чергу для вирівнювання основи з колод. Сама ж стіна в такому разі не обов’язково мала бути зрубною. Тут цілком могли застосовуватися плетені стіни реконструйовані Б. А. Шрамком, які просто спиралися на фундамент з колод.

Другорядною ознакою стін, які виходили за межі котловану може бути невелика площа (7 – 10 м²) семи жител (Маріца, № 2, 4, 24, 25; Переверзево-І: № 4, 13, 15). Житлова частина тут суттєво скорочувалась великим вогнищем або ямами в долівці. Єдиним можливим варіантом для збільшення будівлі

було зведення стін з відступом за межі котловану. Також на те, що стіни були за межами котловану, вказує розташування вогнищ, які іноді знаходились безпосередньо під стінкою котловану. Стіни будь-якої конструкції постраждали б від постійної дії високої температури. На Маріцькому городищі у восьми спорудах (№ 3, 5, 8, 9, 15, 17, 21, 22) вогнище було біля стіни котловану. У всіх будівлях Переверзево-І вогнище примикало до однієї з стінок котловану. Побічно на відступ вказують незвичайні в плані форми котлованів. З 40 споруд Маріцького і Переверзевського-І городищ 30 було неправильної заокругленої форми.

Всі ці фактори сумарно дають підстави вважати, що більшість заглиблених споруд Посейм'я мали стіни з відступами за межі котловану. Якими саме були ці стіни – зрубними чи плетневими із обмазкою, можуть показати подальші дослідження.

2.5. Поховальні пам'ятки та проблема поховального обряду.

На сьогодні у Посейм'ї відомо кілька пунктів, які різні дослідники свого часу пов'язували із похованнями місцевого населення.

Найкраще досліджений та опублікований могильник був виявлений А. І. Пузіковою під час розкопок на городищі Маріца (Пузікова 1981, с. 33 – 40). Могильник включав 10 поховань, у яких знаходилося 18 кістяків (Дод. Г. Рис. 5.). П'ять поховань були парними, одне – колективним (4 кістяки), чотири – одиночними. Контури поховальних ям простежувалися лише у шести похованнях. У п'яти поховань були ями прямокутної форми за розмірами підігнані під розміри тіла небіжчиків. У одному випадку яма була навіть замалою і ноги небіжчика злегка підігнуті, щоб він помістився у яму (Пузікова 1981, с. 36). Одне поховання було здійснено у закинутій сміттєвій ямі. У ще чотирьох похованнях контури ям не простежувалися.

Серед парних поховань, у трьох небіжчики лежали головами у різні боки. У четвертому – дитина лежала поруч із дорослим, а у останньому парному похованні – двоє дітей лежали поруч. У колективному похованні небіжчики лежали у два ряди головами у різні боки.

Положення кістяків у семи випадках – випростані на спині; підігнуті ноги – у шести небіжчиків; четверо – у скорченому положенні. Положення одного зруйнованого кістяка дитини не реконструюється.

Серед похованих вісім орієнтовані на північний схід, чотири – на південний схід, по два – на північний захід та схід, по одному – на північ та південь (Пузикова 1981, с. 39 – 40).

За статево-віковим складом три парних поховання належали дітям у віці від 2 до 13 – 14 років. Два інших парних поховання – дорослим чоловікам (45 – 55 років) та дітям 1 – 2 років. Також два одиничних поховання належали дітям 2 – 3 та 11 – 13 років, по одному – чоловіку 45 – 55 років та жінці 35 – 50 років. У колективному похованні знаходилися чоловік та жінка 40 – 55 років, жінка 20 – 30 та дитина 1 – 2 років.

Причина смерті визначена у трьох випадках. Один чоловік загинув від удару тупим предметом по голові, інший – від стріл, які застрягли у тазових кістках. На кістках однієї дитини були виявлені сліди сифілісу, або раку кісток. Інвентар поховань представлений двома кільцями – залізним та бронзовим і мініатюрним горщиком (Дод. А. Рис. 5.). У тазових кістках одного з небіжчиків було виявлено дві залізні стріли. За виключенням останніх, інші речі, на думку А. І. Пузікової, могли потрапити до поховань випадково з культурного шару (Пузикова 1981, с. 40).

За антропологічними визначеннями Т. С. Кондукторової черепи – доліхокранні, обличчя невисокі, середньої ширини, рельєф не слабкий, середньовиражений (Пузикова 1981, с. 40). За визначенням антрополога – така характеристика була типовою для населення скіфського часу Лісостепу. За співставленням середніх значень краніометричних ознак простежується

близькість населення сейминської, посульської, ворсклинської, медвинської та збірної групи (Трипілля) у термінології авторки (Ефимова 2000, с. 40).

Інших результатів дійшов О. Г. Козінцев. У ході порівняння метричних показників 120 черепів поділених за територіальною ознакою на 22 групи, дослідник відзначає унікальність сейминської групи та відсутність подібних навіть у степовому ареалі. Хоча не виключається можливість похибки у зв'язку із малою вибіркою (всього чотири черепа), проте вона видається досліднику малоімовірною (Козінцев 2007, с. 153). Подібною унікальністю відзначається також ворсклинсько-бориспільська група (Козінцев 2007, с. 154). Такі результати краще співвідносяться із висновками археологів.

Хоча антропологічний матеріал із поховань Маріцького могильника залучався дослідниками для аналізу у якості вибірки однієї з локальних груп Лівобережжя, ще дослідниця могильника А. І. Пузикова відзначала ймовірну його належність до юхнівської культури. Такого висновку вона дійшла завдяки знахідці у кістках тазу одного з похованих двох залізних стріл без втулки, із роздвоєним хвостом, кінця IV ст. до н. е.

На пізніший час по відношенню до основного шару пам'ятки вказує і стратиграфічне розташування поховань. Одне з них було здійснено у закинутій господарській ямі, а інше прорізало житло та знищило вогнище (Пузикова 1981, с. 40). З таким датуванням та атрибуцією вказаного поховання погоджуються і фахівці з юхнівської культури (Каравайко 2010а, с. 75).

Певні відомості про поховання, які, можливо, належать до скіфського часу, є з Моїсеєвського городища. Поруч із стінкою землянки давньоруського часу тут було виявлено сильно зруйноване жіноче поховання, орієнтоване на південь. Поруч з черепом та біля тазу були знайдені скроневі кільця. Виявлена у першому штику над похованням цвяхоподібна шпилька скіфського часу, власне і дала підстави говорити про можливу належність поховання до скіфського часу (Алихова 1962а, с. 123-124). Враховуючи, що

городище довгий час розорювалося (Алихова 1962а, с. 122), та наявність на ньому численних поховань, які належать до роменського часу, датування цього комплексу скіфським періодом виглядає сумнівним.

Ще одна поховальна пам'ятка, яка пов'язувалася із населення Посейм'я розташована поруч із с. Долинське в ур. Хатнюкова Цегельня на боровій терасі лівого берегу Сейму, поруч із його гирлом. Поховання виявлялися на території кар'єру під час видобутку глини (Мельниковская 1950).

Протягом 1935-1937 років тут було виявлено п'ять поховань. Спочатку на цьому місці дослідження провів Ю. С. Виноградський. Поховання 1 з його розкопок було виявлене на глибині 0,05 – 0,1 м від поверхні, воно представлене скелетом дитини. Поруч із черепом знаходився маленький тонкостінний горщик. Металеві речі не збереглися, але на нижній щелепі дитини помітні сліди мідних окислів. Це поховання Д. В. Каравайко слушно відносить до юхнівської культури (Каравайко 2010б, с. 242)

У 1968 р. розкопки на могильнику проводила О. Н. Мельниковська. Поруч із кар'єром знаходилося поселення юхнівської культури. У ході досліджень останнього було відкрито ще три поховання: два юхнівських та одне доби бронзи (Мельниковская 1968, с. 6-7; Каравайко 2010б, с. 242-243).

Відсилаючись саме до цього могильника, В. А. Іллінська вважала, що населення Сейму скіфського часу не будувало курганів (Ильинская, Тереножкин 1983, с. 344), а ховало померлих у безкурганних могильниках (Ильинская 1968, с. 182). Зараз ці висновки можна дещо поточнити.

В першу чергу звертає на себе увагу те, що тут на незначній території відомі поселення юхнівської культури, поховання останньої та кілька поховань із комплексом, який явно відрізняється від типово юхнівського. У ньому представлені залізний спис та ніж, бронзові шпильки, браслети, стріли та сережка (Дод. А. Рис. 6). Також над одним з поховань, описаних О. М. Мельниковською, було підвищення (Мельниковская 1950, с. 72), а інші

поховання знаходилися на незначній глибині, що пояснюється тим, що тут мало місце зняття ґрунту з господарською метою, про що пише дослідниця (Мельниковская 1950, с. 70).

Це дозволяє припустити, що наспрадї над цими похованнями могли бути кургани, які знищені розорюванням та зняттям ґрунту в цьому місці. До такого висновку схиляє і те, що поруч розташований курган Шейнина Могила, інвентар якого не відрізняється від описаних вище поховань.

У такому разі, ці кургани можна віднести до групи посульських некрополів, які тягнуться правим берегом Сули та її приток аж до Десни. Окремі поховання та знахідки трапляються і на правому березі останньої (Ильинская 1962, с. 82; Шекун 1989; Косолапов, Шекун 1995; Ситий 2009). Всього за 25 км від могильника розташований курган біля м. Борзна, який однозначно належав до Посульської групи (Ильинская 1968, с. 40).

Багато великих курганів відомо у Конотопському районі Сумської області, територіально вони поєднуються з добре дослідженими курганами поруч із Ромнами і північнішими курганами на лівому березі Десни. Крім цього, окремий курган обстежено Д. В. Каравайком поруч із с. Мутин (Каравайко 2017, с. 289). Також, у літературі є повідомлення про скіфські кургани на Сеймі поруч з селами Будище, Стрільники, Вікторове, Полошки та м. Глухів (Коротя 2010, с. 23). Оскільки у праці немає посилань і принцип, за яким встановлювалася культурна атрибуція пам'яток невідомий, ці дані потребують уточнення. Всі описані вище кургани не досліджувалися, тому визначити їх належність до скіфського часу неможливо.

Таким чином, слід сказати, що В. А. Іллінська мала рацію у тому, що населення Сейму не споруджувало курганів, проте висновки про ґрунтові поховання досі не знайшли підтвердженнь. Хоча подібні поховання все частіше виявляють у лісостепу, інтерпретація могильника біля с. Долинське, як одно з них, виглядає передчасною. Про це говорить і відсутність у цьому

регіоні лісостепового населення. Відомі поселенські пам'ятки представлені тут в основному юхнівською культурою.

По суті, жодне з описаних вище поховань, не може бути беззаперечно ідентифіковане, як таке, що належить населенню Посейм'я скіфського часу. А отже, жодних даних, які вказували б на наявність обряду поховання у курганах або ґрунтових могильниках у місцевого населення немає.

Така ситуація спонукає до пошуків іншого способу поховання. Традиційно із землеробським населенням пов'язують безкурганні поховання (Бессонова 1990, с. 22; Скорый 1991). Цієї ж думки дотримуються дослідники пам'яток у басейні Дону (Пряхин, Разуваев 1993, с. 19 – 20; Медведев 1999, с. 123 – 124). Значна кількість нових ґрунтових поховань була опублікована останніми роками (Разуваев 2012; Обломский, Разуваев 2013; Разуваев 2014б; Гречко 2013; Гречко 2014а; Гречко 2016б; Супруненко 2016). Проте слід відзначити, що дослідники вживають цей термін для позначення різних поховань. Так, судячи із робіт Ю. Д. Разуваєва, дослідник об'єднує у цю групу поховання на поселенських пам'ятках та просто ґрунтові поховання (Разуваев 2014с). Важливими, але невизначеними, лишаються і критерії, за якими поховання класифікуються як ґрунтові, адже зарахування всіх поховань, які виявлені не під курганными насипами до цієї групи суттєво викривлює масову частку останніх. Так, до ґрунтових зараховуються поховання у міжкурганному просторі (Кулатова, Супруненко 2010, с. 142 – 144) або такі, що розташовані одне під одним (Супруненко 2016, с. 252).

Існує кілька спроб типологічного розподілу поховань місцевого населення. С. А. Скорий розділив поховання місцевого населення Правобережжя на три групи: підкурганні поховання без виражених рис кочовиків, кремації на стороні та безкурганні поховання (Скорий 2003, с. 62 – 65). Продовжив справу розподілу поховань кочовиків та місцевого населення Д. С. Гречко. Дослідник виділяє чотири типи: підкурганні поховання; ґрунтові поховання; поховання на території поселень у господарських чи

житлових спорудах, або спеціальних ямах; збереження частини кісток у помешканні або на території пам'ятки (Гречко 2014а, с. 83).

Хоча і слід зважати на складність виявлення, жодних натяків на існування кремацій та ґрунтових могильників у Посейм'ї досі невідомо. Для виявлення обряду поховання у житлових або господарських спорудах на території пам'ятки потрібні великі досліджені площі, проте, навіть нинішня вибірка з понад 10 000 м² дослідженої площі, показує відсутність і такого обряду.

У контексті пошуку інших обрядів поховання місцевого населення цікавими є знахідки окремих кісток людини на території пам'яток. У Посейм'ї такі знахідки виявлені на городищах Кузіна Гора, Моїсеєво та Ширяєве, проте вони відомі на всій території Лісостепу (Гречко 2014а). Знахідки представлені переважно невеликими фрагментами кісток, які виявляються, як у заповненні об'єктів, так і просто у культурному шарі. Головним чином це кістки та фрагменти черепа, нижньої щелепи та довгих трубчатих кісток (Гречко 2014а, с. 90). Іноді на кістках помітні сліди зубів диких тварин (Козак 2006а), сліди маніпуляцій та довгого перебування на відкритому повітрі під сонцем (Козак 2006б).

Подібна ситуація простежена і у ареалі лужицької культури. На городищі у Біскупіні такі знахідки пояснювали через військові конфлікти, та наступне поїдання решток агресорів тваринами (Wokroj 1949, s. 150). Через чисельність знахідок багато дослідників почали схилитися до існування у населення лужицької культури канібалізму. До слідів останнього зараховувалися і часткові поховання (Gediga 1976, s. 341). Нестача деяких частин тіла у кремованих похованнях, ймовірно, вказувала на інший обряд поховання, можливо, розділення тіла та спалення його частин (Malinowski 1961, s. 190). При цьому більшість знахідок все ж пов'язувалася із ритуальними практиками (Malinowski 1968). В. Хенсель пропонував розглядати знахідки кісток, як сліди обрядів, які проводилися із тілом вождів

після їх смерті (Hensel 1973, s. 246). Існує думка, про те, що такі обряди здійснювалися поза межами пам'ятки, у спеціально відведених місцях (Dąbrowski 2001, s. 42). Остаточним фактом канібалізму став після відкриття на городищі в Гзіне великої кількості людських кісток із слідами надрізів, роздроблення та інколи підпалювання (Chudziakowa 1975). Подібна ситуація простежена і на деяких пам'ятках милоградської культури. За усним повідомленням О. І. Дробушевського на городищі Уваровичі були виявлені чисельні роздроблені стегнові кістки людини, що вказує на діставання з них кісткового мозку.

Зовсім по іншому подібні знахідки пояснюються у культурах Подунав'я. Розрізнені кістки разом з частинами скелетів та окремими похованнями трактуються дослідниками як прояви звичного поховального обряду (Кашуба 2016). Аналіз людських кісток у культурному шарі Книшівського городища дав підстави пов'язувати їх із масовими людськими жертвоприношеннями (Daragan 2017).

Інша традиція пов'язана із тимчасовими похованнями, наприклад у д'яківській культурі. Небіжчиків ховали на території пам'ятки, присипаючи невеликим шаром землі, а після руйнування м'яких тканин, рештки відкопували і спалювали, а потім закопували у ямки або виставляли у "будинках мертвих" (Кренке 2011, с. 211 – 214).

Незначна кількість кісток виявлених на пам'ятках Посейм'я не дозволяє реконструювати обряд поховання населення Сейму. Володіючи на даному етапі лише фактом знахідок у культурному шарі пам'яток окремих кісток, можна лише сказати, що вони не суперечать багатьом обрядам, проте так само не можуть слугувати достатнім доказом для жодного з них. З певністю можна говорити лише про наявність культу кісток предків, на що вказує амулет виготовлений з людського черепу з городища Моїсеєво. Проте ці знахідки, очевидно, не можна вважати відображенням основного поховального обряду, адже вони не відомі з добре досліджених пам'яток

регіону – Маріці, Переверзево та Глебово, а отже не були обов'язковим наслідком посмертних маніпуляцій із тілом.

РОЗДІЛ 3.

ПРОСТОРОВИЙ АНАЛІЗ ПАМ'ЯТОК ТА ГОСПОДАРСТВО НАСЕЛЕННЯ

У розділі здійснюється дослідження природних умов, у яких існували пам'ятки, описується методика збору та обробки матеріалу для здійснення просторового аналізу, подаються його результати. На підставі отриманих даних робляться висновки про систему заселення регіону та господарство населення.

3.1. Природні умови

Сейм – ліва, найбільша притока Десни – протікає південно-західними схилами Середньоруської височини. Витоки Сейму знаходяться на території Белгородської області РФ, після 36 км течії річка входить в Курську область РФ, територією якої тече наступні 490 км. Останні 222 км течії приходяться на територію Сумської та Чернігівської областей України. Загальна довжина Сейму складає 748 км, хоча протягом перших 25 км зараз річка не має постійної течії. Ширина русла під час літньої межени коливається від 30 до 100 м, а середня глибина – у межах 2 – 3 м, зростаючи до 4 – 6 м на ділянках плеса. У окремих місцях глибина може сягати 10 – 15 м. Русло Сейму сильно меандрує, утворюючи численні петлі, круті повороти та заводи. Ухил річки складає 0,095 м/км, середня швидкість течії при цьому коливається у межах 0,3 – 0,4 м/с. За повноводністю Сейм є другою після Десни річкою Лівобережжя. Поблизу с. Мутин Сумської області, за 106 км від гирла, витрата води складає 99 м³/с, що майже вдвічі перевищує відповідні показники Псла та Ворскли. У наші дні Сейм замерзає наприкінці листопада – грудні, скресає у березні. Весняний паводок продовжується близько 70 днів, сягаючи максимуму на початку травня. Під час цього явища рівень води

підіймається на 3 – 5 м, а ширина русла збільшується, місцями до 5 км, заливаючи всю заплаву.

Долина Сейму – досить широка, в середньому складає 8 – 12 км, місцями доходючи до 25 км. Глибина долини становить у середньому 50 – 70 м. Через сильну звивистість русла і відносно велику ширину заплави, долина сильно заболочена. Загальна площа боліт у долині Сейму складає майже 40 тис. га. Тут відомо понад 1000 боліт та озер, різного роду стариць, заплавлених водойм та ін. Загальна площа басейну річки складає 27500 км². На сьогодні річкова система нараховує понад 900 приток, найбільшими серед яких є Тускарь, Свапа та Клевінь (Демченко 1947; Заставний 1994, с. 80; Мирон 1993, с. 171).

Територія Посейм'я відноситься до лісостепової провінції Середньоросійської височини. Басейн Сейму розташований у межах типового лісостепу, лише незначна територія північніше лінії Понирі – Верхній Любазь – Михайлівка – Дмитрієв-Льговський – Борщевка – Марчихина-Буда – Тулиголове – Кролевець відноситься до лісової зони. Досліджуючи природні умови Середньоросійської височини, Ф. М. Мільков виділив на території останньої кілька фізико-географічних районів, частина з яких припала на територію Посейм'я. Так, басейн Сейму в межах Курської області входить у три таких райони. Перший – Верхньоокський, знаходиться вже в лісовій зоні. Пам'ятки доби раннього заліза, які тут відомі, належать виключно до юхнівської культури. Другий – найбільший – Південно-західний (Суджанський), до якого входять території на південь від межі лісової зони та на захід від лінії річок Тускарь – Сейм (Михно 1983, с. 10 – 11). Саме в цьому районі сконцентровані майже всі пам'ятки раннього залізного віку регіону. Третій – Тімський, який охоплює верхні притоки Сейму та на сході доходить до вододілу Сейм – Дон. Лише у західній частині цього району відомі поселення раннього залізного віку. Більша ж частина території, очевидно, не була заселеною, тут відомі лише численні кургани.

Західна частина Посейм'я, яка входить до Сумської області, досліджувалася окремо, тому для її опису застосовується схема П. І. Гордієва, який при описі рельєфу Сумської області виділив на її півночі три плато. Два з них відносяться до басейну Сейму: Кролевецько-Глухівське плато та Путивльське плато, які розділяє долина р. Клевін (Гордиев 1947, с. 11 – 12) (Дод. Б. Рис. 4). Обидва плато були рівномірно заселені у скіфський час. Пам'ятки розташовуються на південних схилах плато, які повернуті у долину Сейму, і займають басейн р. Клевін та її притоки р. Есмани, підіймаючись останніми до рівня с. Городище та м. Глухів відповідно.

Особливістю долини Сейму є постійне чергування ділянок з різним ступенем розчленованості рельєфу (Дод. Б. Рис. 5). Правий берег Сейму, між містами Курськ та Льгов, має ділянки з сильно розчленованим рельєфом. Вони здіймаються над долиною на 80 – 90 м. Густота розчленованості тут сягає $2,3 \text{ км/км}^2$ (Михно 1983, с. 15), тоді як в інших місцях цей показник рідко перевищує $0,3 - 0,4 \text{ км/км}^2$ (Михно 1983, с. 8). Саме ці площі правого берега Сейму були найбільш густо заселені юхнівським населенням. Подібні регіони є і на південний захід від Рильська та у східній частині Кролевецько-Глухівського плато. Обидва ці регіони, хоч і не густо, але зайняті лісостеповими пам'ятками. Відсутність тут пам'яток юхнівської культури, очевидно, пояснюється тим, що сюди не доходив ареал останньої.

Рівень розвитку яружно-балкового рельєфу в Посейм'ї загалом досить високий. Тут є балки різних типів та розмірів. Деякі з них встигли прорізати корінні береги та тераси на десятки кілометрів, деякі закладаються і розвиваються зараз. Балки, як правило, широкі, з добре виробленим дном та довгими схилами. Деякі з них безумовно у минулому були долинами річок, які зараз пересохли. На всій території на захід від впадіння у Сейм р. Свапи зустрічаються балки іншого походження. Для них притаманні круті схили берегів та значна глибина. Їх формування пов'язується з талими водами

льодовика у ході дегляціації (Михно 1983, с. 15). Ступінь розчленованості поверхні та амплітуда коливань між рівнями тальвегів та їх вододілами настільки значні, що М. О. Кудрявцев свого часу називав цю місцевість «маленькою Швейцарією Середньої Росії» (Соловьев 1971, с. 282).

Для лівобережжя Сейму характерні території зі слабо врізаною яружно-балковою системою. Така ж ситуація спостерігається і на лівих берегах Свапи та Тускарі. Лівий берег Сейму від гирла до смт. Коренево Курської області входить до Лівобережного плато, до якого належить і вся південна частина Сумської області. Північні схили цього утворення полого спускаються у долину Сейму (Гордиев 1947, с. 12). Важливо відзначити, що пам'ятки фактично не підіймаються на лівий берег долини Сейму, а найпівденніші з них займають північні схили останнього.

Специфічною рисою долини Сейму, є різний ступінь виразності асиметрії схилів. Так, на багатьох ділянках при високому, крутому правому березі асиметрія досить незначна. Зазвичай, терасованими є обидва боки. У цих місцях долина витягнута у широтному напрямку. Там, де спостерігається меридіональний напрям, асиметрія досить сильна. Така ситуація, очевидно, пов'язана з тим, що закон Бера діяв тут значно менше, ніж на річках, які течуть з півночі на південь, тому сила Коріоліса була помітно меншою. Попри це, протягом майже всієї течії правий берег досить крутий, навіть у місцях, де йому передують тераси. Його схили круто обриваються у долину, набуваючи вражаючого вигляду з урахуванням того, що перепад висот між заплавою та корінним берегом інколи сягає 100 м і більше. Особливо це простежується у середній та нижній течіях річки. На території Сумської області долина Сейму вже характеризується особливо сильно вираженою асиметрією схилів (Назаренко 1947, с. 208).

Що стосується геоморфологічної будови долини Сейму, то тут виділяється три, місцями чотири тераси. Перш за все, слід сказати, що Сейм має добре вироблену заплаву, ширина якої коливається у межах 1 – 3 км на

території Курської області та 2 – 5 км на території Сумської. Над поверхнею води вона підіймається на 1 – 3 м, місцями утворюючи дюнні підвищення та цілі гряди, що інколи простягаються на кілька кілометрів. Такі гряди утворилися або у результаті наміву породи в ході паводків, або є відрізнаними останцями давніх терас і берегів. Борова тераса тягнеться лівим берегом вздовж майже всієї річки, місцями з'являючись і на правому. Її ширина коливається від 200 – 300 м до кількох кілометрів, а висота над заплавою переважно 8 – 12 м (Михно 1983, с. 18; Назаренко 1947, с. 209). Більшість неукріплених поселень розташовані саме на цих двох формах рельєфу, а городища – переважно на корінних берегах або останніх терасах.

Будова найбільших приток Сейму, які були заселені у ранньому залізному віці, у переважній більшості не відрізняється від будови Сейму. Різниця помітна лише у західній частині Посейм'я. Так, ліві притоки Сейму р. Снагость, р. Вир та притока останньої р. Крига з'єднані прохідними долинами з річками басейну Псла – р. Суджею, р. Сумкою та р. Олешнею відповідно. Поява цих долин пов'язана з часом дніпровського зледеніння (290 – 250 тис. років тому). Язик льодовика, що в цей час просувався долиною Дніпра з півночі, спустився до рівня сучасного м. Дніпро, підгачуючи на своєму шляху Сулу, Сейм і Псел. Це призводило до переливання річкових та талих вод через вододіли, утворюючи так звані прохідні, або «мертві» долини. Зараз це – глибокі улоговини з похилими схилами, перезволожені та заболочені, вони не мають терас та постійних водотоків (Корнус 2010) (Дод. Б. Рис. 6).

Ґрунти Посейм'я досить різноманітні. Переважають тут чорноземи та сірі лісові ґрунти. Більш родючими є чорноземи, які сформувалися переважно на високих межиріччях під покривом степових ландшафтів. Використання чорноземів у скіфський час на сьогодні є сумнівним, оскільки більшість цих ґрунтів сконцентрована у східній частині Курської області та на лівобережжі Сейму. В східній частині Посейм'я пам'ятки скіфського часу

досі невідомі, а на лівому березі Сейму вони сконцентровані переважно у заплаві річки, йдучи притоками на незначну відстань.

Світло-сірі і темно-сірі лісові ґрунти за родючістю дещо поступаються чорноземам. Їх формування відбувалося на межиріччях під покривом широколистих лісів. Концентрація цих ґрунтів у західній частині Курської області (західніше Курська), переважно на правому березі Сейму, співпадає з ареалом поширення пам'яток скіфського часу. Лугові та заплавні болотні ґрунти, які поширені у долинах річок, очевидно, також активно використовувалися у скіфський час, оскільки значна кількість пам'яток розташована саме на них (Михно 1983, с. 9).

Подібна ситуація з ґрунтами простежується і на території Сумської області. Лівобережжя Сейму повністю зайняте родючими слабо та сильно гумусованими чорноземами. Проте пам'яток скіфського часу тут одиниці, переважно ті, які відходять від самого русла Сейму по невеликих струмках та річках. Заплава Сейму, де сконцентрована значна кількість пам'яток, вкрита луговими та заплавними болотними ґрунтами. Правий берег Сейму, де зосереджена більшість пам'яток, досить строкатий. У східній частині тут поширені торф'яно-болотні ґрунти на алювіальних відкладах. Далі на захід розташований регіон, який належить до Глухівського району Лівобережної Високої Провінції. Тут поширені темно-сірі ґрунти опідзолені на лесоподібних суглинках і опідзолені чорноземи на тих же суглинках. Територія правого берегу Сейму на захід від Клевені вкрита сірими та темно-сірими опідзоленими ґрунтами на лесоподібних суглинках, що інколи чергуються із згаданими вище чорноземами та дерново- слабо- і середньо-підзолистими суглинками (Ремизов 1947, с. 158 – 176).

Кліматичні умови Посейм'я визначаються розташуванням території у помірних широтах та впливом Атлантики. Помітну роль тут відіграють також повітряні маси, які надходять з Арктики та Центральної Азії. Клімат району – помірно-континентальний, з холодною зимою та досить жарким літом.

Середня температура липня сягає $19 - 19,5^{\circ}$. Температура найхолоднішого місяця січня – $7 - 9^{\circ}$. Середня річна кількість опадів складає $475 - 625$ мм. Особливістю регіону є нерівномірність кількості опадів, їх розподіл «плямами» та загальне зменшення у напрямку з північного заходу на південний схід. Нерівномірне випадання опадів спостерігається як протягом року так і у різні роки, що нерідко веде до посух. (Михно 1983, с. 8; Шипчинский 1947, с. 20 – 42).

Природні умови, що склалися на даній території у скіфський час, більшість дослідників визначає, як близькі до сучасних (Чубур 2001, с. 6). У Європі на початок I тис. до н. е. припадає похолодання клімату, що здобуло в літературі назву «Похолодання залізного віку» або «Кліматичний песимум залізного віку», яке тривало з 900 по 300 р. до н. е. з піком похолодання приблизно у 450 р. до н. е. (Gribbin 1978, р. 70; Ferrio 2011, р. 4 – 5; Rapp 2006, р. 166 – 167). О. О. Спиридонова, яка досліджувала еволюцію рослинного покриву в верхньому плейстоцені – голоцені у басейні Дону, виділила цей час у останній (шостий) підетап суббореального кліматичного періоду (Спиридонова 1991, с. 205).

О. М. Ріман, досліджуючи природні умови скіфського часу в басейні Сіверського Дінця, визначив, що річна амплітуда температури повітря була на $1,5^{\circ}$ нижчою за сучасну. Середня річна амплітуда для м. Харків на сьогодні складає $27,6^{\circ}$, а весь ареал пам'яток у басейні Сіверського Дінця окреслений ізолінією річної амплітуди в $28,2^{\circ}$. Отже, середня річна амплітуда для скіфського часу, з поправкою на вологість, складала тут $26,7^{\circ}$ (Ріман 1985, с. 4-5). Якщо зробити подібні розрахунки для території Посейм'я, взявши за основу сучасні середні показники, отримаємо амплітуду приблизно в $27,3^{\circ}$, а у скіфський час вона відповідно складала $25,8^{\circ}$.

Вологість повітря у регіоні, очевидно, була дещо іншою. Якраз на VI ст. до н. е. припадає початок періоду підвищеної зволоженості в усій північній

півкулі, який сягає свого піку в середині – кінці V ст. до н. е. (Шнитников 1973, с. 17; Раунер et al. 1983, с. 52 – 53).

Про масштаби обводнення регіону тоді можна судити на прикладі співвідношення нинішньої ситуації з умовами, що були тут наприкінці XVIII ст. Так, за цей час на території так званого «Середньоруського Белогор'я», до якого входить і територія Посейм'я у межах Курської області, річкова система скоротилася майже у два рази (Белеванцев 2012). Подібних висновків на підставі комплексних досліджень природного середовища дійшов О. А. Гавриленко. Проби ґрунту з культурного шару Більського городища показали, що клімат того часу був більш вологим та прохолодним (Гавриленко 1996). Цікаві спостереження і А. Т. Артюшенко. Дослідження спорово-пилкового комплексу боліт, утворення яких припало на V ст. до н. е., показало переважання пилку дуба та сосни. Переважання цих порід вказує на прохолодний та вологий клімат (Артюшенко 1970, 127 – 131). Таких же висновків дійшла група дослідників на підставі аналізу похованих ґрунтів на зольниках Більського городища (Сорокіна 2014, с. 29).

Доповнюють ці дані дослідження похованих ґрунтів під курганами на вододілах. Дослідження, проведені на Посульських та Середньодонських курганах, показали, що їх спорудження відбувалося на степових ґрунтах (Медведев 2004, с. 44).

Отже, клімат Лівобережного лісостепу скіфського часу можна вважати більш прохолодним та вологим. Такі умови були сприятливими для поширення дубових та соснових лісів, які все ж, ймовірно, не виходили на вододільні ділянки. Пік обводнення території припадає на середину V ст. до н. е. У III – II ст. до н. е. клімат стає теплішим та посушливішим (Сорокіна 2014, с. 30). Характерно, що саме у середині V ст. до н. е. відбувається зміна культур у Посейм'ї, лісостепові пам'ятки скіфського часу змінюються тут юхнівськими. Деякі дослідники, причини цього процесу, вбачають у зміні

клімату та просуванні на південь лісових ландшафтів (Чубур 2001; Каравайко 2016).

3.2. Просторовий аналіз пам'яток

Просторовий аналіз пам'яток Посейм'я здійснювався за кількома основними напрямками: виявлення закономірностей у просторовому розташуванні пам'яток; аналіз системи заселення та виділення мікрорегіонів; дослідження природніх умов ресурсних зон пам'яток; співвідношення між ресурсними зонами пам'яток із різною культурною належністю.

3.2.1. Спосіб збору та аналізу матеріалу

На початковому етапі дослідження здійснювався збір усіх наявних даних про пам'ятки та проводилася їх каталогізація. У ході цього враховувалися параметри топографії пам'яток, по можливості площа та висота їх розташування над долиною. Завдяки векторним поверхням SRTM також збиралися дані про абсолютну висоту кожної точки над рівнем світового океану. Параметри топографії та розмірів бралися у переважній більшості із звітів дослідників цих пам'яток та по можливості верифікувалися в ході власного авторського обстеження. Інформація про площі пам'яток збиралася переважно для городищ, оскільки останні мають чітко окреслені межі, в той час, як для поселень цей показник часто не є репрезентативним через багат шаровість цих пам'яток, тому їх площа враховувалася лише для одношарових пам'яток.

Перш за все, всі відомі пам'ятки було картографовано із застосуванням різних GIS програм, що дало можливість досить точно локалізувати їх на карті та присвоїти кожному пункту географічні координати. Більшість точок наносилася за наявними архівними даними, проте частину пам'яток вдалося

відвідати особисто у ході розвідок Сумської археологічної експедиції протягом 2004 – 2018 р., що дозволило верифікувати наявні дані та перевірити ступінь відхилення. Точність такого нанесення в основному коливається у межах від кількох десятків до сотень метрів і в значній мірі залежить від точності прив'язки, яку наводять дослідники. Значна кількість пам'яток нанесена полігонально, що означає абсолютну точність. Похибка у цьому випадку не перевищує 10 м.

Для деяких аналізів всі картографовані пам'ятки були розділені на шість категорій, у яких враховувалася територіальна, типологічна та культурна належність пам'яток. Для порівняння в середині масиву територію Посейм'я розділено на дві частини – західну та східну. Розмежування, як і у інших дослідженнях проводилося відповідно до поширення кераміки із перлинним орнаментом. Для зручності регіони розділено за адміністративною належністю, відповідно території України та РФ. Типологічно пам'ятки розділені на городища та незахищені поселення, а культурно на пам'ятки скіфського часу, юхнівські та ті, що мають шари обох культур.

Для повноцінного аналізу системи заселення використовувалася триступенева схема об'єднання пам'яток. Критерієм для об'єднання виступали діапазони мінімальних відстаней між пам'ятками. Було виділено три найбільш яскравих злами (Дод. Д. Рис. 3). Перший спостерігається на рівні 831 м, другий – на рівні 3325 м, третій – 10749 м. Саме ці три показники були закладені в основу при об'єднанні пам'яток у населені пункти (НП), агломерації та мікрорегіони відповідно. Також для кожної з характеристик використовуватимуться звичні значення у 1 км, 5 км, та 10 км відповідно.

Для аналізу топографічних умов, у яких знаходяться пам'ятки, навколо кожної точки було створено буфер радіусом 5 км. Такі розміри буферу пов'язані із розрахунками енергозатрат на подолання відстані від пам'ятки до потенційного пасовища або поля. У більшості робіт цей показник

встановлюють однією годинаю пішого ходу, яка дорівнює приблизно відстані у 5 км (див. напр. Коробов 2014).

Зважаючи на те, що більшість пам'яток розташована на берегах великих річок, форсування яких у весняно-осінній період було ускладненим, для аналізу господарства на окремих територіях зайнятих пам'ятками були створені полігони, які обмежували утворений буфер береговою лінією великої річки. Таке обмеження проводилося для пам'яток, буфери яких доходили до річок: Десна, Сейм, Клевень, Есмань, Вир, Снагость, Свапа, Прутище, Реут, Тускарь та Рать.

У місцях, де буфери перетиналися між собою, їх ресурсні зони розділялися полігонами Тіссена. Вони дозволяють встановити лінію розмежування двох точок на відстані рівновіддаленій від обох з них (Brassel, Reif 1979, p. 289-291). Таким чином, ресурсна зона (далі РЗ) кожної з пам'яток закінчується у місці, в якому вона починає перетинатися із ресурсною зоною іншої пам'ятки. Така технологія активно використовується в археології при виділенні центральних місць (Wheatley, Gillings 2002, p. 149-151).

Зважаючи на досвід розкопок неукріплених поселень скіфського часу у басейні Сейму, частина з них явно мала похідний характер від городищ. Тобто вони були виведені із стаціонарного поселення у вигляді сезонних стоянок для випасу худоби або інших форм господарства і постійного населення не мали. На це вказує відсутність постійної забудови на цих пам'ятках, незначний культурний шар, який насичений знахідками лише певних категорій матеріальної культури. Тому, полігони Тіссена створювалися між пам'ятками в середині кожної з шести категорій пам'яток окремо.

Отримані описаним вище чином та розділені на категорії, буфери аналізувалися далі. За умов відсутності більш точного джерела, аналіз

проводився на базі цифрових моделей висот SRTM-30 у програмному забезпеченні QGIS, Global Mapper та MapInfo.

Для дослідження господарства метою аналізу було визначення наявності на території ресурсної зони різних за топографією ділянок, які могли використовуватися у різних типах господарства. Дослідження базувалося на помірках висот поверхонь SRTM-30. Кількість pomірів на поверхні не рівномірна та в основному коливалася від 80 000 до 120 000 для ресурсної зони радіусом 5 км. Отримавши дані про кількість pomірів, що дали певну висоту в середині буферу, вони були візуалізовані у вигляді гістограм, які показують наявність площ з різними висотами у ресурсній зоні пам'ятки у відношенні до загальної кількості pomірів у ній. Далі, отримані дані візуально розподілялися на групи в залежності від наявності або відсутності доступу до тих чи інших ландшафтів та їх можливих поєднань.

Наостанок слід сказати, що результати такого аналізу, окреслені закономірності, кількісні та якісні співвідношення, розподіл за окремими ознаками, мають вигляд загальних тенденцій і напрямків у розвитку певних явищ, які суб'єктивно інтерпретуються автором. Але кожен датований та локалізований пункт або просторовий осередок слід вважати фактом абсолютним (Томашевський 1993, с. 23).

3.2.2. Система заселення регіону за даними просторового аналізу

На сьогодні вдалося картографувати понад 500 об'єктів у межах Сумської та Чернігівської областей України і Брянської, Орловської, Курської, Воронежської та Белгородської областей РФ. Територія картографування охопила басейни Сули, Псла, Дону, Оки та Десни. В етнокультурному відношенні на карті позначено пам'ятки «лісостепових землеробів» скіфського часу, юхнівської та верхньоокської культур (Дод. Б. Рис. 7).

У басейні Сейму зібрані дані про 261 пам'ятку раннього залізного віку (Дод. Б. Рис. 3). До юхнівської культури належать 58 пам'яток, 42 пам'ятки невизначені (юхнівська культура або скіфський час). До скіфського часу належать 161 пам'ятка, з них 25 мають також нашарування юхнівської культури. Всі пам'ятки представлені поселенськими структурами. Нечисельні поховання виявлені у регіоні належать або носіям юхнівської культури, або були помилково ідентифіковані як пам'ятки скіфського часу. Оскільки метою дослідження було вивчення саме пам'яток скіфського часу, до подальшого аналізу залучалися лише вони.

З огляду на поділ регіону на дві частини (Дод. Б. Рис. 8) простежена різниця у системі заселення. У західній частині городища розташовані ланцюжком вздовж правого корінного берегу Сейму, відходячи від нього лише окремою гілкою, яка підіймається вгору по р. Клевень. Середня відстань між ними в цьому ланцюгу складає 8,25 км. Поселення при цьому розташовані досить рівномірно по заплавах Клевені та Сейму, прогалину помітно лише у найзахіднішій частині. У Східному Посейм'ї спостерігаємо іншу структуру – городища розташовані невеликими мікрорегіонами. Поселення при цьому в основному не мають очевидного зв'язку з городищами і часто утворюють самостійні мікрорегіони.

Висока точність картографування пам'яток разом із вузькою хронологією дали можливість об'єднання пам'яток у НП, агломерації та мікрорегіони. Таким чином, за спеціально розробленим показником (832 м) виділяється 110 НП, що складає 68% від загальної кількості пам'яток (Дод. Б. Рис. 9). У випадку виділення за традиційними показниками в 1 км – 108 НП (Дод. Б. Рис. 10). Виділення НП дозволяє оцінити складність внутрішньої структури. Отриманий результат можна порівняти із пам'ятками середнього та верхнього Псла. Тут показник був 75% для НП з пам'яток в радіусі 1 км. Для розрахованого показника дані не відрізнялися, адже він склав 990 м.

При виділенні агломерацій, за розрахованим показником відстані (3326 м) вдалося виділити 64 агломерації, що складає 58% від кількості НП виділених за розрахованим показником (Дод. Б. Рис. 110). Лише 29 агломерацій склалися з одно НП. Більшість їх концентрувалася з західного, північного та східного боків ареалу регіону. За традиційним показником у 5 км, виділено 51 агломерацію (Дод. Б. Рис. 12). Цікаво відзначити, що цьому показнику також відповідав злам на діаграмі відстаней (Дод. Д. Рис. 3).

У ході виділення мікрорегіонів за розрахованим показником (10750 м) утворилося 18 мікрорегіонів (Дод. Б. Рис. 13). З поміж виділених чотири мікрорегіони були представлені одним НП. Як і у випадку із агломераціями, вони розташовані по периметру ареалу пам'яток, за винятком південного напрямку. У Західному Посейм'ї, яскраво виділяється два тісно розташованих мікрорегіони, які представлені більше ніж 25 пам'ятками кожен. У Східному Посейм'ї тісно розташовані три найбільших регіони. Більшість інших виділених регіонів розташована між цими двома групами. Такий розподіл добре підтверджує тезу про поділ регіону на дві частини. Виходячи з результатів аналізу, можна припускати навіть обособленість цих регіонів та внутрішній розвиток незалежно один від одного.

Загалом можна сказати, що заселення Сейму нагадує системи заселення в скіфській час Псла та Сули. Тут ми спостерігаємо ту саму басейнову систему, де більшість пам'яток зосереджена у долині головної водної артерії з незначним відходом по найбільших притоках. Ступінь складності внутрішньої структури як на Сеймі, так і на Пслі приблизно однакова.

Досить цікавими виявилися спроби співставлення отриманих даних з системою заселення характерною для юхнівської культури. В першу чергу звертає на себе увагу відмежованість пам'яток юхнівської культури Посейм'я від найближчих пам'яток Десни на понад 50 км (Дод. Б. Рис. 14). Тут спостерігається зменшення кількості пам'яток по мірі відходу від Десни на схід. Очевидно, саме через басейн р. Перуса та далі р. Свапа здійснювалося

заселення Посейм'я юхнівським населенням з Десни. На території Посейм'я більшість пам'яток юхнівської культури концентрується на ділянці сильно розчленованого плато правого берега Сейму на північ від Курчатова. Загалом 83 пам'ятки (сума суто юхнівських та двошарових) утворюються 52 НП (Дод. Б. Рис. 15), 28 агломерацій (Дод. Б. Рис. 16) та 19 мікрорегіонів (Дод. Б. Рис. 17) (тут використовувалися стандартні показники в 1 км, 5 км та 10 км). Хоча складність системи заселення юхнівського часу поступається попереднім структурам скіфського часу, тут також яскраво простежується концентрація пам'яток навколо сильно розчленованого ярами правого берегу Сейму у районі Курчатова. Саме тут розташований мікрорегіон Чечевізня, виділений А. А. Чубуром (Чубур 2001). Більшість одиничних агломерацій та мікрорегіонів простежується на периферії ареалу, в тому числі добре помітне зменшення концентрації пам'яток у західному напрямку. Це схиляє до думки, що пам'ятки із юхнівськими матеріалами у Західному Посейм'ї, можливо, пов'язані із пам'ятками басейну Десни, а не східного Сейму. Загалом можна відзначити досить компактне проживання з характерною рівномірною відмежованістю мікрорегіонів, яка збільшується по мірі віддалення від центру. Найбільш відокремленими виглядають пам'ятки біля сіл Старая Слобода, Шестопалово та Ратманово. Особливо цікавим виглядає відокремленість останнього, адже подібна ситуація спостерігалася і з пам'ятками скіфського часу у цьому регіоні. Пояснення цьому, можливо, полягає у вигідності р. Свапа для пересування та потребі контролю над її верхів'ям. Крім цього, важливо, що до аналізу не залучені невизначені пам'ятки, які, можливо, закривають ці прогалини.

Одним із завдань просторового аналізу була перевірка тези про синхронність або асинхронність пам'яток скіфського часу та юхнівської культури у регіоні. З поміж 25 пам'яток, які мали шари обох культур 10 увійшли до НП, утворених одношаровими пам'ятками та 15 до агломерацій. Проте найбільш результативним виявився аналіз ресурсних зон (РЗ)

пам'яток. Лише три, одношарові юхнівські НП мали власні ресурсні зони, які не перекривалися з РЗ пам'яток скіфського часу, отже їх одночасне існування виглядає малоімовірним (Дод. Б. Рис. 18).

3.2.3. Господарство населення за даними просторового аналізу

Іншим завданням просторового аналізу була реконструкція господарства. Результати, отримані в ході аналізу ресурсних зон, розподілялися на три типи в залежності від масової частки доступних ділянок на плато та у долині. Такий розподіл проводився окремо в середині кожної з категорій (скіфські городища західного Сейму, скіфські городища східного Сейму, двошарові городища, скіфські поселення західного Сейму, скіфські поселення східного Сейму, двошарові поселення) (Дод. Б. Рис. 19). До першого типу зараховувалися пам'ятки, діаграми висот РЗ яких мають чітко виражений пік у лівій частині графіку (Дод. Д. Рис. 4), тобто ті, у яких більше, ніж у два рази низинні площі переважають над ділянками плато. До другого – ті, що мають виражені висотні та низинні ландшафти (Дод. Д. Рис. 5). До третього – пам'ятки, у ресурсній зоні яких переважають високі за топографією ділянки (Дод. Д. Рис. 6). Далі матеріали аналізувалися за двома підходами в залежності від категорії пам'ятки. При першому розподілялися на типи всі пам'ятки згідно із полігонами Тіссена, другому – розподіл йшов за тими ж полігонами, але дані об'єднувалися для городищ, які належать до одного НП, та представлялися далі у зведеному вигляді. Через відносну неточність у картографуванні п'ять поселень із західного Посейм'я не аналізувалися взагалі.

Аналіз за описаними вище критеріями показав, що для всіх категорій пам'яток притаманне переважання топографічних умов першого типу (Дод. Д. Рис. 7). Цікаво, що дані для окремих пам'яток та об'єднаних у НП виявилися однаковими. Особливо виразно переважання простежується на

неукріплених поселеннях. Через своє топографічне положення вони одразу були орієнтовані на близьке розташування відносно водних ресурсів та використання заплави. Серед цього типу яскраво виділялася група поселень, графік яких демонстрував два піки в лівій частині. Другий пік знаходиться на висоті до 10 – 12 м від першого (Дод. Д. Рис. 8). Це свідчить про доступ до великих площ двох терас.

Городища демонструють більш збалансовану картину розподілів за типами. Топографічне положення городищ на високих корінних берегах у значній віддаленості від джерел води традиційно пов'язується в першу чергу із захисною функцією цих споруд, але наявність суттєвих вододільних площ схиляє до думки про їх використання у господарстві. Таке припущення добре корелює із результатами співставлення матеріального комплексу досліджених пам'яток із результатами вивчення їх топографії. Серед класичних добре досліджених пам'яток у Посейм'ї можна назвати Маріцьке та Переверзєвське городища. В обох випадках жителі городища мали доступ до терасових та вододільних підвищень, де можна було якісно займатися землеробством, що підтверджується наявністю на обох пам'ятках значної кількості серпів (Пузикова 1981, с. 69; Пузикова 1997, с. 67). Відсутність пам'яток третього типу у категорії городищ Західного Сейму можна пояснити віддаленістю Кролевецько-Глухівського та Путивльського плато від русла Сейму, що призвело до зарахування до ресурсної зони пам'яток значної частини заплавної луки правого берегу Сейму в цій частині.

Отже, виходячи із отриманих даних аналізу, загалом характеризуючи господарство населення Посейм'я, можна стверджувати наявність у регіоні як добре розвиненого тваринництва, так і землеробства. На перше вказують пам'ятки, у ресурсних зонах яких простежуються лише заплавні ділянки (І тип). Ведення іншого господарства, окрім скотарства, на таких територіях виглядає малоефективним через незначну кількість придатних ґрунтів. На користь існування відгінного скотарства говорять поселення із незначною

площею та слабо насиченим культурним шаром. Гіпотезу про існування поселень із статусом сезонних стоянок свого часу висунула А. І. Пузикова під час розкопок на поселенні Жерновець (Пузикова 1997, с. 90). Цікаво, що воно належить саме до I типу. Такий висновок про тваринництво підтверджується також і остеологічними даними (Цалкин 1966; Кабанов 2014а).

Підтвердженням іншого типу господарства слугують пам'ятки, які належать до II та особливо III типу, адже за рахунок збільшення масової частки підвищених ділянок, у їх ресурсній зоні зменшувалася кількість заплавлених, придатних для випасу худоби. Іншим ефективним підтвердженням цієї тези може слугувати наявність на всіх досліджених городищах серпів та великої кількості зернотерок. Склад культурних рослин, які вирощувалися населенням Посейм'я встановлюється завдяки знахідкам обвуглених зерен півчастого багаторядного ячменю та м'якої пшениці на городищі Маріца (Кирьянова 1981, с. 110). Також чисельними були відбитки зерен проса на денцях посудин (Іллінська 1953, с. 119; Пузикова 1981, с. 89; Пузикова 1997, с. 87). Допоміжними даними можуть слугувати багаточисельні предмети землеробського культу, які зустрічалися на всіх досліджуваних пам'ятках. Серед глиняних моделей зерен під час їх дослідження у Всесоюзному інституті рослинознавства було також виділено моделі зерен гороху та вігні або інших бобових (Кирьянова 1981, с. 110). Такий склад культур добре корелює із даними з синхронних пам'яток у лісостепу (Шрамко 1987, с. 78) та у юхнівської культури (Каравайко, Горбаненко 2012, с. 74-78).

Такий висновок збігається із результатами досліджень господарства населення Посейм'я раннього залізного віку здійсненого Д. О. Кабановим. На підставі аналізу ґрунтів, які використовувалися населенням як скіфського часу, так і юхнівської культури, дослідник дійшов висновку про близькість у виборі місця для ведення господарства носіями обох культур. Це спостереження дозволяє вважати, що незважаючи на чималу роль

тваринництва, значна частина поселенських структур одразу планувалася із урахуванням потреб землеробської діяльності (Кабанов 2012б).

3.3. Тваринництво та мисливство за даними остеології

Для більш глибокого аналізу поширення тваринництва та мисливства у населення скіфського часу Посейм'я здійснювався аналіз остеологічних решток з пам'яток. Також, результати цього аналізу можна використати для порівняння із добре розробленим господарством юхнівської культури. У даному дослідженні використовувалися матеріали лише з пам'яток, культурна належність яких не викликає сумнівів. Це – Ширяєвське, Маріцьке та Переверзевське городища. Всі вони розташовані у лісостеповій зоні басейну Сейму, на високих корінних берегах. З метою більш докладного вивчення господарства доцільним виглядає статистичне порівняння отриманих даних із матеріалами з інших пам'яток Дніпровського Лівобережжя, юхнівської культури та Середнього Дону. Для аналізу відбиралися пам'ятки з найбільшими вибірками: Лівобережжя (Люботинське та Городище на Сіверському Дінці, Більське на Ворсклі, Басівське в Посуллі); Велике Сторожове на Середньому Дону; Кузіна Гора та Кудеярова Гора – як приклади для юхнівської культури; усереднений показник по юхнівській культурі за даними В. Й. Цалкіна (1966) та С. А. Горбаненка і Д. В. Каравайка (2012).

Дослідження остеологічного матеріалу на Маріцькому городищі проводилося В. П. Данильченко (Дод. Е. Табл. 2-3). За період вивчення городища (1973 – 1976 роки) було досліджено 3950 м², із розкопів здобуто близько 6 тис. кісток, серед яких визначено 5348 екземплярів. Більшість з них належить свійським тваринам (5018 кісток від 246 особин), дикі звірі складають 21% всіх тварин за кількістю особин і їм належить всього 6,1% кісткового матеріалу. Серед тварин траплялася собака, яка, очевидно, в їжу

не вживалася. Через незначну кількість кісток останньої, це майже не вплинуло на загальні підрахунки. Усіх інших тварин, очевидно, вживали в їжу. Найважливішою складовою харчування була велика рогата худоба (ВРХ). Масив їх решток найбільш чисельний і до того ж сильно фрагментований, що, очевидно, ще раз підкреслює використання в їжу цих тварин. Серед остеологічних решток багато зубів та фрагментів щелеп, за якими вдалося встановити віковий склад стада. Більшість фрагментів нижніх щелеп належать або телятам (до 18 місяців), або перестаркам. Через дуже малу кількість черепів та рогів, складно встановити належність до якоїсь конкретної породи раннього залізного віку. У колекції п'ястей і плюсен не було екземплярів, які належали волам, але розміри деяких уламків метаподій дозволяють встановити їх присутність, не говорячи про чисельність. Середній зріст корів у холці складав $109,1 \pm 0,9$ см, тобто вони були дещо меншими за інші типи для скіфського часу породи лісостепу ($112,3 \pm 0,8$ см).

Коні різко відрізняються своїм розміром ($127,4 \pm 1,2$ см) від аборигенних порід східної Європи. Свині за розмірами відносно крупні, близькі до лісових порід скіфського часу.

Що стосується дрібної рогатої худоби (ДРХ), то більш-менш придатний для визначення краніологічний матеріал тут також відсутній. Посткраніальний скелет сильно зруйнований, як і у ВРХ і належав у більшості випадків молодим тваринам. Можна припустити, що 30% тварин використовувалися в їжу на першому році життя, а 20% – на другому. Таким чином, на думку В. П. Данильченко, своєрідною рисою тваринництва є розвиток конярства із обмеженою роллю ДРХ та свиней.

Підбиваючи підсумок, дослідниця відзначала, що матеріали не мають суттєвих відмінностей від інших пам'яток Орловсько-Курського лісостепу скіфського часу. При цьому підкреслила відчутно більше значення диких тварин. Хоч провідної ролі мисливство не мало, все ж дикі тварини

представлені великою вибіркою (лось, благородний олень, косуля, кабан, ведмідь лисиця, заєць, бобер, бабак-байрак). З неї видно, що полювання було і заради м'яса і заради хутра. Окремо слід відзначити більшу роль у полюванні на кабана, а не на лося, як на більшості інших пам'яток. На думку дослідниці, тип господарства наближається до властивого більш північному населенню (д'яківська та ананінська культури) (Данильченко 1981, с. 108-109).

Визначення остеологічного матеріалу з Переверзевського городища (досліджена площа 2768 м²) також проводилося В. П. Данильченко, однак настільки докладного аналізу як на Маріце не було здійснено (Дод. Е. Табл. 4-5). Найважливішим об'єктом аналізу тваринницької складової тут була ВРХ (53 особини). Друге місце за кількістю кісток займав кінь (40 особин). Далі свиня (34 особини), ДРХ (19 особин), собака (4 особини), коза (2 особини). Видовий склад об'єктів полювання в два рази бідніший за Маріцю. Виявлено всього п'ять видів: бобер (26\11), лось (16\6), лисиця (3\2), заєць (5\2), ведмідь (4\1) (Пузикова 1997, с. 82). Значне переважання кісток бобра вказує на хутряний напрямок полювання, але наявність кісток лося засвідчує і внесок мисливців у харчовий раціон.

Аналіз кісток з Ширяєвського городища (площа розкопу 160 м²), здійснювався В. Топочевським під керівництвом І. Г. Підоплічка (Дод. Е. Табл. 6-7). Із свійських тварин були визначені: бик (9), свиня (12), кінь (4), мул (1), коза (1), вівця (1), коза або вівця (5), собака (5) – всього 38 особин. На думку В. А. Іллінської, склад кісток демонструє картину розвиненого «пастушачого» скотарства (очевидно, дослідниця мала на увазі відгінне скотарство, О. Б.). Серед диких тварин траплялися: лось (3), олень (3), косуля (1), лисиця (1), видра (1), бобер (1), тхір (1), вовк (1), ведмідь (1), дика свиня (3), тур або зубр (1), птиця (1), річкова черепаха (1) – всього 28 особин (Іллінська 1953).

Загалом серед представників дикої фауни на пам'ятках зустрічається дичина, хижаки, і хутрові тварини, що свідчить про те, що мисливство як розвинений промисел, займало вагоме місце в господарській діяльності населення.

Окремо слід відзначити, що на всіх вище згаданих городищах, окрім кісток тварин, неодноразово зустрічалася луска та хребці риб. Про зайняття мешканців городищ рибальством також свідчить знахідка риболовецького гачка на Ширяєвському городищі та, можливо, глиняні блоки, які більшість дослідників умовно вважають рибальськими грузилами. Оскільки визначення луски та кісток риб на городищах Посейм'я не робилося, до аналізу остеологічного матеріалу вони не залучаються.

3.3.1. Тваринництво

Велика рогата худоба (ВРХ) (Bos Taurus L.). Утримання великої рогатої худоби здавна займало одну з найважливіших позицій у господарстві, адже з цих тварин можна було отримати багато м'яса, шкіри та молока. Переважно з молочною метою корови утримуються і зараз. На користь саме такого призначення ВРХ свідчать статистичні дані вікової диференціації особин з Маріцького городища. Більшість з них вживалася в їжу в похилому віці. За спостереженнями В. І. Цалкіна корови у стадах ВРХ давніх спільнот могли становити близько 80% від загальної кількості, бики – 15%, воли – 5% (Цалкин 1966, с. 94).

За даними порівняльної таблиці (Дод. Е. Табл. 10) бачимо, що показники є досить різними як в середині вибірки з однієї території, так і в порівнянні з іншими, тож з певністю можна казати, що якоїсь уніфікації стада не існувало. Відносно однакові цифри (коливання в межах 5%) спостерігаємо на городищах Великому Сторожовому та в урочищі Городище (35,4% та 33,3% відповідно); на Люботинському, Басівському та Ширяєвському городищах

(20,3%; 24%; 23,6% відповідно); на Переверзевському та Маріцькому городищах (34,8% та 39,8% відповідно). Середнє значення для останніх двох городищ Посейм'я дещо більше за дані з Великого Сторожового в басейні Дону та в ур. Городище на Сіверському Дінці. Приблизно такі самі значення демонструють матеріали з Кузіної Гори (38,1%). Середній показник для Посейм'я (32,7%) загалом більший в порівнянні з середнім для лісостепу та дещо більший за середній для юхнівської культури, проте, якщо звернутися до усередненої діаграми співвідношення домашніх тварин по сторіччях для юхнівської культури, бачимо, що роль ВРХ протягом часу зменшувалася і в період VI – V ст. до н. е. (час існування пам'яток скіфського часу у Посейм'ї) приблизно була рівна, або навіть дещо перевищувала 32,7% (Горбаненко, Каравайко 2012, с. 100).

Дрібна рогата худоба (ДРХ) (Ovis aries L. & Capra hircus L.). У складі стада мешканців Посейм'я дрібна рогата худоба безумовно поступалася ВРХ як за кількістю м'яса, так і отриманого молока, проте її було значно легше утримувати, до того ж, з цих тварин одержували вовну. Також перевагою ДРХ була велика народжуваність та можливість сезонного утримання, тобто відгодівлі за теплий період та вживання в їжу протягом холодної пори року, як це здійснюється і зараз у багатьох народів світу.

Статистичні дані з таблиці по ДРХ засвідчують значно більшу одноманітність, ніж ВРХ і загалом майже на всіх пам'ятках коливаються в межах 17,7% – 22,2%. Аномально високий показник лише на Переверзевському городищі (26,3%). Незвично низькі цифри демонструють городища Кузіна Гора, Кудеярова Гора і Маріца (7,6%; 9,8; 8,5% відповідно). Відзначимо, що всі три городища знаходяться поруч одне з одним, на ділянці правого берега Сейму протяжністю близько 30 км, яка сильно розчленована великими звивистими ярами. Найбільш ймовірним поясненням такої низької кількості ДРХ в стаді, є незручність її випасу на цих територіях.

Середні показники кількості ДРХ для пам'яток скіфського часу 17,7%, хоча використання цього значення не зовсім доцільне через велику розбіжність окремих значень. Ця цифра відчутно менша за середню для пам'яток лісостепу та майже тотожна середній для юхнівської культури, хоча, якщо звернутися до співвідношення за сторіччями, то побачимо, що кількість ДРХ у VI – V ст. до н. е. була дещо меншою (Горбаненко, Каравайко 2012, с. 100).

Свиня (Sus domestica Gray). Свиня це єдина домашня тварина, основною метою вирощування якої є м'ясо. Вона всеїдна, швидко росте, набуває великої ваги та дуже плодюча.

Показники кількості особин свині в стаді є досить нестабільними. За таблицею вони коливаються в межах 15,6% – 37,6%. Хоча дані з Маріцького та Ширяєвського городищ майже тотожні (32,1% та 31,5 відповідно), показник на Переверзевському городищі падає до 22,3%. Середнє ж значення загалом більше за середнє для юхнівської культури та для пам'яток лісостепу.

Кінь (Equus caballus L.). Надзвичайно важливою твариною у господарстві давнього населення був кінь. Традиційно він використовувався в якості тяглової сили та транспортного засобу, але через складність утримання цієї тварини, її, очевидно, частіше вживали в їжу ніж зараз, і вона жила відносно не довго. Саме так можна пояснити відносно велику кількість особин на пам'ятках раннього залізного віку.

Показники загальної кількості коней у стаді згідно таблиці також є досить нестабільними, але тут можна виділити загальну тенденцію в кількості від 18,6% до 22,6%, в яку вкладається п'ять з восьми лісостепових пам'яток. Нижчі показники 13,1%, 13,8% та 11% демонструють Ширяєвське, Переверзевське та Більське городища відповідно. Значно більші цифри у юхнівських городищ. Середній показник для городищ Посейм'я (15,1%), дещо менший від середнього для лісостепових пам'яток (19,8%) і відчутно

менший за середній для юхнівських (26,8%). Якщо врахувати хронологічну кореляцію, то останній показник в VI – V ст. до н. е. був близько 30%, а це ще збільшує розрив у порівнянні з населенням більш південних територій. Важливо зазначити, що такі статистичні показники не обов'язково свідчать, що в стадах лісового населення коней було більше, ніж у стадах лісостепового. Оскільки вікова кореляція особин не проводилася, це може бути результатом того, що коні частіше помирали у лісовій зоні, що цілком могло бути пов'язано із складністю утримання цієї тварини та специфікою її використання в господарстві.

Окремо слід сказати і про собаку (*Canis familiaris*). Кістки цієї тварини зустрічаються на всіх без винятку згаданих пам'ятках. Добра збереженість кісток говорить про те, що собаку не вживали в їжу. Окрім полювання її могли використовувати при випасанні худоби. Очевидно, це і було основне призначення тварини, особливо на тих пам'ятках, де показник кількості особин є досить великим як на Більському або Ширяєвському городищах. Промовистою виглядає закономірність між кількістю ДРХ та собак, але як видно з таблиці, такий принцип працює не скрізь. Тоді як на Люботинському, Більському та Ширяєвському городищах спостерігається однорідність показників ДРХ та собак, то на на Переверзевському городищі при відносно великій кількості ДРХ фіксується значно менша кількість собак.

Загалом для городищ скіфського часу Посейм'я першорядні місця за кількістю особин у стаді займали ВРХ (32,7%) та свині (28,6), суттєво менша кількість була ДРХ (17,7%) та коней (15,1%). Таке співвідношення загалом зближає структуру господарств населення Посейм'я із південнішими теренами Лівобережного лісостепу (ВРХ – 25,9%; Свині – 25,7%; ДРХ – 20,1%; Коні – 19,8%) і дещо віддаляє від лісової смуги, де основу складали ВРХ, свині та коні.

3.3.2. Мисливство

Окрім свійських тварин відчутну роль у м'ясному раціоні мешканців Посейм'я відіграла і здобич мисливців. Найпопулярнішим об'єктом полювання був кабан. Його кістки виявлено на всіх, за винятком двох, пам'ятках. Майже половину впольованих тварин він складав на Більському городищі (44,8%), дещо менший, але також значний відсоток (18–23%) на пам'ятках Посейм'я – Ширяєве, Маріца, Кузіна Гора. При цьому на Переверзєвському городищі, при досить значній вибірці кісток, його решток не виявлено.

Дещо поступається кабану за кількістю особин лось. Його кістки, як і кабана, виявлено на восьми пам'ятках з десяти. Найзначніший відсоток (18%-30%) тут знову демонструють городища півночі лісостепу. Найвищі показники спостерігаються на Переверзєвському городищі та на Кузіній Горі (27,2% та 30,2% відповідно).

Наступною за популярністю здобиччю мисливців була косуля. Її кістки також виявлено на восьми пам'ятках. Найбільше її кісток на Кудеяровій Горі, Великому Сторожовому, Люботинському городищах та в ур. Городище.

Крім описаних вище тварин на пам'ятках трапляються також кістки оленя як північного, так і благородного, але більш-менш значну частину від здобичі мисливців він складав на Великому Сторожовому, Більському та Ширяєвському городищах. Окремо слід відзначити знахідку кісток зубра на Ширяєвському городищі.

Серед некопитних перше місце за кількістю особин посідає бобер. Його кістки виявлено на восьми пам'ятках. На деяких городищах кількість особин є феноменально великою, так на Переверзєвському вони складають половину всієї здобичі мисливців, на Великому Сторожовому, Маріцькому та Кузіній Горі показник теж є доволі значним. Слід відзначити, що хоч ця тварина

традиційно вважається об'єктом хутряних промислів, не виключено, що її м'ясо також вживалося в їжу, на що вказує сильна фрагментованість кісток.

Друге місце за кількістю особин посідає ведмідь, на Басівці, Маріці та Кудеяровій Горі його кістки становлять 12–20% від всієї здобичі мисливців. Така велика тварина була дуже небезпечною і полювання на неї навіть заради цінного хутра було нелегкою справою, і навряд, було поширеним. Цілком можливо, що така кількість кісток на пам'ятках пов'язана із особливою роллю тварини, на що вказують амулети з зубів, які трапляються на пам'ятках.

Інші тварини, які ставали об'єктом хутряного промислу, це – вовк, лисиця, видра, борсук, куниця, заєць, бобер, степовий тхір, бабак. Серед них великою чисельністю відрізнялася хіба що лисиця, кістки якої знайдено на семи пам'ятках.

Всю мисливську здобич традиційно розділяють на дві групи. До першої належать особини, полювання на яких здійснювалося в першу чергу заради м'яса (до цієї групи традиційно відносять всіх копитних). До другої групи належать тварини, основною метою забиття яких, було отримання хутра та шкіри. Такий поділ є досить умовним, оскільки, і зараз мисливці на полюванні намагаються зняти шкіру з тварини якомога швидше після її смерті, а її м'ясо не завжди вживають у їжу, не говорячи вже про відсутність потреби транспортування туші на територію поселення. Інші тварини є універсальними, окрім шкури та жиру, їх могли вживати в їжу (ведмідь, бобер, куниця).

Зіставлення статистичних даних по диких тваринах, виглядає малоефективним, оскільки ці показники навряд чи ілюструють певний господарчий тип або способи полювання, що істотно залежать від ландшафтів, які оточують кожен окрему пам'ятку. Так, наприклад, найвищі показники за кількістю ведмедей демонструють городища Кузіна Гора, Кудеярова Гора, Маріца та Басівка. Про територіальну близькість та схожість

ландшафту перших трьох пам'яток згадувалося вище, а Басівське городище, і зараз оточене фактично непрохідним лісом.

Для проведення загального статистичного аналізу та порівняння було обрано два критерії: традиційне співвідношення свійських\диких тварин та попри всі описані вище недоліки м'ясних\хутряних. За першим критерієм, беручи спочатку тільки лісостепові пам'ятки, бачимо, що відсоток свійських тварин за кількістю особин не падає нижче 85%. Найменший показник спостерігається на Басівському городищі, про специфічні умови розташування якого вже йшлося раніше. Пам'ятки скіфського часу Посейм'я демонструють сильну неоднорідність (71–88%), середній показник при цьому складає 79,3%.

Тут, очевидно, слід сказати кілька слів з приводу низької цифри в 71% для Ширяєвського городища. Площа розкопу закладеного на пам'ятці складала всього 160 м² і дослідження проводилися, по суті, на території лише одного житла. Саме городище знаходиться на високому корінному березі Сейму, з півдня до підніжжя мису примикає велика заболочена долина річки, в якій і зараз водиться багато диких кабанів, з північного сходу до городища примикає сильно розгалужена сітка ярів, вкрита густим лісом. Враховуючи це, використання абсолютних значень для цієї пам'ятки наразі виглядає малопродуктивним.

Проте навіть за умов неоднорідності середній показник свійських\диких тварин для городищ Посейм'я скіфського часу – більший за середній для юхнівської культури – 72,9% (Дод. Е. Табл. 8-9). Якщо ж звернутися до діаграми співвідношення свійських\диких тварин по століттях для юхнівського населення (Горбаненко, Каравайко 2012, с. 100), бачимо, що на період VI – V ст. до н. е. цей показник був ще меншим і не досягав 70%. Загалом, якщо звернути увагу на показники кількості диких тварин, які демонструють юхнівські городища Посейм'я, що розташовані в таких же кліматичних умовах – Кузіна Гора та Кудеярова Гора (63% та 60%

відповідно), стає очевидним, що значення мисливського промислу у населення скіфського часу було відчутно меншим, ніж у юхнівського.

Неоднорідним для Посейм'я є і співвідношення м'ясних\хутряних тварин. Доля м'ясних коливається від 27% до 69%. З одного боку це вказує на відмінності в ландшафтах, які оточували пам'ятки, з іншого боку територіально і ландшафтно близькі юхнівські пам'ятки Кузіна Гора та Кудеярова Гора загалом демонструють співвідношення на користь м'ясних тварин, Маріцьке та Переверзевське ж городища навпроти – в бік більшої кількості хутряних особин. Про аномальність статистичних даних з Ширяєвського городища вже говорилося вище. Середній показник м'ясних тварин для городищ скіфського часу – 45,6%, що відчутно менше, ніж середній показник для юхнівської культури.

Якщо загалом звернутися до цього критерію, то помітимо, що він є досить неоднорідним навіть для лісостепових пам'яток і, очевидно, відображає лише інтенсивність зайняття місцевих жителів хутряним промислом.

Підсумовуючи розгляд, можна сказати, що за більшістю показників Маріцьке, Ширяєвське та Переверзевське городища демонструють проміжне положення між городищами юхнівської культури та «скіфського лісостепу» (Дод. Е. Табл. 10). За деякими показниками, які ілюструють «добробут населення», як то, наприклад, кількість ДРХ або співвідношення м'ясних\хутряних тварин, вони навіть перевищують лісостепові. При цьому важливо, що басейн Сейму відрізняє добре розвинена долина, дощове та снігове живлення та широтний напрям течії, який дозволяє збирати воду з південно-західної частини Середньоруської височини. Щовесни долина і зараз повністю затоплюється водою. При цьому, подекуди, на правому березі Сейму і сьогодні зберігаються суто степові ландшафти, які утворилися тут ще в період ризького зледеніння. Всі особливості, які ми бачимо, скоріше є прикладом адаптації населення (спорідненого лісостеповому) до

специфічних природних умов. При цьому «показники добробуту» (ДРХ та полювання заради задоволення і хутра) яскраво свідчать на користь іншого господарства у порівнянні з юхнівським, яке стоїть ближче до лісостепового.

Висновки, які можна зробити про господарство населення Посейм'я, загалом стверджують його ідентичність з іншими пам'ятками скіфського часу у лісостепу. Тут спостерігається аналогічний склад культурних рослин та тварин у стаді. Порівняння характеристик ресурсних зон пам'яток із інших регіонів стане можливим лише після проведення там подібного дослідження та більш глибокого аналізу отриманих даних. Це дозволить більш аргументовано говорити про схожі та відмінні риси у господарствах населення у різних регіонах та культурах. Тому наведені вище висновки можуть доповнюватися та уточнюватися у зв'язку із появою нових даних.

РОЗДІЛ 4. МАТЕРІАЛЬНА КУЛЬТУРА.

У розділі аналізується матеріальна культура пам'яток скіфського часу регіону. Вивчення кераміки проводиться як за вже опублікованими даними, так і неопублікованими. У вивченні останніх використовуються фізичні та статистичні методи аналізу. Вироби з металів аналізуються з позицій їх типології та хронології у наявних розробках вчених.

4.1. Кераміка

Основну масу знахідок на пам'ятках Посейм'я складає кераміка. Вся вона виліплена вручну. Ідея про існування у населення юхнівської культури гончарного кола (Бобринский, Мельниковская 1977), поки не підтвердилась.

Крім місцевої кераміки, на пам'ятках інколи трапляється і *античний посуд*, хоч і в незначній кількості. На Маріцькому городищі, наприклад, було виявлено 24 фрагменти амфор, 20 з яких на площі трьох квадратів. Не виключена можливість, що вони належали одній посудині. І. Б. Зеєст було визначено лише один фрагмент горла протофазоської амфори V ст. до н. е., а інші фрагменти, як такі, що не суперечать цій даті (Пузикова 1981, с. 41). Наразі місцем виробництва так званих протофазоських амфор вважаються центри Північної Егеїди (Монахов 2003, с. 38).

Також античний посуд був виявлений і на городищі Кузіна Гора. За визначенням І. Б. Зеєст він поділяється на чотири групи.

I група – амфори іонійські, з білим ангобом і широкими бурими лакоподібними смугами; вони датуються початком VI ст. до н. е.

II група – амфори з білим ангобом, які датуються VI ст. до н. е.

III група – амфори з сірої глини, які походять з Лесбоса, і датуються VI – початком V ст. до н. е.

IV група – середземноморські амфори, точні райони виготовлення яких наразі невідомі; вони датуються V ст. до н. е. (Алихова 1962а, с. 112).

Крім цього, на пам'ятці виявлено два фрагменти чорнофігурних посудин. Це фрагмент кіліка орнаментований «Кошиком променів», що відділений від фризу смужками лаку. Далі йде шаховий орнамент з крапок. На верхньому фризі зображено табурет і фігуру, що стоїть. Інший фрагмент належав чорнофігурній чаші із зображенням людської фігури. За визначенням А. В. Буйських перший фрагмент належить до останньої чверті VI ст. до н. е., а виготовлення другого датується приблизно 515 – 500 р. до н.е.

Також античний посуд було виявлено на городищі Нартово. Його визначення також проводила І. Б. Зеєст. Фрагменти амфор належать до елліністичного часу і походять з Сінопи, Гераклеї та о. Фасос (Пузикова 1978, с. 55). Частини амфор були виявлені А. Є. Аліховою і на городищі Кудеярова Гора, але, на жаль, дослідниця не наводить їх опису, обмежившись лише ймовірним датуванням V ст. до н. е. (Алихова 1962а, с. 121).

Античний посуд з Ширяєвського городища, яке досліджувала В. А. Іллінська (Іллінська 1953), представлений 17 фрагментами. Центри походження можна визначити як Фасос (фрагменти канфару) та Самос – уламки амфор. Також слід згадати фрагмент амфори із частиною ручки, яка походила із одного з центрів Північної Егеїди. Загалом античний посуд з пам'ятки належить до VI – IV ст. до н. е.

Можна сказати, що античний імпорт виявляється фактично на всіх добре досліджених пам'ятках Посейм'я. Винятком тут є городище Переверзево, хоча це можна пояснити ймовірною короткотривалістю існування пам'ятки. Інше питання пов'язане із кількістю цього імпорту. У Посейм'ї його явно менше, ніж на більш південних пам'ятках лісостепу. Така ситуація нагадує кількість імпортів на пам'ятках Подоння, де його також суттєво менше, ніж

на Лівобережжі Дніпра (Разуваєв 2017). Якщо у випадку Подоння можна говорити про окремі маршрути комунікацій (Ольвійський шлях) (Разуваєв 2017, с. 20), то у випадку Посейм'я логічно припустити, що античні товари потрапляли сюди з пам'яток Посулля або Псла, а не безпосередньо з грецьких поселень Причорномор'я.

Виготовлення *місцевої ліпної кераміки* відбувалося джгутовою технікою. Формовка посудини починалася від дна. Після поєднання джгутів, поверхня загладжувалася. Для легкого відділення сформованої посудини поверхня підставки посипалася зерном або вистелялася листям, від чого на дні горщиків залишалися відповідні відбитки. Такий прийом є типовим для багатьох територій Лівобережжя Дніпра та для Середнього Дону (Пузикова 1981, с. 41).

У якості домішок до тіста посудин використовувався переважно шамот, до якого інколи додавався дрібний пісок або блискітки піриту. Через значний розмір фрагментів шамоту поверхня посудин виходила досить грубою. Колір поверхні різноманітний – від жовтого до чорного, що обумовлювалося нерівномірністю випалу на відкритому вогнищі. Одне з таких вогнищ виявлене А. І. Пузіковою на схилі плато Маріцького городища. Простір навколо нього був рясно вкритий керамічними шлаками, відходами виробництва та деформованими фрагментами посудин з потрісканою поверхнею (Пузикова 1981, с. 42).

Орнаментувався посуд досить різноманітно. Можна виділити кілька типів орнаменту на різних частинах посудин. Зріз вінчика у більшості випадків прикрашався зашипами та насічками, значно рідше трапляються посудини, на зрізах яких орнамент відсутній. Під вінчиком у переважній більшості посудин проходить ряд з наскрізних проколів або наколів-„перлин”, які робилися зсередини посудини. Є також одиничні знахідки посудин із зерноподібними насічками на шийці або наліпним валиком.

За типовістю форм та орнаментації посуду ареал пам'яток Посейм'я можна розділити на дві частини – західну та східну. Основним критерієм у цьому поділі виступає орнамент у вигляді „перлин”, який практично не трапляється у західній частині, а натомість є досить популярним у східній. Через слабку дослідженість території встановити межу поширення перлинного орнаменту поки складно. Серед пунктів звідки походить відносно репрезентативна вибірка кераміки, найбільш східним без перлинного орнаменту є поселення Мар'янівка. На понад 100 фрагментів тут виявлено лише один орнаментований перлинами (Білинський 2013b). Найбільш західним пунктом, де не простежується сильне переважання орнаменту у вигляді проколів, є городище Рильськ (Ляпушкин 1961, с. 131).

Як показали дослідження кераміки з пам'яток Посейм'я, її комплекс досить строкатий. Особливо це стосується Східного Посейм'я. У зв'язку з цим доцільно розглядати комплекси пам'яток окремо.

4.1.1. Кераміка з пам'яток Східного Посейм'я

Перші масштабні розкопки пам'яток скіфського часу у Східному Посейм'ї були здійснені А. Є. Аліховою. Для визначення знайденого посуду дослідниця ввела кілька нових термінів. Посуд, який можна пов'язувати із скіфським періодом в Посейм'ї увійшов до групи „кузіногорського” у вигляді VII – IX типів (Дод. А. Рис. 7; Дод. Е. Табл. 11-12). Він був знайдений у нижньому шарі городища. Кераміка, особливими рисами якої були проколи або перлини під вінцем та пальцевий орнамент або насічки по його зрізу, зустрічалася в більшій кількості на Плаксінському, Маріцькому, Моїсєєвському городищах та на Кудеяровій Горі. На самій же Кузіній Горі такий посуд був у меншості і траплявся переважно у нижньому шарі. Як можна судити зі статистичних даних приведеніх дослідницею (Аліхова 1962а, с. 115, табл. 4), масова частка такого посуду тут складала близько

10%. Всі описані вище городища, за винятком Маріци, можна вважати двошаровими, тут також зустрічався посуд юхнівської культури, який дослідниця розділила на дві групи – плаксінську та олександрівську (Алихова 1962а).

У нижньому шарі Плаксінського городища звертає на себе увагу значна кількість посуду із „перлинами” (43,7%) та округлими ямками (12,7%), при порівняно незначній кількості проколів (19,8%) значну кількість складає неорнаментований посуд (15%) (Дод. Е. Табл. 13).

На Кудеяровій Горі зберігається близька кількість неорнаментованого посуду (16,3%) та орнаменту у вигляді округлих ямок (10,2%), але простежується переважання проколів над „перлинами” (36% проти 26,3%) (Дод. Е. Табл. 14).

Посуд із насічками або пальцевими вдавленнями по зрізу та проколами або „перлинами” на шийці складав більшість і на городищі Лиса Гора (Никольская 1969)

Наступними стали розкопки А. І. Пузікової на городищі Нартово (Дод. А. Рис. 8; 9). З опису приведеного дослідницею, та малюнків можна зробити висновок, що тут також більшу кількість складав сильнопрофільований посуд з проколами або „перлинами” під вінцем. Хоч на пам’ятці і відзначалася наявність юхнівської кераміки, її було значно менше (Пузикова 1978).

Багатий керамічний матеріал дали розкопки великими площами, здійснені А. І. Пузіковою, на двох інших городищах (Маріца (Дод. А. рис. 10-19) та Переверзево I (Дод. А. Рис. 20-29)). Цю кераміку дослідниця розподілила на вісім типів. Посуд з інших розкопаних нею пам’яток: городища Глебово (Дод. А. рис. 41), та поселень Жерновец (Дод. А. Рис. 39), Переверзево-II (рис. 34-38) та за валом городища Переверзево I (Дод. А. Рис. 32) мало відрізняється від комплексу Маріци та Переверзево I. Типи, наведені

в аналізі кераміки з Переверзево I, в основному відповідають типам виділеним на Маріце.

Універсальною типологією посуду Лівобережжя є схема розроблена К. Ю. Пеляшенком, яка включає в себе аналіз зразків усього Дніпро-Донського межиріччя (Пеляшенко 2014). Також нещодавно опубліковано типологію посуду Путивльського Посейм'я, яка на основі підходу К. Ю. Пеляшенка була розроблена дослідником спільно з Д. В. Каравайком (Каравайко, Пеляшенко 2018). Проте критерії типологічного розподілу, які застосовувалися А. І. Пузіково відрізняються від закладених в основу розподілу К. Ю. Пеляшенка, що не дає змоги повністю ввести типологію дослідниці у цю схему. Далі наводиться опис типології А. І. Пузікової у відповідності до схеми К. Ю. Пеляшенка.

До I типу належить посуд, вінчик якого рівномірно і плавно відгинався назовні (тип I на Маріце). Максимальне розширення тулуба припадало на середину або верхню третину. Горщики цього типу розподілялися на три варіанти. До першого належали посудини видовжених пропорцій. Характерною рисою цих горщиків був малий діаметр дна, який у два і більше рази був меншим за діаметр вінця. Сюди увійшли в основному I та III типів за типологією К. Ю. Пеляшенка для Лівобережжя (Пеляшенко 2014). Проте найбільш близький до цього посуду I тип виділений для пам'яток Путивльського Посейм'я Д. В. Каравайком та К. Ю. Пеляшенком (Каравайко, Пеляшенко 2018). За висновком дослідників цей тип є унікальний для Посейм'я та майже не представлений у більш південних регіонах. Важливо, що як і у Західному Посейм'ї, цей тип представляє більшість на пам'ятках східної частини регіону. Основною відмінністю тут виступають більш видовжені форми посудин, максимальна ширина яких припадає на першу третину – середину висоти посудини.

До другого варіанту належали приземисті, низькі посудини з широким горлом та дном, діаметр якого наближався до діаметру вінця. Ці посудини найбільш близькі до 2 варіанту I типу К. Ю. Пеляшенка.

До третього варіанту належали сильнопрофільовані горщики, вінце яких різко відгиналося від шийки. Через це вони мали вигляд глибоких, округлобоких корчаг. Такий посуд найбільш близький до деяких фрагментів III типу виділених для Західного Посейм'я (Каравайко, Пеляшенко 2018).

Посуд першого типу А. І. Пузікової був найбільш поширеним на пам'ятках і складав 60-70% від усього кухонного асортименту населення городища.

Тип II характеризується тим, що вінчик був поставлений під тупим кутом до шийки, від чого верхня частина посудини розширювалася у вигляді разтруба (тип II на Маріце). Такі посудини знаходять широкі аналогії як у 3 варіанті I типу для Лівобережжя, так і деяких зразках II та III типів для Путивльського Посейм'я.

Тип III визначає вінчик, що був вертикальним по відношенню до тулуба. Посуд цього типу також можна розділити на два варіанти. До першого належать посудини, тулуб яких від вінчика розширяється плавно, через що вони мають стрункі пропорції. Такий посуд найбільше відповідає 2 варіанту I типу для Путивльського Посейм'я. До другого варіанту належить посуд, тулуб якого різко розширяється від вінця, утворюючи округлобокі корчаги, схожі на тип I варіант 3, але з вертикально поставленим вінцем (варіанту 2 та 3 типу III на Переверзево, типи VII – IX на Кузіній Горі). Такий посуд найбільш близький до 2 варіанту III типу К. Ю. Пеляшенка.

Тип IV презентують горщики із слабо виділеним, потовщеним вінцем, одразу від якого починається розширення тулубу (тип IV на Маріце). Найбільш близькими до них були посудини 2 та 3 варіантів I типу для Путивльського Посейм'я.

Тип V представляють посудини без вираженого вінчика, з яйцеподібної форми тулубом, що слабо розширюється. Такий посуд знаходить аналогії у банкоподібних посудинах Путивльського Посейм'я.

Типу VI притаманні посудини, вінце яких звужується догори, нагадуючи широкогорлі глечики.

Типу VII властиві горщики банкових форм, які орнаментовані такими ж насічками чи заціпами та проколами чи наколами (тип V на Маріце).

Тип VIII представляють посудини тюльпаноподібної форми.

Останні три типи фактично не трапляються на пам'ятках Лівобережжя і, очевидно, є специфічними формами Східного Посейм'я.

Крім горщиків, у комплексі пам'яток зустрічаються сковорідки-жаровні (Дод. А. рис. 18, 12), вони виготовлені з рихлої, грубої глини з домішками трав'яної трухи та із слідами вигорілих рослинних решток (Пузикова 1997, с. 40; 1981, с. 56). Цікавою є знахідка друшляка (Дод. А. рис. 18, 9). За формою це вузькогорлий горщик із діаметром вінця 10-11 см, уся його поверхня вкрита наскрізними проколами (Пузикова 1981, с. 56). Хоча реконструювати повну форму складно, ймовірно, що за типологією К. Ю. Пеляшенка (Пеляшенко 2017), він належить до третього типу. Найближчі аналогії є у матеріалах бондарихинської культури (див. напр. Буйнов 2005, рис. 2,8).

Також на пам'ятках трапляються посудини-рюмки. За формою та розміром вони нагадують поширені в Лівобережному лісостепу посудинки, які у літературі прийнято називати „солонками”. Окрім кухонного посуду, на городищах виділено також столовий посуд, який представлений трьома типами: мисками, площками та мисками-площками (Дод. А. рис. 19).

Характерною рисою пам'яток Посейм'я є велика кількість так званих мініатюрних посудинок, висота яких інколи не перевищує 2-3 см. На деяких пам'ятках їх кількість вимірюється десятками, як, наприклад, на городищі Нартово, на інших їх менше.

Столовий посуд на пам'ятках представлено дуже незначною кількістю.

А. І. Пузікова розділяла його наступним чином:

Варіант 1 – миски зі слабовигнутими назовні та округлими стінками із неприплюснутим краєм.

Варіант 2 – миски з краєм загнутим у середину.

Варіант 3 – миски з краєм відігнутим назовні і приплюснутим.

Варіант 4 – миска-імітація форми давньогрецького канфару.

Цікаво, що на Маріцькому городищі більшість мисок належала до другого варіанту, в той час як на Переверзевському I городищі більшість представлена першим варіантом. Загалом миски з пам'яток Східного Посейм'я відрізняються від звичних для Лівобережжя. Привертає увагу в першу чергу загальна форма посудин – діаметр дна у таких мисок не сильно відрізняється від діаметру вінця, через що стінки посудин більш прямі та часто не мають яскраво вираженого звуження до дна.

Слід також відзначити наявність юхнівської кераміки майже на всіх городищах Східного Посейм'я. Її кількість у переважній більшості незначна. Для прикладу, на Маріцькому городищі вона не перевищувала 0,5-3% (Пузікова 1981, с. 41-63). На Переверзевському I городищі, хоч вона і траплялася в малій кількості по всій площі розкопів, більшість її була виявлена у заповненні ями, на місці одного з жител. За визначенням О. М. Мельниковської – це посуд характерний для IV – III ст. до н. е., а отже суттєво пізніший по відношенню до основного шару пам'ятки (Переверзево 1997, с. 41).

Серед виділених типів горщиків найбільш вживаними були перші три. Особливо перший тип, який складає подекуди 2/3 всього керамічного комплексу пам'яток. Так VII та VIII типи були виділені А. І. Пузіковою лише на городищі Переверзево.

Найбільш цікавими є статистичні дані по орнаментациі посуду. На Переверзевському I городищі – защипами або насічками разом з проколами

або „перлинами” орнаментовано 56-65% посудин, тичками – 10-16%, без орнаменту – 20-22%, інші орнаменти – 5-6%. Привертає увагу, значна кількість неорнаментованого посуду та посуду із тичковим орнаментом. У комплексах ранноскіфського часу Лівобережжя неорнаментований посуд складає лише 2% від загальної кількості. Хоча у середньоскіфський час цей показник на деяких пам’ятках сягає 10% (Пеляшенко 2014, с. 42). Очевидно, що частину цього посуду, слід пов’язувати із керамікою юхнівської культури, яка представлена на пам’ятці. Зважаючи на орнаmentaцію посуду з нижнього шару городища Кузіна Гора, відчутну частину неорнаментованого посуду та орнаmentaцію у вигляді тичок можна вважати архаїчною рисою для пам’яток Посейм’я, яка свідчить про більш раннє датування пам’ятки.

На Маріцькому гордищі защипами по краю у поєднанні із проколами під вінцем орнаментовано 40% горщиків, защипами із „перлинами” – 20%, насічками з проколами 18%, насічками та „перлинами” – 9%, тільки защипами 10%, тільки „перлинами” 3%. Такі дані А. І. Пузікової сходяться із результатами підрахунків ще А. Є. Аліхової (Дод. Е. Табл. 15). Орнаmentaція кераміки з Маріцького городища вже є типовою для пам’яток середньоскіфського часу усього Лівобережжя (Пеляшенко 2014, с. 43-44). Вирізняється лише значна кількість посуду із орнаmentaцією у вигляді „перлин” – загалом 32% горщиків. Найближчими за кількістю такого орнаменту є пам’ятки Посулля – 13,4% – 15,8% (Пеляшенко 2014, с. 43-44). На Свиридівському гордищі цей показник взагалі доходив до 27% (Гейко 1997, с. 110). Перлинний орнамент, як відзначалося вище, можна вважати характерною особливістю Східного Посейм’я.

Також варто відзначити останню роботу Д. О. Кабанова, присвячену матеріалам з поселення Мухіно (Кабанов 2018) (Дод. А. Рис. 43). У аналізі кераміки дослідник використовував схему А. І. Пузікової. До I типу належало 37,4% фрагментів, до II – 26,6%, до III – 36,2%. Загалом 45,8% посуду було

неорнаментовано (тут не враховувався орнамент по зрізу вінчика), 25,4% орнаментовано проколами, а 29% „перлинами”.

У такому співвідношенні звертає на себе увагу майже рівний розподіл орнаментів у вигляді проколів і „перлин” та велика кількість неорнаментованого посуду. За цими характеристиками комплекс поселення близький до відповідного шару Кузіної Гори та городища Переверзево-І. Проте вістря стріл, відомі з пам’ятки (Дод. А. Рис. 10, 16, 17), схиляють до думки, про навпаки, більш пізнє хронологічне положення відносно Маріцького городища – середина V ст. до н. е.

Через особливості у керамічному комплексі пам’яток, дослідники часто не включали територію Посейм’я (особливо Східне) до звичної території землеробського населення у Лівобережному лісостепу. Проте кількість цих відмінностей та їх значення видається перебільшеними. Найкращим прикладом на користь цього твердження є дослідження О. П. Медведєва (Медведєв 1998). Дослідник здійснив порівняльний статистичний аналіз ліпної кераміки скіфського часу з Пекшевського городища на Середньому Дону та інших пам’яток Дніпро-Донського лісостепу. Для аналізу було відібрано матеріал з Маріцького та Люботинського городищ. Використовуючи комп’ютерну програму для визначення коефіцієнту подібності за методом Брейнерда-Робінсона, вчений визначив ступінь схожості посуду за трьома основними ознаками – формою, орнаментом вінчика та орнаментом шийки. Кераміка сьомого шару Пекшевського городища і Маріци проявила коефіцієнт схожості 0,82, при цьому коефіцієнт Маріци і Люботина склав 0,76. Виходячи з запропонованих Д. Кларком критеріїв визначення ступеню близькості культур, О. П. Медведєв дійшов висновку, що вказані городища не лише належать до однієї „культури”, але і до одного її варіанту (Медведєв 1998, с. 29).

4.1.2. Кераміка Західного Посейм'я.

Керамічний комплекс Західного Посейм'я представлений значно меншою вибіркою. На сьогодні маємо більш-менш репрезентативні відомості про знахідки з трьох пам'яток – Ширяєвського (розкопки В. А. Іллінської) (Дод. А. Рис. 44-46) і Воргольського городищ (розкопки Д. Т. Березовця) (Дод. А. Рис. 47-49) та Мар'янівського поселення (розкопки І. І. Артеменка) (Дод. А. Рис. 50). Також, певні матеріали походять з розвідок останніх років, проведених Д. В. Каравайком (Дод. А. Рис. 51). Серед неопублікованих колекцій варті уваги можна відзначити комплекс поселень Волинцеве Стан-ІІ, Литвиновичі та городища Микілька Гірка у Путивлі, досліджених Д. Т. Березовцем (Березовець 1947; 1949; 1950; 1952; 1955) (Дод. А. Рис. 3, 1; 52).

Типологія посуду Путивльського Посейм'я розроблена Д. В. Каравайком та К. Ю. Пеляшенком (2018) базується на матеріалах Ширяєвського городища (Дод. А. Рис. 53-54). У загальних рисах ця типологія використовує схему К. Ю. Пеляшенка для Лівобережжя із додаванням І типу, який був притаманний в першу чергу для Сейму. Загалом дослідники доходять висновку про генетичний зв'язок між населенням більш південних регіонів Лівобережжя та Західного Посейм'я, а специфічні форми притаманні для Посейм'я пов'язують із тісними контактами з населенням юхнівської культури.

Іншою колекцією з території Західного Посейм'я є матеріали Воргольського городища, які походять з розкопок Д. Т. Березовця (Білінський 2010а). Цей комплекс хоча і знаходить аналогії на Ширяєвському городищі, за формами він ближчий до пам'яток Східного Посейм'я.

Більшість тут складають посудини з вертикальним, або слабовідігнутих в'їнцем, тулуб яких після шийки плавнo або досить різко розширюється до

низу (тип III, варіанти 1 та 2 за типологією А. І. Пузікової; тип III, варіанти 1, 2 за К. Ю. Пеляшенком) (Дод. А. рис. 47-49).

Деяко менше посудин, які належать до I типу за А. І. Пузіковою та 1 варіанту I типу для Путивльського Посейм'я. Це посудини з короткою шийкою та відігнутим назовні вінчиком (Дод. А. рис. 15). На деяких з них помітно максимальне розширення посудини, яке припадає на кінець першої початок другої третини висоти посудин, що зближує їх форми з варіантом 1 типу III за К. Ю. Пеляшенком, проте, судячи з усього, ці посудини мали більш видовжені пропорції.

Остання форма представлена посудинами найбільш близькими до III типу для Путивльського Посейм'я. Вони мають довге плавно відігнуте вінце та високу шийку (Дод. А. рис. 16, 3).

Серед орнаментациї, крім традиційних наскрізних проколів, переважають косі насічки по зрізу вінця або по зовнішньому його краю.

Загалом, типи кераміки з Воргола не повністю співпадають із типами притаманними для Ширяєвського городища і в більшій мірі схожі з типами, виділеними А. І. Пузіковою на Маріцькому городищі, але без дотримання кількісних пропорцій кожного типу.

У комплексі Мар'янівського поселення (Дод. А. рис. 50) простежуються посудини притаманні в основному для II типу та 1 варіанту I типу Західного Посейм'я. Звертає увагу наявність посуду із вертикальним вінцем (тип III, варіант 3 на Маріце) (Дод. А. рис. 50, 1-4).

За своєю морфологією кераміка має найбільшу схожість з Маріцьким та Ширяєвським городищами. Проте близькість кераміки з Ворголу та Мар'янівки до комплексу Маріцького городища, скоріше слід пояснювати великою вибіркою, яку ми маємо з останнього. Важливо, що в західній частині Посейм'я у орнаментациї посуду фактично не трапляються „перлини” (один фрагмент на Мар'янівці), що сильно розрізняє комплекси. Також

більше половини комплексу Маріци представлено I типом, який у західній частині складає меншість.

Загалом можна погодитися із висновком Д. В. Каравайка та К. Ю. Пеляшенка про спорідненість традицій Західного Посейм'я із південнішими регіонами лісостепу при наявності місцевої специфіки характерної виключно для Сейму. Проте звертає увагу нерівномірна розподіленість девіантних по відношенню до Лівобережжя проявів у формах та орнаменталізації посуду на різних пам'ятках. Так, сильно відрізняється масова частка та типи юхнівського посуду у комплексах різних пам'яток. Розвідки, проведені останніми роками Д. В. Каравайком, дали можливість порівняти між собою невеликі вибірки посуду різних пам'яток регіону (Дод. А. Рис. 51), що продемонструвало переважання різних типів на різних пам'ятках, хоча і на основі незначних вибірок зразків.

4.1.3. Статистичний аналіз кераміки Західного Посейм'я.

Одночасно із дослідженням Д. В. Каравайка та К. Ю. Пеляшенка комплекс Ширяєвського городища аналізувався автором. Використовувалися матеріали з розкопок В. А. Іллінської. Аналіз складався з двох частин: вивчення морфології посуду із використанням методів статистики, та характеристика зразків за допомогою вивчення елементного складу керамічного тіста. У останньому випадку до вибірки залучався посуд з городищ Іоніне та Скиток, здобутий в ході шурфування на пам'ятках експедицією Д. В. Каравайка та люб'язно наданий дослідником для вивчення. Загальний алгоритм дослідження був наступним.

На першому етапі роботи проводився первинний огляд колекцій, який мав на меті ознайомлення з кількістю матеріалу, його особливостями, співставленням архівних даних зі звітів із матеріалами колекції. У результаті цієї роботи було зроблено декілька висновків. У першу чергу специфіка

колекцій полягає у сильній фрагментованості матеріалів. Іншим характерним елементом є неякісний характер вибірки, що викликано тим, що під час розкопок дослідниками відбирались усі вінця та денця, але стінки бралися лише великого розміру, або з орнаментами, що по суті унеможливило підрахунок орнаментованих\не орнаментованих стінок. Отже основна увага у дослідженні далі зверталася на фрагменти вінець горщиків, оскільки лише тут можна було отримати відносно валідну вибірку.

Наступним етапом роботи стала обробка колекцій, яка складалася з двох частин: малювання та фотографування кераміки і створення каталогу. Усі наявні керамічні матеріали були намальовані та сфотографовані. Одночасно з цим кожен фрагмент був занесений до каталогу та описаний за певними критеріями, які можна розділити на описові показники та метричні.

До описових належали колір, домішки та орнаментация. Колір кераміки залежить від складу глини та температури обпалу. Міжнародно визнаною серед археологів є класифікація кольорів за атласом Манселла, що характеризується трьома показниками: відтінком, інтенсивністю забарвлення і чистотою спектрального кольору. Проте, неоднорідність поверхні кераміки з колекції спонукає до більш узагальненої системи. Тому в ході опису кольорів був застосований „трикутник ґрунтів” С. О. Захарова, що являє собою систему координат, у якій на кожній зі сторін трикутника знаходиться шкала інтенсивності білого, червоного та чорного кольорів. У вершинах трикутника інтенсивність досягає максимуму для одного кольору і мінімуму для іншого, суміжного. Звичайно, більшість показників кераміки зосереджується на серединних показниках із кожного боку. Для опису кольорів було застосовано систему, яка складалася з 12 показників (темно-сірий, сірий, світло-сірий, темно-бурий, бурий, світло-бурий, темно-каштановий, каштановий, світло-каштановий, оранжевий, жовтий, світло-жовтий).

Іншим важливим параметром є склад домішок у керамічному тісті. Тут використовувалося візуальне визначення домінуючої домішки. В ході попереднього огляду колекції було виділено три домінуючі домішки, які були присутні у кераміці окремо, або у різних поєднаннях між собою. Це – кварцит, шамот та пісок. Інколи складалася ситуація, що точне визначення домішки було неможливим через або сильне подрібнення останньої, або слабку вираженість.

Параметром із найбільшою варіативністю ознак був орнамент. У колекції він присутній в основному на зрізах вінця та під зрізом. Інколи орнамент зрізу переходив на його зовнішній бік. Хоча семантично такі зразки належать до однієї групи із орнаментом безпосередньо по зрізу, орнаментальний пояс зрізу вінця був розділений на дві групи: верхня частина зрізу та зовнішня. Отже, опис орнаменту проводився за трьома підкатегоріями: зріз вінця, зовнішній бік зрізу, під зрізом.

Всі параметри записувалися до таблиці у вигляді номінальних даних зашифрованих цифрами, які відповідали тій чи іншій характеристиці.

Іншу групу представляють метричні показники. Тут вимірювалися діаметри вінця, шийки та тулубу, висота вінця і шийки. Оскільки, як вже говорилося вище, більшість колекції представлена фрагментами вінець, які не можна реконструювати до повного профілю, частина вимірів робилася не для всіх фрагментів. Ще первинний огляд колекції показав, що неохайність у виробленні посудин та незначні розміри фрагментів унеможлилювали визначення діаметру вінця для значної кількості посудин, що в свою чергу не давало змоги виміряти абсолютні показники інших частин вінця. Тому, аби не втрачати значну частину інформації, діаметри шийки та тулубу вимірювалися відносно діаметру вінця, а не у абсолютних показниках.

Для подальшої систематизації посуду всі цифрові показники були зведені до коефіцієнтів за кількома системами В. Ф. Генінга (Генінг 1973;

Генинг 1992), проте підрахунки коефіцієнтів здійснювалися за відносними, а не абсолютними значеннями, оскільки діаметри вінця точно вдалося виміряти лише для 34,2% посудин.

Загалом у колекції враховано 357 фрагментів посудин (262 вінця горщиків, 87 денець і дев'ять вінець мисок) та 57 пряслець. Оскільки найбільш репрезентативною категорією були вінця горщиків, основна увага зверталася саме на них.

У параметрі кольору було враховано 260 фрагментів вінець. На двох фрагментах була помітна сильна зміна кольору поверхні в різних частинах, що не дало можливості визначити основний колір. За кольорами посуд розділився на вісім груп: темно-сірий – 10%; сірий – 41,1%; світло-сірий – 4,2%; бурий – 16,1%; світло-бурий – 20,3%; брунатний – 4,6%; світло-брунатний – 1,1%; жовтий – 2,3% (Дод. Є. Рис. 1).

Домішки у тісті були визначені для 193 фрагментів вінець. Основною домішкою був шамот (94,3%), лише 4,6% вінець мали як основну домішку пісок та лише один фрагмент (0,5%) був із основною домішкою кварциту. Також слід відзначити один фрагмент, у якому була найдзвичайно велика кількість органіки у тісті, що призвело до сильної пористості фактури (Дод. Є. Рис. 2).

Останнім описовим параметром є орнаментация вінець. У параметрі орнаментации зрізу вінчика враховано 248 фрагментів. Для кількісного порівняння між собою деякі загально прийняті у літературі назви орнаментів розділялися на кілька варіантів (наприклад, насічки за напрямком або пальцеві вдавнення за кутом постановки пальця та нігтя відносно поверхні, адже різні способи нанесення орнаменту давали візуально різний результат).

У орнаментации зрізів на 18 фрагментах (7,2%) орнаментация переходила на зовнішній бік зрізу. Розподіл за масовою часткою орнаментів був

наступним: 44,7% не мали орнаменту; 10,4% – вдавнення поперечною поверхнею нігтя; 6% – вдавнення пальцем зверху вниз, так що видно смужку від нігтя, але саме вдавнення при цьому було ромбічне; 6,8% – вдавнення пальцем зверху вниз, так, що утворилася округла ямка; 1,2% – вдавнення пальцем під кутом (як насічки); 1,2% – вдавнення пальцем з зовнішнього боку із подальшим вирівнюванням зрізу; 6% – лівосторонні насічки (коли верхня частина насічки лівіше, ніж нижня); 20,1% – правосторонні насічки (дзеркальні до лівосторонніх); 2% – вертикальні насічки; 1,2% – вертикальні насічки товстою паличкою (Дод. Є. Рис. 3).

Орнамент під зрізом враховано для 260 фрагментів. З них 16,5% – без орнаменту; 77,6% – із проколами; 0,7% – із тичками; 0,7% – із „перлинами”; 3,4% – проколи не до кінця (Дод. Є. Рис. 4).

Зіставлення орнаментів по зрізу та під ним дозволило виділити 27 способів декорування горщиків. Найпопулярнішим декором – 35,2% (28,2% за Д. В. Каравайком (Каравайко 2018)) була комбінація неорнаментованого зрізу із проколами під ним; 18,2% орнаментовані проколами у поєднанні із правосторонніми насічками; 7,6% – проколи разом із вдавненнями поперечною поверхнею нігтя; 7,2% – взагалі не орнаментований посуд; інші типи представлені менше ніж 5% (Дод. Є. Рис. 5).

Такі дані по орнаментатії вінець дають змогу зробити кілька цікавих висновків. У першу чергу привертає увагу, що майже половина фрагментів не мали орнаментатії зрізу. Така кількість фрагментів майже удвічі переважає показники підраховані К. Ю. Пеляшенком для найближчої гарнодослідженої пам'ятки – Басівського городища (Пеляшенко 2014, табл. 23). Проте кількість посуду без орнаменту зрізу із проколами під ним, загалом тяжіє до деяких груп посуду Басівки за К. Ю. Пеляшенком (35,2% на Ширяєво проти 21,4% – 26,3% на Басівці). Разом з тим, слід відзначити, що саме на Басівці серед інших вивчених дослідником пам'яток фіксується

найбільша кількість такого посуду серед усіх пам'яток Лівобережжя. Кількість посуду без орнаментациї зрізу в залежності від періоду тут варіюється в межах від 5% до 35%, поступово зникаючи на більш пізньому (кінець V – IV ст. до н. е.) посуді. Інше цікаве спостереження пов'язане із суттєво різною кількістю право- та лівосторонніх насічок. Також привертає увагу наявність орнаменту у вигляді пальцевих вдавлень із зовнішнього боку зрізу із подальшим загладжуванням верхньої частини останнього. Судячи з усього, цей орнамент був характерний лише для Посейм'я. Він відомий лише на трьох фрагментах, проте вони однозначно належать різним посудинам.

Отже, можна зробити висновок, що орнаментация горщиків з Ширяєвського городища загалом повторює орнаменти звичні для пам'яток Лісостепу скіфського часу, проте кількісне співвідношення між цілісними орнаментальними мотивами Ширяєвського городища та усього Лівобережжя відчутно відрізняється.

Усі метричні показники посудин були перераховані у коефіцієнти за системою В. Ф. Генінга 1973 та 1992 років (Генінг 1973; 1992). За усіма підрахованими коефіцієнтами посудини не утворюють чітко виражених груп за одним показником, плавно перетікаючи від найменшого значення до найбільшого (Дод. Є. Рис. 6). Це говорить про неможливість виділення на цій підставі чітких типів посуду.

Для перевірки цього припущення та зіставлення усіх даних разом, вони оброблялися методом головних компонент (Principal component analysis (PCA)). Цей підхід дозволяє зменшити вимірність даних, втративши при цьому якомога менше інформації. Такий підхід широко використовується в археології для аналізу великих масивів даних (див. напр. Carlson 2017). Дані оброблялися у середовищі розробки RStudio.

Сирі дані були представлені 261 зразком, з яких після видалення зразків із відсутнім значенням та повторів, інструмент аналізував 134 зразки. Далі

була обрана методика сингулярного розкладу матриці із зарахуванням втрачених даних із скалюванням (SVD with imputations, unit variance scalling). Таким чином аналізувалися групи даних: метричні показники, система В. Ф. Генінга 1973 р., система В. Ф. Генінга 1992 р. Усі значення забарвлювалися кольорами відповідно до номінальних значень орнаменталії та кольору. Щоб уникнути викривлень, викликаних пропущеними значеннями, аналізували лише цілісні набори даних по 46 зразків. У випадку метричних показників набір збільшився до 96 зразків (Дод. Є. Рис. 7 – 9).

Із отриманого таким чином результату можна зробити висновок про сильну варіабельність комбінацій профілювання посудин та їх орнаменталії. Що по суті не дає можливості для виділення математично виправданих морфологічних типів горщиків та пов'язаних із ними орнаментальних мотивів. Такий результат можна пояснити домашнім виготовленням посуду та відсутністю стандартизації форм.

Також у роботі аналізували денця горщиків. Висновки тут не відрізняються від вже опублікованих (Каравайко, Пеляшенко 2018). Лишається лише додати, що закраїнки на денцях горщиків відзначаються на 55,1% фрагментів. Її утворення пов'язано із процесом ліплення посудин на підставці, що вказує на спосіб ліплення знизу вгору. (Дод. Є. Рис. 10).

Миски відомі з пам'ятки (Дод. Є. Рис. 11) представлені незначною кількістю (близько 3% від кількості горщиків), що говорить про імовірність використання дерев'яного посуду у столовому наборі. Найбільш близькими до мисок з Ширяєво є виділені А. І. Пузіковою миски типові для Маріци та Переверзево (Пузікова 1981, с. 59; Пузікова 1997, с. 52), хоча і відрізняються від них більшим нахилом стінок та більшою кількістю відносно до кількості горщиків.

Цікавим виглядає співставлення отриманого результату із розробками типології посуду скіфського часу Лівобережжя К. Ю. Пеляшенка (Пеляшенко

2014). Така робота вже здійснена у кількох публікаціях (Каравайко 2018; Каравайко, Пеляшенко 2018). Висновки дослідників про типовість посуду Ширяєвського городища для усього Лівобережжя виглядають цілком правомірними. Здійснений аналіз дозволяє додати лише, що посуд притаманний для юхнівської культури, який у кількості кількох фрагментів виявлений на Ширяєвському городищі, можна пояснити обмінними процесами між лісостеповим та юхнівським населенням. Такі посудини могли потрапляти на пам'ятку, як тара, у якій транспортувалися товари.

Окрім зазначеного вище, здійснювався також елементний аналіз зразків методом протонно-індукованої рентгенівської емісії (PIXE). Цей метод з'явився ще у 1970 році і давно використовується у археометрії для визначення елементного складу зразків, не руйнуючи їх (Rizzutto, Tabacniks 2016). Дане дослідження проводилося спільно зі співробітниками Інституту прикладної фізики НАН України О. В. Бугаєм та В. М. Біликом на кошти гранту Докторської школи ім. родини Юхименків НаУКМА.

Аналіз елементного складу керамічних зразків проводився на компактному електростатичному прискорювачі «Сокіл» (Дод. Ж. Рис. 1), який знаходиться в Інституті прикладної фізики НАН України, м. Суми, Україна (Buhaу et al. 2005).

Протонний пучок з енергією в 1 МеВ (MeV) та струмом від 3 до 15 нА (nA), отриманий в прискорювачі, спрямовується в камеру розсіяння і, проходячи через коліматорний отвір діаметром в 1 мм (mm), потрапляє на зразок, перпендикулярно до його поверхні (Дод. Ж. Рис. 2).

Для блокування вторинних електронів використовується запірний електрод (Дод. Ж. Рис. 2, 3). Характеристичне рентгенівське випромінювання (Дод. Ж. Рис. 2, 7) реєструється детектором Amptek XR100 – SDD (Дод. Ж. Рис. 2, 9), встановленим під кутом 45° до нормалі від поверхні зразка (Certificate... ISE 886). Фільтр (Дод. Ж. Рис. 2, 8) використовується для

поглинання високоінтенсивних низькоенергетичних ліній, які негативно впливають на „мертвий час” детектора, а відповідно, і точність вимірювання. В якості фільтру використовується плівка поліетилентерефталату з товщиною 95 мкм (um), а також „funny” фільтр (з отвором діаметром 0,25 мм (mm)) із плівки поліетилентерефталату товщиною 150 мкм (um). Такий фільтр дає можливість подавити низькоенергетичні лінії і водночас зберегти спектрометричну інформацію в цьому діапазоні. Використання поворотного тримача (Дод. Ж. Рис. 2, б) дає можливість за один сеанс проводити аналіз до 12 зразків.

Важливим параметром для кількісного PIXE аналізу є вимірювання накопиченого заряду на поверхні зразка. В даному дослідженні для вимірювання заряду використовувалась струмопровідна вуглецева клейка стрічка. Вона наклеювалася на зразок так, щоб залишалася відкрита ділянка поверхні зразка шириною в 1 мм (mm). Заряд з поверхні передавався на вуглецеву стрічку, а потім із стрічки передавався до інтегратору струму.

Для підвищення точності вимірювань елементного складу невідомих зразків був проведений аналіз зразків із відомим елементним складом, а саме еталонних зразків глини ISE 952 та ISE 886 (Certificate... ISE 886; Certificate ISE 952). Розрахунок концентрацій елементів із отриманих спектрів проводився в програмному забезпеченні GUPIX (Campbell 2000).

Для дослідження було відібрано 68 зразків з городища Ширяєве, 28 з городища Скиток та 16 з городища Іоніне. До вибірки відбирався посуд місцевого населення, юхнівської культури та фрагменти амфор.

Результати дослідження елементного складу показали, що основу матриці зразків складають оксиди алюмінію, кремнію, калію, кальцію, титану та заліза (Дод. Ж. Табл. 1.). Для статистичної обробки результатів елементного аналізу та розподілення зразків по групах було використано аналіз методом головних компонент (PCA) з використанням мов

програмування Julia та MatLab. За результатами аналізу для опису отриманих даних необхідно 7 компонент (Дод. Ж. Рис. 3.), сума вкладів даних компонентів складає приблизно 98,4%. Розподіл зразків в координатах PC1-PC2 представлено на (Дод. Ж. Рис. 4.) Згідно з графіком кореляції елементів зразки з максимальним вмістом оксиду кремнію знаходяться в правій частині графіка, зразки з максимальною концентрацією оксиду – в нижній частині (Дод. Ж. Рис. 4.).

Загалом можна сказати, що за елементним складом вибірка зразків досить різноманітна. Часто виділяються викиди, які можливо вказують на те, що ці зразки були привезені з інших регіонів. На графіку розподілу зразків між PC1-PC2 (Дод. Ж. Рис. 4 – 6) простежується горизонтальна витягнутість основного скупчення зразків, що демонструє різне співвідношення вкладу алюмінію та кремнію. Хоча юхнівський посуд концентрується в основному скупченні, тут лежить і більшість зразків скіфського посуду. Із основного скупчення виділяється три промені. Лівий демонструє зміну вкладу кальцію та кремнію, між якими простежується протилежна кореляція. У цій групі знаходиться тільки скіфський посуд. Середній промінь демонструє взаємовідношення між кремнієм, кальцієм та алюмінієм.

У випадку з розподілом зразків у координатах PC3-PC4 (Дод. Ж, рис. 7 – 9) добре виділяється група юхнівського посуду, на яку найбільше впливало співвідношення заліза та кремнію у зразках. Також на цьому графіку добре простежується розрізнення пам'яток. Компактно виділяється група кераміки з городища Іоніно, на яку найбільше впливає взаємодія фосфору та заліза із основним впливом останнього. Також помітно негативну кореляцію значної кількості зразків з Іоніно з основною масою зразків з Ширяєво, що, імовірно, пояснюється меншим впливом заліза та фосфору.

Загалом, проведений елементний аналіз дозволяє зробити висновок про надзвичайно строкатий склад сировини, яка використовувалася для

виготовлення кераміки населенням скіфського часу. Відсутність чітких хімічних маркерів не дала можливості якісно розділити привезений на Ширяєво античний посуд та зразки юхнівського посуду, проте сумарний аналіз показав виділення великої частини інших викидів, які вказують на активні торгово-обмінні процеси населення. Подібні висновки підтверджуються і з точки зору морфологічного аналізу посуду. У вибірці з пам'ятки є одиничні зразки, як типово юхнівського посуду, які складають 1-2% від загальної кількості так і зразки чорнолощеного посуду та орнаментованого валиковим орнаментом, типових для більш південних регіонів, у першу чергу басейну Ворскли. Окремо слід зупинитися на розподілі зразків у скупченнях за окремими пам'ятками. Так, виділення у компактну групу зразків з городища Іоніне вказує на використання більш-менш одноманітної сировини населенням пам'ятки. Відчутний вплив заліза у цій вибірці, можливо, вказує на значну частину останнього у покладах глини поруч із пам'яткою.

4.2. Зброя та кінське спорядження.

Знахідки зброї на території Посейм'я відносно не чисельні. Більшість зразків клинкової зброї належить до категорії випадкових знахідок. Стріли та кінське спорядження виявлялися в основному на поселенських пам'ятках.

Зараз у регіоні відомо 11 знахідок клинкової зброї (Дод. А. Рис. 56). Чотири зразки з сіл Канищево, Афанасівка, Rogozci та Ключ територіально розташовані у межиріччі верхів'їв Сейму, Осколу і Сосни та не пов'язані із поселенськими пам'ятками басейну Сейму скіфського часу, проте також розглядаються у цій роботі, оскільки територіально наближені саме до пам'яток Посейм'я. За винятком двох (Вири та Білопілля), всі екземпляри походять з території Курської області, а чотири з її східних районів. Всі клинки, окрім одного зразка з Кузіної Гори, є випадковими знахідками та не

прив'язані до конкретних комплексів (Білинський, Шелехань 2015b). Загалом їх можна розділити на три хронологічні групи.

Перша група представлена чотирма зразками (КОКМ 53147, КОКМ 53148, Линево Озеро та Щигрівський район) репрезентує період середини VII – середини VI ст. до н. е. Морфологічно вони представляють два типи архаїчних клинків. До першого, келермеського, належать два зразки з фондів КОКМ. Оскільки точне місце знахідок невідоме, пов'язати їх з конкретними подіями складно, можна лише припустити їх зв'язок зі знахідками, які походять з лісостепового Подоння (Ворошилов 2011). Дослідники пов'язують їх осідання з первинним освоєнням скіфами межиріччя Волги та Дону на їх шляху з Кавказу (Ворошилов 2007; 2008). Інші два зразки знаходять численні аналогії серед випадкових знахідок на Лівобережжі (Білинський, Шелехань 2014b). Ці екземпляри можна пов'язувати із серією походів номадів на територію сучасного Лівобережного лісостепу.

Друга група, теж представлена чотирма знахідками (Вири, Кузіна Гора, Канищево, Білопілля), відноситься до середини VI – середини V ст. до н. е. Ці зразки належать до періоду існування пам'яток скіфського часу у Посейм'ї, що підтверджується знахідкою одного зі зразків у культурному шарі городища (Кузіна Гора). Територіально знахідки рівномірно розпорошені по всій території басейну Сейму з заходу на схід.

Третя група складається з трьох знахідок (Афанасівка, Рогозци, Ключ), які відносяться до середини V – середини IV ст. до н. е. Хронологічно ці зразки належать до часу, коли Посейм'я було зайнято населенням юхнівської культури. Територіально знахідки сконцентровані у східних районах Курської області (Дод. Б, Рис 19) на вододілі між верхів'ями Осколу, Сосни та Сейму. У цьому ж регіоні були знайдені і кинджали з Канищево та Щигрівського району. У ландшафтному відношенні ця місцевість являє собою високу вододільну ділянку, де сконцентрована основна маса курських чорноземів, які сформувалися на степових ландшафтах (Михно, Федотов

1983). У цьому регіоні відома велика кількість курганів, які, на жаль, мало досліджувалися. На сьогодні є дані лише про відкриті тут поховання доби бронзи (Пузикова 1967). При обстеженні місця знахідки меча з с. Ключ А. І. Пузикова відзначає наявність курганів поруч із місцем знахідки (Пузикова 1984, с. 213). Це дає підстави вважати, що знахідки походять з розораних курганів, які лишило тут кочове населення, що населяло степове межиріччя Сейму – Сосни – Дону – Осколу в цей час. Судячи з територіальної та хронологічної близькості до Середньодонського угруповання скіфів, можна припустити, що кургани належали саме до цієї групи.

Також цікаво відзначити просторове розміщення всіх знахідок. Як видно на карті (Дод. Б. Рис. 20), вони утворюють лінію, спрямовану в широтному напрямку. Можливо, в даному випадку це є відображенням шляху, що проходив від пам'яток Посулля на схід. Кінцевою точкою цього маршруту, ймовірно, були пам'ятки скіфського часу в околицях Воронежа, що підтверджує висловлені раніше припущення (Болтрик, Фиалко 1995, с. 42; Билинський, Шелехань 2014b, с. 179).

Вістря стріл на території Посейм'я представлені 81 добре локалізованим екземпляром (Дод. А. Рис. 54). Крім цього, кілька стріл без точної прив'язки опубліковані Д. В. Каравайком (Каравайко 2017, рис. 5). Набір з двох стріл з городища біля с. Будище, як справедливо відзначає дослідник, неоднорідний та виявлений випадково, отже не може повноцінно використовуватися для датування (Каравайко 2017, с. 287). Також набір з близько 30 стріл зберігається у фондах Державного історико-культурного заповідника у м. Путивль. Проте ці екземпляри, хоча і походять з території Путивльського району, точне місце знахідки їх невідоме. Переважно вони належать до третьої хронологічної групи вістрь стріл, які датуються IV – III ст. до н. е. за А. І. Мелюковою (Мелюкова 1964, табл. 8, 9).

Локалізовані стріли походять з поселень або городищ. Більшість зразків виготовлено з бронзи. По одній кістяній стрілі відомо з городищ Воргол та Кузіна Гора. Кілька зразків з городищ Іоніне, Кузіна Гора та Чечевізня, виготовлені з заліза. Унікальною є крем'яна стріла з поселення за валом городища Переверзево-І. Оскільки вибірка стріл відносно незначна, доцільно розглядати її хронологічно за комплексами.

В першу чергу привертає увагу знахідка крем'яної стріли з поселення за валом городища Переверзево-І. Наскільки зараз відомо, подібні знахідки не трапляються на пам'ятках скіфського часу. Очевидною аналогією були б вироби з кременю лісових культур. Проте, для носіїв юхнівської культури обробка кременю не властива (Каравайко 2012, с. 123). Теж саме можна сказати про верньоокську та городецьку культури. Вироби з кременю трапляються у милоградській культурі (Лошенков 2011, с. 119-123). Проте тут відомо лише три вістря стріл (Лошенков 2011, табл. 9) і технологія їх виготовлення розвинена досить слабо, чого не можна сказати про виріб з Переверзево. Найближчою аналогією для цього предмету можуть бути крем'яні вістря бондарихинської культури (див. напр. Буйнов 2008).

До найбільш раннього часу належать одиничні знахідки лавролистних дволопатеких бронзових стріл із виступаючою втулкою та шипом з поселення у м. Глухів, Воргольського та Глебовського городищ. Такі стріли добре відомі у ранніх келермеських сагайдачних наборах, які належать до середини VII ст. до н. е. (Галанина, 1994). Серед лісостепових комплексів, найбільш відомими можна назвати кургани біля с. Гладковщина (Григорьев, Скорый 2012), с. Куп'єваха (Бойко, Берестнев 2001) та могильник Скоробор (Ковпаненко 1967, рис. 43). Загалом, дволопатеві стріли існують протягом довгого часу та регулярно трапляються у комплексах аж до кінця VI ст. до н. е. Оскільки на названих вище пам'ятках такі стріли були єдиним хроноіндикатором, датувати їх вужче ніж кінець VII – VI ст. до н. е. немає підстав.

Краще датуються трилопатеві вістря з баштоподібною голівкою. Вони відомі на Маріцькому, Переверзевському, Моїсєєвському, Чечевізнянському та Ширяєвському городищах. У значній кількості вони представлені у наборах поховання 1, кургану 4 біля с. Гладковщина (Дараган 2016). Раніше другої та пізніше третьої чверті VI ст. до н. е. такі вістря не трапляються (Гречко, Каравайко 2012, с. 55).

До початку середньоскіфського часу належать базисні трилопатеві вістря з голівкою у формі трикутника. На городищі Кузіна Гора вони репрезентують увесь набір бронзових стріл. Вістря належать до кінця VI – першої чверті V ст. до н. е. До цього ж часу слід відносити трилопатеві наконечники з трикутною голівкою та виділеною втулкою із Маріци та Переверзево-I (Гречко 2016).

До більш пізнього часу, ймовірно, другої чверті V ст. до н. е., належать трилопатеві стріли струнких пропорцій з поселення Мухіно. Найчастіше вони трапляються у курганах групи 1б за Д. С. Гречко (Гречко 2017).

Вже до періоду існування юхнівської культури у Східному Посейм'ї належать тригранні стріли з Александрівського городища, Дроняєвського та пізні стріли з городища Чечевізня. За чисельними аналогіями їх можна датувати кінцем V – IV ст. до н. е.

До цього ж часу належать залізні вістря з роздвоєним черенком з Кузіної Гори та городища Чечевізня. За класифікацією Є. І. Савченко такі стріли належать до 2 варіанту I типу 3 відділу (Савченко 2004, с. 207). Ареал їх поширення охоплює степові, лісостепові та лісові райони. У Волго-Донському межиріччі вони відомі у савроматських та ранньосарматських похованнях (ред. Рыбаков 1989, табл. 64, 6). Тут вони датуються кінцем V – початком IV ст. до н. е. (Савченко 2004, с. 208). Такі вістря знаходять на пам'ятках д'яківської культури (Дубынин 1970, с. 152), один екземпляр походить з ареалу милоградської культури (Лошенко 2011, с. 165), а для дніпро-двинської культури вони взагалі є основним типом залізних стріл

(Шмидт 1992, табл. 18). На Лівобережжі такі стріли трапляються досить рідко. Крім Кузіногорських, вони відомі у Маріцькому могильнику. Є дані про випадкові знахідки подібної стріли поруч із городищем біля с. Вікторове, на Пслі в околицях с. Миропілля та на Ворсклі поруч із с. Мащанка. Також подібні вістря відомі на Більському городищі (Шрамко 1987, рис. 56, 44 – 46; 2009, рис. 6), але основний ареал їх поширення у Лісостепу – басейн Середнього Дону: курган 2 біля с. Мастюгіно та курган 7 біля с. Руская Тростянка (Либеров 1965, табл. 19, 44, 48, 49, 140; Мелюкова 1964, с. 29, табл. 9:Ф3). Можна погодитися з Є. І. Савченко, що для Середнього Подоння такі стріли датуються серединою – другою половиною IV ст. до н. е. Таку ж дату можна прийняти і для басейну Сейму.

Таким чином, можна сказати що у Посейм'ї представлені усі хронологічні групи стріл скіфського часу. На кількох пам'ятках вони дають достатньо репрезентативні серії, у яких представлено одразу кілька типів (Маріца, Переверзево-І). Протилежною виглядає серія з Кузіної Гори. Однотипність вістрь тут, можливо, вказує на те, що їх потрапляння на пам'ятку може бути пов'язане із військовими сутичками. Цікаві набори з двошарових пам'яток, таких як Кузіна Гора та Чечевізня. Вони яскраво відображають два періоди у заселенні городищ. Незвичними для лісостепу є знахідки крем'яної стріли та значної кількості залізних стріл. Перша, очевидно, пов'язана із „доживанням” традицій обробки кременю до скіфського часу. Значна кількість залізних стріл, які були типовими для населення Подоння, вказує на контакти у продовж IV ст. до н. е. із населенням цього регіону.

Кінське спорядження на пам'ятках Посейм'я представлено досить слабо. Всього вісім екземплярів з п'яти пам'яток (Дод. А. Рис. 58).

Кістяний псалій з Моїсеєвського городища зберігся не повністю – верхній та нижній кінці обламани (Алихова 1962а, с. 125). За типологією О. Д. Могилова він відноситься до II підкласу – з 2 отворами, I групи –

вироблених з кістки, 1 відділу – кістяних двохдірчастих, 1 типу – прямих. Найближчі за виглядом знахідки відомі в Роменському повіті та на Західному Більському городищі. Період існування таких предметів – середньоскіфський та пізньоскіфський час (Могилів 2008, с. 32, 279).

Інший псалій з Моїсеєвського городища, залізний, S-подібної форми. Має округлі у перетині кінці та розплескану середню частину, в якій зроблено два отвори (Алихова 1962а, с. 125). Привертає увагу нетипова форма цього виробу. Верхній та нижній його кінці вигнуті в одній площині з розклепаною серединою. За аналогією з іншими S-подібними псаліями, його, очевидно, теж слід датувати кінцем VI – IV ст. до н. е.

Кістяний трьохдірчастий псалій з городища Маріца являє собою не до кінця виготовлений предмет. Поверхня оброблена грубими зрізами, без поліровки. Верхня частина, очевидно, являє собою голову тварини. Нижня частина з копитцем – зрізана. Оскільки предмет незакінчений та пошкоджений, можна припустити, що він виготовлявся на пам'ятці (Пузикова 1981, с. 79). Подібні вироби датуються другою половиною VII – VI ст. до н. е (Могилів 2008, с. 23-24).

Фрагмент кістяного псалія у „звіриному стилі” з городища Маріца, представлений нижньою частиною із зображенням копитця, одним цілим отвором та іншим зрізаним навпіл (Пузикова 1981, с. 79). За типологією О. Д. Могилова він відноситься до I підкласу – з 3 отворами, 1 групи – вироблених з кістки, 1 відділу – трьохдірчастих. Оскільки подальша систематизація та датування проводяться в залежності від верхньої частини, яка відсутня у цього виробу, час його існування можна встановити в межах другої половини VII – VI ст. до н. е (Могилів 2008, с. 23-24).

Кругла кістяна пряжка із залишками чотирьох стовпчиків на звороті також походить з городища Маріца (Пузикова 1981, с. 79). Виріб відноситься до пряжок-пронизок 3 підкласу – кістяних, 5 відділу – з округлим щитком.

Всі 17 екземплярів з Лівобережжя виявлені у Посуллі. Предмети подібного типу існують протягом всього скіфського часу (Могилів 2008, с. 70-71).

Фрагмент залізного трьохпетельчастого псалія з Переверзівського городища (Пузикова 1997, с. 61-62) за типологією О. Д. Могилова відноситься до I підкласу – з 3 отворами, 3 групи – вироблених із заліза, 2 відділу – трьохпетельчастих. Оскільки виріб фрагментований, подальше визначення провести неможливо. Загалом такі речі датуються другою половиною VII – VI ст. до н. е (Могилів 2008, с. 31-32).

Залізний S-подібний псалій було знайдено на городищі біля с. Вікторове. У перетині верхня та нижня частини його – квадратні, а центральна – з двома отворами прямокутної форми (Коваленко 2007с, с. 21). За типологією О. Д. Могилова він відноситься до 2 підкласу – з 2 отворами, 5 групи – вироблених із заліза, 2 відділу – двохдірчастих. Такі вироби поширені на території всього Лівобережжя. Найближчими візуально є знахідки з Більського городища (Могилів 2008, рис. 76, 21,22). Територіально найближчі знахідки походять з курганів біля с. Борзна (Могилів 2008, рис. 77, 8,9). Такі вироби були поширені в кінці VI – IV ст. до н. е.

Ще один кістяний псалій відомий з городища Ліпіно. Виріб фактично не оброблений, має два розташовані поруч отвори, між якими помітні сліди від витертості, імовірно, від кільця (Маньков 1961, с. 30). Такі вироби належать до типу кістяних „С-подібних” псаліїв із двома отворами (II, 1, 1, 2). Найближчі аналогії у лісостепу відомі у курганах Подоння (Тернове та Горки) (Могилів 2008, с. 32, рис. 64, 2, 3, 8). Проте останні сильно відрізняються від описуваного зразка гарною обробкою кістки. Сліди спрацьованості між отворами не дозволяють вважати зразок з Ліпіно заготовкою, як це було у випадку Маріци. Майже ідентичний за виглядом псалій відомий з Мізинського городища юхнівської культури, яке належить

до VI – V ст. до н. е (Каравайко 2012, с. 113, рис. 71, 3). Імовірно, до цього часу слід відносити і псалій з Липінського городища.

Загалом, спорядження коня представляє вироби, які відносяться до ранньоскіфського та середньоскіфського часу. До найранішої групи слід віднести псалії та пряжку-пронизку з Маріцького та Переверзевського городищ. До кінця VI ст. до н. е. такі вироби виходять з ужитку. Комплекс середньоскіфського часу представлений чотирма виробами. Всі вони загалом вкладаються в період до кінця VI – середини V ст. до н. е. Також слід відзначити, що речі виявлені на Сеймі, добре відомі також у сусідніх локальних варіантах, особливо на Сулі та Доні.

Підбиваючи підсумок аналізу зброї та кінського спорядження з пам'яток Посейм'я, можна говорити про їх типовість для всієї території Східної Європи. Мечі представлені типами поширеними як у степовій, так і лісостеповій зоні. Серед них привертають увагу два зразки із сегментовидним перехрестям, які є доволі рідкісними для інших територій. Також простежується певна тотожність з найпоширенішими типами з сусідніх регіонів Посулля та Дону. Особливо слід відзначити багату орнаментацию руків'їв у звіриному стилі. Велика кількість таких виробів навіть дала підстави деяким дослідникам відзначати це як певну особливість місцевих майстрів (Апальков 1995). Хронологія деяких зразків зброї виходить за межі встановлених для Посейм'я рамок – VI – середини V ст. до н. е. Їх можна розділити на дві групи: ті що походять з двошарових пам'яток, де другий період заселення відноситься до юхнівської культури, та знахідок зі східних районів Курської області, де, ймовірно, в цей час мешкали кочовики. В межиріччі Сейму та Сосни відомо безліч курганів різної висоти. Хоч дослідження на них і не проводилися, постійний потік випадкових знахідок зброї на полях з цієї місцевості натякає на культурну належність насипів.

Стріли виявлені на пам'ятках представляють типи поширені у всій лісостеповій частині Східної Європи. Вони демонструють хронологічну належність до окресленого періоду існування пам'яток. Цікаво відзначити, що після припинення функціонування пам'яток скіфського часу у східному Посейм'ї, скорочується і кількість звичайних скіфських стріл. На сьогодні невідомо жодної знахідки стріл пізньоскіфського часу з насічками на гранях. Натомість такі стріли трапляються, як випадкові знахідки, на схід від основного масиву пам'яток в тому регіоні, де була виявлена частина акінаків. Очевидно, можна припустити, що стріли походять з тих самих розораних курганів, з яких і акінаки. Натомість на зміну скіфським бронзовим стрілам у Посейм'я приходять залізні стріли із роздвоєним черешком у вигляді хвоста ластівки. Починаючи з кінця V ст. до н. е. над бронзовими тригранними стрілами починають переважати залізні. Такі вістря виявлені в юхнівському могильнику на Маріцькому городищі, на городищах Кузіна Гора та Чечевізня. Цей тип вістер з'являється спочатку у прохорівській культурі, а з IV ст. до н. е. активно використовується населенням Дону. Такі зміни, очевидно, вказують на те, що з середини – кінця V ст. до н. е. територія Посейм'я припиняє активні контакти із лісостеповим Лівобережжям. Натомість, активізуються взаємини з населенням Дону, які, на думку А. І. Пузікової, не були дружніми (Пузикова 1996).

Кінська зброя з городищ Посейм'я також представляє типи поширені в ранньоскіфський та середньоскіфський періоди. Як відзначалося, найближчі за виглядом аналогії до знахідок з Посейм'я часто походять з території сусідніх локальних груп пам'яток – Посулля та Дону, що говорить про контакти між населенням цих регіонів. Мала кількість знахідок обумовлена, очевидно, незначною кількістю вершників в суспільстві місцевого населення в період раннього заліза.

4. 3. Прикраси, предмети побуту та культу.

Прикраси на пам'ятках Посейм'я представлені кількома категоріями речей. Це – шпильки (Дод. А. Рис. 59), гривни, браслети, персні та привіски різноманітних форм (Дод. А. Рис. 60). Найбільш чисельною та репрезентативною категорією були шпильки. Типологія цих виробів розроблена В. Г. Петренко (Петренко 1978).

До типу IV варіанту I відносяться три вироби – два з Маріцького городища та один з Переверзевського. Найбільша кількість аналогій цим прикрасам походить з Правобережжя, Посулля та Ворскли. До II варіанту цього ж типу належать також три шпильки – дві з Маріци та одна з Переверзево. Територія побутування таких виробів – Дніпровське Правобережжя та Ворсклинська група. Період існування виробів обох варіантів встановити складно, оскільки більшість знахідок зроблено на поселеннях, але кургани, в яких виявлені подібні вироби, відносяться до VI ст. до н. е.

До XI типу I варіанту відноситься одна бронзова шпилька з Маріцького городища. Цей тип був поширений як на Правобережних, так і Лівобережних пам'ятках. Найближчі територіально знахідки походять з курганів Посулля та з Більського городища. Період існування таких виробів – середина VI ст. до н. е.

До XIII типу II варіанту відносяться дві шпильки з Маріци. Обидві вони виготовлені із заліза. Багато аналогій цьому виробу відомо з Люботинського городища, кілька походить з Правобережжя. Період існування також VI ст. до н. е.

До XVI типу I варіанту відносяться чотири шпильки з Маріци та по одній з Переверзевського та Ліпінського городищ. Всі вони виготовлені з бронзи. Датування цих виробів досить широке – VI – III ст. до н. е.

До XVII типу належить одна шпилька, яка походить з Маріцького городища. Датується вона також дуже широко – VI – III ст. до н. е.

До XVIII типу відноситься одна шпилька з Переверзевського городища. В. Г. Петренко відзначає, що такі вироби характерні в основному для західно-подільської групи пам'яток, на інших територіях їх знахідки – одиничні (Петренко 1978, с. 16). Період побутування таких виробів – VII – початок VI ст. до н. е.

До XIX типу I варіанту відносяться всі три шпильки з Волинцевського поселення. Такі прикраси були поширені переважно у правобережній та побузькій групах пам'яток. Час існування виробів за аналогіями з Жаботинського поселення відноситься до VII ст. до н. е. До IV варіанту відноситься залізна шпилька із загнутою в петлю голівкою з Ширяєвського городища. Датуються ці вироби IV ст. до н. е. Інша шпилька з цієї пам'ятки, на жаль, не може бути датована оскільки не має верхньої частини.

До XXII типу відноситься одна шпилька з Переверзевського городища. До цього ж часу, очевидно, відноситься спіралеподібна залізна шпилька з городища біля с. Вікторове. Такі вироби були поширені виключно на Правобережжі. Своїми коренями цей тип сягає в тшинецько-комарівську, лужицьку та висоцьку культури (Клочко 2008, с. 222).

Незвичною за формою є шпилька з поселення за валом Переверзевського городища. Стержень шпильки виготовлений із заліза і за допомогою бронзової шайби поділений на дві частини – руків'я і голку. Руків'я повністю вкрите обмоткою з тонких бронзових пластинок. Знайти аналогію такому виробу зараз складно, найближчими на вигляд А. І. Пузікова вважала шпильки із зольника біля с. Черемушне на Харківщині (Пузікова 1997, с. 63).

Те саме можна сказати про два бронзових вироби з Кузіної Гори. Перша шпилька має загнутий у вигляді букви „Г” верхній кінець. Весь стрижень вкритий візерунком. Інша шпилька округла в перетині, але у верхній частині набуває форми витягнутого овалу. На кінці є наскрізний отвір (Алихова

1962а, с. 105). Подібні шпильки за доби бронзи виготовлялися з кістки. Знайти аналогії обом виробам не вдалося.

Серед інших датованих речей слід згадати про завушні сережки з гладким щитком із Кузіної Гори, виготовлені з бронзи. Наприкінці VI ст. до н. е. такі вироби виходять з ужитку (Гречко, Каравайко 2012). За типологією А. Гавлік, вони належать до I групи – дискових завушниць, типу Раків Кут, варіанту А – Сапогів. За типологією польської дослідниці такі сережки трапляються у комплексах середини VII – середини VI ст. до н. е. в Київському Подніпров'ї та доживають до початку V ст. до н. е. на теренах Криму (Gawlik 2004, s. 178).

Бронзові гривни, виявлені на городищі Переверзево, також представляють типи добре відомі в південних регіонах. Вита гривна з цього городища може бути датована VI – IV ст. до н. е. (Петренко 1978, с. 42). Інші вироби існували протягом всього скіфського часу. Теж саме можна сказати про бронзові та залізні браслети з городищ Кузіна Гора, Маріца та Переверзево. Серед них привертають увагу рублені вироби з бронзи, що походять з Маріци. Період існування таких виробів також дуже широкий. Фактично весь комплекс браслетів та шийних гривен з'являється в VI ст. до н. е. та побутує до кінця IV – III ст. до н. е., що не дає можливості використовувати їх в якості хронологічного індикатора. Що стосується регіонів поширення цих прикрас, то вони також дуже широкі. Це степова і лісостепова Скіфія по обидва береги Дніпра. Ті ж самі вироби були популярними й у населення Дону.

Каблучки також представлені досить великою вибіркою. Особливо багато їх походить з Кузіної Гори. Виготовлялися ці вироби з бронзи та заліза. В більшості випадків майстри обмежувалися просто завертанням дроту в коло з невеликим перетинанням його (не в стик). Інколи щитки прикрашалися якимись візерунками, як, наприклад, спіраль на перстні з Маріцького городища.

Намистини також репрезентує досить велика вибірка. Вони виготовлялися з глини, скляної пасти та навіть бурштину. А. І. Пузікова відзначає, що у якості бусин використовувалися і раковини Каурі (*Surraea moneta*) (Пузікова 1981, с. 83). Пірамідальні бусини, виявлені В. А. Іллінською на Ширяєвському городищі, були віднесені дослідницею до V – IV ст. до н. е. Що стосується інших прикрас, то час їх побутування був також досить широким і сказати щось конкретне з приводу їх поширення чи хронології складно.

Особливо цікаві знахідки бурштинових бусин з Кузіної Гори. Хімічний склад бурштину дозволяє визначити родовища, у яких його видобували. Аналіз проведений для зазначених бусин показав різний склад. У першому випадку: вуглець – 81,65%; водень – 9,65%; кисень – 7,55%; сірка – 1,15%. Для другої бусини: вуглець – 78,65%; водень – 10,5%; кисень – 10,45%; сірка – 0,4%. Зіставлення із хімічним складом відомих родовищ дозволяє визначити місце видобутку бурштину для першої бусини – Румунія, другої – Балтика (Стародубцев 1997). Цікаво, що знахідки бурштину на Лівобережжі у скіфський час одиничні (Клочко 2011, с. 165).

Різного роду привіски, виявлені на пам'ятках Посейм'я, виготовлялися переважно з бронзи, інколи з заліза. Особливу увагу тут привертають кілька кілець, які закручені в одній площині, з городища Нартово. Вони були виготовлені з тоненького срібного дроту. Цікаво відзначити, що деякі вироби, такі, як трикутні підвіски з городищ Маріца, Кузіна Гора та Переверзево, виготовлялися місцевим населенням. Про це свідчить точна відповідність цих виробів ливарним формам, виявленим на Кузінній Горі. Про типовість прикрас з Посейм'я для скіфського часу говорить їх поширеність на сусідніх територіях. Так, аналогію трикутній підвісці із зерню, яка походить з Моїсеєвського городища, знаходимо в одному з курганів біля с. Вовківці на Посуллі. З цього ж кургану є знахідки бронзових кілець із зерню по краях (Ломтадзе, Фирсов 2012, с. 156), які точно відповідають

ливарним формам з Кузіної Гори. Також цікаво відзначити наявність одного виробу з Кузіної Гори, очевидно, підвіски у „звіриному стилі”. Це один з небагатьох елементів кочової культури у регіоні.

Дугоподібний виріб з Кузіної Гори і спіралевидні сережки з городища Переверзево А. Є. Аліхова та А. І. Пузікова пов’язують зі скіфським часом. Спіралеподібним сережкам остання наводить аналогії в пам’ятках чорноліської культури (Пузікова 1997, с. 65). Проте така атрибуція виглядає сумнівною. Серед виробів скіфського часу можна навести приклади кількох сережок, нижня частина яких згорнута у спіраль (тип 8 за В. Г. Петренко), але час їх побутування визначається переважно кінцем V – IV ст. до н. е. (Петренко 1978, с. 28-29) – тобо періодом, коли Переверзівське городище та Кузіна Гора вже не функціонували, або використовувалися населенням юхнівської культури. Найближчою аналогією до підвісок на дугоподібному виробі з Кузіної Гори можна назвати ліроподібні підвіски (сережки типу 25 за В. Г. Петренко) (Петренко 1978, с. 35), але приклади, коли кінці таких виробів оформлювалися б у вигляді спіралей, невідомі.

На сьогодні можна висловити припущення, що ці артефакти слід віднести до роменської культури. Дугоподібний виріб з спіральками по боках нагадує опілля, притаманні для сіверян в X ст. (Шпилев 2008), а спіральні вироби – скроневі підвіски (Шпилев 2009; Комар 2012). Тим паче, що поруч з городищем Переверзево I досліджувалося городище роменської культури, а серед комплексу городища Кузіна Гора відомі кресало та поодинокі фрагменти кераміки часів Київської Русі. До таких суперечливих речей можна віднести і спіральки з Волинцевого, Кузіної Гори та Переверзевого. Їх оберти зроблені в різних площинах, нагадуючи пружину. Такі вироби трапляються, починаючи з часів ямної спільноти, і існують аж до пізнього середньовіччя.

Найбільш репрезентативними елементами костюму, як вже зазначалося, були шпильки. Хронологія виробів загалом відповідає періоду існування

скіфських пам'яток у Посейм'ї. Серед цих виробів привертають увагу численні паралелі з Правобережним Лісостепом. Про контакти з іншим берегом Дніпра говорить і наявність бурштинових бусин на Кузіній Горі. Інші види прикрас представляють широко відомі в лісостепу Східної Європи предмети. Деякі речі, як очілля та спіралеподібні підвіски, можливо, слід віднести до роменської культури через відсутність подібних виробів у лісостепоного та лісового населення навколишніх територій.

Вироби з каменю представлені у більшості випадків розтиральниками або зернотерками. Сировиною для їх виготовлення слугували граніт, пісковик, кварцит. Зернотерки представляли собою в основному довгу, близько 30-40 см, плиту оброблену з одного боку. Розтиральники мали як круглу, так і конусоподібну форму. Через велику їх кількість (по кілька десятків з городищ Маріца і Переверзево), можна говорити про високий розвиток господарства. Використовуватися ці вироби могли, очевидно, не лише для розтирання зерен в борошно, але і для подрібнення руди, як це було у Примор'ї (Кононенко 1982).

Крім цього, вироби з каменю представлені точильними брусками, які мали видовжені пропорції та кілька граней. Деякі з них мали наскрізні отвори для кріплення. Також були виявлені бруски для точіння, які мали квадратні або прямокутні обриси і лише один оброблений бік. Крім цього, слід відзначити незвичний виріб з каменю, який мав круглу форму та перехват по середині для кріплення мотузки. Можливо, він використовувався, як грузило для риболовлі, або молот.

Унікальною категорією предметів є ливарні форми (Дод. А. Рис. 61). На сьогодні з пам'яток Посейм'я їх відомо 15. У першу чергу привертає увагу їх велика кількість, яка не має аналогів у інших локальних групах скіфського часу Лівобережжя, про що йшлося вище. Цікаво також відзначити, що 10 з них виявлено на одному городищі – Кузіній Горі, що, очевидно, вказує на певну спеціалізацію мешканців цієї пам'ятки або пам'ятки взагалі. Як вже

говорилося вище, предмети, які були відлиті в цих ливарних формах, трапляються не лише в Посейм'ї, але і на пам'ятках інших локальних груп. Виготовлялись форми в більшості випадків з мергелю, який досить м'який та легко обробляється. Він трапляється у великій кількості на пам'ятках, інколи складаючи основу материкового ґрунту.

Проте слід відзначити, що для цих предметів існує і інша інтерпретація. Так, висловлюється припущення, що форми з Кузіної Гори та Нартово можуть належати до слов'янського часу (Горюнова 1987). Ця версія активно використовується у археології ранніх слов'ян (Щеглова 2009; Володарець-Урбанович 2017).

Вироби з рогу представлені кількома предметами, які мають видовжені пропорції. Сказати щось однозначне про їх призначення складно, можливо, вони застосовувалися для обробітку землі під час сільськогосподарських робіт. Цікавою є знахідка катушки, виготовленої з рогу тварини.

Вироби з кістки представлені значно більшим асортиментом. Серед зброї та предметів кінського спорядження можна згадати описані вище псалії та пряжку-пронизку вироблені з кістки і кістяну черешкову стрілу з Ворголу. Хоч хронологічна атрибуція останньої неоднозначна (городище має шари роменської культури та давньоруського часу), все ж вона має аналогії в ранньозалізний час (Тереножкин 1976, с. 77). Також декілька кістяних стріл виявлено на городищі Моїсеєво, але впевнено віднести їх до скіфського часу зараз важко, оскільки пам'ятка має шари юхнівської культури. Недоробленість псалія з городища Маріца, можливо, вказує на те, що його виготовляли на місці.

До знарядь побуту вироблених з кістки належать численні шила та проколки. Їх вигляд є досить типовим і не змінювався з часів доби бронзи. Також були знайдені заготовки для руків'їв ножів, вироблені з кістки. Цікавою знахідкою є кістяна ложка, виявлена на городищі Переверзево. Вона

мала округлу в перетині ручку та майже круглу заглиблену частину. Також були зафіксовані знахідки кістяних застібок округлих в перетині.

Серед речей культу, виготовлених з кістки, можна згадати численні амулети, які виготовлялися з щелеп тварин, іклів ведмедя та кабана. На городищі Моїсеєво знайдено амулет, зроблений з черепної кістки людини. Найвний фрагмент представляє собою половину кола з отвором посередині. Від центру розходяться промені, які між собою з'єднанні перпендикулярними лініями (Алихова 1962а, с. 124).

Цікавим виявилось кістяне знаряддя, яке ідентифікується як лощило. Воно являє собою виріб з трьома відростками, які у вигляді променів розходяться з одного центру, утворюючи між собою майже однакові кути. Один з цих відростків мав явні сліди спрацьованості, що і допомогло висловити здогадку про призначення виробу (Пузикова 1981, с. 74).

Вироби з металів, окрім описаних вище прикрас та зброї, представлені знаряддями для повсякденного вжитку та ремесла. Так, з бронзи зафіксовано знахідку лише однієї голки та трьох тесел. Кінець голки був розклепаний, але вушко відсутнє. Незначні розміри тесел та їх виготовлення з м'якого металу вказують на те, що їх використовували для вторинної обробки поверхні, можливо, у бронзоливарній справі. Із заліза виготовлялися серпи. На сьогодні вони представлені 15 знахідками, які відносяться до I та II типів за класифікацією Ю. О. Краснова. Кріплення збереглося на чотирьох екземплярах. На одному воно являло собою петлю, яка була в одній площині з лезом, в інших випадках кінець загинався перпендикулярно до площини леза. Серпи обох типів побутували протягом I тис. до н. е. – I тис. н. е (Краснов 1971, 72-73).

Також з заліза виготовлялися численні знаряддя для ремесла. Втулкові долота за визначенням Л. С. Розанової використовувалися для обробки дерева (Пузикова 1997, с. 61). До цієї ж групи слід віднести вироби у вигляді стамесок, які також застосовувалися для обробки дерева. Для рубки металів

користувалися зубилами. Окрему категорію складають так звані тесла із заплічками, які були поширені в лісостеповій смузі Європи з кінця епохи бронзи.

Найбільш чисельною категорією виробів із заліза були ножі (Дод. А. Рис. 62). За манерою кріплення до руків'я вони поділяються на кілька груп – з черешковим кріпленням та з кінцем загнутим у петлю. Один ніж з Маріцького городища мав цільне залізне руків'я, яке було продовженням леза. Можливо, таке руків'я обмотувалося мотузкою або обкладалося деревом. Більшість виробів має типові для скіфського часу горбаті спинки, хоча є і прямі екземпляри в значно меншій кількості.

Вироби з глини представлені досить широко. В першу чергу це пряслиця. Форма виробів дуже різноманітна. Починаючи від звичних округлих або гостро ребристих, і закінчуючи формами, які, очевидно, копіюють горщики. Типологічні побудови для цих виробів склалися кілька разів, зокрема, і для конкретних пам'яток Посейм'я (Алихова 1962а, с. 109; Чернай 1981). Пряслиця Західного Посейм'я докладно описані Д. В. Каравайком (Каравайко 2018). Деякі вироби орнаментувалися. Зображення нанесені на поверхню також дуже різноманітні – від більш-менш звичних хрестів та свастик, до зображень рослин і різноманітних геометричних фігур. Певні риси дають підстави зближувати їх з грузиками д'яківського типу, які властиві для північніших регіонів. Хоча слід відзначити, що останнім часом такі вироби стали широко відомі і на лісостепових пам'ятках (Щербань 2007). Особливість знайдених предметів також дає підстави говорити про використання верстатів горизонтального, а не вертикального типу (Чернай 1981, с. 120).

Крім цього, з глини виготовлялися грузила для ткацьких верстатів. Вони представлені досить великими глиняними блоками з наскрізними отворами. Поруч з цими виробами зовсім не зрозумілим є призначення так званих яйцевидних блоків, які характерні для юхнівської культури. Кілька таких

яйцевидних блоків було виявлено на городищах Посейм'я скіфського часу (Каравайко 2018). На багатьох з них є отвори від вдавлень пальцями. Яке призначення цих отворів не зрозуміло, з огляду на те, що вони не наскрізні. Більшість дослідників вважає такі вироби культовими.

Окрему категорію являють собою тиглі, виготовлені з глини (Дод. А. Рис. 60). На сьогодні їх виявлено 10 екземплярів. У руків'ї кожного з них є отвір, в який вставлялася паличка, за яку тигель тримав майстер. За формою всі вони досить типові – округлої форми, з носиком, який розташований збоку. Цікаво відзначити, що тиглі розподілені по пам'ятках значно рівномірніше, ніж ливарні форми.

До предметів культу, виготовлених з глини, відносяться так звані хлібці та моделі зерен. Ці вироби виготовлялися з добре відмуленої глини і мали гладку поверхню. Глиняні моделі зерен з городища Маріца допомогли встановити набір культур, які вирощувало місцеве населення (Кирьянова 1981). Також до цієї категорії відноситься глиняна зооморфна пластика, яка виявлена на деяких пам'ятках. У більшості випадків зображувалися переважно коні, що є досить типовою рисою для всіх лісостепових племен скіфського часу.

Підводячи підсумок розгляду знарядь праці та предметів культу, можна відзначити, що всі вони дають досить ясне уявлення про заняття, господарство та побут місцевого населення. Розвиток землеробства можна охарактеризувати, як доволі високий. На це вказують різні види злаків, які вирощувало місцеве населення, та розвинені знаряддя для збору та переробки врожаю. Досить яскраво представлена реміснича справа, яка проявлялася в бронзоливарному ремеслі та ковальстві. На розвиток першого вказує значна кількість ливарних форм та тиглів. На розвиток ковальства вказують численні знаряддя для рубки металу та вироби із заліза, які, очевидно, належали місцевим майстрам. На сьогодні є можливість припустити, що деякі пам'ятки були не стільки населеними пунктами, скільки, можливо,

ремісничими осередками. Мова йде в першу чергу про городище Кузіна Гора, де виявлено велику кількість ливарних форм, тиглів і різноманітних знарядь праці та продукції, що вироблялася місцевими майстрами. На те, що тут була майстерня і постійно населення не проживало, вказує відсутність житлових споруд або хоча б вогнищ на поверхні пам'ятки. Про те ж свідчить незначна кількість господарських ям та дуже мала кількість виявленого остеологічного матеріалу. Тобто городище Кузіна Гора, вірогідно, було виробничим комплексом, винесеним за межі житлової зони через свою шкідливість.

Про домашнє господарство свідчать вироби, призначені для шиття та ткацтва. Це в першу чергу різноманітні пряслиця та грузики. Також до цієї категорії можна віднести шила, проколки та голки, які виявлені в значній кількості.

Про релігійні вірування та обряди населення дають уявлення численні культові речі. Зараз можна говорити про певні землеробські культури, які репрезентують глиняні хлібці, моделі зерен і зображення на пряслицях. Можливо, мав місце культ вогню за аналогією з д'яківськими городищами.

Аналізуючи весь комплекс матеріальної культури з пам'яток регіону, можна дійти висновку про його типовість для всього Лівобережжя із незначними специфічними рисами. Останні проявляються у кераміці та деяких видах господарства. Загалом матеріальний комплекс Посейм'я відрізняється від комплексів інших локальних груп Лівобережжя не більше, ніж останні між собою. А це в свою чергу говорить про те, що пам'ятки Сейму мають розглядатися в одному комплексі з сусідніми локальними варіантами Лівобережжя.

РОЗДІЛ 5. ЕТНОКУЛЬТУРНА ІСТОРІЯ НАСЕЛЕННЯ БАСЕЙНУ СЕЙМУ ТА ХРОНОЛОГІЯ ПАМ'ЯТОК

У розділі розглядаються питання генези та зникнення пам'яток регіону. Висловлюється припущення про участь населення фінальної бронзи Посейм'я у складанні пам'яток скіфського часу регіону. Розглядаються наявні у літературі підходи до виділення етнічних груп у лісостепу та асоціювання їх із локальними варіантами, пропонується авторське бачення цього процесу та хронологічна схема пам'яток регіону.

5.1. Дискусійні питання генези та етнокультурного розвитку населення Посейм'я.

5.1.1. Генеза пам'яток скіфського часу у басейні Сейму.

Тема генези лісостепових пам'яток скіфського часу на території усього Лівобережжя завжди була однією з основних у теоретичних розробках дослідників. Запеклі дебати між прихильниками автохтонної та міграційної теорій 50-70-х років змінилися більш аргументованими конструкціями, які ґрунтувалися на багатому матеріалі чисельних розкопок та розвідок. Після дослідження пам'яток бондарихинської культури, багато дослідників звернули увагу на її носіїв, як можливий субстрат для утворення лісостепових пам'яток скіфського часу. Концепція, яка включала „доживання” бондарихинської культури до безпосередньої появи скіфів була захищена у кандидатській дисертації Ю. В. Буйнова (Буйнов 1981), а потім висловлювалася А. О. Моруженко, у тому числі у її докторській дисертації (1983; 1989). Свого часу прихильником цієї версії був і Б. А. Шрамко (1972;

1983). Серед робіт останніх десятиліть таку ймовірність розглядав П. Я. Гавриш (2000, с. 147-151).

Думка про провідну роль населення Подніпров'я, яке спочатку мігрувало у басейн Ворскли, а потім розселилося по всьому Лівобережжі, також існувала давно (див. напр. Рудинський 1930). Проте активно цитуватися дослідниками вона почала під кінець ХХ ст. Зараз ця версія лишається найбільш прийнятною. Згідно з останніми роботами, пам'ятки бондарихинської культури зникають на Лівобережжі приблизно в середині VIII ст. до н. е. (Шрамко, Буйнов 2012; Буйнов 2016). І з середини того ж століття у басейн Ворскли мігрує населення з Правобережжя, яке створює місцеві пам'ятки жаботинського етапу (Шрамко 2006). Пізніше матеріальна культура цього населення дещо спрощується, з неї зникає чорнолощений посуд та деякі інші яскраві правобережні елементи. Носії бондарихинської культури переселяються на північ та беруть участь у складанні юхнівської культури (Буйнов 2006). Пізніше, після чергової міграції населення з Подніпров'я та за участі населення Ворскли, близько початку – середини VI ст. до н. е. складаються усі локальні варіанти Лівобережжя.

Дещо іншою була ситуація на теренах на північ від Ворскли. Протягом існування бондарихинської культури у більш південних регіонах, у басейні Псла та Сейму існували пам'ятки близькі до останньої, але вже із виразним впливом лебедівської культури, а, можливо, і сосницької. Ймовірно, через віддаленість регіону від степу вплив ранніх кочовиків тут був мінімальним. Їх поховання групуються в основному у степовій смузі (Орельсько-Самарська та Східноукраїнська групи (Махортых 2005, с. 388)), у Лівобережному лісостепу їх кількість мінімальна (див. напр. Ковпаненко 1957; 1962), а основні матеріали з цієї території представлені випадковими знахідками (Скорый 1999).

Судячи з усього, після зникнення бондарихинської культури у басейні Сейму ще продовжували існувати пам'ятки фінальної бронзи, культурна

атрибуція яких виходить за межі даної роботи. Останні етапи існування цього населення демонструють комплекси поселень Волинцеве (Дод. А. Рис. 63; 64) та Гришівка (Дод. А. Рис. 65). У першому випадку керамічний комплекс близький до бондарихинської культури із відчутними культурними впливами жаботинського населення виявлено в одному житлі із посоховидними шпильками кінця VIII – VI ст. до н. е. У другому – комплекс посуду фінальної бронзи демонструє перехідні риси до ранньоюхнівського.

Наступним питанням є історична доля цього населення. Як вже зазначалося, більшість дослідників сьогодні схильна відкидати участь бондарихинської культури у складанні пам'яток скіфського часу на Лівобережжі. Спільні елементи у кераміці, які відзначалися багатьма дослідниками, пояснюються контактами із юхнівською культурою (Пеляшенко 2014).

Проте більше впливів населення фінальної бронзи можна знайти на пам'ятках Посейм'я. В першу чергу привертають увагу знаряддя з кременю, які трапляються на найбільш ранніх пам'ятках скіфського часу (поселення за валом городища Переверзево-І, поселення Жерновец-3). На цих же пам'ятках відзначається значна кількість нетипового для скіфського часу посуду. Більшість його орнаментована наколами з зовнішнього боку та пальцевими вдавленнями. Такі орнаменти добре корелюють із найбільш поширеними у кузіногорському горизонті та матеріалами фінальної бронзи. Важливо відзначити, що добре простежується поступове зникнення цих елементів у часі, і до початку V ст. до н. е. вони вже фактично не трапляються на пам'ятках навіть Східного Посейм'я.

При виявленні спадковості археологічних культур важливу роль відіграє господарство населення. Судити про господарство населення фінальної бронзи з точки зору сільськогосподарського реманенту складно, оскільки кількість знахідок з металу досить незначна, проте на території басейну Сейму та середнього Псла, простежується кореляція між топографією

пам'яток обох періодів, яка також вказує на тип господарства (Дод. Б. Рис. 21). Майже всі поселення скіфського часу, як і попередньої бондарихинської культури, розташовані у долинах річок, на дюнах та перших терасах. Нерідко трапляються двошарові поселення із виразними комплексами як фінальної бронзи, так і скіфського часу.

Такі спостереження дають можливість припустити, що мігранти з Подніпров'я в ході заселення басейну Сейму та, можливо, Псла асимілювали тут якусь частину населення фінальної бронзи, що і призвело до появи у комплексі ранніх пам'яток скіфського часу більшої кількості речей матеріальної культури фінальної бронзи, ніж на решті територій Лівобережжя. При цьому, важливо відзначити, що зміни у матеріальній культурі та традиціях регіону були суттєвими. Із початком скіфського часу тут з'являється традиція будівництва городищ, якої не було раніше, значна кількість прикрас та знарядь праці, у незначній кількості з'являється античний посуд. Тобто усі риси, притаманні для лісостепового населення усього Лівобережжя. Це дає підстави говорити про домінуючу роль прийшлого населення у складанні матеріального комплексу регіону.

Подібних висновків дійшов Ю. В. Буйнов. Розглядаючи питання генези юхнівської культури, дослідник доходить висновку про значний вплив населення бондарихинської культури, помітний на ранніх пам'ятках Посейм'я (Переверзево, Кузіна Гора, Жерновец) (Дод. А. рис. 69) (Буйнов 2018). Проте слід відзначити, що автор відносить ці пам'ятки до юхнівської культури (Буйнов 2018, с. 29).

Наостанок слід зробити кілька ремарок. В першу чергу, очевидно, що наведені комплекси, які вказують на більш пізні дати зникнення пам'яток фіналу бронзи, походять з багатшарових поселень, які досліджувалися досить давно, а отже, вони не можуть слугувати переконливими доказами на користь висловленої тези. Участь населення доби фінальної бронзи у генезі пам'яток Сейму, дозволяє пояснити всі незвичні елементи у матеріальній

культури скіфського часу цього регіону та загалом керамічний комплекс та хронологію ранніх пам'яток.

5.1.2. Проблема синхронності\асинхронності пам'яток скіфського часу та юхнівської культури у Посейм'ї.

У попередніх розділах зазначалося, що на сьогодні існує дві основні теорії щодо питання синхронності чи асинхронності пам'яток скіфського часу та юхнівської культури у Посейм'ї: почергове існування пам'яток та співіснування юхнівської та „скіфоїдної культур” поруч в одному регіоні або взагалі на одних пам'ятках при першочерговості першої.

Перш за все, слід сказати, що на сьогодні у регіоні відомо понад 250 пам'яток доби раннього заліза, 25 з них мають нашарування як скіфського часу, так і юхнівської культури, на пам'ятках, де проводилися стаціонарні дослідження, шар скіфського часу завжди передує шару юхнівської культури. Поки що єдиний випадок із протилежною ситуацією це – городище Скиток біля с. Нова Слобода. За даними Д. В. Каравайка, нижній шар пам'ятки містив юхнівський посуд. Проте слід відзначити, що городище досліджувалося лише шурфуванням і для повного засвідчення цього факту необхідні додаткові дослідження.

Асинхронність культур відзначали також дослідники двошарових пам'яток. Так, наявність матеріалів обох груп була зафіксована А. Є. Аліховою на Кузіній Горі, Плаксінському городищі, Кудеяровій Горі та Моїсеєвському. На перших двох дослідниця відзначала розділеність культурних шарів. На Кудеяровій Горі їх взагалі розділяв шар похованого чорнозему, а на Моїсеєвському городищі на краях мису скіфський шар був перекритий шаром глини, який використали для вирівнювання майданчику. Над глиною йшов типово юхнівський матеріальний комплекс (Аліхова 1962а).

Іншою тезою, яка використовується прихильниками теорії про синхронність культур є синкретичність у орнаментациї та формах посуду. На добре досліджених пам'ятках кількість синкретичних форм може доходити до 10-15% у орнаментациї та дещо менше у формі посудин. Але простежується чітка кореляція у часі та просторі між цими елементами. По-перше, синкретичних рис майже повністю позбавлений матеріальний комплекс Західного Посейм'я. По-друге, у Східному простежується поступове їх зникнення від найбільш ранніх пам'яток до найбільш пізніх. По-третє, до комплексу синкретизмів часто зараховується юхнівський посуд, який стабільно представлений на усіх пам'ятках регіону та пояснюється контактами населення. Також звертає на себе увагу вибірка орнаментів та форм. Переважання плавнопрофільованих посудин (із середньої висоти вінцем і плічком та незначною різницею у діаметрах між останніми і шийкою) та орнаментів у вигляді наколів і пальцевих вдавлень – не найбільш типових юхнівських орнаментів – у поєднанні із потенційно можливим зв'язком населення Сейму із попереднім населенням фінальної бронзи, схиляє до пошуку витоків усього вищезазначеного не у спільному проживанні на одній території із юхнівською культурою, а у „фінальнобронзових реліктах”, які описані у попередньому підрозділі.

Окремо слід зупинитися на знахідках юхнівського посуду на пам'ятках скіфського часу. Він траплявся на усіх добре досліджених пам'ятках, проте завжди складав 2-3% від загальної кількості матеріалів скіфського часу. Це відзначалося дослідниками і зазвичай такий посуд виносився у окрему категорію. Найкращим прикладом тут може слугувати комплекс городища Ширяєве. У ході досліджень В. А. Іллінської на цій пам'ятці виявлено посуд юхнівської культури, який виразно відрізняється від іншої кераміки та складає всього 1-2% від загальної кількості. Стабільна наявність посуду юхнівської культури у такій кількості на пам'ятках Посейм'я скоріше говорить про зв'язки та обмін товарами між сусідніми суспільствами. У

такому посуді могли перевозити, наприклад, віск або мед. Загалом ситуація подібна до наявності античного імпорту на пам'ятках Лісостепу, який не вказує на спільне проживання місцевого населення із греками, а лише відображає торгівельні зв'язки.

Інший підхід до вирішення цього питання – суто хронологічний. Цікавим у цьому плані є городище Чечевізня, досліджене в кінці 90-х років А. А. Чубуром. Його матеріали дослідник також приводить, як доказ співіснування культур (Чубур 2001). На городищі виявлена кераміка скіфського часу та юхнівська. При цьому А. А. Чубур говорить про те, що юхнівська орнаментация зустрічається на скіфському посуді і навпаки, але при цьому не наводиться ніяких кількісно-якісних характеристик цих посудин. Дослідник обмежується лише тим, що приводить приклад юхнівського вінчика, на який орнамент нанесено тригранною скіфською стрілою (Дод. А, рис. 29, 1). Розглянувши речовий комплекс городища докладніше, можна прийти до висновку, що він як і комплекси інших пам'яток розпадається на дві частини VI – початок V ст. та IV – III ст. до н. е (Дод. А. Рис. 66). Така ж ситуація й на інших двошарових городищах – наприклад, Кузіній Горі (Дод. А. Рис. 67).

Також слід згадати житло №2 з Переверзевського городища, в якому було виявлено багато юхнівського посуду. Те, що у культурному шарі над житлом була виявлена кераміка скіфського часу, дозволило говорити про синхронність керамічних комплексів (Гречко, Каравайко 2012). Хоча, А. І. Пузікова, яка досліджувала пам'ятку, відзначає, що котлован житла був штучно заглиблений, в результаті цього було знищено вогнище, яке знаходилося в житлі. І після цього воно використовувалося в якості сміттевої ями наступним населенням. Посуд скіфського часу в шарі над житлом можна пояснити порушенням верхніх шарів пам'ятки. Розташування у безпосередній близькості до сучасного села Переверзево призвело до активної господарської діяльності на території пам'ятки – кар'єру у центрі

майданчика городища та слідів оранки на укріпленнях. Вже перші розкопки на пам'ятці засвідчили, що культурний шар скіфського часу прорізала яма, заповнена юхнівським посудом (Пузикова 1997, с. 7).

Додатковим аргументом слугують результати, отримані після зіставлення ресурсних зон обох груп пам'яток. Так, виявилось, що серед 52 населених пунктів юхнівської культури лише три мали ресурсні зони, які не перекривалися ресурсними зонами пам'яток скіфського часу (Дод. Б. Рис. 18). Отже, їх одночасове існування виглядає малоімовірним, а комплекси цих пам'яток не дають жодних аргументів на користь їх існування до появи пам'яток скіфського часу.

Таким чином, спираючись на датування окремих категорій матеріальної культури, стратиграфічні спостереження та просторовий аналіз, можна сказати, що почергове, а не одночасне існування пам'яток скіфського часу та юхнівської культури у Посейм'ї виглядає більш імовірним. Юхнівський посуд, який присутній на пам'ятках скіфського часу, говорить скоріше про активні торгово-обмінні процеси із населенням Десни та Оки. Такі контакти помітні і у зворотньому напрямку. Так, посуд із проколами трапляється на пам'ятках юхнівської культури, що пояснюється можливими контактами населення (Каравайко 2012, с. 95). Такий посуд відомий і на пам'ятках раннього етапу верхньоокської культури (Никольская 1969, с. 17). Населення Посейм'я та лісових культур проживало в різних екологічних умовах і мало різні напрямки господарства, що і сприяло активному обміну товарами. Проте стратиграфічні спостереження Д. В. Каравайка в ході шурфування городища Скиток, про які йшлося вище, говорять про те, що це питання не може бути вирішене остаточно без проведення додаткових досліджень на цій пам'ятці.

Також слід відзначити, що інколи тези про синхронність пам'яток юхнівської культури та скіфського часу у Посейм'ї були пов'язані із інтрерпретацією нижнього шару городища Кузіна Гора, як суто юхнівського

(Апальков 1995; Кабанов 2014с). Питання інтерпретації цієї пам'ятки ще далеке від вирішення не лише через унікальність оборонних споруд та статусу\функції пам'ятки, але і через давність досліджень та обмежену інформацію про них. Найбільш логічним буде прийняти тезу А. Є. Аліхової, дослідниці пам'ятки, і не ідентифікувати матеріальний комплекс Кузіної Гори напряму із юхнівськими городищами Десни, а вважати його паралельно існуючим (сейминським варіантом у термінології А. Є. Аліхової). Спираючись на матеріальний комплекс пам'ятки, її можна датувати більш раннім часом, ніж інші городища Посейм'я. Саме ця схема використовується у даній роботі.

5.1.3. Сейминський локальний варіант на тлі решти пам'яток Лівобережжя

Ідея регіонального поділу пам'яток скіфського часу завжди виглядала очевидною, як мінімум через опис племен Скіфії Геродотом, який перераховує у своїй праці скіфські та „нескіфські” племена, зазначаючи місця їх проживання. Однією з перших спроб поділу пам'яток можна вважати працю О. А. Спицина „Курганы скифов-пахарей” (Спицын 1918). Виділення локальних варіантів, „районів” в термінології автора, проводилося на підставі територіальної обособленості, хронології, особливостей матеріальної культури та поховального обряду. Дослідник свідомо відокремив лісостепові пам'ятки від степових, тим самим створивши концепт „Лісостепової Скіфії” (Медведев 2004, с. 8). У подальшому ідея поділу розвивалася із позицій прямої ідентифікації груп пам'яток із історичними народами (Фабриціус 1951) та з позиції виділення характерних особливостей у матеріальній культурі регіонів (Ильинская 1949). Остаточною закріпленою ідея поділу стала після спільної праці А. І. Мелюкової та Б. М. Гракова (Граков, Мелюкова 1954) і увійшла, як норма, у опис пам'яток лісостепу. У другій половині

XX ст. почали виходити праці, присвячені аналізу локальних варіантів, та узагальнення, зроблені на тій же підставі. Проте більшість дослідників бачили локальні варіанти Лівобережжя, як частини певних об'єднань. Так зольничну культуру на території Лісостепу виділяв І. І. Ляпушкін, розділивши її за хронологічною ознакою, на території басейну Ворскли та усього Лівобережжя, крім Ворскли (Ляпушкін 1961). В. А. Іллінська об'єднувала пам'ятки Західного Посейм'я, Сули, Псла та Сіверського Дінця у культуру посульсько-донецького типу (Ильинская 1968). А. О. Моруженко розглядала пам'ятки усього Дніпро-Донського лісостепу у якості історико-культурної спільності (Моруженко 1989, с. 38). Основною підставою для виділення локальних варіантів була компактна поширеність пам'яток на певній території, далі до цього додавалися ознаки у вигляді особливостей у поховальному обряді та матеріальній культурі. Проте сталих критеріїв розподілу пам'яток на локальні варіанти не було виведено. Так, наприклад, П. Я. Гавриш окремо виділяє пам'ятки басейну Псла (Гавриш 2000), хоча попередні дослідники в основному об'єднували їх із пам'ятками Сули або Ворскли.

Докладно розглянув проблему виділення локальних варіантів на підставі особливостей домобудівництва, поховального обряду та матеріальної культури Д. С. Гречко (Гречко 2006). На прикладі пам'яток Сіверського Дінця дослідник доходить цілком правомірного висновку про уніфікацію характерну для усього Лівобережжя.

Серед останніх робіт, які торкалися цієї теми, надзвичайно важливим є опрацювання кераміки Лівобережжя, здійснене К. Ю. Пеляшенком (Пеляшенко 2014). Дослідник дійшов висновку про єдність керамічних традицій усього Лівобережжя. Характерні відмінності виявилися лише у басейні Сули (Пеляшенко 2014, с. 164-165). Такі дослідження давно піднімають питання про необхідність виділення локальних варіантів (Ильинская 1957).

В першу чергу слід відзначити, що основою для їх виділення завжди слугувала територіальна обособленість. Дослідження пам'яток на півночі Лівобережного Лісостепу показали, що така існує (Дод. Б. Рис. 2). При виборі місця для пам'ятки мешканці віддавали перевагу долинам великих річок, притокам Дніпра, від них пам'ятки відходять одиничними, також найбільшими притоками. Проте навіть у такому разі не заходять далеко від основного русла. Виняток представляє лише басейн Сіверського Дінця, де рівномірно заселеними були річки третього та навіть четвертого порядків (Гречко 2010, рис. 2). Таким чином, ареали пам'яток виявляються природньо розділеними великими вододільними масивами, а наближаються між собою у тих самих місцях, де зближуються долини великих річок або їх приток.

На прикладі вивчення кераміки та інших елементів матеріальної культури, помітно, що ареал характерних рис останніх не завжди співпадає із територіальним розподілом пам'яток на локальні варіанти. Проте відсутність кореляції між особливостями матеріальної культури та великими локальними варіантами говорить лише про некоректність виділення останніх на цій підставі та асоціації локальних варіантів із різними етнічними групами. Тому, у будь-якому разі, визнаючи спільність у походженні та етнокультурній історії усього населення Лівобережжя, логічним виглядає продовжити територіальний розподіл пам'яток за локальними варіантами, проте не вбачати за цим розподілом прив'язки до народів, описаних Геродотом, або інших етнічних або культурних об'єднань, які мали б визначатися особливостями у матеріальній культурі. Виходячи з проведеного дослідження, можна сказати, що картографування пам'яток показує чіткий розподіл за басейнами великих річок, що вже дає підстави для виділення великих локальних варіантів, проте в середині цих об'єднань часто можна вбачати регіони із відмінними етнокультурними процесами або характерними рисами матеріальної культури. Так на півночі Лівобережжя у басейнах Сейму та Псла можна виділити чотири таких регіони: Західне та

Східне Посейм'я, верхній та середній Псел. Сильно різняться між собою і пам'ятки середньої та верхньої Ворскли та басейну Сіверського Дінця. Окрім звичайного територіального розподілу, можна використовувати різні характерні особливості регіонів, як підставу для групування пам'яток поза розподілом на локальні варіанти. Продуктивними особливостями для територіального розподілу, які можна накладати на загальну карту із територіально відмежованими локальними варіантами, можна вважати особливості у керамічних традиціях, як наприклад, перлинний орнамент на Сулі та Сеймі, наявність зольників (Ворскла, Верхній Псел), традиції виготовлення прикрас (Гречко 2010, с. 99-100), особливості у фортифікаційному будівництві. Отже, кожен локальний варіант, виділений на основі територіальної відмежованості можна розділяти на регіони та описувати кількома характерними особливостями. При цьому, ареал цих особливостей не обов'язково має співпадати із межами локальних варіантів або обмежуватися ними.

Застосовуючи цю схему, пам'ятки Посейм'я цілком правомірно виділити у сейминський локальний варіант територіально відмежований від сусідніх пам'яток Сули та Псла. Далі цей локальний варіант поділяється на дві частини: західну та східну. Для усього Посейм'я властиві наступні риси:

- відсутність поховальних пам'яток;
- малі за площею та чисельні городища;
- долинна приуроченість неукріплених поселень;
- мінімальний вплив культури кочовиків;
- тісні контакти із „лісовим населенням”.

Розподіл на Західну та Східну частини підкріплюється просторовим аналізом, де чітко виділяється два регіони. Відмінність Східного Посейм'я від Західного полягає у:

- більшій кількості впливів населення фінальної бронзи та юхнівської культур у керамічному комплексі;

- значній кількості посуду із перлинним орнаментом;
- наявності розвиненої ливарної справи.

5.2. Хронологія пам'яток та етнокультурна історія населення Посейм'я.

У середині VIII ст. до н. е. пам'ятки бондарихинської культури, які були поширені на території усього лісостепового Лівобережжя, починають зникати. Процес скорочення ареалу бондарихи почався ще у X ст. до н. е. з територій басейну Орелі та Самари, що було пов'язано із тиском ранніх кочовиків (Ромашко 1995, с. 78–80). Наступною була територія басейну Ворскли, де почали з'являтися пам'ятки чорноліської культури та відбуватися процеси асиміляції бондарихинського населення (Корохіна 2011; Буйнов 2016). До останніх бондарихинських пам'яток на території басейну Сіверського Дінця належить городище біля с. Веселе, яке за Ю. В. Буйновим, можна датувати серединою VIII ст. до н. е. (Буйнов 2005). Після цього, пам'ятки бондарихинської культури остаточно зникають, поступаючись місцем носіям жаботинських традицій – мігрантам з Подніпров'я. Їх пам'ятки з'являються у басейні Ворскли у другій половині VIII ст. до н. е. Проте, як можна зараз судити, незначна частина населення фінальної бронзи продовжила мешкати у більш північних регіонах, де невідомі поховання номадів та пам'ятки жаботинського типу (Дод. Б. Рис. 22).

До цього часу у Посейм'ї можна віднести комплекс поселення Волинцеве, дослідженого у 1953 році С. С. Березанською (Березанська 1953; Березанская 1955) (Дод. А. Рис. 63; 64). Поселення було тришарованим (мар'янівська культура, бабинська, ранній залізний вік). До шару доби раннього заліза належало житло, яма великих розмірів 8,3×3,75 м та кілька вогнищ. Посуд, виявлений у цьому шарі, представлений в основному посудинами тюльпаноподібної форми, висотою та діаметром вінця близько 18-20 см. Вінце цих посудин плавно відігнуте назовні, а максимальне

розширення тулубу припадає приблизно на середину висоти посудини. Такі форми добре відомі у період фінальної бронзи. Більшість посуду була неорнаментованою. Зріз вінця орнаментувався нігтьовими вдавленнями, після чого йшов орнамент переважно тичками, далі за кількістю йшли пальцеві вдавлення та „перлини”. Є типові для фінальної бронзи посудини із орнаментом у вигляді трикутників, повернутих вершиною до низу. Характерною особливістю тут є наявність посуду із орнаментом у вигляді наліпного валика, інколи розчленованого нігтьовими вдавленнями. Приблизно 2% складав посуд без видимих домішок, чорнолощений, із геометричним орнаментом. На зв'язок із жаботинським населенням вказують і миски з S-подібним профілем (тип 3, за М. М. Дараган (Дараган 2011, с. 398)). Залізні вироби представлені двома ножами та серпом, знаходять аналогії як на Жаботинському поселенні (Дараган 2011, рис. IV, 53), так і на фінальних бондарихинських пам'ятках (Шрамко, Буйнов 2012, рис. 2). Датуючими предметами на поселенні є шпильки (Дод. А. рис. 63). Вони знаходять прямі аналогії на Жаботинському поселенні, що не дозволяє датувати поселення біля с. Волинцеве часом раніше 20-30-х років VIII ст. до н. е. З огляду на наявність значної кількості предметів жаботинського типу, логічним буде припущення про контакти не з населенням Подніпров'я, а вже з населенням Ворскли, тому поселення біля с. Волинцеве можна попередньо датувати кінцем VIII – VII ст. до н. е.

Іншою пам'яткою, яку можна віднести до цього часу, є поселення біля с. Гришівка також розкопане С. С. Березанською (Березанська 1969; 1971) та опубліковане Л. Г. Ковальновою (Дод. А. Рис. 65). Комплекс поселення оглядав Д. В. Каравайком. Дослідник відзначає тут два типи посуду: перехідний від бондарихинської культури до юхнівської та типовий лісостеповий (Гречко, Каравайко 2012). Це дозволяє віднести це поселення також до VII ст. до н. е. З огляду на відсутність правобережних елементів у комплексі пам'ятки та подібність вже до типової юхнівської матеріальної

культури, можна припустити більш пізні хронологічні положення пам'ятки відносно поселення біля с. Волинцеве, проте в межах кінця VIII – VII ст. до н. е.

Кінець VII ст. до н. е. ознаменував появу у лісостепу кочовиків. Поява скіфів у степових районах, на межиріччях великих річок Лівобережжя докорінно змінила уклад життя у регіоні. Населення фінальної бронзи, яке мешкало на півночі Лівобережного лісостепу, ймовірно, в цей час мігрує на північ у басейн Десни, де і бере участь у складанні юхнівської культури.

Очевидно, саме у цей час починається розділення регіону на Західну та Східну частини. Кочовики швидко освоїли степову ділянку, яка існувала між басейнами Сейму та Сули і тут з'явилися перші кургани. Чи існувало у Західному Посейм'ї осіле населення в цей час, сказати складно, жодних пам'яток, які можна надійно датувати цим часом поки невідомо (Дод. Б. Рис. 23).

Проте близьке до західносейминського, населення Східного Посейм'я, через відсутність у цьому регіоні степових ділянок та відповідно кочовиків, імовірно, продовжило своє існування. Саме до цього часу можна віднести нижній шар городища Кузіна Гора (Дод. А. Рис. 7; 6б) (кузіногорський тип, виділений А. Є. Аліховою) (Аліхова 1962а). Для цього шару властивий посуд із орнаментами у вигляді пальцевих вдавлень та тичок, у незначній кількості продовжують існувати проколи та „перлини”. Приблизно третина посуду лишається без орнаменту на шийці. Такий набір орнаментів демонструє розвиток фінальнобронзового комплексу, схожого на поселення Волинцеве та Гришівка (ті ж самі орнаменти, із дещо меншою кількістю неорнаментованого посуду). За багатьма рисами цей комплекс близький до ранньоюхнівського басейну Десни, проте від останнього його відрізняє наявність значної кількості виробів із заліза та бронзи, свідчення про розвинену ливарну справу та ремесла і навіть наявність античного імпорту.

Логічним виглядає висновок А. Є. Аліхової, про те, що комплекс Кузіної Гори представляє паралельну гілку розвитку до юхнівських пам'яток басейну Десни. Проте перераховані вище особливості все ж не дозволяють вважати його питомо юхнівським. Окрім доживаючих елементів фінальної бронзи, у комплексі пам'ятки є посудини із орнаментом у вигляді наліпного валика, розчленованого нігтьовими вдавленнями. Інколи валик був розташований не під самим вінцем, а спускався на шийку. Посуд із таким орнаментом, був найбільш поширений у басейні Ворскли протягом ранньоскіфського часу (Пеляшенко 2014, с. 42). На датування шару першою половиною VI ст. до н. е. вказує і наявність іонійських амфор із білим ангобом і широкими бурими лакоподібними смугами на тулубі.

До цього ж часу, можливо, слід віднести один з горизонтів поселення біля с. Комарівка, дослідженого у 1972 р. О. М. Мельниковською та О. Е. Симоновичем (Дод. А. Рис. 67). Тут також виявлено посуд близький за формами до фінальної бронзи. Дослідники пам'ятки проводять прямі аналогії із Кузіною Горою та ранніми пам'ятками юхнівської культури Подесення. Проте перемішаність шарів, наявність матеріалів сосницької культури та юхнівських матеріалів IV – III ст. до н. е. не дають можливості точно визначити датування шару (Мельниковська, Симонович 1975).

Складна ситуація із матеріалами поселення Мухіно у Східному Посейм'ї (Дод. А. Рис. 43). Керамічний комплекс пам'ятки демонструє велику кількість неорнаментованого посуду (45,8% посудин), та рівномірний розподіл між орнаментом у вигляді тичок та проколів. За формами посудин простежується повна кореляція із типами, виділеними А. І. Пузіковою для Маріцького та Переверзевського-І городищ. Таке співвідношення орнаментів зближує поселення із кузіногорським періодом, проте дві стріли, відомі з пам'ятки, належать вже до середньоскіфського часу. З огляду на наявність у кераміці рис фінальної бронзи та навіть чорноліської культур, як стверджує

автор публікації (Кабанов 2019), можна припустити випадкове потрапляння цих стріл до культурного шару.

Як видно з матеріалу, в цей час населення Східного Посейм'я живе у тісному контакті із лісовим та лісостеповим населенням Лівобережжя, що видно з наявності посуду, характерного в першу чергу для ранньоскіфських пам'яток Ворскли та наявності античного імпорту. Специфічною рисою цього періоду, яка простежується і пізніше, був високий розвиток бронзолivarної справи. На пам'ятках Посейм'я відомо 15 кам'яних ливарних форм та велика кількість глиняних ложок-лячок. Наявність природніх покладів мергелю, який було легко обробляти, уможливила активне використання багаторазових форм. У них відливалися переважно бронзові прикраси, у комплексі яких можна бачити як типові для лісостепу завушні сережки та округлі бляшки із зерню, так і трикутні ажурні підвіски, які набули поширення у „лісових культурах” Східної Європи.

З іншого боку слід сказати, що комплекс Кузіної Гори досі лишається не опрацьованим сучасними методами. Потенційна можливість інтерпретації деяких ливарних форм та фрагментів кераміки, як слов'янських, нівелює можливість використання статистичних підрахунків типів посуду та орнаментів, зроблених А. Є. Аліховою у повній реконструкції місця цієї пам'ятки у хронології та етнокультурній історії населення регіону. Тому наведені вище висновки пропонуються у вигляді гіпотези, яка буде модернізуватися із появою нових даних.

Близько середини VI ст. до н. е. на територію басейну Сейму, як і усього Лівобережжя, приходить нова хвиля мігрантів з Подніпров'я, поява яких призводить до остаточного складання усіх локальних варіантів Лівобережжя (Гречко 2016). Паралельно із утворенням інших локальних варіантів на півночі лісостепу з'являється сейминський (Дод. Б. Рис. 24). В цей час у регіоні остаточно утворюється стала традиція орнаментативної посуду та матеріальної культури. Основний вектор контактів спрямований тепер на

південь – до інших пам'яток лісостепу. У цей час виникає більшість поселень скіфського часу і у регіоні масово поширюються типові для лісостепу знаряддя праці, античний імпорт, скіфська зброя. Постають стаціонарні поселення у Західному Посейм'ї. Пам'ятки цього періоду мало чим відрізняються від поселень Сули та Псла. Такі зміни, очевидно, пов'язані із остаточним включенням території Посейм'я до культурної орбіти Великої Скіфії та встановленням контролю над цією територією кочовиками, які мешкали у басейні Сули.

До найбільш ранніх пам'яток цього часу у Східному Посейм'ї можна віднести городища Глебово, Переверзево-І, нижні шари городищ Кудеярова Гора та Плаксіно, поселення Жерновець-3. У комплексі усіх пам'яток значну роль продовжує відігравати посуд без орнаменту (15-20%) та з декором у вигляді різного роду вдавлень та тичок (10-15%), але більшість керамічного масиву вже орнаментована звичними проколами та перлинами під вінцем. Цікаво, що співвідношення перлинного орнаменту із проколами неоднорідне на пам'ятках. Обидва показники коливаються від 20% до 40%. На ранню дату вказують знахідка баштоподібного вістря стріли із шипом з Плаксинського городища та цілий комплекс речей з Переверзево-І. Особливу увагу привертають вироби з кременю з поселень Жерновець-3 (Дод. А. Рис. 40, 24) та за валом городища Переверзево-І (Дод. А. Рис. 33, 22), які знаходять прямі аналогії у комплексах бондарихинської культури. Теж саме можна сказати про кераміку. А. І. Пузікова відзначає наявність на пам'ятках типово бондарихинських орнаментів у вигляді косих насічок по плічку та зашипів великим та вказівним пальцями на плічку (бантиковий орнамент).

Більш пізнім по відношенню до названих вище пам'яток можна вважати городище Маріца. У керамічному комплексі пам'ятки мінімізується кількість посуду неорнаментованого під вінцем (9%), повністю зникають „фінальнобронзові релікти”, відзначається сильне переважання орнаментациї

проколами над „перлинами“ (32% проти 60%). Більш пізній хронологічній позиції не протирічить набір датуючих речей з пам'ятки (Дод. А. Рис. 20-21).

У Західному Посейм'ї в цей час, як можна судити з матеріалів, також виникає більшість пам'яток. Датуючі речі з Воргольського, Ширяєвського та Іонинського городищ загалом вкладаються у VI ст. до н. е. Основними рисами, які відрізняють Західне Посейм'я, лишається майже повна відсутність орнаменту у вигляді „перлин“ та стилів орнаменту, показових для фінальної бронзи. Така різка відмінність у традиціях орнаментативності посуду гарно корелює із тезою про майже повне запусіння регіону у попередній період з одного боку та генези пам'яток Східного Посейм'я за участі попереднього населення з іншого.

Цей час представлений у регіоні найбільшою кількістю пам'яток, сягає максимуму складності системи заселення. На теренах Посейм'я утворюється два центри, які репрезентують поділ регіону. На усій території поширюються малі за площею та чисельні городища. Відсутність курганів вказує на те, що кочовики не проживали поруч із осілим населенням, як це часто спостерігалось у басейнах Сули, Псла та Ворскли. Цю тезу підтверджує незначна кількість виробів у звіриному стилі та зразків кінської вузди. Тісним лишається зв'язок із пам'ятками південніших регіонів лісостепу. Про це свідчать знахідки посуду із наліпним валиком під вінцем, який був характерним у першу чергу для басейну Ворскли.

У період від початку V ст. до н. е. у Східному Посейм'ї починаються значні зміни. До середини V ст. до н. е. припиняється життя на пам'ятках скіфського часу, регіон запусівається (Дод. Б. Рис. 25). Частина місцевого населення переселяється на схід. Дослідниками теренів Середнього Подоння напрацьована велика база спільних рис із пам'ятками Лівобережжя та особливо Посейм'я. Саме на період V ст. до н. е. припадає „демографічний бум“ у Подонні та виникає більшість пам'яток (Медведев 1998).

Іншим напрямком міграції були верхів'я Псла. Пам'ятки у цьому регіоні відзначаються великою кількістю малих за площею городищ, а близько третини посуду має орнамент у вигляді „перлин“. Ці характеристики різко відрізняють регіон від басейну середнього Псла, проте повністю відповідають особливостям Східного Посейм'я. На міграцію з Сейму вказує хронологія пам'яток (матеріали раніші за V ст. до н. е. тут невідомі) та східний вектор контактів, який проявляється у прикрасах характерних для лісових культур (Білинський, Кабанов 2015а).

Причини цих подій дослідники бачать по-різному. Довгий час у літературі було поширеним припущення про військове витіснення населення племенами юхнівської культури (Пузикова 1981; 1997). Проте слушним виглядає зауваження Д. В. Каравайка та Д. С. Гречка, що комплекс юхнівської культури позбавлений зброї і немає підстав говорити про помітний рівень військової організації населення, який би дозволив подібне (Гречко, Каравайко 2012).

Іншою популярною думкою про причини занепаду регіону є припущення про кліматичні зміни, які спричинили пересихання джерел води (Чубур 2001; Каравайко 2015). Проте переконливих аргументів на користь цього поки немає. Як зазначалося в другому розділі цієї роботи, кліматичні умови регіону мало чим відрізнялися від усїєї Східної Європи, а отже зміни клімату мали позначитися і на інших територіях. Тим паче, що зменшення обводненості регіону могло призвести до переселення ближче до джерел води, а не до повного запустіння цілого регіону.

Більш ймовірним виглядає причетність кочовиків до цих процесів. Наприкінці першої чверті V ст. до н. е. на території усього лісостепу відзначається різке скорочення кількості пам'яток, припиняють функціонувати Західне Більське та Мотронинське городища (Гречко 2017, с. 100-101). У цей же час суттєво скорочується кількість споруджених курганів у басейні Сули та починається активний розвиток поселенських

структур у басейні Дону. Зараз можна припустити, що події у Посейм'ї стали відображенням загальної кризи стосунків між кочовиками та місцевим населенням і, можливо, конфлікту між кочовиками Дону та Посулля. Символічною виглядає поява у цей час курганів кочовиків у степовій зоні за межами поширення поселенських пам'яток у східних районах Курської області.

Складно сказати щось конкретне про процеси, які відбувалися упродовж цього періоду у регіоні Західного Посейм'я. Дані, які вказували б на суттєві зміни тут протягом V ст. до н. е. поки відсутні.

Загалом можна сказати, що типові комплекси V ст. до н. е. відсутні у всьому Посейм'ї, що очевидно, говорить про якісь зміни у регіоні. Проте якщо для Східного Посейм'я такий висновок можна зробити з відсутності матеріалів у порівнянні із попереднім періодом, то у випадку Західного Посейм'я поки не зрозуміло чи відсутність таких комплексів пов'язана із якимись змінами тут, чи із недостатньою дослідженістю пам'яток регіону.

Наприкінці V – IV ст. до н. е. на території Східного Посейм'я з'являються пам'ятки юхнівської культури (Дод. Б. Рис. 26). Поява нового населення у регіоні, очевидно, відбувалася не одразу. На більшості двошарових пам'яток відзначається стратиграфічна розділеність шарів, а подекуди навіть стерильні прошарки похованого ґрунту. З іншого боку, перерва у заселенні не могла бути значною, адже юхнівським населенням інколи використовувалися котловани ям та жител, споруджені ще у скіфський час, отже, вони повинні були лишатися помітними на поверхні. Нове населення, ймовірно, асимілювало частину попереднього, або як мінімум перейняло частину їх матеріальної культури. Комплекс пам'яток юхнівської культури у Посейм'ї виглядає суттєво багатшим за синхронні пам'ятки Подесення. Тут спостерігається більша кількість виробів з заліза та бронзи, частіше трапляються скіфські вістря стріл та ін.

Поява у Посейм'ї пам'яток юхнівської культури довгий час простежувалася лише на території Східного Посейм'я. Проте дослідженнями останніх років Д. В. Каравайка виявлено матеріали останньої і у Західному Посейм'ї (Каравайко 2015; 2017). Через обмеженість досліджень лише шурфуванням, інтерпретувати ці матеріали поки складно. Загалом, судячи з усього, у Західному Посейм'ї життя на більшості пам'яток продовжується далі. До цього часу тут можна віднести верхні шари Ширяєвського городища та стріли з городища біля с. Будище. Синхронними їм є більшість випадково знайдених вістрь стріл з фондів Путивльського музею.

Важливою інновацією цього часу є поява на території Східного Посейм'я залізних стріл із роздвоєним черешком, які належать до IV ст. до н. е. Такі стріли рідко трапляються на просторах Лівобережного лісостепу, проте, були розповсюдженими у кочовиків Дону. Можливо, це вказує на остаточну переорієнтацію регіону на схід та встановлення контролю над цією територією угрупованням кочовиків Середнього Подоння.

Фінал скіфського часу у Посейм'ї, наскільки зараз можна судити, як і на всьому Лівобережжі, припадає на кінець IV – III ст. до н. е. Певні знахідки з басейну Сули свідчать про те, що якесь населення тут могло залишитися після запусіння Лівобережжя (Білинський 2013), оскільки основні фактори, які призвели до цього – поява кочовиків зі Сходу (Гречко, Карнаух 2011) тут не діяли. Можливо, це стосується і пам'яток Посейм'я, проте комплекси, які можна було б датувати III ст. до н. е. тут поки невідомі.

ВИСНОВКИ

Основним результатом пропонованого дисертаційного дослідження є комплексне вивчення пам'яток скіфського часу Посейм'я із застосуванням різних, зокрема гуманітарних та природничих підходів.

Численні пам'ятки археології розташовані в басейні Сейму вже понад двісті років привертають увагу дослідників. Проте докладне їх вивчення почалося лише кілька років тому. Перші фахові роботи (І. І. Ляпушкін) розглядали весь басейн Сейму, як ареал „зольничної культури“ лісостепу. Час появи пам'яток відносився до IV ст. до н. е., а початковим ареалом було Поворскля. В. А. Іллінська розкритикувала хронологічні побудови дослідника та час появи пам'яток віднесла до VI ст. до н. е., а генезу пам'яток пов'язала з попередніми культурами доби бронзи. Пізніше, після досліджень А. Є. Аліхової, пам'ятки в Курській області було віднесено до юхнівської культури, наявність кераміки лісостепоного типу пояснювали контактами племен, а Середнє Посейм'я працями В. А. Іллінської було включене до ареалу лівобережної культури посульсько-донецького типу. Подальші дослідження А. І. Пузікової довели, все ж лісостеповий характер більшості пам'яток в межах Курського Посейм'я. При цьому було встановлено час їх зникнення – середина V ст. до н. е. Причиною цього явища дослідниця бачила військове витіснення населення прийшлим юхнівським. У російській історіографії ця думка загалом була сприйнята позитивно, але почала критикуватися в кінці 90-х років фахівцями з інших епох (слов'яно-руського часу та кам'яної доби). Українськими дослідниками нові відкриття, зроблені А. І. Пузіковою, довгий час ігнорувалися і домінуючою була гіпотеза висловлена В. А. Іллінською ще в кінці 60-х років. Але саме українськими дослідниками була розвинена критика поглядів А. І. Пузікової та запропоновано гіпотезу співіснування обох культур від самого початку, а військове витіснення одного населення іншим категорично відкидалось.

Таким чином у історіографії присвяченій пам'яткам Посейм'я вдалося виділити дві основні теорії: послідовного існування (лісостепові пам'ятки, які змінюють юхнівські) та співіснування.

Зараз можна сказати, що ареал пам'яток скіфського часу у Посейм'ї обмежується басейном річки майже від її верхів'їв, дещо не доходячи до гирла. На цій території нині відома 261 пам'ятка, серед яких 161 має матеріали скіфського часу, 58 – юхнівської культури, інші – відомі як ті, що належать до однієї з культур, проте досі не визначені. Серед 161 пам'ятки – 55 городища розміром в основному в межах до 1 га. Вивчення укріплених поселень Посейм'я у комплексі із такими самими пам'ятками усього Лівобережжя дозволяє припустити спільні причини виникнення та способи побудови пам'яток. Характерною рисою городищ Посейм'я є значна кількість укріплених пам'яток відносно незахищених поселень та їх невеликі розміри у порівнянні із іншими городищами Лісостепу.

Незахищені поселення фактично не досліджувалися, тому сказати щось про їх облаштування наразі складно. Привертає увагу низинна топографія (дюни та перші тераси) майже усіх пам'яток, що сильно відрізняє їх від більш південних регіонів.

Суттєвою відмінністю також є відсутність курганних могильників. Поховальні пам'ятки скіфського часу у регіоні наразі взагалі невідомі. Проте наявність людських кісток у культурному шарі деяких пам'яток дозволяє зробити кілька припущень про можливі поховальні обряди та звичаї, пов'язані із небіжчиками, за аналогіями із пам'яток Лісостепу та Центральної Європи.

Важливою частиною вивчення пам'яток було дослідження традицій їх облаштування та домобудівництва. Судячи з кількох добре розкопаних пам'яток, у населення Посейм'я було популярним типове для усієї Європи планування городищ по колу, коли будівлі розташовувалися безпосередньо

під валом укріплення. Важливим спостереженням є надзвичайна одноманітність у домобудівництві населення. Воно представлене дещо заглибленими у материк житлами площею від 9 м² до 30 м².

Також у роботі здійснювалося вивчення природніх умов розташування пам'яток та проводився просторовий аналіз. Останній дав можливість частково реконструювати господарство населення скіфського часу. Іншим напрямком було вивчення поселенської структури регіону, що дає можливість говорити про значний розвиток останньої та територіальний розподіл на два центри: Східний та Західний. Додатковим напрямком просторового аналізу було вивчення можливості одночасового існування пам'яток скіфського часу та юхнівської культури. Зіставлення ресурсних зон пам'яток дозволяє сказати, що лише кілька населених пунктів юхнівської культури існували поза ресурсними зонами пам'яток скіфського часу, а отже їх синхронність виглядає малоімовірною.

Значна увага у роботі приділена матеріальному комплексу пам'яток. Більшість останнього описувалася у руслі існуючих типологій, завдяки чому для різних категорій предметів встановлювався час існування та ареал побутування. Найбільше уваги приділялося кераміці. Масовість останньої дозволила проведення аналізу методами багатоваріантної статистики, який показав надзвичайне різноманіття форм та орнаментациї посуду. Також у співпраці зі співробітниками Інституту прикладної фізики НАН України проводився елементний аналіз зразків посуду з кількох пам'яток Посейм'я. За загальними оцінками можна сказати, що керамічний посуд, як і весь матеріальний комплекс регіону, не суттєво відрізняється від решти Лісостепу.

Здійснене описаним вище чином дослідження дозволило зробити кілька загальних висновків про етнокультурні процеси, які відбувалися у регіоні впродовж I тис. до н. е. та отримати нові дані для вирішення методичних

питань опису пам'яток лісостепу. Комплексне вивчення Посейм'я та картографування пам'яток північної частини Лівобережжя дозволяє говорити про їх територіальну обособленість пам'яток, які прив'язані до басейнів великих річок Лівобережжя. Територіальна обособленість у свою чергу допускає говорити про структуру заселення регіону, а отже і контакти між пам'ятками. Такий підхід дозволяє виділити пам'ятки Посейм'я в окремий локальний варіант, як це до цього робилося кількома дослідниками. При цьому визначення останнього дещо видозмінюється і під цим терміном розуміється територіально обособлена група пам'яток, а наявність відмінностей у матеріальній культурі, або етнічне навантаження виявляються поза цим терміном. Таким чином можна повернутися до початкової ідеї територіального розподілу пам'яток Лісостепу, позбавившись складних етнічних питань у його здійсненні.

Комплексе вивчення дозволило розробити хронологію пам'яток та запропонувати реконструкцію етнокультурних процесів, які відбувалися у регіоні. Наявність „реліктової“ орнаменталізації посуду, деяких категорій матеріальної культури та подібність господарства, яке дисонує із іншими територіями Лісостепу, дозволяє припустити участь населення фінальної бронзи регіону у складанні демографічного потенціалу пам'яток Посейм'я вже скіфського часу. Починаючи від кінця VII – першої половини VI ст. до н. е., регіон потрапляє у культурну орбіту скіфів, пам'ятки яких відомі на Посуллі. Із появою кочовиків місцеве населення Західного Посейм'я мігрує на північ, де приймає участь у складанні юхнівської культури. Починаючи від середини VI ст. до н. е. починається масове заселення регіону землеробським населенням лісостепу та утворення безпосередньо сейминської локальної групи. У цей час пам'ятки функціонують так само, як і у всьому Лівобережному лісостепу у тісному зв'язку із кочовиками, частина яких, очевидно, проживає на степових ділянках межиріч великих річок. Характерною особливістю регіону є відсутність курганних некрополів, що

очевидно, вказує на те, що постійного кочового населення у регіоні не було. Від початку V ст. до н. е. регіон Східного Посейм'я починає запусівати та до середини вказаного століття основна частина пам'яток перестає функціонувати. Значна кількість аналогій у фортифікаційних традиціях та матеріальній культурі, дозволяє припустити, що більшість населення мігрує у басейн Середнього Дону та у Верхів'я Псла. У цей самий час, дещо східніше, на межиріччі Сейму та Дону, з'являються кургани кочовиків, які належать до середньодонського угруповання. Пам'ятки у Західній частині, судячи з усього, продовжують своє існування до кінця скіфського часу. Починаючи від середини V ст. до н. е., відбувається заселення Східного Посейм'я населенням юхнівської культури, яке хоча і підтримує торгово-обмінні контакти із сусіднім населенням лісостепу, їх інтенсивність суттєво падає.

Виконане дослідження є комплексним, різностороннім вивченням пам'яток Посейм'я. Результати отримані для пам'яток регіону слугують відображенням процесів, які відбувалися на території усього Лівобережного лісостепу. Проведене дослідження суттєво розширює уявлення про функціонування пам'яток лісостепу та особливо їх взаємодію із сусіднім населенням лісової смуги та кочовиками.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ

Науковий архів Інституту археології НАН України

1. Амбургер, Н. 1950. *Отчет о археологической разведке в Путивльском районе Сумской области в 1950 г.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 1950/2в.
2. Артеменко, И. И., Загребельний, А. Н., Ковалева Л. Г. 1978. *Отчет о работе Среднеднепровской археологической экспедиции в июле 1978 года у сел Ольшанка Недригайловского района, Бунякино Путивльского района Сумской области.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 1978/10.
3. Артеменко, И. И., Неприна, В. И., Моргунов, Ю. Ю., Загребельний, А. Н. 1977. *Отчет о работе Среднеднепровской экспедиции в 1977 году.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 1977/11.
4. Березанська, С. С. 1953. *Отчет о работе Левобережной Сейминской экспедиции сентябрь-октябрь 1953 г.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 1953/8.
5. Березанська, С. С. 1969. *Отчет о раскопках 1969 г. в с. Гришевка, Борзнянского р – на, Черниговской обл.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 1969/12.
6. Березанська, С. С. 1971. *Отчет о раскопках неолитического поселения у хутора Гришевка Борзнянского района в 1969-71гг.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 1970-71/7в.
7. Березовец, Д. Т. 1948. *Отчет о раскопках ранне славянского поселения и могильника около с. Волинцево Путивльского района Сумской области. 1948 г.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 1948/10.
8. Березовец, Д. Т. 1953. *Отчет о археологических работах на Путивльщине в 1953 году.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 1953/8б.

9. Березовец: Д. Т., “Отчет о работе славянского отряда Сеймско-Деснинской экспедиции 1950г.”(Славянский отряд). Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 1950/2а
10. Березовець, Д. Т. 1947. *Відвіт про розвідки на Путивльщині в 1947 році*. Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 1947/30.
11. Березовець, Д. Т. 1949. *Звіт про роботу Сейминсько-Слов'янської експедиції 1949 року*. Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 1949/9.
12. Березовець, Д. Т. 1950. *Звіт про дослідження Сейминсько-Слов'янської експедиції в 1949 – 1950 рр.* Науковий архів СОКМ.
13. Білинська, Л. І., Удовіченко, О. А., Білинський, О. О. Гордієнко Р. О. 2012. *Звіт про археологічні дослідження на території Сумської області у 2012 р.* Науковий архів ІА НАНУ.
14. Ильинская, В. А. 1950. *Отчет о работе Путивльского отряда Сеймско–Деснинской экспедиции Института археологии АН УССР 1950 г.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 1950/2б.
15. Ильинская, В. А., Тереножкин, А. И. 1966. *Разведка в Днепровском Левобережье по течению рек Псла и Сейма*. Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 1966/18.
16. Кучера, М. П., Сухобоков, О. В. 1971. *Звіт про роботу Лівобережного розвідагону Інституту археології АН УРСР за 1971 р.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 1971/17а.
17. Мельниковская, О. Н. 1965. *Отчет о работах Юхновского отряда Приднепровской экспедиции за 1965 год*. Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 1965/48. 1986/31
18. Мельниковская, О. Н. 1968. *Отчет о работах Деснинского отряда ИА АН СССР в 1968 г.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 1968\85.
19. Ситий, Ю., Луценко, Р., Мезенцев, В., Мироненко, Л., Потапенко, А., Скороход, В., Сита, Л. 2014. *Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника*

«Гетьманська столиця» в м. Батурині Бахмацького р-ну Чернігівської області у 2014 р. Т.1. Науковий архів ІА НАНУ.

20. Сухобоков, О. В., Юренко С. П., Приймак, В. В., Ремех, И. А., Белинская Л. И. 1986. *Отчет о работах Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН УССР в 1986 г.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 1986/31.

21. Сухобоков, О. В., Юренко, С. П. *Отчет о работе Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН УССР в 1979-1981 г.г.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 1981/2

22. Сухобоков, О. В., Юренко, С. П., Белинская, Л. И., Милованова Н. А. 1988. *Отчёт о стационарных полевых исследованиях раннеславянского городища волынцевской культуры у с. Битица и роменско-древнерусского комплекса памятников у с. Ницаха Сумской обл. в 1988 г.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 1988/32.

23. Сухобоков, О.В.; Юренко, С.П.; Белинская, Л.И.; Приймак, В.В.; Ремех, И. А. 1987. *Отчет о разведывательных работах Левобережной славяно-русской экспедиции и Сектора археологии Сумского краеведческого музея в связи с подготовкой областного тома Свода памятников истории и культуры народов СССР: по Украинской ССР в 1987 г.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 1987/136.

24. Телегин, Д. Я. 1953. *Отчет о работе неолитического отряда Левобережно-Сейминской экспедиции 1953 года.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. е., 1953/8а.

Науковий архів Курського обласного музею археології

25. Пузикова, А. И. 1967. *Отчет о работе Курского отряда Скифской лесостепной экспедиции в августе 1967 г.* Научный архив Курского областного музея археологии.

Науковий архів Сумського обласного краєзнавчого музею (СОКМ)

26. Морачевський, Я. М. 1931. *Щоденник археологічної рекогносцировки в південній частині Глухівщини 1929 – 1931*. Науковий архів СОКМ.
27. Обломский, А. М., Обломский, А. М., Приймак, В. В. 1991. *Отчет о работах Левобережной раннеславянской экспедиции в 1991 г.* Науковий архів СОКМ.
28. Обломский, А. М., Терпиловский Р. В., Приймак, В. В., Кропоткин А. В. 1992. *Отчет о работе Левобережной раннеславянской экспедиции в 1992 г.* Науковий архів СОКМ.
29. Обломский, А. М., Терпиловский, Р. В. 1990. *Отчет о работах на территории Сумской области в 1990 г.* Науковий архів СОКМ.
30. Сухобоков, О.В., Юренко, С.П., Белинская, Л.И. 1987. *Отчет о полевых исследованиях Левобережной славяно-русской экспедиции в 1987 году.* Науковий архів СОКМ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алихова, А. Е. 1951. Авдеевское селище. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, 38, с. 106-112.
2. Алихова, А. Е. 1958. Особый тип сооружений на городище Кузина Гора. *Советская археология*, 4, с. 197-202.
3. Алихова, А. Е. 1959. К вопросу о хронологии древних городищ Курского Посеймья. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, 77, с. 15-20.
4. Алихова, А. Е. 1962б. Моисеевское городище в эпоху Киевской Руси. *Краткие сообщения Института археологии*, 87, с. 83-87.
5. Алихова, А. Е. 1962а. Древние городища Курского Посеймья. В: *Лесостепные культуры скифского времени. Материалы и исследования по археологии СССР*, 113, с. 86-129.

6. Апальков, А. Н. 1995. Находки предметов вооружения скифского времени в междуречье Сейма и Сосны. *Российская археология*. 2. с. 149-152.
7. Апальков, А. Н. 1996. Работы на Сейме. *Археологические открытия 1995*. с. 98-99.
8. Апальков, А. Н., Стародубцев, Г. Ю. 1995. Исследования Курского музея археологии. *Археологические открытия 1994*. с. 66-67.
9. Артеменко, И. И., Загребельный, А. Н., Ковалева, Л. Г. 1978. Работы Среднеднепровской экспедиции. *Археологические открытия 1977*. с. 291.
10. Артеменко, И. И., Загребельный, А. Н., Ковалева, Л. Г. 1979. Исследование памятников эпохи бронзы в Сумской области. *Археологические открытия 1978*. с. 290.
11. Артишевская, Л. В. 1957. Разведка в верховьях Десны. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, 68. с. 84-89.
12. Артюшенко, А. Т. 1970. *Растительность лесостепи и степи Украины в четвертичном периоде*. Киев: Наукова думка.
13. Белеванцев, В. Г. 2012. Лесистость и речная сеть Среднерусского Белогорья в 1780-х, 1880-х и 1980-х гг. *Современные проблемы науки и образования* [электронный журнал]. 6. Точка доступа [<http://www.science-education.ru/106-7750>].
14. Березанская, С. С. 1955. Исследования поселений эпохи бронзы и раннего железа на Сейме. *Краткие сообщения Института археологии УССР*. 4. с. 111-113.
15. Березанская, С. С. 1957. Новые памятники эпохи бронзы и раннего железа в бассейне Сейма. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, 67. с. 28-35.
16. Березанская, С. С. 1974. *Пустынка. Поселение эпохи бронзы на Днепре*. Киев: Наукова думка.

17. Березовець, Д. Т. 1952. Дослідження на території Путивльського району, Сумської області. *Археологічні пам'ятки УРСР*. III. с. 242-250.
18. Березовець, Д. Т. 1955. Дослідження слов'янських пам'яток на Сеймі в 1949-1950 рр. *Археологічні пам'ятки УРСР*. V. с. 58-61.
19. Бессонова, С. С. 1990. Скифские погребальные комплексы как источник для реконструкции идеологических представлений. *Обряды и верования древнего населения Украины*. Киев: Наукова думка. с. 17-40.
20. Бессонова, С. С., Скорый, С. А. 2001. *Мотронинское городище скифской эпохи (по материалам раскопок 1988-1996 гг.)*. Киев: ИА НАНУ, Краков: Ягеллонский университет.
21. Билинский, О. О. 2012. К истории изучения памятников скифского времени в Среднем Посеймье и современное состояние проблемы. В: Древности Днепровского Левобережья от каменного века до позднего средневековья (к 80-летию со дня рождения А. И. Пузиковой). *Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья*, IV. Курск: МУП «Курская городская типография». с. 110-117.
22. Билинский, О., Шелехань, А. 2014b. Случайные находки мечей и кинжалов скифского времени на Днепровском Левобережье. В: Мордвинцева В. (ред.) *Археологічні та лінгвістичні дослідження: Матеріали Гумбольдт-конференції (Сімферополь, Ялта, 20-23 вересня 2012 р.)*. Киев: Издательский дом «Стилос». с. 170-185.
23. Билинский, О., Кабанов, Д. 2018. Планировка поселений и домостроительство населения скифского времени в бассейне Сейма. *Revista Arheologică*, XIV (2). p. 13-26
24. Бібіков, С. М. (ред.) 1959. *Нариси стародавньої історії Української РСР*. Київ: Видавництво Академії наук Української РСР.
25. Билинский, О. О. 2010b. Пам'ятки скіфського часу Посейм'я. *Археологічні дослідження в Україні: здобутки і перспективи*. Збірник

матеріалів міжнародної студентської археологічної конференції. Кам'янець-Подільський: Сисин О. В. с. 56-59.

26. Білинський, О. О. 2010а. Матеріали скіфського часу з городища біля с. Воргол. *Археологія: спадок віків: Матеріали міжнародної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених*. Київ: КНУ імені Тараса Шевченка. с. 89-93.

27. Білинський, О. О. 2011. Нові знахідки скіфських кинджалів із території Сумщини. *Сумська старовина, XXXV*. с. 200-204.

28. Білинський, О. О. 2013б. Керамічний комплекс скіфського часу з Мар'янівського поселення на Сеймі. В: Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Результати досліджень. *АДІУ*, 1 (12). с. 84-87.

29. Білинський, О. О. 2013а. До щоденника Д. Т. Березовця. *Сумська старовина, XL*. с. 170-176.

30. Білинський, О. О. 2018. Городища скіфського часу в Дніпровському лівобережному лісостепу: Загальна характеристика, каталог, типологія.

31. Білинський, О. О., Кабанов, Д. О. 2015а Пам'ятки скіфського часу у верхів'ях Псла. В: Археологія і простір. *АДІУ*, 4 (17). с. 122-127.

32. Білинський, О. О., Шелехань, О. В. 2015б. Клинка зброя скіфського часу з Посейм'я. *Магістеріум*, 60. с. 82-91.

33. Білинський, О.О. 2009. Пам'ятки скіфського часу басейну Псла (за матеріалами Сумської області). *Матеріали восьмої Сумської наукової історико-краєзнавчої конференції 29-30 жовтня*. Суми: Видавництво СумДПУ ім. А. С. Макаренка. с. 12-18.

34. Бобринский, А. А., Мельниковская, О. Н. 1977. Гончарний круг у населення юхновської культури. *Советская археология*, 2. с. 172-180.

35. Богусевич, В. А. 1963. Розкопки в Путивльському кремлі. *Археологія*, XV. с. 165-174.

36. Бойко, Ю. Н., Берестнев, С. И. 2001. *Погребения VII – IV вв. до н. э. курганного могильника у с. Купьеваха (Ворсклинский регион скифского времени)*. Харьков: РА-Каравелла.
37. Болтрик, Ю. В. Фиалко Е. Е. 1995. Басовское городище – центр Посульского узла памятников эпохи раннего железа. *Древности – 1995*. Харьков: АО «Бизнес Информ». с. 40-43.
38. Буйнов, Ю. В. 1981. *Бондарихинская культура*. Дисертація к. і. н: ІА НАНУ.
39. Буйнов, Ю. В. К вопросу о генезисе юхновской культуры. *Феномен Більського городища – 2018*. с. 17-37.
40. Буйнов, Ю. В. 2005. Бондарихинская и чернолесская культуры: проблема взаимосвязей (по материалам городища у с. Веселое на Харьковщине). *Древности – 2005*. Харьков: Харьковское историко-археологическое общество; НМЦ «МД». с. 246-255.
41. Буйнов, Ю. В. 2006. К вопросу об исторических судьбах племен бондарихинской культуры. *Российская археология*, 2. с. 39-50.
42. Буйнов, Ю. В. 2008. Студенокская группа памятников финального этапа позднего бронзового века. *Проблемы археологии Восточной Европы: К 85-летию Бориса Андреевича Шрамко*. Харьков: Курсор. с. 42-55.
43. Буйнов, Ю. В. 2016. Этнокультурные процессы в бассейне Ворсклы в период до возникновения Бельского городища (XII – IX вв. до н. э.). В: *Феномен Більського городища – 2016: До 95-річчя від дня народження визначного українського археолога професора Б. А. Шрамка (1921–2012) та 110-річчя від початку археологічних досліджень Більського городища*. Збірник наукових праць і матеріалів конференції. Київ, Полтава: Центр пам'яткознавства НАНУ і УТОПІК. с. 19-34.
44. Буйнов, Ю. В. К вопросу о генезисе юхновской культуры. *Феномен Більського городища – 2018*. с. 17-37.

45. Виноградський, Ю. 1928. Сосниця та її околиці. *Чернігів та північне Лівобережжя*. с. 160.
46. Воеводский, М. В. 1949. Городища Верхней Десны. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, 24. с. 67-77.
47. Володарець-Урбанович, Я. В. Ливарні формочки раннього середньовіччя: реінтерпретація знахідок. *АДІУ*. вип. 1 (22). с. 331-346.
48. Воронина, Р. Ф. 1962. О некоторых кинжалах и акинаках Курской области. В: *Лесостепные культуры скифского времени. Материалы и исследования по археологии СССР*, 113. с. 130-134.
49. Воротинская, Л. С. 2012. О разведках Л. Н. Соловьева в районе Курска в 1919-1928 гг. В: *Древности Днепровского Левобережья от каменного века до позднего средневековья (к 80-летию со дня рождения А. И. Пузиковой)*. Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья, IV. Курск: МУП «Курская городская типография». с. 249-256.
50. Ворошилов, А. Н. 2007. *Вооружение населения Лесостепного Подонья в скифское время (акинаки, копья, дротики)*. Автореферат диссертации к. и. н. Воронежский государственный университет.
51. Ворошилов, А. Н. 2008. Случайные находки архаических акинаков как источник по истории лесостепного Подонья в раннескифскую эпоху. *Случайные находки: хронология, атрибуция, историко-культурный контекст*. Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского государственного университета. с. 91-96.
52. Ворошилов, А. Н. 2011. Акинаки келермесского типа в Донской лесостепи. *Восточноевропейские древности скифской эпохи: сборник научных трудов*. Воронеж: ИПЦ «Научная книга». с. 156-168.
53. Гавриленко, О. А. 1996. Использование методов палеоландшафтного исследования при определении климатических условий лесостепи скифского времени. В: Супруненко, О. Б. (ред.) *Більське городище*

в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. Полтава: ЦОДПА, ВЦ «Археологія». с. 306-311.

54. Гавриш, П. Я. 2000. *Племена скіфського часу в лісостепу Дніпровського Лівобережжя (за матеріалами Припсілля)*. Полтава: ВЦ «Археологія».

55. Галанина, Л. К. 1994. К проблеме хронологии Келермесских курганов. *Российская археология*, 1. с. 92-107.

56. Гейко, А. В. 1997. Кераміка скіфського часу Свиридівського городища. *Археологія*, 2. с. 106-111.

57. Генинг, В. Ф. 1973. Программа статистической обработки керамики из археологических раскопок. *Совнтская археология*, 1. с. 114-136.

58. Генинг, Владимир. 1992. *Древняя керамика: методы и программы исследования в археологии*. Київ: Наукова думка.

59. Геродот. 1993. Історії. В: Білецький А. О. (пер.) *Геродот. Історії в дев'яти книгах*. Київ: Наукова думка.

60. Гольцов, В. П., Чубур, А. А. 1999. Микрорегион раннего железного века в зоне строительства третьей очереди Курской атомной электростанции. В: Бессуднов, А. Н. (ред.) *Археология Центрального черноземья и сопредельных территорий. Тезисы докладов научной конференции*. Липецк: Липецкий государственный пединститут. с. 106-107.

61. Гордиев, П. И. 1947. Рельеф. В: Соколов, Д. Н., Карякин, Л. И., Чернецкий, И. П. (ред.). *Геологический очерк Сумской области*. Сумы: Издательство «Більшовицька зброя». с. 11-19.

62. Горюнова, В. М. 1987. К вопросу об оловянных украшениях «антских» кладов. В: (А. Д. Прякин ред.) *Археологические памятники эпохи железа Восточноевропейской лесостепи*. Воронеж: издательство Воронежского университета. с. 85-91.

63. Граков, Б. Н., Мелюкова, А. И. 1954. Об этнических и культурных различиях в степных и лесостепных областях Европейской части СССР в

скифское время. В: Мерперт, Н. Я. (ред.) *Вопросы скифо-сарматской археологии: по материалам конференции ИИМК СССР 1952 г.* Москва: Издательство АН СССР. с. 39-93.

64. Гречко, Д. 2016. Основні етапи заселення Дніпровського лісостепоного Лівобережжя протягом скіфського часу. В: *Освоєння простору : житло, поселення, регіон: тези доповідей учасників Міжнародної наукової конференції, (27-28 жовтня 2016 р., м. Львів-Винники).* с. 44

65. Гречко, Д. С. 2014b. Об этнодифференцирующих признаках погребений лесостепи раннескифского времени. В: Гречко, Д. С. (ред.). *Наука і освіта у краєзнавчому вимірі.* Матеріали XXXII Міжнародної краєзнавчої конференції молодих вчених. Київ: Видавець Олег філюк. с. 10-13.

66. Гречко, Д. С. 2015. Об особых видах погребений у населения восточноевропейской Лесостепи VII–IV вв. до н. э. *Древности 2014-2015*, 13. Харьков: ООО «НМНТ». с. 181-200.

67. Гречко, Д. С. 2012. Об одном из способов погребения у земледельцев восточноевропейской Лесостепи скифского времени. В: Разуваев, Ю. Д. (ред.) *Восточноевропейские древности. Вестник Острогжского историко-художественного музея им. И. Н. Крамского*, 2. Воронеж: Научная книга. с. 118-124.

68. Гречко, Д. С. 2014а. О бескурганых погребениях аборигенного населения Восточноевропейской лесостепи скифского времени. *Revista arheologica*, X (1-2). p. 79-101.

69. Гречко, Д. С. 2016а. О некоторых аспектах культа предков аборигенного населения восточноевропейской лесостепи скифского времени. В: *Феномен Більського городища – 2016: До 95-річчя від дня народження визначного українського археолога професора Б. А. Шрамка (1921–2012) та 110-річчя від початку археологічних досліджень Більського городища.*

Збірник наукових праць і матеріалів конференції. Київ, Полтава: Центр пам'яткознавства НАНУ і УТОПІК. с. 46-51.

70. Гречко, Д. С. 2017. О формировании Классической Скифии в V в. до н. э. В: Скорий, С. А. (ред.) Старожитності раннього залізного віку. *Археологія і давня історія України*, 23 (2). с. 78-106.

71. Гречко, Д. С., Каравайко, Д. В. 2012. Об этнокультурных процессах в Посеймье в скифское время. *Сіверщина в історії України*, 5. Київ, Глухів: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. с. 55-60.

72. Гречко, Д. С., Карнаух, Е. Г. 2011. Некоторые вопросы этнокультурной истории юга Восточной Европы конца скифского периода. *Stratum Plus*. №3. с. 245-261.

73. Гречко, Д. С. 2010. *Населення скіфського часу на Сіверському Дінці*. Київ: ІА НАНУ.

74. Гречко, Д. С. 2013. Грунтовое погребение скифского времени у с. Пекари в Поросье. В: Ворошилов, А. Н. (ред.) Восточноевропейские древности. *Вестник Острогжского историко-художественного музея им. И. Н. Крамского*. Воронеж: ИПЦ «Научная книга». с. 69-81.

75. Гречко, Д. С., Шерстюк, В. В., Щербань, А. Л. 2016. Грунтовий могильник початку середньоскіфського часу в Посуллі. В: Супруненко, О.Б. (ред.) *Старожитності Лівобережного Подніпров'я*. Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. с. 117-124.

76. Гречко, Д. С. 2016. От Архаической Скифии к Классической. В: Скорий, С. А. (ред.) Старожитності раннього залізного віку. *Археологія і давня історія України*, 19 (2). с. 33-60.

77. Григорьев, В. П., Скорый, С. А. 2012. Курганы у с. Гладковщина – памятник эпохи скифской архаики в Левобережной Приднепровской террасовой Лесостепи. *Peregrinationes archaeologicae in Asia et Europa Joanni Chochorowski dedicatae*. Kraków. S. 441-459.

78. Гусаков, М. Г. 1990. Святилище на Благовещенской Горе во Вщиже (к вопросу об астрономической реконструкции). В: *Тезисы историко-археологического семинара "Чернигов и его округа в IX – XIII вв."* Чернигов: ЧОО УООПИК, ЧОАЦ, ЧГПИ. с. 75-78.
79. Гуцал, А. Ф. 2000. Рудковецьке городище і перший похід скіфів у Придністровський лісостеп. В: *Давня і середньовічна історія України: історико-археологічний збірник на пошану Іона Винокура з нагоди 70-річчя*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педуніверситет. с. 69-79.
80. Гуцал, А. Ф. 2005. Житло на Поділлі X – VI ст. до н.е. В: *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки*, 14. Кам'янець-Подільський: Оіюм. с. 36-46.
81. Данильченко, В. П. 1981. Сравнительно-остеологический анализ костного материала городища Марица. В: Пузикова А. И. *Марицкое городище в Посеймье*. – Москва: Наука. с. 108-109.
82. Дараган, М. 2016. О раннескифском колчанном наборе из погребения 1, кургана 4 у с. Гладковщина . В: Балахванцев, А. С., С. В. Кулшанда (ред.) *Кавказ и Степь на рубеже эпохи бронзы и раннего железа*. Материалы международной научной конференции, посвященной памяти Марии Николаевны Погребовой, 25-27 апреля 2016 г. Москва: Институт востоковедения РАН. с. 62-75.
83. Дараган, М. Н. 2011. *Начало раннего железного века в Днепровской Правобережной Лесостепи*. Київ: КНТ.
84. Демченко, М. А. 1947. Реки и озера. В: Соболев, Д. Н., Карякин, Л. И., Чернецкий, И. П. (ред.). *Геологический очерк Сумской области*. Сумы: Издательство «Більшовицька зброя». с. 45-56.
85. Доватур, А. И., Калистов, Д. П., Шишова, И. А. 1982. *Народы нашей страны в "Истории" Геродота*. Москва: Наука.

86. Дубынин, А. Ф. 1970. Городище Кузнечики в Подмосковье. *Советская археология*, 1. с. 152-164.
87. Енукова, О. Н. 2007. *Домостроительство населения междуречья Сейма и Псла в IX – XIII вв.* Курск: Издательство Курского университета.
88. Еременко П. М. 1906. Могильники и городища Глуховского и Суражского уездов. В: Трутовский В. К. (ред.) *Труды Московского Предварительного комитета по устройству четырнадцатого Археологического съезда*, 1. Москва. с. 97-105.
89. Ефимова, С. Г. 2000. Соотношение лесостепных и степных групп населения Европейской Скифии по данным краниологии. В: Гуляев, В. И., Ольховский, В. С. (ред.) *Скифы и Сарматы в VII – III вв. до н.э.: палеоэкология, антропология и археология.* Москва: ИА РАН, с. 40-44.
90. Заставний, Ф. Д. 1994. *Географія України.* Львів: Світ.
91. Засурцев, П. И., Лисицына, Н. К. 1968. Липинское городище. В: Крупнов, Е. И. (ред.) *Славяне и Русь.* К шестидесятилетию академика Бориса Александровича Рыбакова. Москва: Наука. с. 46-54.
92. Зорин, А. В., Стародубцев, Г. Ю. 2012. Анна Ивановна Пузикова: жизнь в археологии. В: *Древности Днепровского Левобережья от каменного века до позднего средневековья (к 80-летию со дня рождения А. И. Пузиковой).* Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья, IV. Курск: МУП «Курская городская типография». с. 3-23.
93. Ильинская, В. А. 1949. *Памятники скифского времени Посулья.* Автореферат дисертації к. і. н. ІА НАНУ.
94. Ильинская, В. А. 1950. По поводу так называемой «зольничной культуры». *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, XXXIV. с. 142-146.
95. Ильинская, В. А. 1954. Керамика скифских погребений Посулья. В: Шелов Д. Б. (ред.) *Вопросы скифо-сарматской археологии (по материалам конференции ИИМК АН СССР 1952 г.).* Москва: АН СССР. с. 168-186.

96. Ильинская, В. А. 1955. О происхождении культур раннежелезного века в лесостепном Левобережье. *Краткие сообщения Института археологии УССР*, 4. с. 106-108.
97. Ильинская, В. А. 1957. О происхождении культур раннежелезного века на левобережье среднего Днепра. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, 70. с. 14-27.
98. Ильинская, В. А. 1957. Памятники скифского времени в бассейне р. Псел. *Советская археология*, XXVII. с. 232-249.
99. Ильинская, В. А. 1962. Скифские навершия из окрестностей Чернигова. *Краткие сообщения Института археологии УССР*, 12. с. 82-84.
100. Ильинская, В. А. 1967. Разведка в Днепровском Левобережье. В: Толочко, П. П. (ред.) *Археологические исследования на Украине, 1*. Киев: Наукова думка. с. 196-200.
101. Ильинская, В. А. 1968. *Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья (курганы Посулья)*. Киев: Наукова думка.
102. Ильинская, В. А. 1969. Некоторые вопросы генезиса юхновской культуры. *Советская археология*, 2. с. 85-103.
103. Ильинская, В. А. 1971. Скифский период в Днепровском Лесостепном Левобережье. Автореферат диссертации д. и. н. ИА АН СССР.
104. Ильинская, В. А., Мозолевский, Б. Н., Тереножкин, А. И. 1980. Курганы VI в. до н. э. у с. Матусов. В: Тереножкин, А. И. (ред.) *Скифия и Кавказ*. Киев: Наукова думка. с. 31-63.
105. Ильинская, В. А., Тереножкин, А. И. 1983. *Скифия VII – IV в. до н. э.* Киев: Наукова думка.
106. Іллінська, В. А. 1953. Городище скіфського часу на р. Сейм. *Археологія*, VIII. с. 109-122.
107. Іллінська, В. А. 1965. Басівське городище. *Археологія*, XVIII. с. 48-76.

108. Кабанов Д.О. 2012с. Структура расселения носителей скифоидных и юхновских культур в Посеймье. В: *Студенческий потенциал в исторической науке: Материалы научной студенческой конференции (13–14 декабря 2011 г.)*. Курск. с. 22–27;
109. Кабанов, Д. О. 2012в. Земледелие населения Посеймья в эпоху раннего железного века. В: *Древности средне-западной России и сопредельных территорий*. Материалы XXVIII международной студенческой археолого-этнографической конференции 24-25 мая 2012 года. Брянск: Курсив. с. 51-54;
110. Кабанов, Д. О. 2012а. Домостроительство населения Посеймья в эпоху раннего железного века. В: *Исторические чтения – 2012*. Материалы конференции аспирантов, магистров, студентов специалитета и бакалавриата исторического факультета КГУ, 25–26 апреля. Курск: Курский государственный университет. с. 25-30.
111. Кабанов, Д. О. 2014в. История изучения памятников раннего железного века в Курском Посеймье. В: *Исторические чтения – 2014: Материалы научной конференции с международным участием 22-24 апреля 2014 г.* Курск: Курский государственный университет. с. 86-91.
112. Кабанов, Д. О. 2014а. Животноводство и охота населения Курского Посеймья в эпоху раннего железного века. В: Бессуднов А. Н. (ред.) *Верхнедонской археологический сборник*, 6. Липецк: ЛГПУ. с. 373-378;
113. Кабанов, Д. О. 2014с. К вопросу о культурной принадлежности городища Кузина Гора. В: Андреев, А. И., Андриянов, А. В., Антипов, Е. А. (ред.) *Ломоносов-2014*. Материалы Международного молодежного научного форума. Москва: МАКС Пресс. [Электронный ресурс] URL: https://lomonosov-msu.ru/archive/Lomonosov_2014/2576/2200_70244_0d0e21.pdf
114. Кабанов, Д. О. 2018. Новые материалы эпохи бронзы и раннего железного века многослойного селища Мухино. *Археология*

восточноевропейской лесостепи: сборник научных статей международной науч.-практ. конференции, посв. 80-летию со дня рождения А.Г. Николаенко.

Белгород: ИД «Белгород» НИУ «БелГУ». с. 54-64

115. Кабанов, Д. О., Балашов, А. А. 2013. Классификация ножей скифского Посеймья. В: *Человек, общество, государство: история и современность*. Материалы молодежного научного форума с международным участием. Курск: Курский государственный университет. с. 7-13;

116. Кабанов, Д., Балашов А. 2014. Традиции металлообработки населения Курского Посеймья. В: *Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи*. Матеріали XII Міжнародної студентської наукової археологічної конференції 11-14 квітня 2014 р. Чернігів: ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка. с. 54-57.

117. Каравайко, Д. В. 2003. Городища юхнівської культури (до характеру планування та житлобудівництва). *Матістеріум*, 11. с. 27-32.

118. Каравайко, Д. В. 2004. До причин появи городищ юхнівської культури. В: *Від Кімерії до Сарматії*. Матеріали Міжнародної наукової конференції «60 років Відділу скіфо-сарматської археології». Київ: КОРВИН ПРЕСС. с. 31-33.

119. Каравайко, Д. В. 2010b. Проблема погребального обряду юхновской культуры. *Stratum plus*, 3. с. 237-259.

120. Каравайко, Д. В. 2010a. Поховання юхнівської культури на Чернігівщині. *Археологія*, 1. с. 68-78.

121. Каравайко, Д. В. 2012. *Памятники юхновской культуры Новгород-Северского Полесья*. Киев: ИА НАНУ.

122. Каравайко, Д. В. 2014. Городища раннього залізного віку в Путивльському Посейм'ї. В: *Наукові записки. Серія: Історичні науки. Актуальні проблеми археології та історії раннього залізного віку*, 21. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка. с. 163-173.

123. Каравайко, Д. В. 2015. Городища раннього залізного віку на Сеймі. В: Скорий С. А. (ред.) Старожитності раннього залізного віку. *Археологія і давня історія України*, 2 (15). Київ: ІА НАНУ. с. 65-76.

124. Каравайко, Д. В. 2016. О слабозаселенных городищах на Сейме. В: *Проблемы истории и археологии Украины*. Материалы X Международной конференции, посвященной 125-летию профессора К. Э. Гриневича, 4-5 ноября 2016 г. Харків: ООО «НТМТ». с. 24.

125. Каравайко, Д. В. 2017. Исследования городищ Путивльского Посемья в 2016 г.: итоги и перспективы. В: Скорий С. А. (ред.) Старожитності раннього залізного віку. *Археологія і давня історія України*, 2 (23). Київ: ІА НАНУ. с. 279-292.

126. Каравайко, Д. В. 2018. О трёх городищах скифского времени Путивльского Посемья. В: Скорий С. А. (ред.) Старожитності раннього залізного віку. *Археологія і давня історія України*, 2 (27). Київ: ІА НАНУ. с. 264-286.

127. Каравайко, Д. В., Горбаненко С. А. 2012. *Господарство носіїв юхнівської культури*. Київ: Наукова думка.

128. Каравайко, Д. В., Плаксина, О. В. 2015. Городища раннього залізного віку Путивльщини. В: Болтрик, Ю. В. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2014*. Київ: ІА НАНУ. с. 216-217.

129. Каравайко, Д. В., Плаксина, О. В. 2016а. Дослідження городищ на території Путивльського та Кролевецького районів у 2012-2014 рр. *Сіверщина в історії України*, 9. Київ, Глухів: Центр пам'яткознавства НАНУ і УТОПІК. с. 58-65.

130. Каравайко, Д., Пеляшенко К. 2018. Лепная посуда памятников скифского времени Путивльского Посемья. *Revista Arheologică, serie nouă*. vol. XIV, nr. 2, 2018, с. 132-147.

131. Кашкин, А. В. 1998. *Археологическая карта России: Курская область*, 1 Москва: ИА РАН.

132. Кашкин, А. В. 2000. Археологическая карта России: Курская область, 2 Москва: Институт археологи РАН.
133. Кашуба, М. Т. 2016. Погребения на поселениях в раннегальштаттской культуре Сахарна Восточного Прикарпатья: норма или исключение? В: Носов, Е. Н. (ред.) Древние некрополи и поселения: постпогребальные ритуалы, символические захоронения и ограбления. *Труды ИИМК РАН*, 46. Санкт-Петербург: ИИМК РАН, Невская книжная типография. с. 96-112.
134. Кирьянова, Н. А. 1981. О материалах по земледелию городища Марица. В: Пузикова А. И. *Марицкое городище в Посеймье*. Москва: Наука. с. 110-111.
135. Клочко, Л. 2008. Костюми племен Скіфії в контексті зв'язків з населенням Європи. В: *Na pograniczu światów. Studia z pradziejów międzymorza bałtycko-pontyjskiego ofiarowane Profesorowi Aleksandrowi Koško w 60 rocznicę urodzin*. Poznań. с. 211-232.
136. Клочко, Л. С. 2011. Бурштин у вбранні населення Скіфії (szlaki i formy recepcji). В: *Nomadyzm a pastoralism w międzyrzeczu Wisły i Dniepru (neolit, eneolit, epoka brązu)*. Poznań. с. 161-173.
137. Ковалева, Л. Г. 1981. Поселение раннего железного века возле с. Волынцево на Сейме. *Древности среднего Поднепровья*. Киев: Наукова думка. с. 30-39.
138. Коваленко, Ю. О. 2007б. Археологічне зібрання у фондах Державного історико-культурного заповіднику у м. Глухів. В: Колпакова, В. М. (ред.) Доля музейних зібрань. *Могілянські читання 2006*. Київ: Фенікс. с. 307-315.
139. Коваленко, Ю. О. 2007а. Археологічні дослідження Софронієвського монастиря та його околиць. В: Колпакова, В. М. (ред.) Доля музейних зібрань. *Могілянські читання 2006*. Київ: Фенікс. с. 222-233.

140. Коваленко, Ю. О. 2007с. Скіфські старожитності на Глухівщині. *Сіверщина в контексті історії України*. Суми. с. 19-23.
141. Ковпаненко, Г. Т. 1957. Поселення періоду пізньої бронзи і раннього заліза поблизу Охтирки. *Археологія*, 11. с. 95-105.
142. Ковпаненко, Г. Т. 1967. *Племена скіфського часу на Ворсклі*. Київ: Наукова думка.
143. Ковпаненко, Г. Т., Бессонова, С. С., Скорый, С. А. 1989. *Памятники скифского времени Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион)*. Киев: Наукова думка.
144. Козак, А. Д. 2006b Предварительные результаты антропологического исследования костного материала из раскопок на Бельском городище и его округе в 2005 году. В: Махортых, С. В., Ролле-Герц, Р., Скорый, С. А., Герц, В. Ю., Белозор, В. П. *Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции у с. Бельск Котелевского района Полтавской области в 2005 г.* Киев: ИА НАНУ. с. 82-91.
145. Козак, А. Д., Шульц, М. 2006а. Людські жертвоприношення на зольниках Більського городища. *Більське городище та його округа*. Київ: Шлях. с. 77-100.
146. Козинцев, А. Г. 2007. Скифы Северного Причерноморья. *Археология, этнография и антропология Евразии*, 4 (32). с. 143-157.
147. Комар, А. В. 2012. Хронология могильника у с. Каменное. В: Сухобокков, О. В. *«Земля незнаема»: население бассейна Среднего Псла в X-XIII вв. по материалам роменско-древнерусского комплекса в с. Каменное*. Київ: Видавництво ТОВ «Аграр Медіа Груп». с. 335-356 с.
148. Кононенко, Н. А. 1982. К вопросу о назначении терочников (по материалам памятников Приморья III – I тысячелетия до н.э.). *Советская археология*, 2. с. 314-218

149. Корнус, А. О. 2010. Геолого-геоморфологічна будова Путивльського району. В: Тупик, С. В. (ред.) *Путивльський краєзнавчий збірник*, 6. Суми: ВТД «Університетська книга». с. 4-9.
150. Коробов, Д. С. 2014. *Система расселения алан Центрального Предкавказья в I тыс. н.э.* Диссертация д. и. н. Институт археологии РАН. – Москва.
151. Коротя, О. В. 2010. Нові дані про городища кургани північно-західного і північно-східного секторів округи та ареалу впливу Більського городища. В: Коротя, О. В., Осадчий, Є. М., Приймак, В. В. *Пам'ятки археології північно-західного і західного секторів округи Більського городища (I тис. до н. е. – I тис. н. е.)*. Полтава: ТОВ «Фірма «Техсервіс». с. 17-27.
152. Корохіна, А. В. 2011. Культурно-стратиграфічна ситуація на поселенні фінальної бронзової доби Ніцаха в Поворсклі. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 11. С. 217-227.
153. Косолапов, А. Ф., Шекун, А. В. 1995. Исследование курганов III – I тыс. до н. э. на северо-западе Черниговщины. В: Моця, О. П. (ред.) *Археологічні старожитності Подесення*. Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 70-річчю від дня народження Г. О. Кузнецова, 22-23 вересня 1995 р. Чернігів: Сіверянська думка. с. 86-89.
154. Краснов, Ю. А. 1971. *Раннее земледелие и животноводство в лесной полосе Восточной Европы*. Москва: Наука.
155. Кренке, Н. А. 2011. *Дьяково городище: Культура населения бассейна Москвы-реки в I тыс. до н. э. – I тыс. н. э.* Москва: ИА РАН.
156. Крютченко, А. А. 2017. Городища-убежища скифского времени Днепро-Донской лесостепи. *Revista Arheologică*, XIII (1-2). с. 181-196.
157. Крютченко, А. А. О городищах убежищах в бассейне Северского Донца. В: *Проблеми історії та археології України*. Матеріали ІХ Міжнародної наукової конференції, 30-31 жовтня 2014 р. Харків: ООО «НТМТ». с. 25-26.

158. Кулатова, І. М. Супруненко, О. Б. 2010. *Кургани скифського часу західної округи Більського городища*. Київ: Центр пам'яткознавства НАН України.
159. Лєпшошкін, О. Д. 2009. Директор Путивльського краєзнавчого музею Дмитро Васильович Шарапов. В: Тупик С. В. (ред.) *Путивльський краєзнавчий збірник*, 5. Суми: ВТД «Університетська книга». с. 29-40.
160. Либеров, П. Д. 1965. Памятники скифского времени на Среднем Дону. *Археология СССР. Свод археологических источников*, Д1-31. Москва: Наука.
161. Липкинг, Ю. А. 1962. Городища эпохи раннего железного века в Курском Посеймье. В: Лесостепные культуры скифского времени. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 113. с. 134-141..
162. Ломтадзе, Г. А., Фиров, К. Б. 2012. Комплекс раннескифского времени из кургана у села Волковцы в Посулье (по материалам из собрания ГИМ). В: Журавлев, Д. В., Фиров, К. Б. (ред.) *Евразия в скифо-сарматское время. Памяти Ирины Ивановны Гущиной. Труды ГИМ*, 191. Москва: ГИМ. с. 155-166.
163. Лошенко, М. И. 2011. *Городища Милоградской культуры на территории Беларуси*. Минск: .
164. Ляпушкин, И. И. 1949б. Из истории Левобережной Украины в эпоху железа. *Советская археология*, XI. с. 385-395.
165. Ляпушкин, И. И. 1949а. Поселения зольничной культуры «скифов-пахарей» в бассейне Сейма. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, XXVII. с. 67-71.
166. Ляпушкин, И. И. 1950. Поселения зольничной культуры («скифов-пахарей») в северной полосе днепровского лесостепного Левобережья (по материалам исследований 1947 г. в бассейне р. Сейма). *Советская археология*, XII. с. 41-65.

167. Ляпушкин, И. И. 1961. Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 104. Москва, Ленинград: Издательство Академии наук СССР.
168. Ляпушкін, І. І. 1952. Дослідження Дніпровської лівобережної експедиції 1947-1948 рр. *Археологічні пам'ятки УРСР*, III. с. 285-306.
169. Малик, Є. І. 2007. Археологія Путивльщини. В: Тупик С. В. (ред.) *Путивльський краєзнавчий збірник*, 3. Суми: ВТД «Університетська книга». с. 20-41.
170. Манылов, Ю. П. 1961. *О находке вещей скифского типа на Липинском городище Курской области.* «Археологический сборник». Москва: МГУ. с. 26-31.
171. Махортых, С. В. 2005. *Киммерийцы Северного Причерноморья.* Київ: Шлях.
172. Медведев, А. П. 1999. *Ранний железный век лесостепного Подонья: археология и этнокультурная история I тысячелетия до н. э.* Москва: Наука.
173. Медведев, А. П. 1998. К вопросу о происхождении среднедонской культуры скифского времени. *Российская археология*, 2. с. 22-39.
174. Медведев, А. П. 2004. *Исследования по археологии и этногеографии Лесостепной Скифии.* Воронеж: Воронежский государственный университет.
175. Мельниковская, О. Н. 1950. Могильник у села Долинское Черниговской области. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, XXXIV. с. 70-74.
176. Мельниковская, О. Н. 1975. Шабалиновское городище. *Краткие сообщения Института археологии АН СССР*, 142. с. 98-104.
177. Мельниковська, О. М., Симонович, Е. О. 1975. Розкопки в с. Комарівці на Посейм'ї. *Археологія*, 15. с. 75-87.

178. Мелюкова, А. И. 1964. Вооружение скифов. *Археология СССР. Свод археологических источников*, Д1-4. Москва: Наука.
179. Мирон, І. В. 1993. Сейм. В: Маринич, М. О. (ред.) *Географічна енциклопедія України*. Т. 3. Київ: Українська радянська енциклопедія ім. М. П. Бажана. с. 171.
180. Михно, В. Б., Федотов В. И. 1983. *Посеймье*. Воронеж: Издательство Воронежского университета.
181. Міхеєв, В. К., Шрамко, Б. А. 2000. *Археологія залізного віку Східної Європи*. Харків: Каравела.
182. Могилов, О. Д. 2008. *Спорядження коня скіфської доби у лісостепу Східної Європи*. Київ, Кам'янець-Подільський (б. в.).
183. Монахов, С. Ю. 2003. *Греческие амфоры в Причерноморье. Типология амфор ведущих центров-экспортеров товаров в керамической таре: Каталог-определитель*. Москва: Издательство «Киммериды»; Саратов: Издательство Саратовского университета.
184. Моргунов, Ю. Ю. 2001. Применение эскарпов в южнорусской фортификации X – XIII вв. *Сумська старовина*, VIII-IX. с. 172-185.
185. Моруженко, А. А. 1983. Историко-культурная общность племен междуречья Днепра и Дона в скифское время. *Советская археология*, 4. с. 25-40.
186. Моруженко, А. А. 1989. *История населения Лесостепного междуречья Днепра и Дона в скифское время*. Диссертация д. и. н. Институт археологии АН УССР.
187. Моруженко, А. О. 1985. Городища лесостепных племен Днепро-Донского междуречья VII – III вв. до н.э. *Советская археология*, 1. с. 159-178.
188. Мурзін, В. Ю. 2013. Про північні межі Геродотової Скіфії. *Археологія*, 2. с. 29-33.

189. Назаренко, Д. П. 1947. Геоморфология. В: Соболев, Д. Н., Карякин, Л. И., Чернецкий, И. П. (ред.). *Геологический очерк Сумской области*. Сумы: Издательство «Більшовицька зброя». с. 194-232.
190. Нейхардт, А. А. 1982. *Скифский рассказ Геродота в отечественной историографии*. Москва: Наука.
191. Никольская, Т. Н. 1958. Щуклинское городище. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, 72. с. 66-78.
192. Никольская, Т. Н. 1969. О поселениях раннего железного века в бассейне Десны и верхней Оки (к вопросу о балто-иранском контакте). *Краткие сообщения Института археологии АН СССР*, 119. с. 14-23.
193. Обломский, А.М., Разуваев, Ю.Д. 2013. Грунтовые погребения скифского времени у с. Ксизово на Верхнем Дону. *Краткие сообщения Института археологии РАН*, 231. с. 183-195.
194. Пеляшенко, К. Ю. 2014. *Линий посуд скіфського часу Дніпро-Донецького лісостепу*. Дисертація к. і. н. Інститут археології НАН України.
195. Пеляшенко, К. Ю. 2017. Цідилки (друшляки) з лісостепових пам'яток скіфського часу: питання інтерпретації. В: Гречко, Д. С., Корохіна, А. В. (ред.) *Інтерпретація археологічних джерел: здобутки та виклики*. Матеріали наукової конференції молодих вчених, 16-17 листопада 2017 р. Київ: Стародавній світ. с. 60-63.
196. Петренко, В. Г. 1967. Правобереж'є Среднього Придніпров'я в V–III вв. до н. е. *Археология СССР. Свод археологических источников*, Д1-4. Москва: Наука.
197. Петренко, В. Г. 1978. Украшения Скифии VII – III вв. до н.э. *Археология СССР. Свод археологических источников*, Д4-5. Москва: Наука.
198. Плаксина, О. В., Каравайко, Д. В. 2013. Дослідження городищ раннього залізного віку на Сумщині. В: Болтрик Ю. В. (ред.) *Археологічні дослідження в Україні 2012 р.* Київ: ІА НАНУ. с. 323-324.

199. Погребова, Н. Н. 1954. Состояние проблем скифо-сарматской археологии в конференции ИИМК АН СССР в 1952 году. В: Шелов, Д. Б. (ред.) *Вопросы скифо-сарматской археологии: (по материалам конференции ИИМК АН СССР 1952 г.)*. Москва: АН СССР. с. 3-38.
200. Приймак В. В. 1996. Окремі аспекти історії Північного Сходу Дніпровського лівобережжя I тис. до н.е. – початок II тис. н.е. В: Супруненко О. Б. (ред.) *Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи*. Полтава: ЦОДПА, видавничий центр «Археологія». с. 164-169.
201. Приймак, В. В. 2016b. К вопросу о северных пределах Геродотовой Скифии. В: Супруненко, О. Б. (ред.) *Феномен Більського городища-2016*. Київ, Полтава: ЦП НАНУ і УТОПК. с. 35-45.
202. Приймак, В. В. 2016a. Из истории полевых исследований памятников у с. Волынцево (к 50-летию открытия). В: *Русский сборник*, 8, Т. 2. Брянск: Брянский государственный университет имени академика И. Г. Петровского. с. 47-52.
203. Пряхин, А. Д., Разуваев, Ю. Д. 1993. Погребения на Семилукском городище позднескифского времени (раскопки 1987–1990 гг.). В: Челябинов, В. П. (ред.) *Древние памятники Окского бассейна*. Рязань: НПЦ по охране и использованию памятников истории и культуры Рязанской области. с. 13-30.
204. Пудовкіна, А. С. 2010. Глухівський музей в археологічних дослідженнях 1920-х рр. В: Слесарев С. А. (ред.) *Сіверщина в історії України*, 3. Київ, Глухів: ЦП НАНУ і УТОПК. с. 330-332.
205. Пузикова, А. И. 1969. Поселения Среднего Дона. В: Смирнов, А. П. (ред.) *Население Среднего Дона в скифское время. Материалы и исследования по археологии СССР*, 151. с. 41-81.
206. Пузикова, А. И. 1978. Городище Маріца – памятник лесостепных культур скифского времени в Посеймье (по итогам работ 1973 – 1974 гг.). *Советская археология*, 3. с. 183-197.

207. Пузикова, А. И. 1978. Городище у дер. Нартово под Курском. В: Козенкова, В. И., Краснов, Ю. А., Розенфельдт, И. Г. (ред.) *Вопросы древней и средневековой археологии Восточной Европы*. Москва: Наука. с. 49-56.
208. Пузикова, А. И. 1981. *Марицкое городище в Посеймье*. Москва: Наука.
209. Пузикова, А. И. 1982. Раскопки городища Переверзево I в 1979 г. *Краткие сообщения Института археологии АН СССР*, 170. с. 96-102.
210. Пузикова, А. И. 1984. Акинак из с. Ключ Курской обл. В: Мелюкова, А. И., Мошкова, М. Г., Петренко, В. Г. (ред.) *Древности Евразии в скифо-сарматское время*. Москва: Наука. с. 210-213.
211. Пузикова, А. И. 1996. Городища скифского времени Среднего Подонья и Курского Посеймья. В: Супруненко О. Б. (ред.) *Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи*. Полтава: ЦОДПА, видавничий центр «Археологія». с. 199-210.
212. Пузикова, А. И. 1997. Памятники скифского времени бассейна р. Тускарь (Посеймье). Москва: РАН.
213. Пузикова, А. И. 2012. Многослойное поселение Переверзево II в Посеймье. В: *Древности Днепровского Левобережья от каменного века до позднего средневековья (к 80-летию со дня рождения А. И. Пузиковой)*. *Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья*, IV. Курск: МУП «Курская городская типография». с. 23-73.
214. Разуваев, Ю. Д. 2002. Городище скифского времени у с. Губарево на Верхнем Дону. В: Синюк А. Т. (ред.) *Археологические памятники Восточной Европы*, 9. Воронеж: ВГПУ. С. 138-145.
215. Разуваев, Ю. Д. 2008. Фортификационные сооружения городецких поселений лесостепного Подонья. В: Ставицкий, В. В. (ред.). *Археология восточноевропейской лесостепи*, 2. Т. 2. Пенза: «Копи-Ризо» ИП Поповой М. Г. с. 71-79.

216. Разуваев, Ю. Д. 2012. Грунтовые погребения скифского времени у с. Кулаковка на Среднем Дону. В: Разуваев, Ю. Д. (ред.). Восточноевропейские древности. *Вестник Острогожского историко-художественного музея им. И. Н. Крамского*, 2. Воронеж: ИПЦ «Научная книга». с. 165-169.
217. Разуваев, Ю. Д. 2013. Погребальная практика оседлого населения лесостепного Подонья в скифскую эпоху: историографический аспект проблемы. В: Федюнин, И. В. (ред.) *Археологические памятники Восточной Европы*, 15. Воронеж: ИПЦ «Научная книга». с. 239-244.
218. Разуваев, Ю. Д. 2014б. Грунтовые могильники скифского времени в днепро-донской лесостепи: историографический обзор исследований. В: *Научные ведомости Белгородского государственного университета*. Серия: История. Политология. Экономика. Информатика, 21 (192). Вып. 32. Белгород: Издательство БелГУ. с. 81-85.
219. Разуваев, Ю. Д. 2014а. О захоронениях и останках людей на поселениях Лесостепной Скифии. В: Деревянко, А.П., Макаров, Н.А., Ситдииков, А. Г. (ред.). *Труды IV Всероссийского археологического съезда в Казани*. Т. II. Казань: Отечество. с. 159-162.
220. Разуваев, Ю. Д. 2017. Античный керамический импорт на поселениях скифского времени в донской лесостепи: картографическое исследование. *Вестник Волгоградского государственного университета*. Серия 4. История. Регионоведение. Международные отношения. Т. 22. № 2. с.15-24. DOI: 10.15688/jvolsu4.2017.2.2
221. Разуваев, Ю.Д. 2014с. О грунтовых могильниках скифского времени в донской лесостепи. В: *Вестник Воронежского государственного университета*. Серия: История. Политология. Социология, 2. Воронеж: ВГУ. с. 103-111.
222. Раунер, Ю. Л., Золотокрылин, А. Н., Попова, В. В. 1983. Колебания влажности климата на европейской части СССР за 4000 лет.

Известия Академии наук СССР. Серия географическая, 1. Москва: АН СССР. с. 50-59.

223. Ремизов, Н. А. 1947. Почвы. В: Соколов, Д. Н., Карякин, Л. И., Чернецкий, И. П. (ред.). *Геологический очерк Сумской области*. Сумы: Издательство «Більшовицька зброя». с. 158-176.

224. Ріман, О. М. 1985. Провпливи природних умов на топографія поселень скифського часу в басейні Сіверського Дінця. *Археологія*, 50. с. 1-9.

225. Розенфельдт, Р. Л. 1970. К вопросу об оборонительных сооружениях Троицкого городища. В: Древнее поселение в Подмосковье. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 156. Москва: Наука. с. 136-144.

226. Ромашко, В. А. 1995. *Поздний бронзовый век в пограничье лесостепи и степи Левобережной Украины (XII – X вв. до н. э.)*. Дніпропетровськ: ДДУ.

227. Рудинський М. 1930. Мар'янівська стація. *Антропологія*. Річник кабінету антропології ім. Ф. Вовка 1929. Т. III. Київ: Видавництво АН УРСР. с. 179-190.

228. Рыбаков Б. А. (ред.) 1989. Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. *Археология СССР*. Том 11(20). Москва: Наука.

229. Рыбаков, Б. А. 1951. Раскопки во Вщиже в 1948–1949 гг. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, 38. с. 34-41.

230. Савченко, Е. И. 2004. Вооружение и предметы снаряжения населения скифского времени на Среднем Дону. В: Гуляев, В. И. (ред.) *Археология Среднего Дона в скифскую эпоху*. Труды Донской (Потуданской) археологической экспедиции ИА РАН 2001-2003. Москва: ИА РАН. с. 151-277.

231. Самоквасов Д. Я. 1878. Историческое значение городищ. *Труды III археологического съезда в Киеве, в 1874*. Т. 1. Киев: Типография Императорского университета св. Владимира. с. 229.

232. Самоквасов, Д. Я. 1873. *Древние города России*. Санкт-Петербург: Типография К. Замысловского.
233. Самоквасов, Д. Я. 1908. *Северянская земля и Северяне по городищам и могилам*. Москва: Синодальная Типография.
234. Ситий, Ю. 2009. Розташування курганів епохи бронзи та раннього залізного віку на території Чернігівщини. В: Линюк Л. П. (ред.) *Скарбниця української культури*, 11. Чернігів: Видавництво Чернігівського ЦНТЕІ. с. 175-182.
235. Ситий, Ю. М. 2010. Археологічні карти Нижнього Посейм'я. В: Тупик С. В. (ред.) *Путивльський краєзнавчий збірник*, 6. Суми: ВТД «Університетська книга». с. 15-25.
236. Скіфсько-сарматська та антична археологія. 1971. В: Бібіков С. М. (ред.) *Археологія Української РСР*. Т. 2. Київ: Наукова думка
237. Скорый, С. А. 1991. О погребальных памятниках автохтонного населения Днепровского Лесостепного Правобережья в скифское время. *Этнокультурные и этносоциальные процессы в конце I тыс. до н.э. – первой половине I тыс. н.э. на юго-западе СССР и в сопредельных регионах*. Тезисы выступлений на III-ей сессии школы семинара. Кишинев. с. 94-97.
238. Скорый, С. А. 1999. *Киммерийцы в украинской лесостепи*. Киев, Полтава: ВЦ «Археологія».
239. Скорый, С. А., Бессонова, С. С. 1996. Жилищно-хозяйственный комплекс Мотронинского городища. В: Супруненко О. Б. (ред.) *Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи*. Полтава: ЦОДПА, видавничий центр «Археологія». с. 222-232.
240. Скржинская, М. В. 1991. *Древнегреческий фольклор и литература о Северном Причерноморье*. Киев: Наукова думка;
241. Смирнов, К. А. 1992. Жилище на городище у д. Лесничино на р. Вазузе. *Советская археология*, 1. с. 48-56.

242. Соловьев, А. И., Тимохина, Т. Г. 1971. Геоморфология В: Сидоренко А. В. (ред.) *Геология СССР*. Т. VI. Ч. 1. Москва: Недра. с. 259-285.
243. Сорокіна, Л. Ю., Дорошкевич, С. П. Кушнір, А. С. 2014. Давні та сучасні ландшафти Більського городища як середовище існування людини. *Український географічний журнал*, 3. с. 25-33.
244. Спиридонова, Е. А. 1991. *Эволюция растительного покрова бассейна Дона в верхнем плейстоцене-голоцене*. Москва: Наука.
245. Спицын, А. А. 1918. Курганы скифов-пахарей. В: *Известия Императорской археологической комиссии*, 65. Петроград: Девятая Государственная типография, Моховая, 40. с. 87-143.
246. Стародубцев Г. Ю. 1997. Янтарь: древние пути проникновения в Курское Посеймье. *Проблемы истории и археологии Украины*. К 140-летию со дня рождения академика Дмитрия Ивановича Багалея. Тезисы докладов научной конференции 16-18 апреля 1997 года. Харьков: Бизнес Информ. с. 83.
247. Стародубцев, Г. Ю. 2009. Исследование археологических памятников Курского Посеймья во второй половине 1940-1950-х годов. В: Тупик С. В. (ред.) *Путивльський краєзнавчий збірник*, 5. Суми: ВТД «Університетська книга». с. 29-40.
248. Стародубцев, Г. Ю. 2010. Исследование памятников археологический на территории Курской и Белгородской областей в конце 1950-1960-х гг. В: Тупик С. В. (ред.) *Путивльський краєзнавчий збірник*, 6. Суми: ВТД «Університетська книга». с. 43-55.
249. Стародубцев, Г. Ю. 2013. Исследование археологических памятников на территории Курской области в первой половине 1970-х годов. В: Тупик С. В. (ред.) *Путивльський краєзнавчий збірник*, 7. Суми: ВТД «Університетська книга». с. 32-41.
250. Стрижак, О. С. 1988. *Етніонімія Геородотової Скіфії*. Київ: Наукова думка.

251. Супруненко, О. Б. 2016. Ґрунтові некрополі лісостепового населення скіфської доби у Дніпровському Лівобережжі. В: Скорий, С. А. (ред.) Старожитності раннього залізного віку. *Археологія і давня історія України*, 2 (19). Харків: ТОВ «Майдан». с. 257-269.
252. Сухобоков, О. В. 1975. Охоронні розкопки роменського городища біля с. Червоний Ранок Сумської обл. *Археологія*, 15. с. 112-114.
253. Телегин, Д. Я. 1955. Исследование неолитических памятников в окрестностях г. Путивля на р. Сейме. *Краткие сообщения Института археологии УССР*, 4. с. 145-146.
254. Тереножкин, А. И. 1971. Скифская культура. В: Либеров, П. Д., Гуляев, В. И. (ред.) Проблемы скифской археологии. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 177. Москва: Наука. с. 15-23.
255. Тереножкин, А. И. 1976. *Киммерийцы*. Киев: Наукова думка.
256. Томашевський, А. П. 1993. Населення Східної Волині V – XIII ст. (система заселення, екологія, господарство). Дисертація к. і. н: Інститут археології НАН України.
257. Фабриціус, І. 1951. До питання про топографізацію племен Скіфії. *Археологія*, 5. с. 50-80.
258. Фіалко, О., Болтрик Ю. 2003. *Напад скіфів на Трахтемирівське городище*. Київ: ІА НАНУ.
259. Цалкин, В. И. 1966. Древнее животноводство племен Восточной Европы и Средней Азии. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 135. Москва: Наука.
260. Цембалюк, С. И., Берлина, С. В. 2014. Комплекс раннего железного века городища Лихачевское в Приишимье. В: *Вестник археологии, антропологии и этнографии*, 3 (26). Тюмень: Институт проблем освоения Севера СО РАН. с. 55-65.
261. Чернай, И. Л. 1981. Глиняные грузики городища Марица. В: Пузикова, А. И. *Марицкое городище в Посеймье*. Москва: Наука. с. 111-120.

262. Чубур, А. А. 1996. Памятники археологии погибшие при строительстве Курской АЭС. *Российская археология*, 3. с. 167-170.
263. Чубур, А. А. 2000. *Курский край. Эпоха раннего металла. Т. 2.* Курск: Курский государственный педагогический университет.
264. Чубур, А. А. 2001. Микрорегионы Чечевизня, Дроняево и Колпаково (<http://old-kursk.ru/events/sh080118.html>)
265. Шевченко, А. А. 2010. *Городища скифского времени на территории Среднего Дона: как исторический источник.* Диссертация к. и. н. Институт археологии РАН.
266. Шекун, А. В. 1989. Курганы посульской группы на территории Черниговщины. В: Терентьев В. С. (ред.) *Проблемы археологии Сумщины.* Теисы докладов областной научно-практической конференции, апрель 1989 г. Сумы. с. 46-47.
267. Шинаков Е. А. 2002. Комплекс памятников у с. Случевск: к вопросу о пунктах-погостах. В: Шинаков Е. А. (ред.) *Русский сборник.* Брянск: Брянский государственный университет имени академика И. Г. Петровского. с. 61-94.
268. Шинаков, Е. А. 1995. *От пращи до скрамасакса: на пути к державе Рюриковичей.* Брянск: Издательство Брянского государственного педагогического университета.
269. Шипчинский, А. В. 1947. Климат. В: Соболев, Д. Н., Карякин, Л. И., Чернецкий, И. П. (ред.). *Геологический очерк Сумской области.* Сумы: Издательство «Більшовицька зброя». с. 20-44.
270. Шмаглій, М. М., Відейко, М. Ю. 1993. Трипільські протоміста. *Археологія*, 3. с. 52-63.
271. Шмидт, Е. А. 1992. *Племена верховьев Днепра до образования Древнерусского государства. Днепро-двинские племена (VIII в. до н.э. – III в. н. э.).* Москва: Прометей.

272. Шнитников, А. В. 1973. Многовековой ритм развития ландшафтной оболочки. В: Зубаков В. А. (ред.) *Хронология плейстоцена и климатическая стратиграфия*. Ленинград: Географическое общество СССР. с. 7-38.
273. Шпилев, А. Г. 2008. Об эволюции южносеверянского головного убора с очельем и венчиком (конец X – XI в.). В: Шинаков Е. А. (ред.) *Русский сборник*, 9. Брянск: Брянский государственный университет имени академика И. Г. Петровского. с. 43-59.
274. Шпилев, А. Г. 2009. О датировке погребений Моисеевского грунтового могильника. В: Тупик С. В. (ред.) *Путивльський краєзнавчий збірник*, 5. Суми: ВТД «Університетська книга». с. 41-46.
275. Шпилев, А. Г. 2009. О многовариантности использования височных колец в древнерусское время (по материалам Курской области). В: Шинаков Е. А. (ред.) *Русский сборник*, 12. Брянск: Брянский государственный университет имени академика И. Г. Петровского. с. 67-72.
276. Шрамко, Б. А. 1972. Походження племен раннього залізного віку на території Лісостепоного Лівобережжя України. В: *Питання історії народів СРСР*, 14. Харків: ХГУ. с. 153-163.
277. Шрамко, Б. А. 1983. Архаическая керамика Восточного укрепления Бельского городища и проблема происхождения его обитателей. В: Вопросы происхождения и хронологии скифской культуры. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 23. Ленинград: Искусство. с. 73-79.
278. Шрамко, Б. А. 1987. *Бельское городище скифской эпохи (город Гелон)*. Киев: Наукова думка.
279. Шрамко, Б. А. 1998. Люботинское городище. В: *Люботинское городище*. Харьков: Регион-Информ. с. 9-131.
280. Шрамко, Б. А. 2000. Некоторые вопросы развития строительства в Лесостепной Скифии. В: *Археология и древняя архитектура Левобережной*

Украины и смежных территорий. Тезисы докладов научно-практической конференции. Донецк: Східний видавничий дім. с. 28-30.

281. Шрамко, Б. А. 2003. К вопросу о так называемых полуземляночных жилищах. В: Баран В. Д. (ред.) *Старожитності I тисячоліття нашої ери на території України*. Київ: ІА НАНУ. с. 190-195.

282. Шрамко, Б. А. 2009. Железные наконечники стрел Скифии. В: Бессонова С. С. (ред.) *Эпоха раннего железа*. Киев, Полтава: ІА НАНУ. с. 383-393.

283. Шрамко, И. Б. 2005. Новые данные о наземных жилищах у населения Днепровской Лесостепи в скифскую эпоху. *Древности 2005*. Харьков: ХИАО, НМЦ «МД». с. 24-34.

284. Шрамко, И. Б., Буйнов, Ю. В. 2012. Переход от бронзы к железу в Днепро-Донецкой лесостепи. В: Вишняцкий Л. (ред.) *Российский археологический ежегодник, 2*. Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета. с. 309-332.

285. Шрамко, І. Б. 2006. Ранній період в історії геродотівського Гелону (за матеріалами розкопок зольника № 5). В: *Більське городище та його округа (до 100-річчя початку польових досліджень)*. Київ: Шлях. с. 33-56.

286. Щавелев, С. П. 1995. Деснинская экспедиция М. П. Воеводского и ее вклад в изучение Курского края. В: *Деснинские древности*. Сборник материалов межгосударственной научной конференции, посвященной памяти Ф. М. Заверняева. Брянск: (б. в.). с. 12-15.

287. Щеглова, О. А. 2009. Волны распространения вещей из Подунавья на северо-восток вв. как отражение миграций или культурных влияний. В: *Труды Государственного Эрмитажа*. Т. 49. с. 39-65.

288. Щербань, А. 2007. *Прядіння і ткацтво у населення Лівобережного лісостепу України VII – III ст. до н. е. (за глиняними виробами)*. К.: Видавництво «Молодь».

289. Юренко, С. П. 2010. Життєвий та науковий подвиг (до століття від дня народження Дмитра Тарасовича Березовця). В: Тупик С. В. (ред.) *Путивльський краєзнавчий збірник*, 6. Суми: ВТД «Університетська книга». с. 30-42.
290. Alusik T. 2012. Aegean elements and influence in Central European Bronze Age defensive architecture: fact or fiction? Local or imported? *Enclosed space – open society. Contact and exchange in the context of Bronze Age fortified settlements in Central Europe*. Poznań – 2012. – P. 11-25.
291. Brassel K. 2010. A procedure to generate Thiessen polygons. *Geographical Analysis*, 11(3), p. 289-303.
292. Buhay O. M., Drozdenko A. A., Zakharets M. I., Ignat'ev I. G., Kramchenkov A. B., Miroshnichenko V. I., Ponomarev A. G., Storizhko V. E. 2005. Current Status of the IAP NASU Accelerator-Based Analytical Facility. *Physics Procedia*, 66, p. 166-176.
293. Campbell J.L., Hopman T.L., Maxwell J.A., Nejedly Z. 2000. The Guelph PIXE software package III: Alternative proton database. *Nucl. Instr. and Meth*, 170, p. 193-204.
294. Carlson, David L. 2017. *Quantitative Methods in Archaeology Using R (Cambridge Manuals in Archaeology)*. Cambridge University Press.
295. Certificate of Analysis ISE 886 (http://www.wepal.nl/website/download_files/consensus/ISE/ISE886.pdf).
296. Certificate of Analysis ISE 952 (http://www.wepal.nl/website/download_files/consensus/ISE/ISE952.pdf).
297. Chochorowski J. 1993. *Ekspansja kimmeryjska na tereny Europy środkowej*. Krakow: Uniwersytet Jagielloński.
298. Chochorowski J. 2014. Scytowie a Europa Środkowa – historyczna interpretacja archeologicznej rzeczywistości. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, XXXV, s. 9-58.

299. Chudziakowa J. 1975. Ślady kanibalizmu odkryte na grodzisku kultury łużyckiej w Gzinie, pow. Chełmno. *Wiadomości Archeologiczne*, 40/1, s. 290-297.
300. Dąbrowski J. 2001. Osady ludności kultury łużyckiej jako obiekty kultowe. *Przegląd Archeologiczny*, 49, s. 42.
301. Daragan M. 2017. On Manifestations of the Cult of Human Skulls in the Knýshovskoe Settlement Dating from the Scythian Period. *Ancient civilizations from Scythia to Siberia*, 23, p. 251-328.
302. Delekta J. 1937. Badania na grodzisku „łużyckim” z wczesnej epoki żelaznej w Kamieńcu nad Wisłą w pow. Toruńskim. *Z Otchłani Wieków*, 12/1–2, s. 123–125.
303. Dušek M. 1984. *Smolenice-Molpír: Befestigter Fürstensitz der Hallstattzeit*. T. I. Nitra: Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied.
304. Dušek M. 1995. *Smolenice-Molpír: Befestigter Fürstensitz der Hallstattzeit*. T. II. Nitra: Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied.
305. Ferrio J. P. 2011. *Global Change and the Origins of Agriculture*. Crop Stress Management & Global Climate Change: CABI climate change series, 2 Wallingford: CABI Publishing.
306. Gackowski J. 2011. Niespalone szczątki ludzkie z osiedli „chełmińskiej” grupy kultury łużyckiej i w jej sąsiedztwie: przegląd odkryć i dotychczasowe interpretacje. *Archeologia epok brązu i żelaza. Studia i materiały*, 2. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
307. Gawlik A. 2004. *Oddziaływania scytyjskie na zachodnich i północno-zachodnich obrzeżach Wielkiej Scytii*. Maszynopis rozprawy doktorskiej. Uniwersytet Jagielloński.
308. Gediga B. 1976. Zagadnienie religii. *Prahistoria Ziem Polskich. Od środkowej epoki brązu do środkowego okresu lateńskiego*, 4, s. 320-341.
309. Graudonis J. 1989. *Nocietinātās apmetnes Daugavas lejtecē*. Rīga: Zinātne.
310. Green M. 2011. *The gods of the Celts*. New York: The History Press.

311. Gribbin J. 1978. *Climatic Change*. Cambridge University Press.
312. Hensel W. 1960. Podstawy dziejowe rozwoju kultury wczesnopolskiej / W. Hensel. *Kwartalnik Historyczny*, LXVII, s. 893-919.
313. Hensel W. 1973. *Polska starożytna*. Wrocław: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich.
314. Jaeger M. 2016. *Bronze Age Fortified Settlements in Central Europe*. Poznań: Wydawnictwo Nauka i Innowacje.
315. Kashuba M. 2012. The hallstatt house-building techniques of the Carpathian-Danube region and the emergence of circular pit-houses in the Early Scythian period in North-West Pontic. *Peregrinationes archaeologicae in Asia et Europa. Joanni Chochorowski dedicatae*. Kraków: Profil-Archeo, p. 573-582.
316. Király Á. 2013. Early Iron Age 'Mass Graves' in the Middle Tisza Region: Investigation and Interpretation. *Bestattungen in der Urgeschichte: Norm, Ritual, Strafe ...?*. Bonn: Römisch-Germanische Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, p. 307-326.
317. Klochko V. I. 1998. The chronology of the Subotiv settlement. *Radiocarbon*, 40, p. 667-673.
318. Kłosińska E. M. 2008. O możliwościach wydzielenia reliktyw nagłej śmierci i epidemii na przykładzie pochówków z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza. In: Dzieduszycki W., Wrzesirski J. (red.). *Epidemie, klęski, wojny*. Poznań: Stowarzyszenie Naukowe Archeologów w Polsce, s. 67-78.
319. Knüsel Ch. A comparison of human and animal deposition at Velim-Skalka through an integrated approach. In: Harding A., Šumberová R., Knüsel Ch., Outram A. (eds.). *Velim. Violence and death in Bronze Age Bohemia. The results of fieldwork 1992-95, with a consideration of peri-mortem trauma and deposition in the Bronze Age*. Prague: Archeologická ústav Akademie věd České republiky, p. 97-136.
320. Kołodziejcki A. 1970. Najeźdźcy zjawili się jesienią. *Z otchłani wieków*, 36/1, s. 5-10.

321. Makowiecka M. 2005. Stan badań nad użytkowaniem zwierząt w okresie rozwoju post-łużyckich ugrupowań “pomorsko-kloszowych”. In: Fudziński M., Paner H. (red.). *Aktualne problemy kultury pomorskiej*. Gdańsk: Muzeum Archeologiczne w Gdańsku, s. 349-360.
322. Malinowski A. 1964. Szczątki czaszek ludzkich z grodziska i osady otwartej ludności kultury łużyckiej w Słupcy. *Fontes Archeologici Posnanienses*, 15, s. 155-156.
323. Malinowski T. 1961. Czy ludność kultury łużyckiej uprawiała ludożerstwo. *Z otchłani wieków*, XXVII, s. 189-193.
324. Malinowski T. 1964. Dalsze badania osadnictwa kultury łużyckiej wczesnej epoki żelaza Słupcu. *Fontes Archeologici Posnanienses*, 15, s. 121-154.
325. Malinowski T. 1961. Obrządek pogrzebowy ludności kultury łużyckiej w Polsce. *Przegląd Archeologiczny*, XIV, s. 5-135.
326. Malinowski T. The problem of Cannibalism among Tribes of the Lusatian Culture in Poland. *Archeologia Polona*, X, s. 146-153.
327. Michalski J. 1975. Osada otwarta kultury łużyckiej w Ołtarzach – Gołaczach, Woj. Łomża, sT.-1. *Rocznik Muzeum Mazowieckiego w Płocku*, 7, s. 53-91.
328. Muzolf B. 2000. Kompleks osadniczy z okresów halsztackiego i lateńskiego. Grygiel, R. (red.). *Badania archeologiczne na terenie odkrywki “Szczerców” Kopalni Węgla Brunatnego “Bełchatów” S. A. T. 1*. Łódź: Fundacja Badań Archeologicznych Imienia Profesora Konrada Jażdżewskiego, s. 121-384.
329. Noble A. G. 2007. *Traditional buildings. A global survey of structural forms and cultural functions*. London: I.B. Tauris.
330. Pásztor E. 2015. Neolithic Longhouses and Bronze Age Houses in Central Europe. In: Rugles C. (eds.) *Handbook of Archaeoastronomy and Ethnoastronomy*. New York: Springer Science+Business Media, p. 1307-1316.

331. Pearson M. P. 1994. Ordering the World: perceptions of architecture, space and time. In: Pearson M. P., Richards C. (eds). *Architecture and order*. London, New York: Routledge, p. 1–38.

332. Pearson M. P. 2000. *Archaeology of death and burial*. Texas: Texas A&M University press.

333. Prybyła M. S. 2012. Interregional contacts or local adaptation? Studies on the defensive settlement from the Bronze and Early Iron Age in Maszkowice (Western Carpathians). In: Jaeger. M., Chebreszuk J., Fischl K. (eds.). *Enclosed space – open society. Contact and exchange in the context of Bronze Age fortified settlements in Central Europe*. Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe, p. 225

334. Pytlik K. 2017. Najstarsze tabu świata? Kanibalizm w pradziejach ziem polskich na wybranych przykładach. In: Kuklińska B., Gudowska M., Gudowski A. *Ciało i duch w obliczu śmierci*. Lublin: ARTmagedon.

335. Pytlik K. 2017. Relikty przemocy i ślady innych gwałtownych wydarzeń w obrębie grodów ludności kultury łużyckiej w epoce brązu i we wczesnej epoce żelaza. In: Łukomiak K. (red.). *Rujnujące działania polityczne w Europie. Od antyku do współczesności*. Łódź: ArchaeGraph, s. 7-46.

336. Rapp G., Hill. C. L. 2006. *Geoarchaeology: The Earth-science Approach to Archaeological Interpretation*. New Haven: Yale University Press.

337. Rizzutto, M., Tabacniks M. 2016. Particle Induced X-ray Emission (PIXE) and Its Applications for Ceramic Analysis. In: Hunt A. (ed.). *The Oxford Handbook of Archaeological Ceramic Analysis*. Oxford : Oxford University Press.

338. Sulimirski T. 1985. The Scyths. I. Gershevitch (ed.). *The Cambridge History of Iran*. Vol. 2. The Median and Achaemenian Periods. Cambridge: Cambridge University Press, p. 149-199.

339. Sulimirski T., T. Taylor. 1991. The Scythians. Boardman J., Edwards I. E. S., Sollberger E., Hammond N.G. L. (eds.). *Cambridge Ancient History*. 2-nd. Ed. Vol. III. Part II. The Assyrian and Babylonian Empires and other States of the

Near East, from the Eighth to the Sixth Centuries B.C. Cambridge: Cambridge University Press, p. 547-590.

340. Internet Sacred Text Archive (ISTA). 2019. *The History of Herodotus, parallel English/Greek, tr. G. C. Macaulay* [online]. Режим доступу: http://www.sacred-texts.com/cla/hh/#section_003 [Дата звернення 27 травня 2019].

341. Boardman J., Edwards I. E. S., Sollberger E., Hammond N.G. L. (eds.). 1982. *The Prehistory of the Balkans, the Middle East and the Aegean World, Tenth to Eighth Centuries BC*. 2nd. Ed.: Vol. 3, Part 1. The Cambridge Ancient History. Cambridge: Cambridge University Press.

342. Topping P. 1996. Structure and ritual in the Neolithic house: some example from Britain and Ireland. In: Darvill T., Thomas J. (eds.). *Neolithic houses in Northwest Europe and beyond*. Oxford: Oxbow Books, p. 157–170.

343. Turner C. G. 1992. The First Claim for Cannibalism in the Southwest: Walter Hough's 1901 Discovery at Canyon Butte Ruin 3, Northeastern Arizona. *American Antiquity*, 4, s. 661.

344. Turner C. G., Turner J. A. 1999. *Man Corn: Cannibalism and Violence in the Prehistoric American Southwest*. Salt Lake City: University of Utah Press.

345. Turner C. G., Turner J. A. 1992. The First Claim for Cannibalism in the Southwest: Walter Hough's 1901 Discovery at Canyon Butte Ruin 3, Northeastern Arizona. *American Antiquity*, 57 (4), p. 661-682.

346. Wheatley D. Gillings M. 2002. *Spatial technology and archaeology: the archeological applications of GIS*. London: CRC Press.

347. Wokroj F. 1949. Szczątki ludzkie sprzed ok. 2500 lat znalezione w Biskupinie w 1948 roku. *Przegląd Antropologiczny*, 16, s. 150-161.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

AA – American Antiquity

RA – Revista archeologica

SP – Stratum Plus

WA – Wiadomości Archeologiczne

ZOW – Z odchłani wieków

АДУ – Археологія і давня історія України

АДУ – Археологічні дослідження в Україні

АКР – Археологическая карта России

АО – Археологические открытия

АП – Археологічні пам'ятки

АСГЭ – Археологический сборник Государственного Эрмитажа

ВАС – Верхнедонской археологический сборник

ВССА – Вопросы скифо-сарматской археологии

ГИМ – Государственный исторический музей (Москва).

ГОСО – Геологический очерк Сумской области

ЗОАО – Записки Одесского археологического общества

ИАК – Императорская археологическая комиссия

ИИМК – Институт истории материальной культуры

КОКМ – Курский областной краеведческий музей

КСИА – Краткие сообщения института археологи

КСИА АН УССР – Краткие сообщения института археологи Академии наук УССР

КСИИМК – Краткие сообщения Института истории и материальной культуры

МДАСУ – Матеріали та дослідження з археології Східної України

МИА – Материалы и исследования по археологии

МИАДЛ – Материалы и исследования по археологии днепровского левобережья

НА – Науковий архів

ПАЗ – Полтавський археологічний збірник

ПКЗ – Путивльський краєзнавчий збірник

РА – Российская археология

РС – Русский Сборник

СА – Советская археология

САИ – Свод археологических источников

СОКМ – Сумський обласний краєзнавчий музей

СС – Сумська старовина

ДОДАТКИ

Додаток А. Матеріальна культура пам'яток

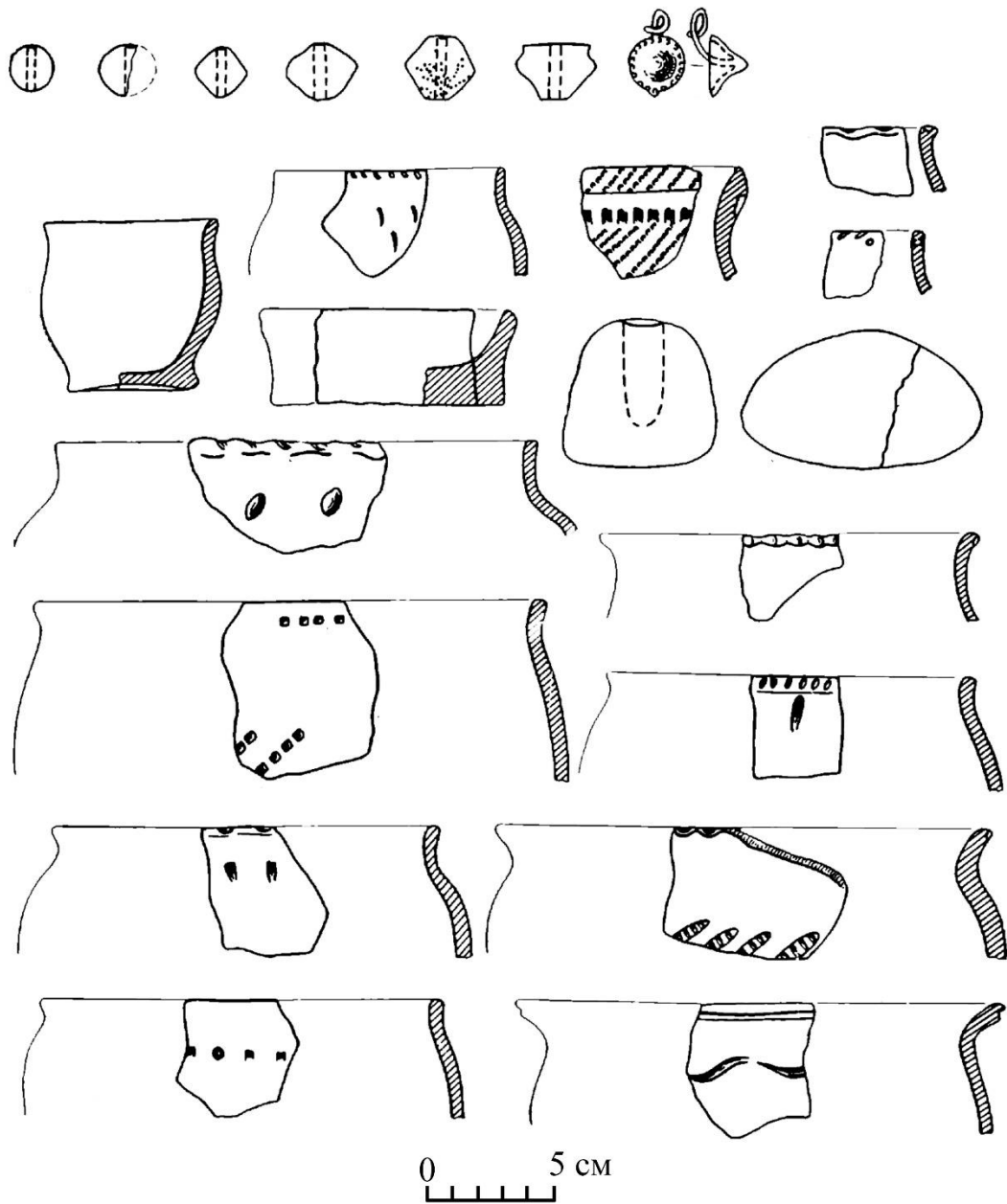

Рис. 1. Комплекс Шабалинівського городища (за Мельниковская 1975).

Рис. 2. Кераміка юхнівської культури з городища у Батурині (за Ситий та ін. 2014).

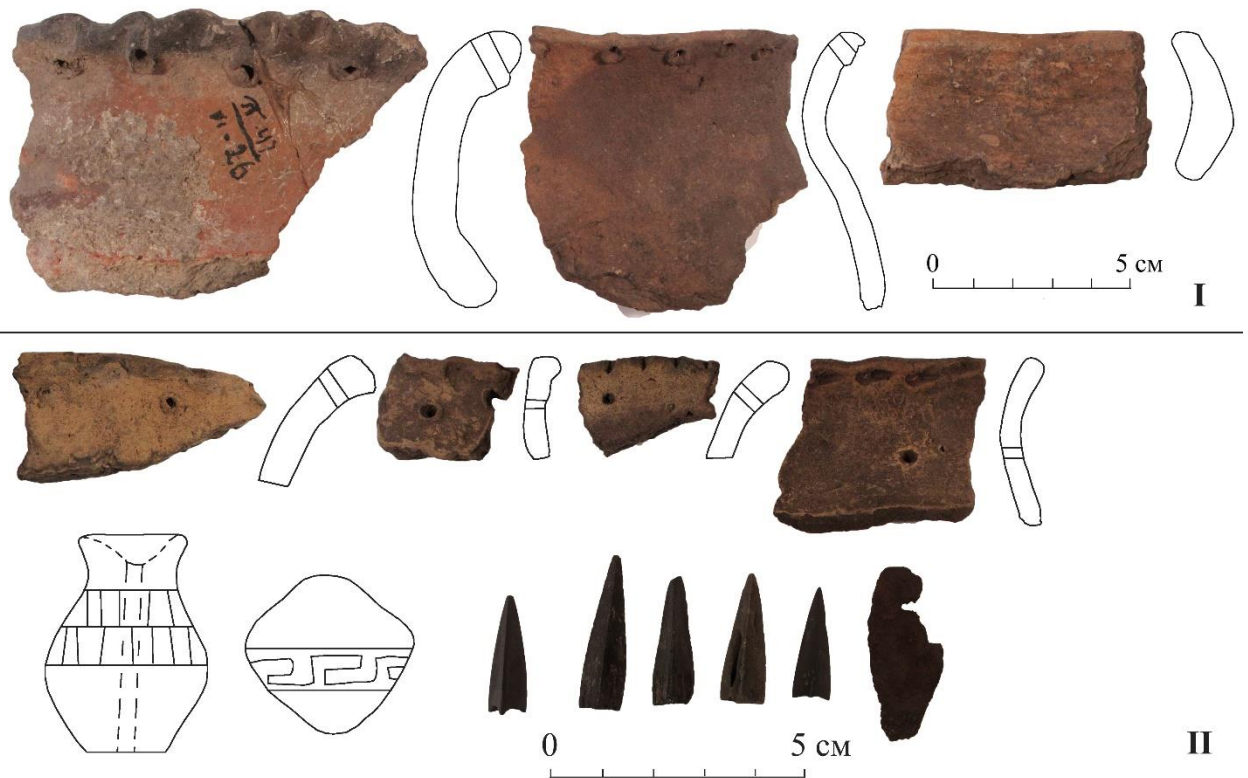

Рис. 3. Матеріали з пам'яток Посейм'я. I – Микільська Гірка; II – Таранське.

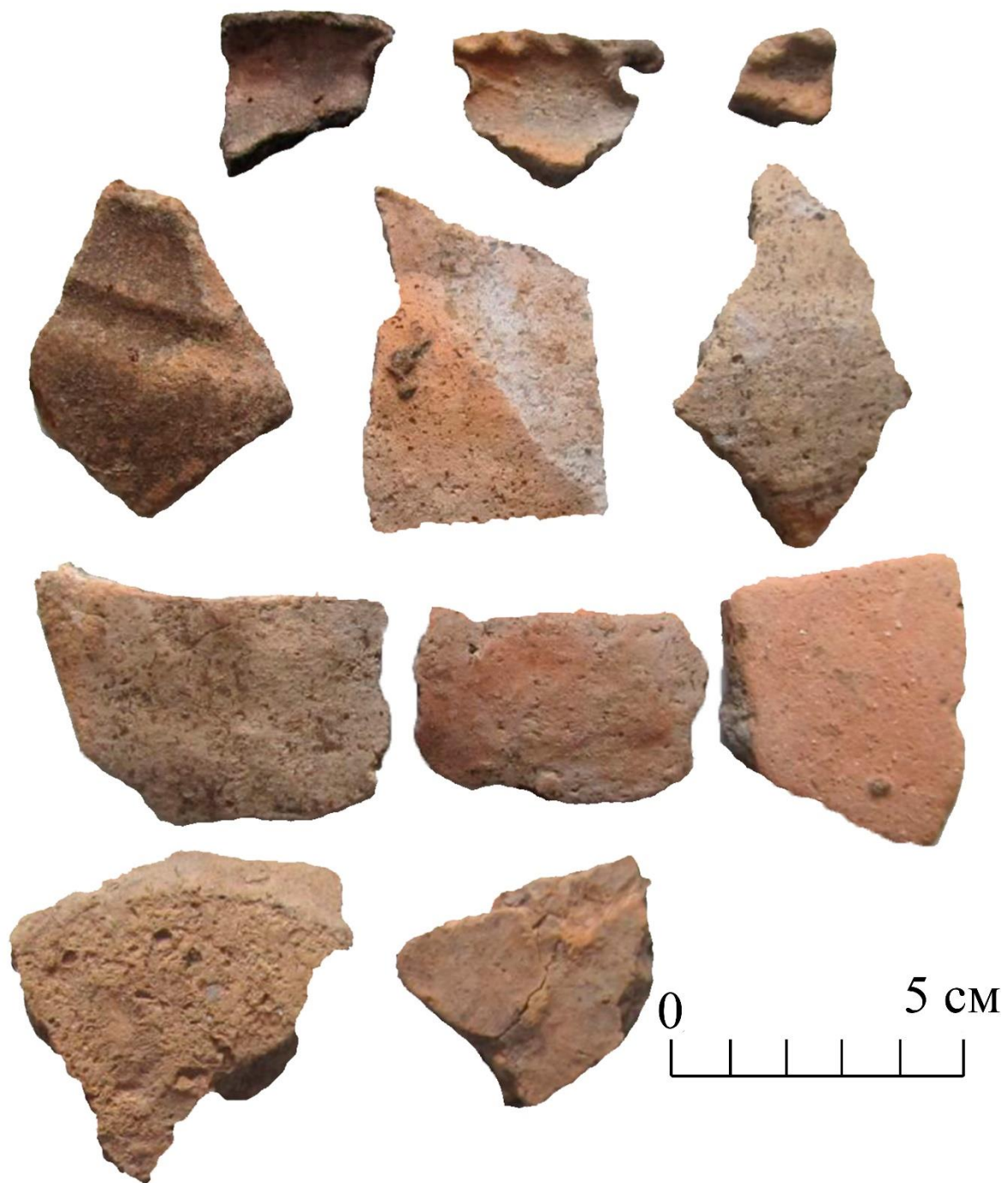

Рис. 4. Комплекс поселення Погорілівка (за Білинська 2012).

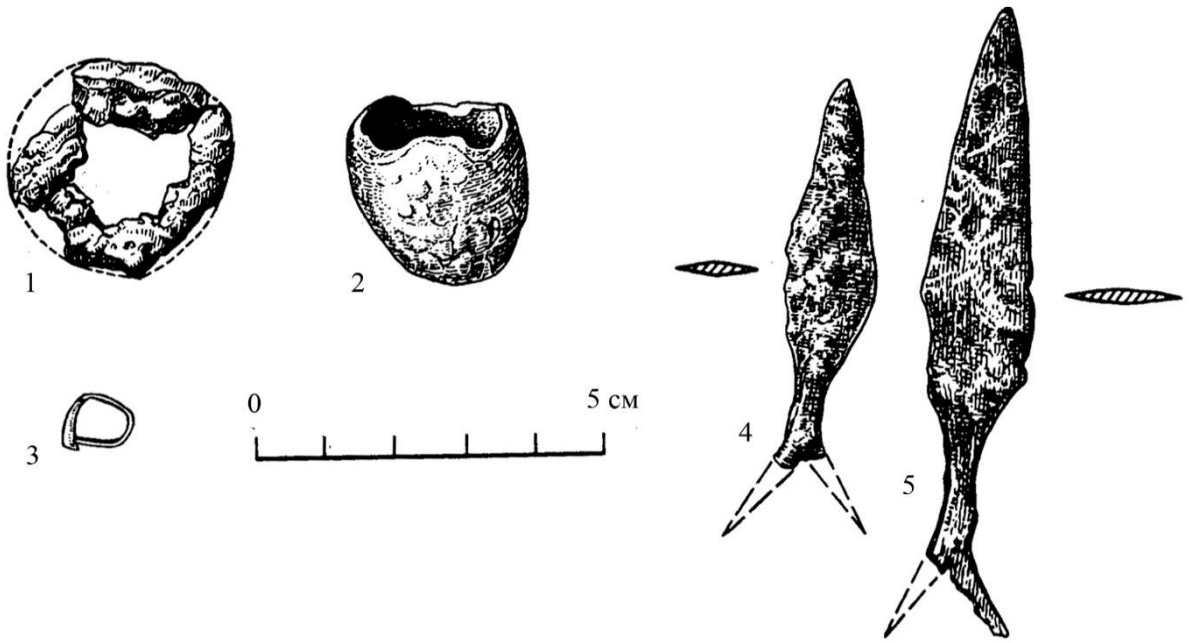

Рис. 5. Речі з поховань могильника на Маріцькому городищі (за Пузикова 1981).

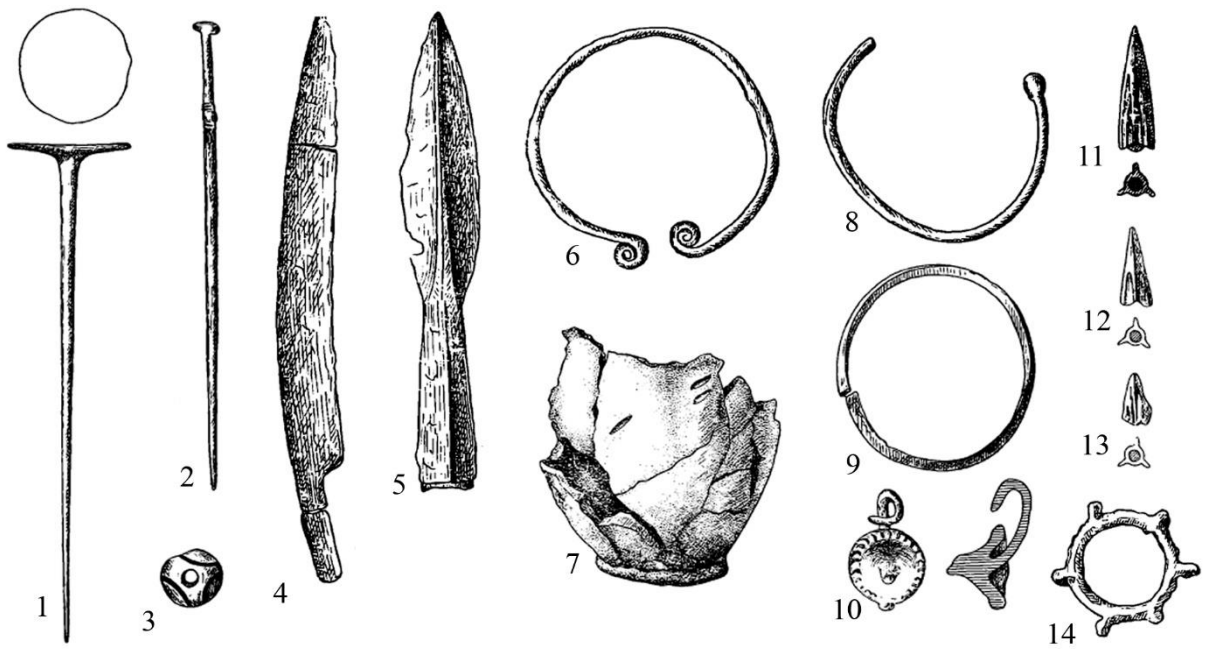

Рис. 6. Комплекс поховань з могильника біля с. Долинське (за Мельниковская 1950).

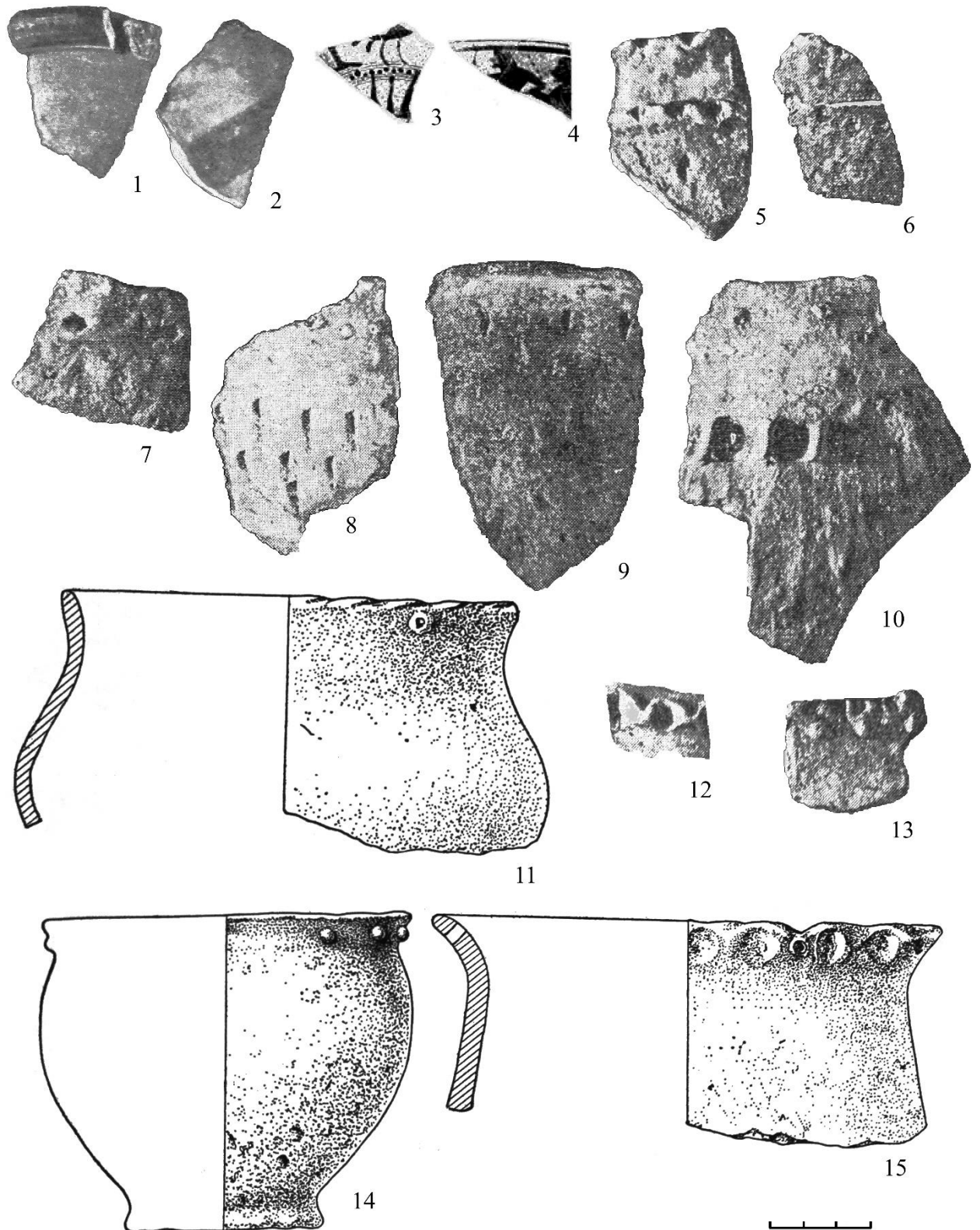

Рис. 7. Кераміка скіфського часу з розкопок А. Є. Аліхової (за Аліхова 1962а). 1-4 – античний посуд; 5-15 – ліпна кераміка. 1-13 – Кузіна Гора; 14 – Кудеярова Гора; 15 – Моїсєєво.

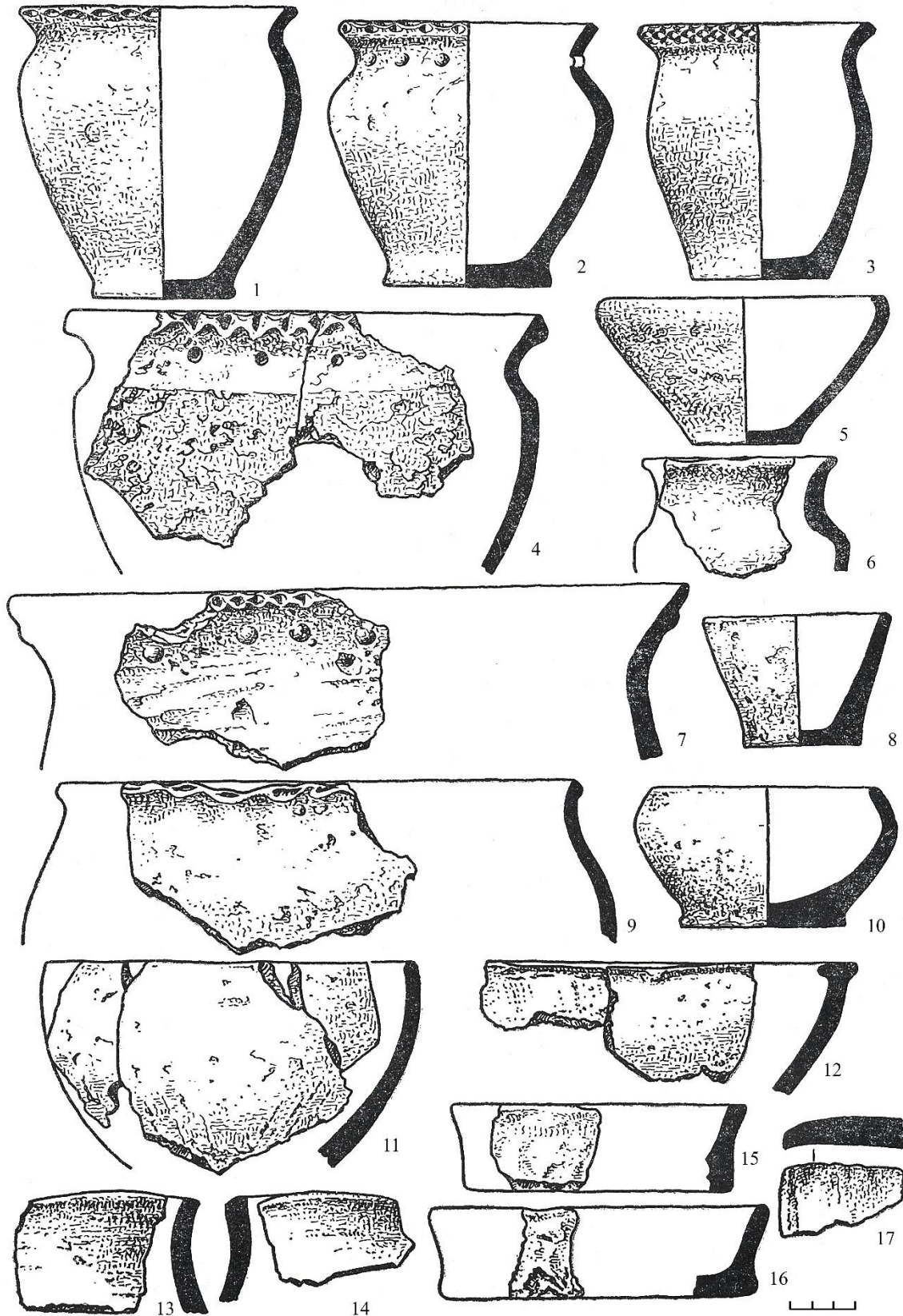

Рис. 8. Кераміка з городища Нартово (за Пузикова 1978). 1-4, 6, 7, 9 – горщики; 5, 8, 10, 12 – миски, плошки; 13, 14 – уламки глеків; 15, 16 – плошки-сковорідки; 17 – кришка.

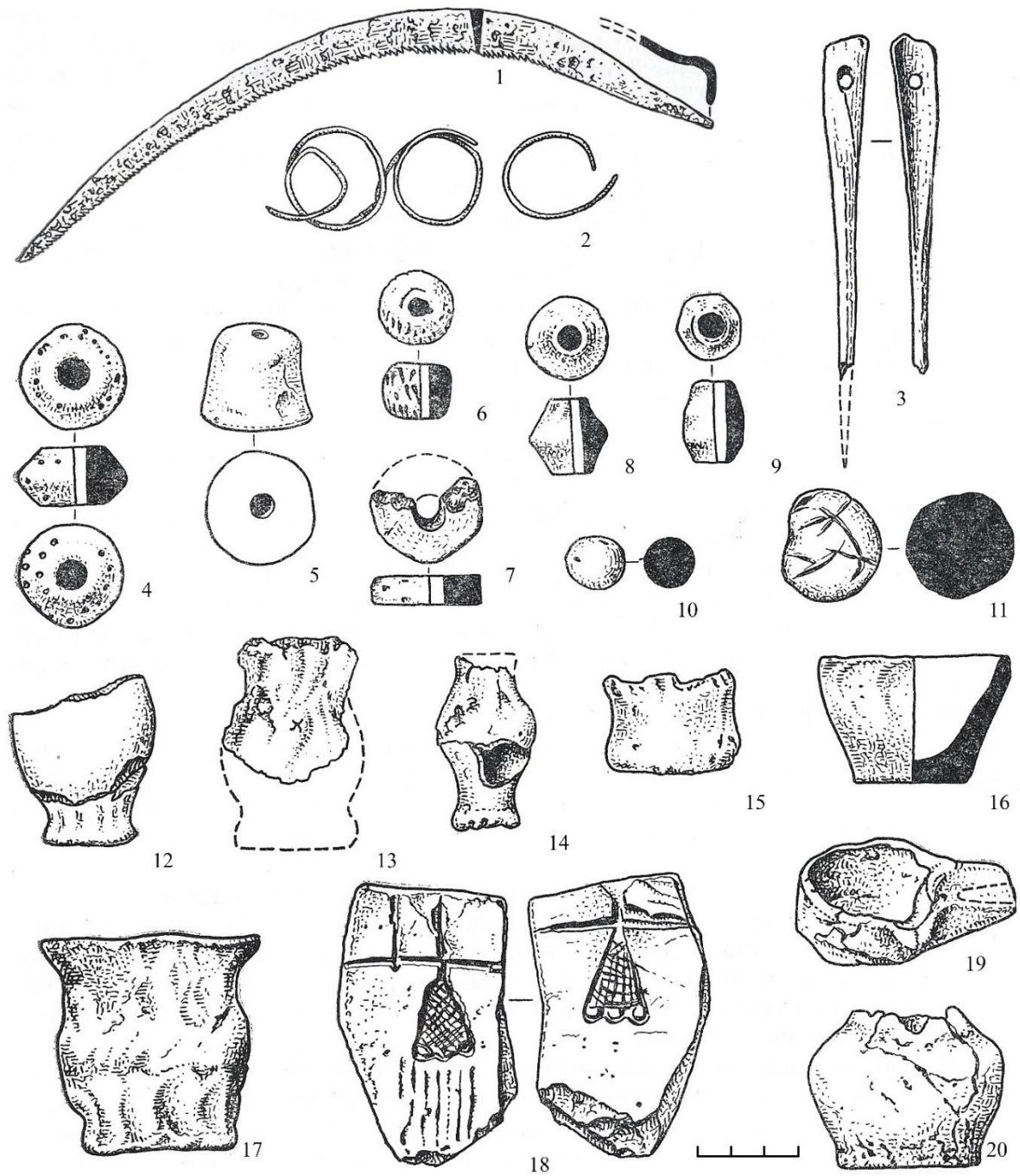

Рис. 9. Комплекс городища Нартово (за Пузикова 1978). 1 – залізний серп; 2 – срібна підвіска; 3 – кістяна проколка; 4-9 глиняні прясла; 10, 11 – глиняні кульки; 12-14 – глиняні іграшки; 15-17, 20 – мініатюрні посудини; 18 – ливарна форма; 19 – лячка, 20 – горщик.

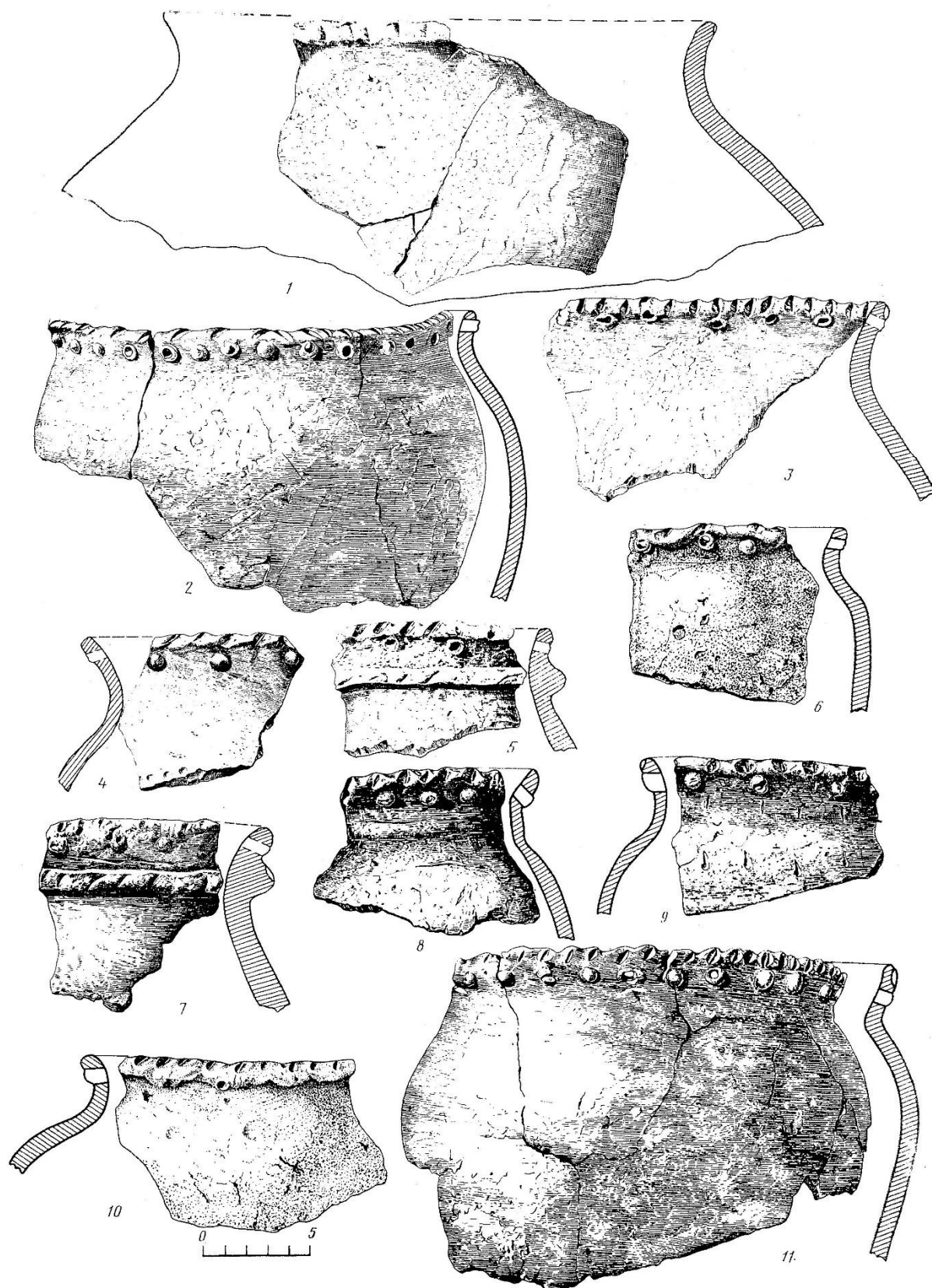

Рис. 10. Вінця горщиків I типу з Маріцького городища (за Пузикова 1981).

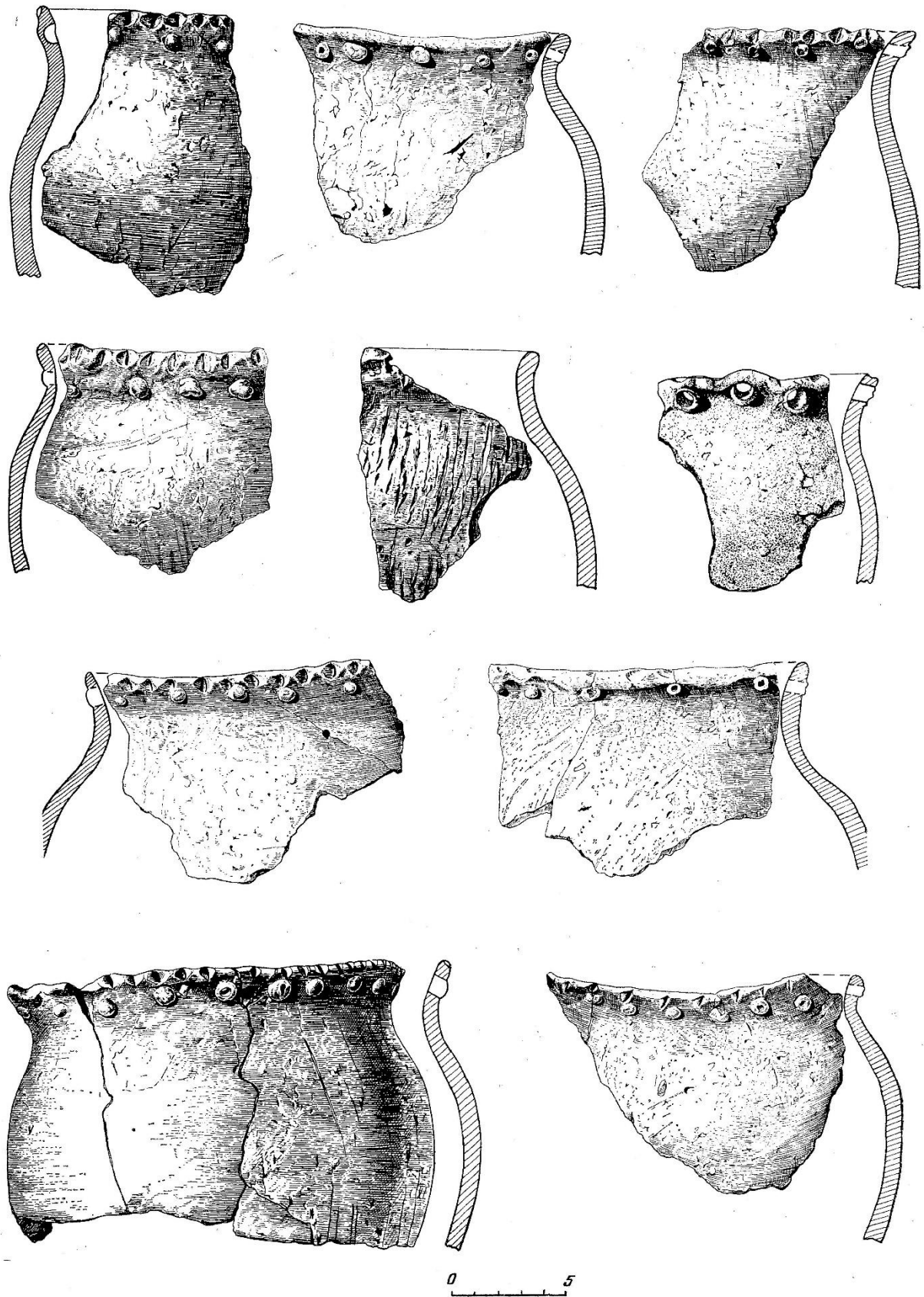

Рис. 11. Вінья горщиків I типу з Маріцького городища (за Пузикова 1981).

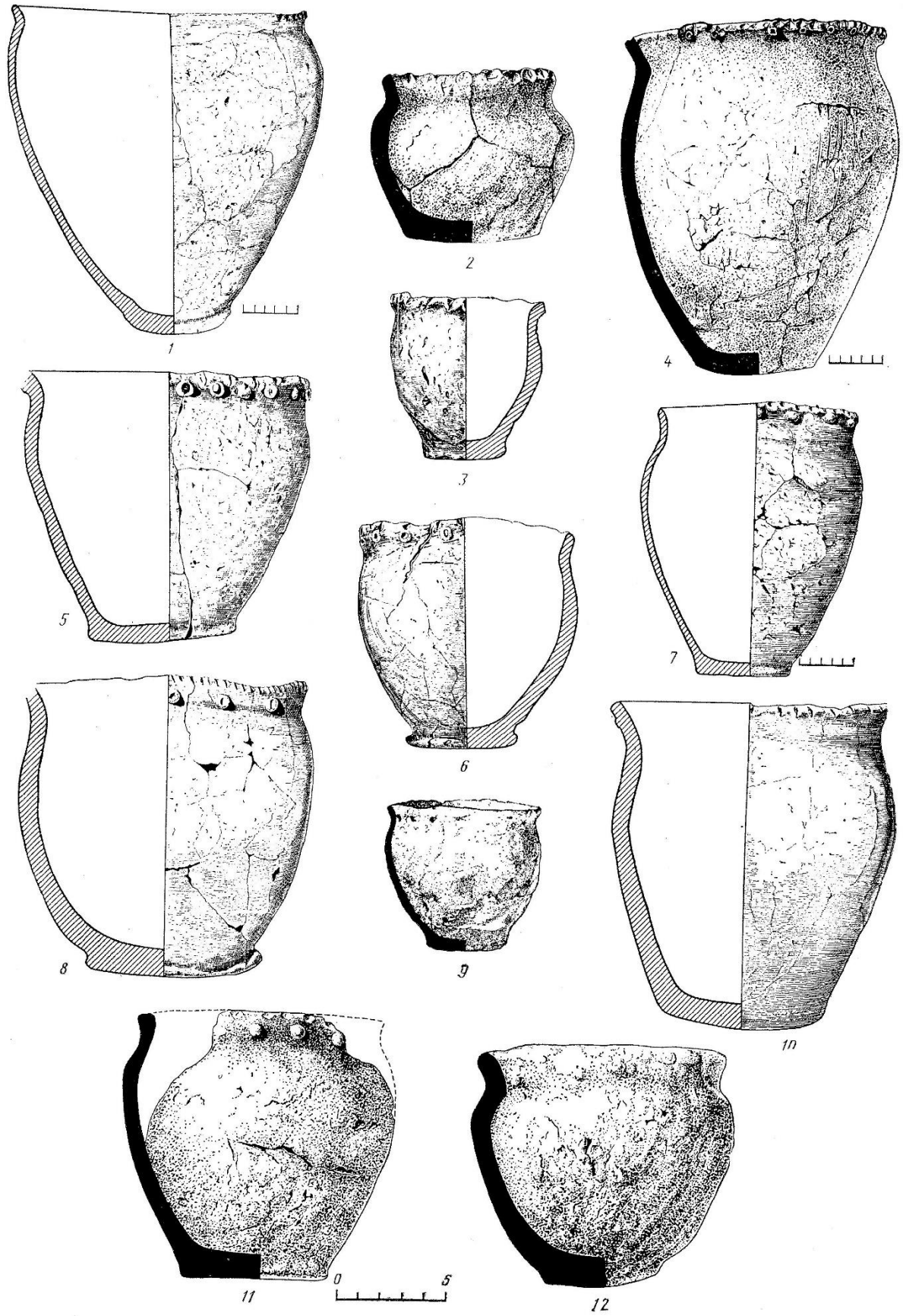

Рис. 12. Віця горщиків I типу з Маріцького городища (за Пузикова 1981).

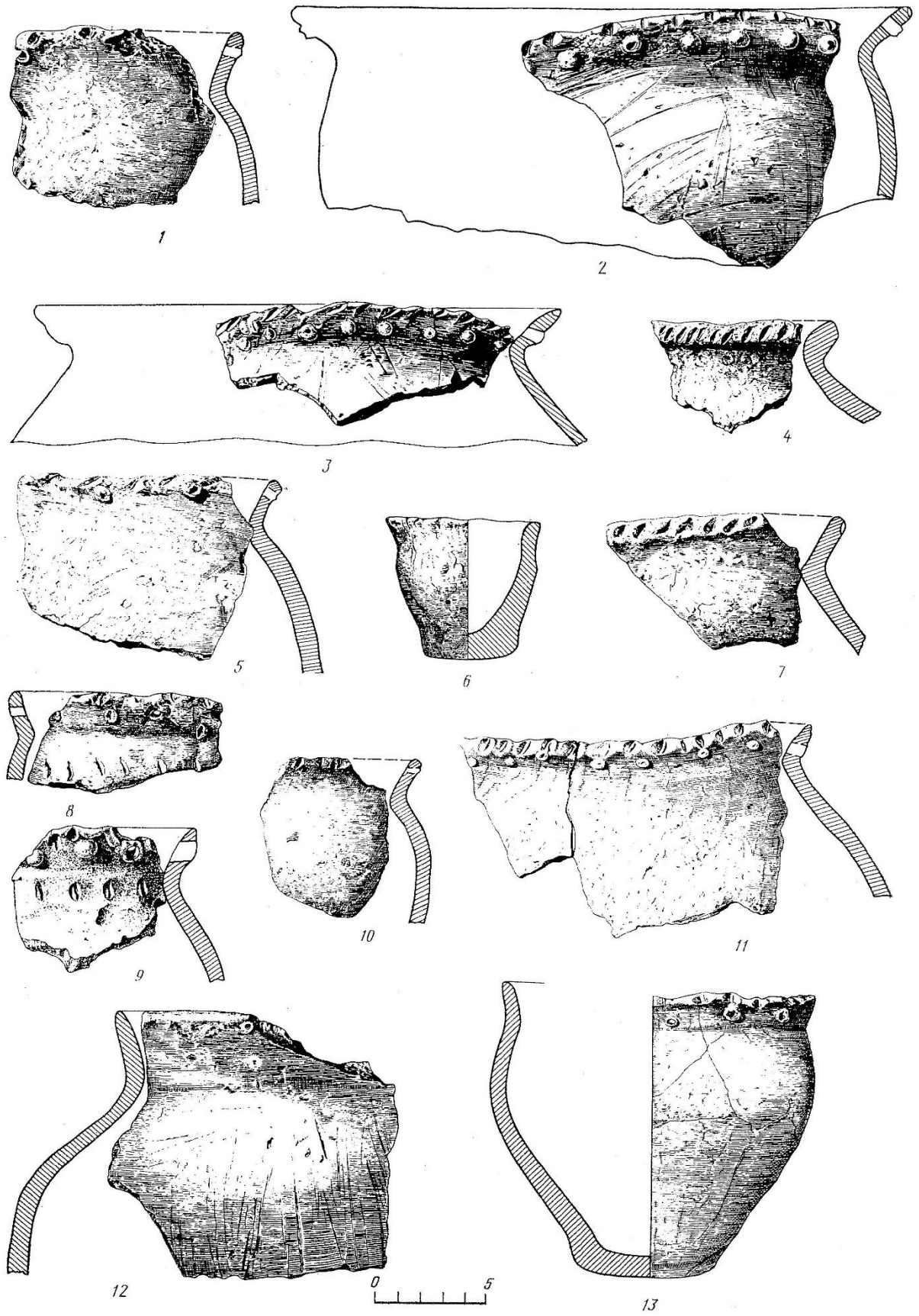

Рис. 13. Вінья горщиків II типу з Маріцького городища (за Пузикова 1981).

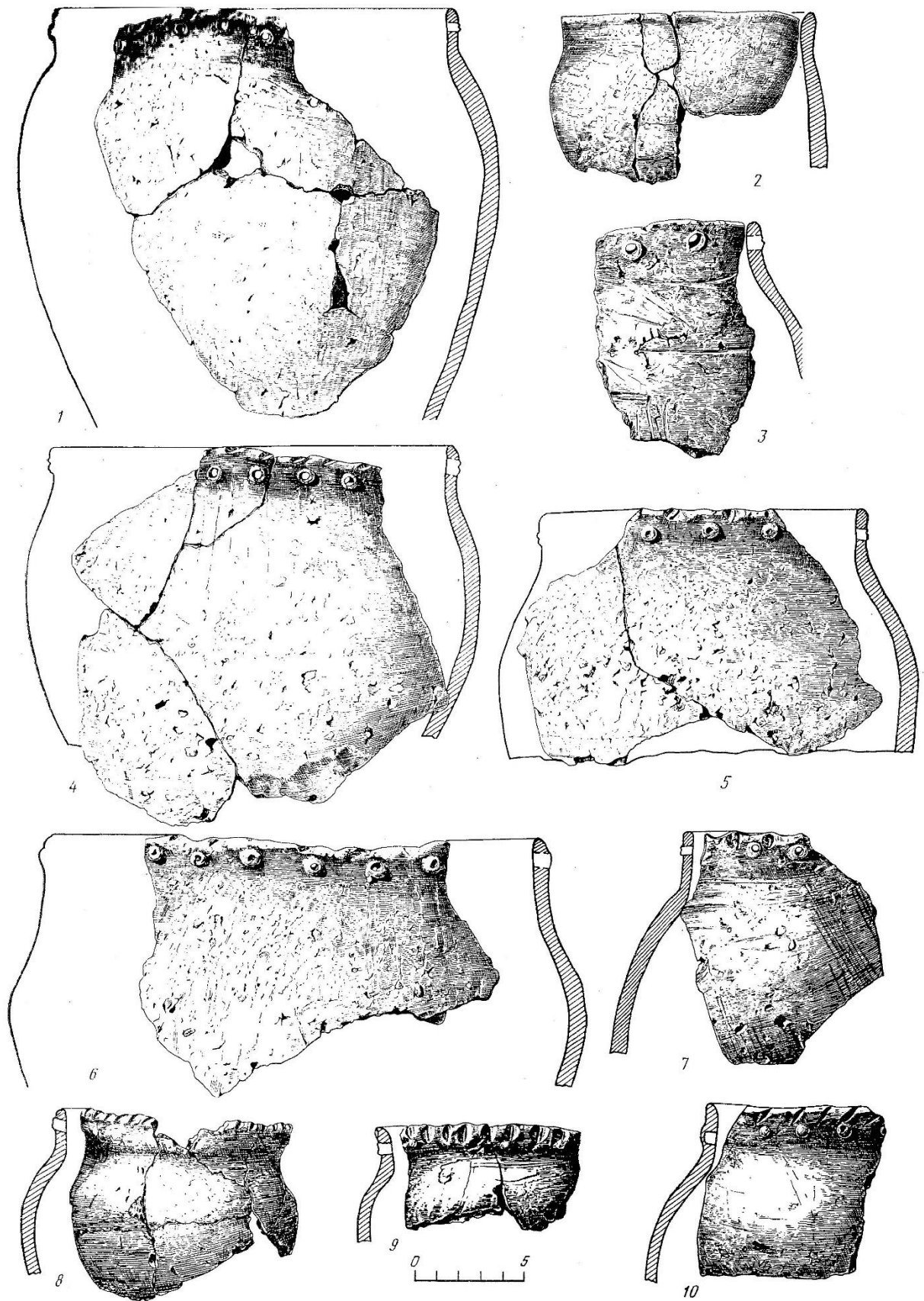

Рис. 14. Віncia горщиків III типу, 1 варіанту з Маріцького городища (за Пузикова 1981).

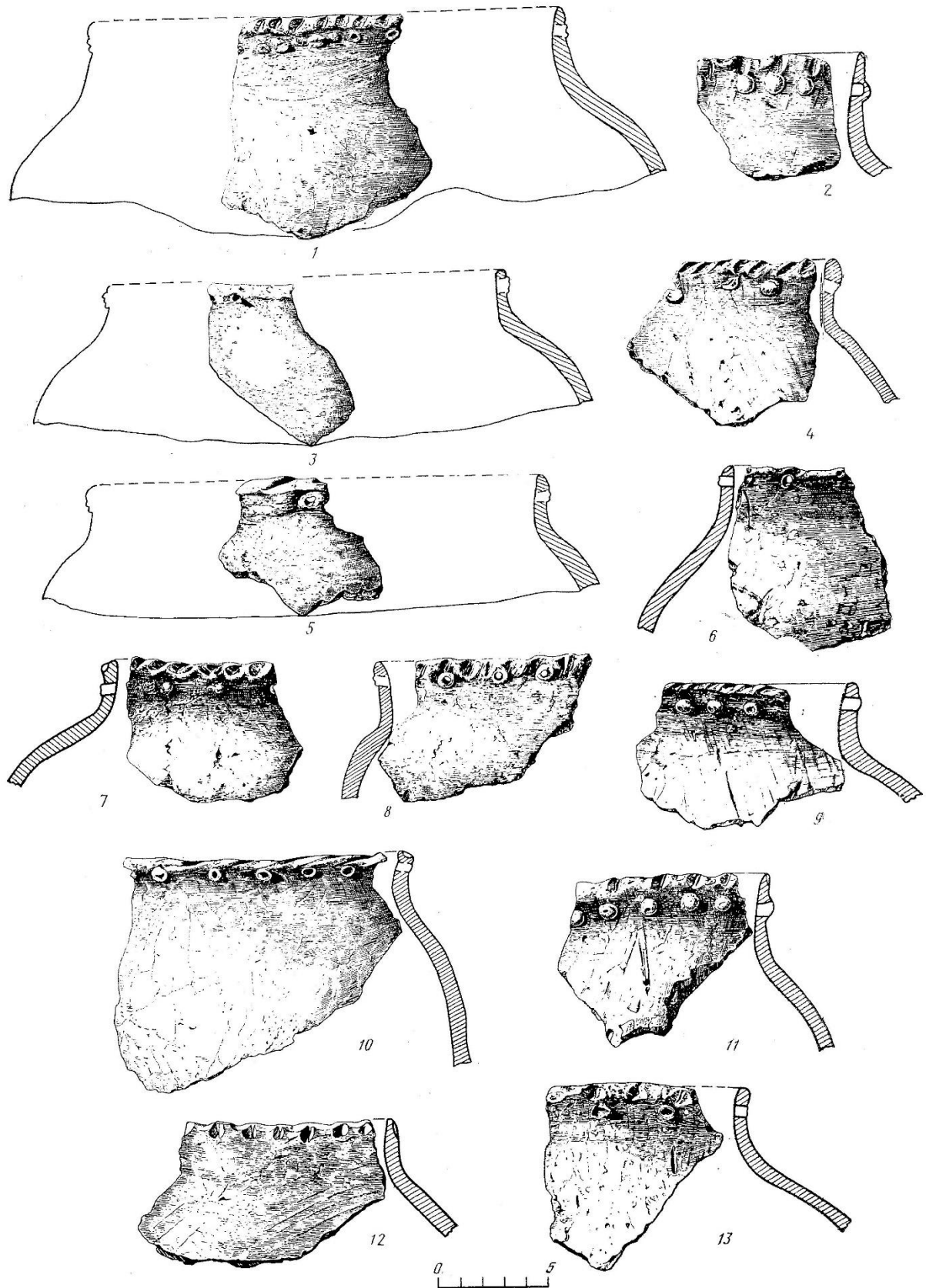

Рис. 15. Вінець горщиків III типу, 2 варіанту з Маріцького городища (за Пузикова 1981).

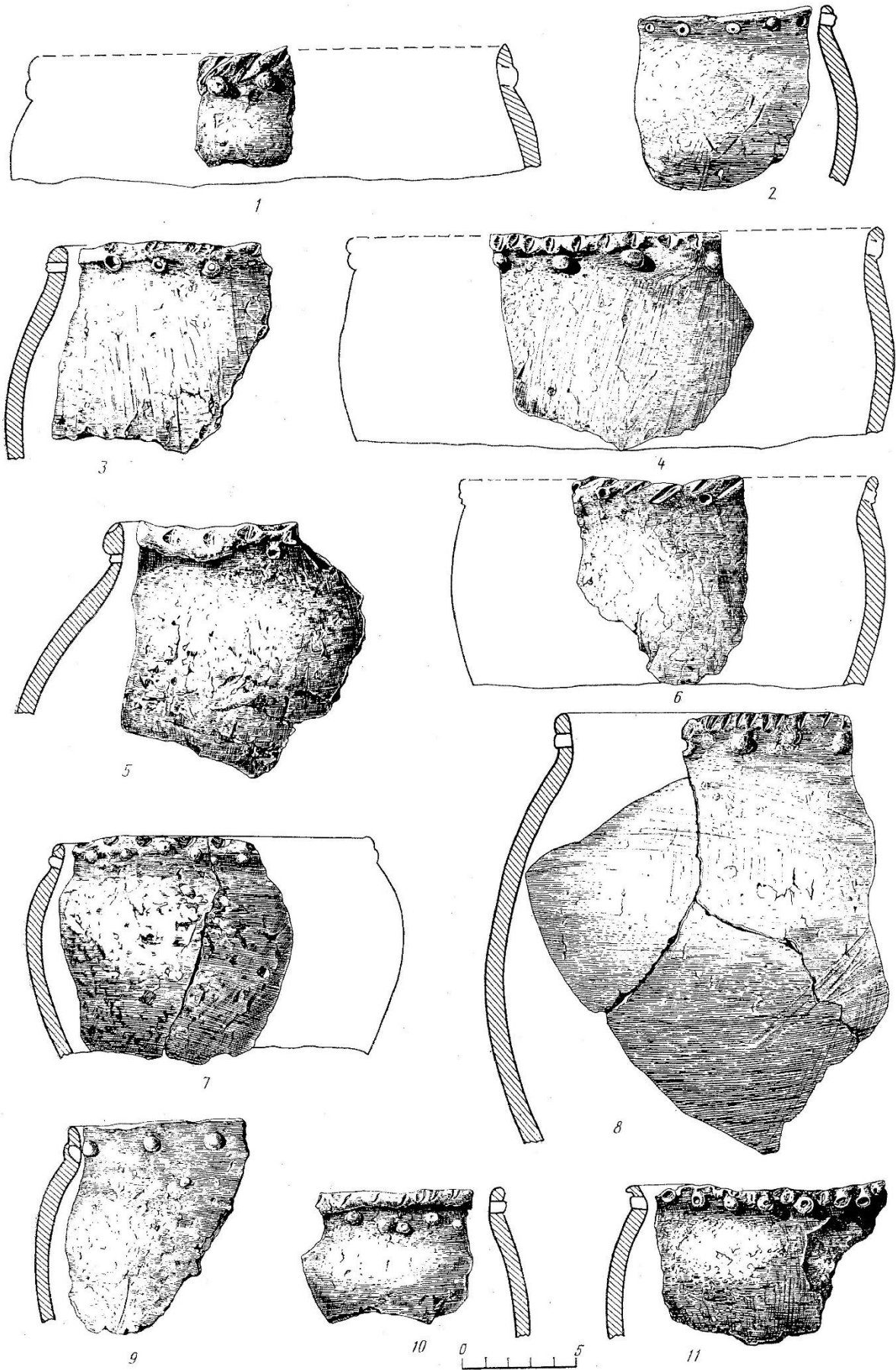

Рис. 16. Вінья горщиків IV типу з Маріцького городища (за Пузикова 1981).

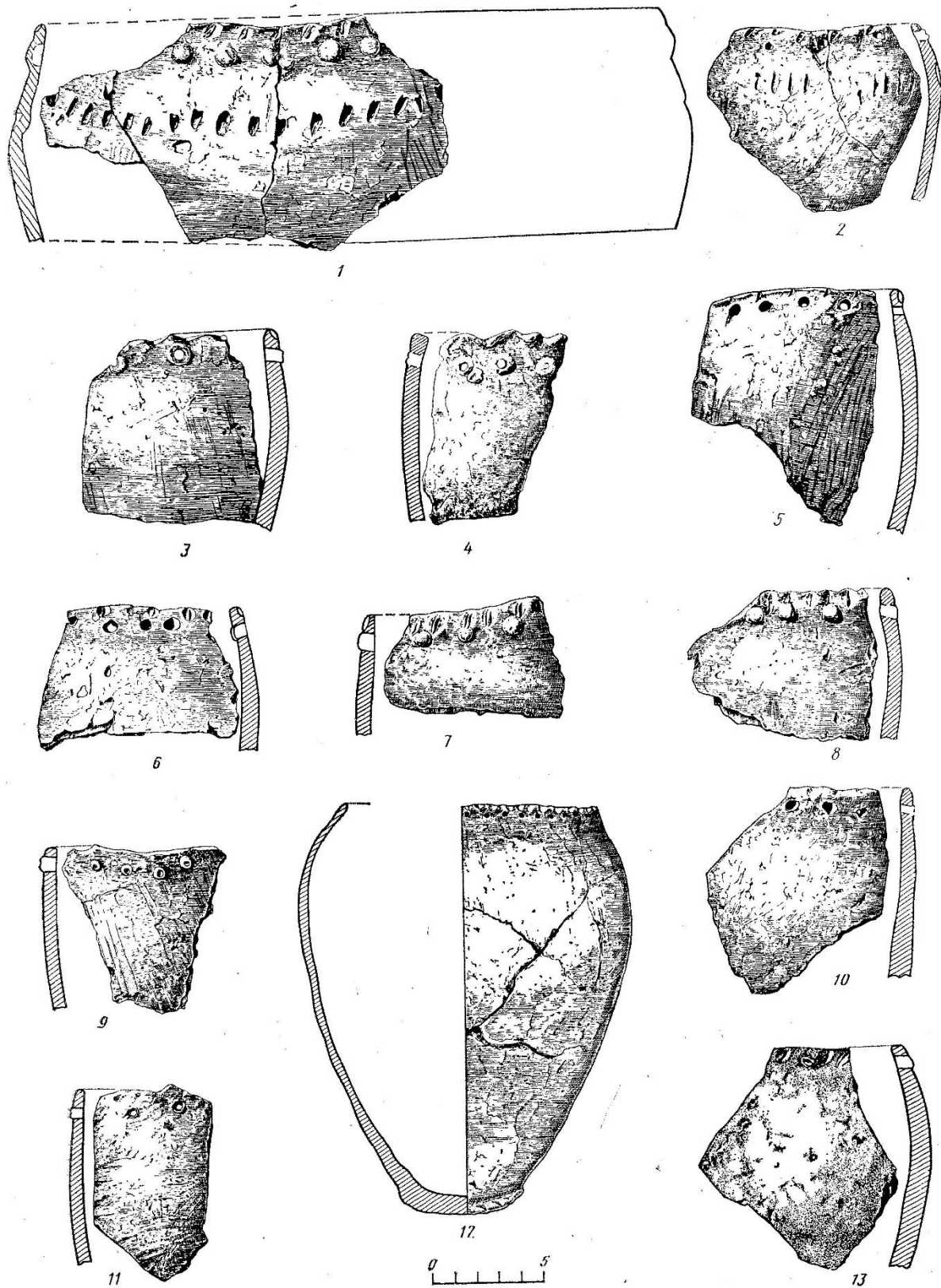

Рис. 17. Віця горщиків V типу з Маріцького городища (за Пузикова 1981).

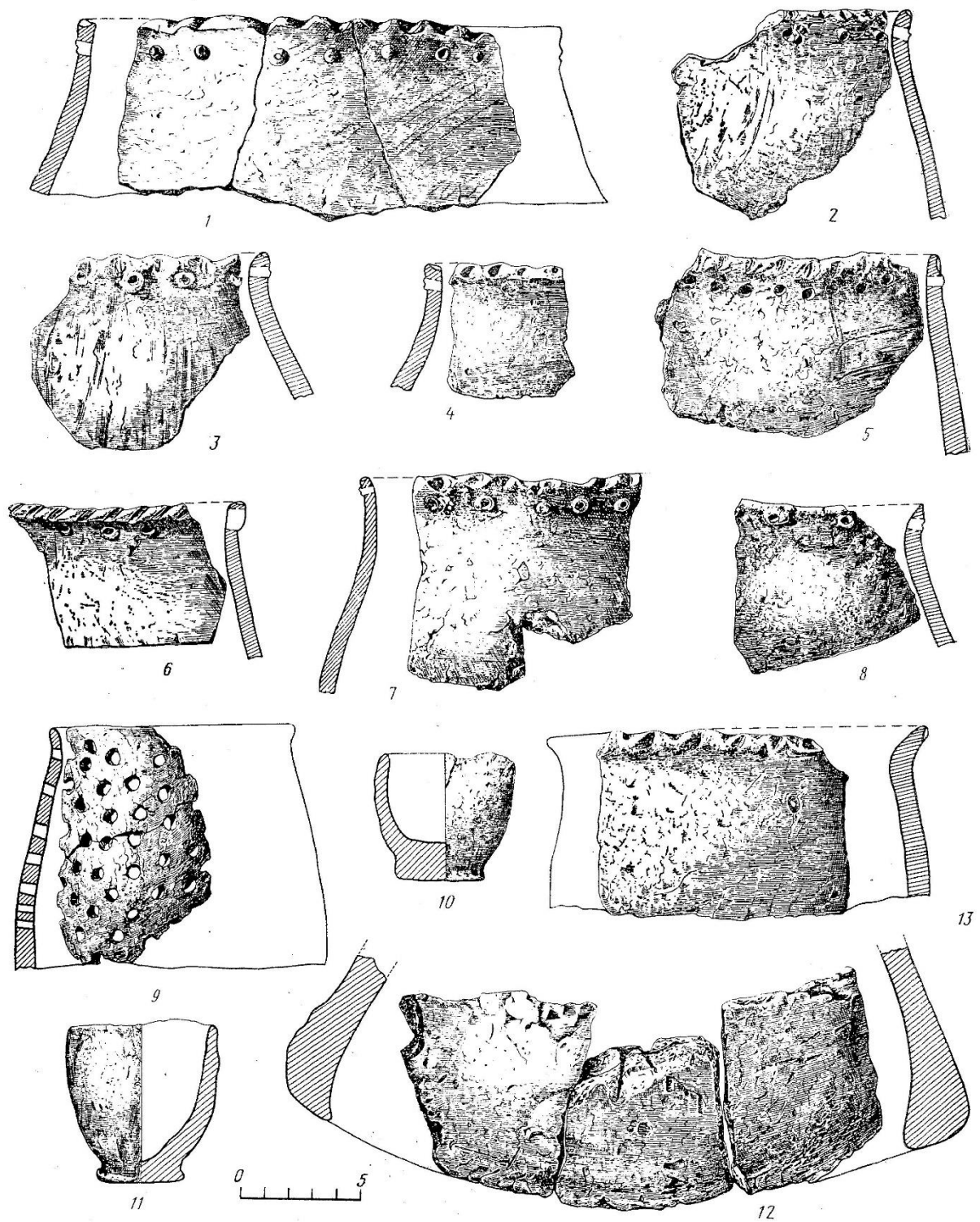

Рис. 18. Кераміка з Маріцького городища (за Пузикова 1981). 1-8 – фрагменти горщиків VI типу; 9 – друшляк; 10-11 – посудини чарки; 12 – сковорідка; 13 – фрагмент вінчика слабопрофільованого горщика.

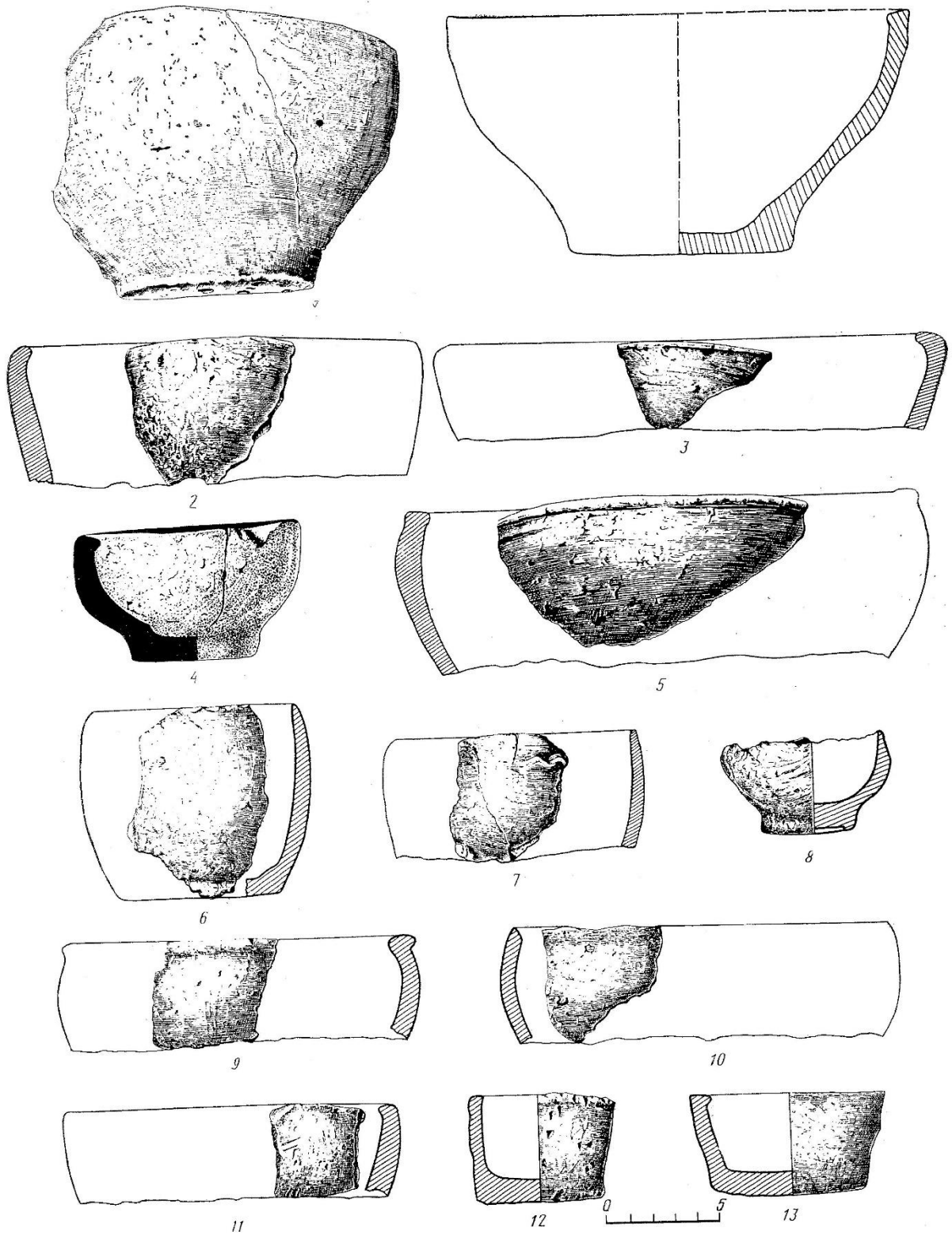

Рис. 19. Кераміка з Маріцького городища (за Пузикова 1981). 1-11 – миски; 12,13 – чашки-плошки.

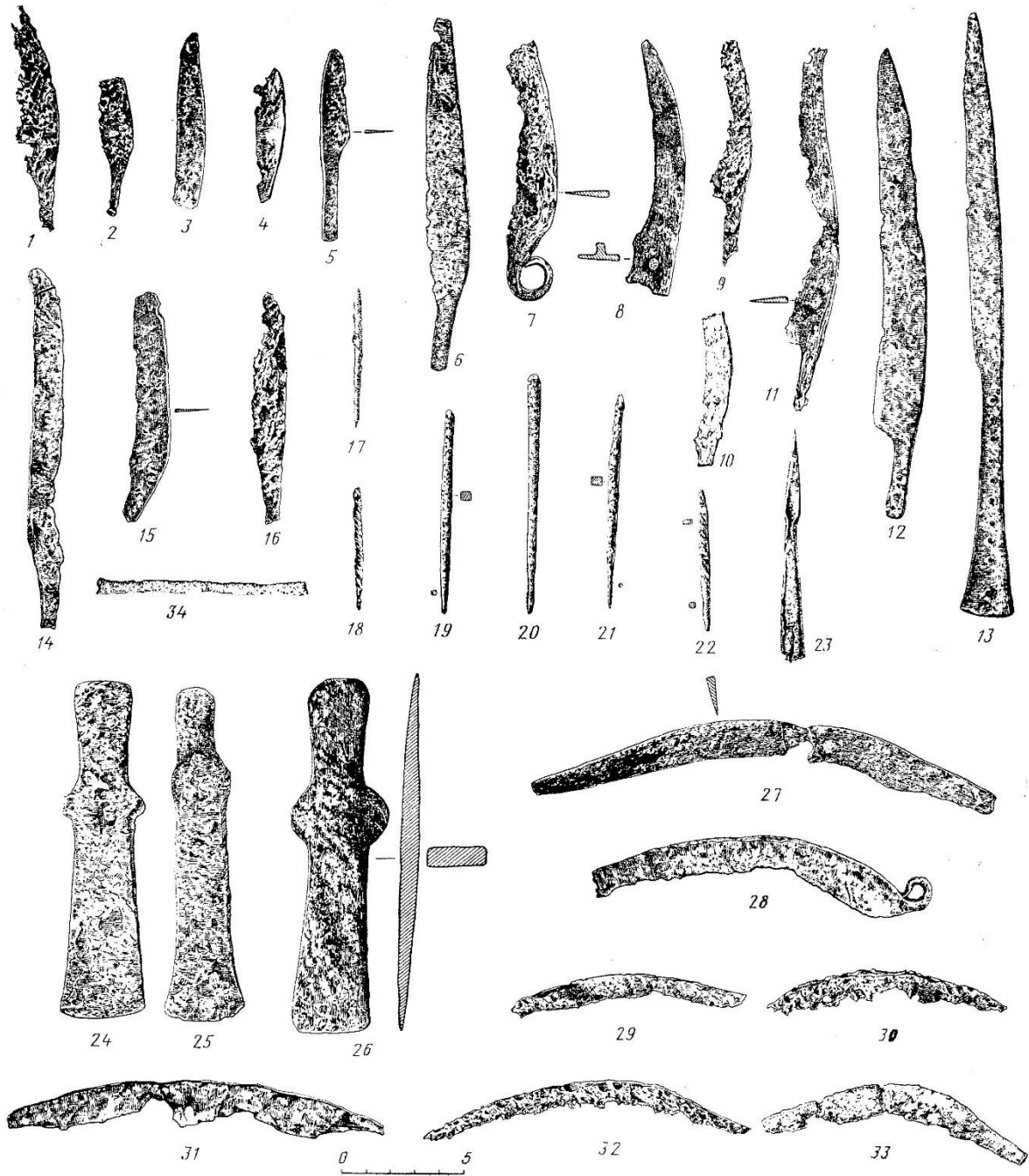

Рис. 20. Залізні вироби з Маріцького городища (за Пузикова 1981). 1-16 – ножі; 17-22 – шила; 23 – дротик; 24-26 – тесловидні сокири; 27-33 – серпи; 34 – пластинка (браслет).

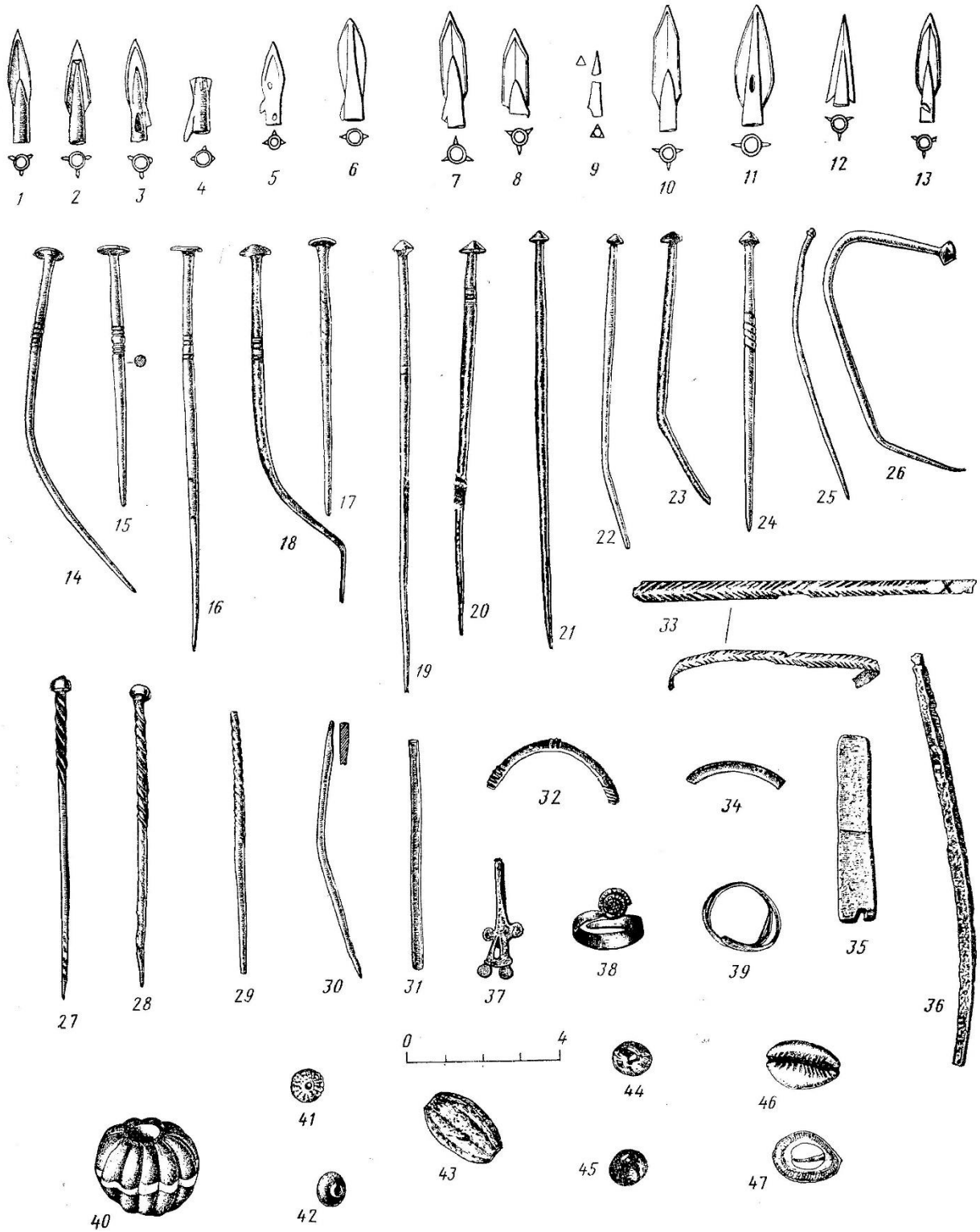

Рис. 21. Вироби з бронзи та прикраси з Маріцького городища (за Пузикова 1981).

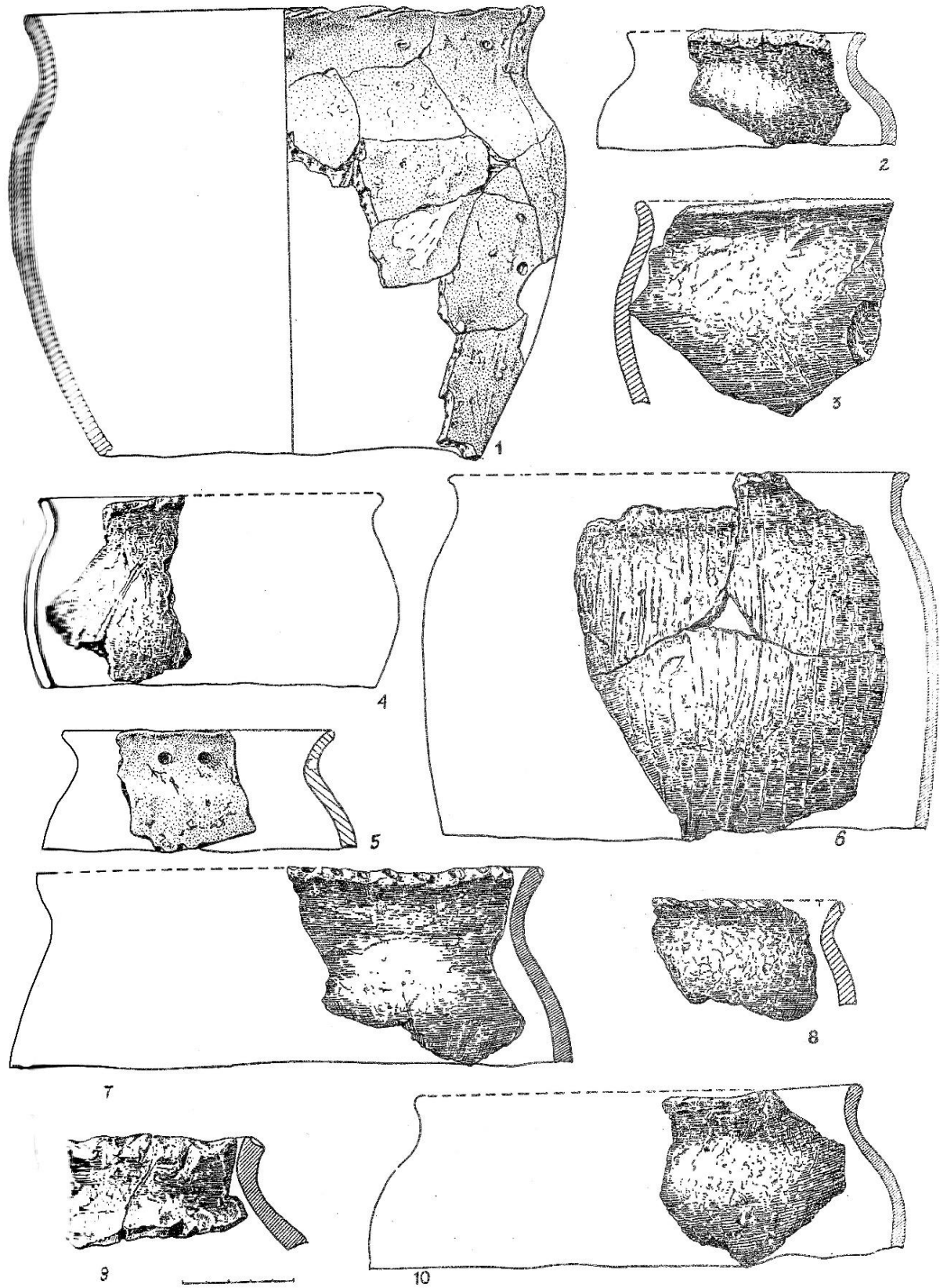

Рис. 22. Вінья горщиків I типу з городища Перверзево-I (за Пузикова 1997).

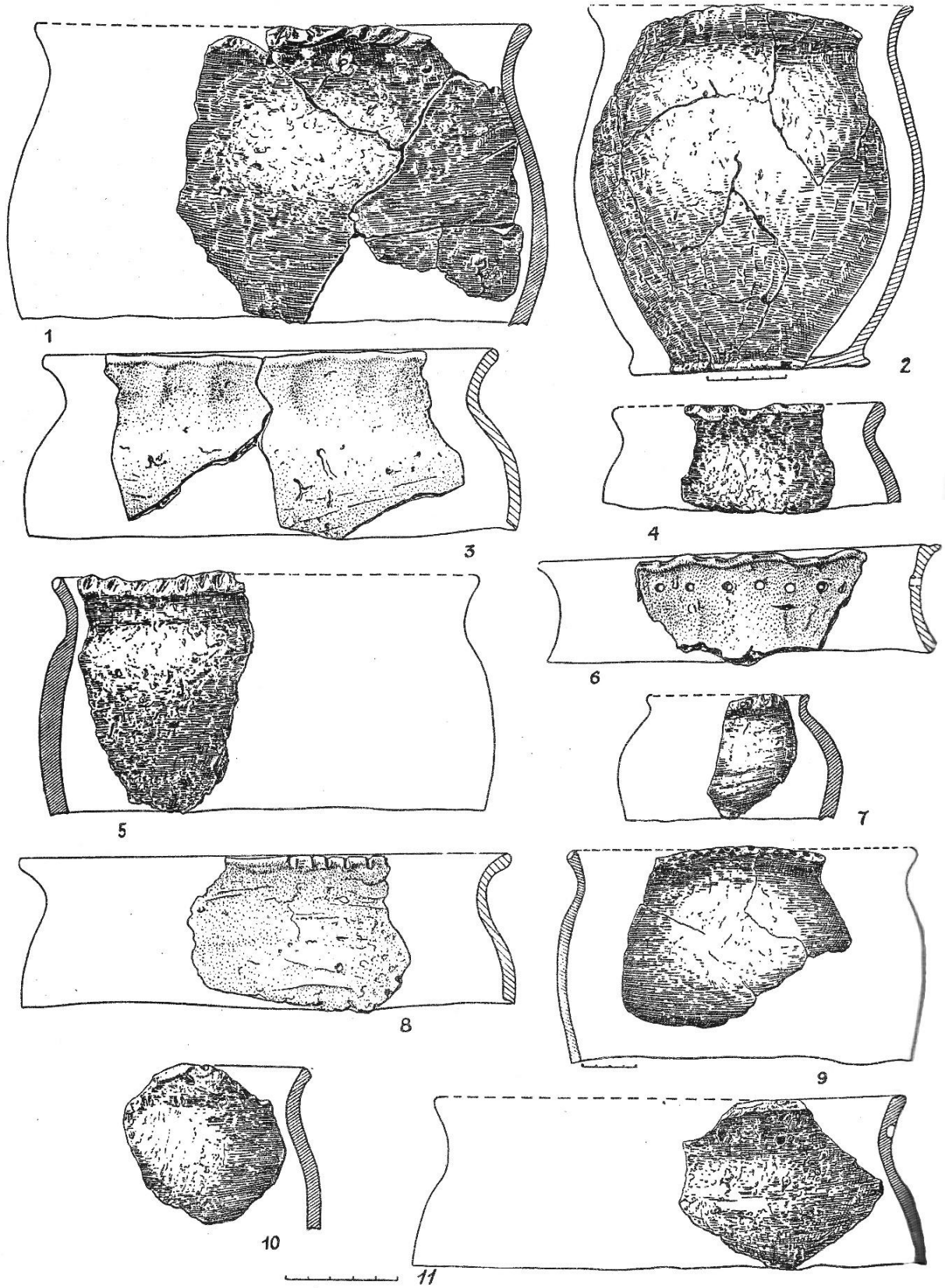

Рис. 23. Віncia горщиків I типу з городища Перерзево-I (за Пузикова 1997).

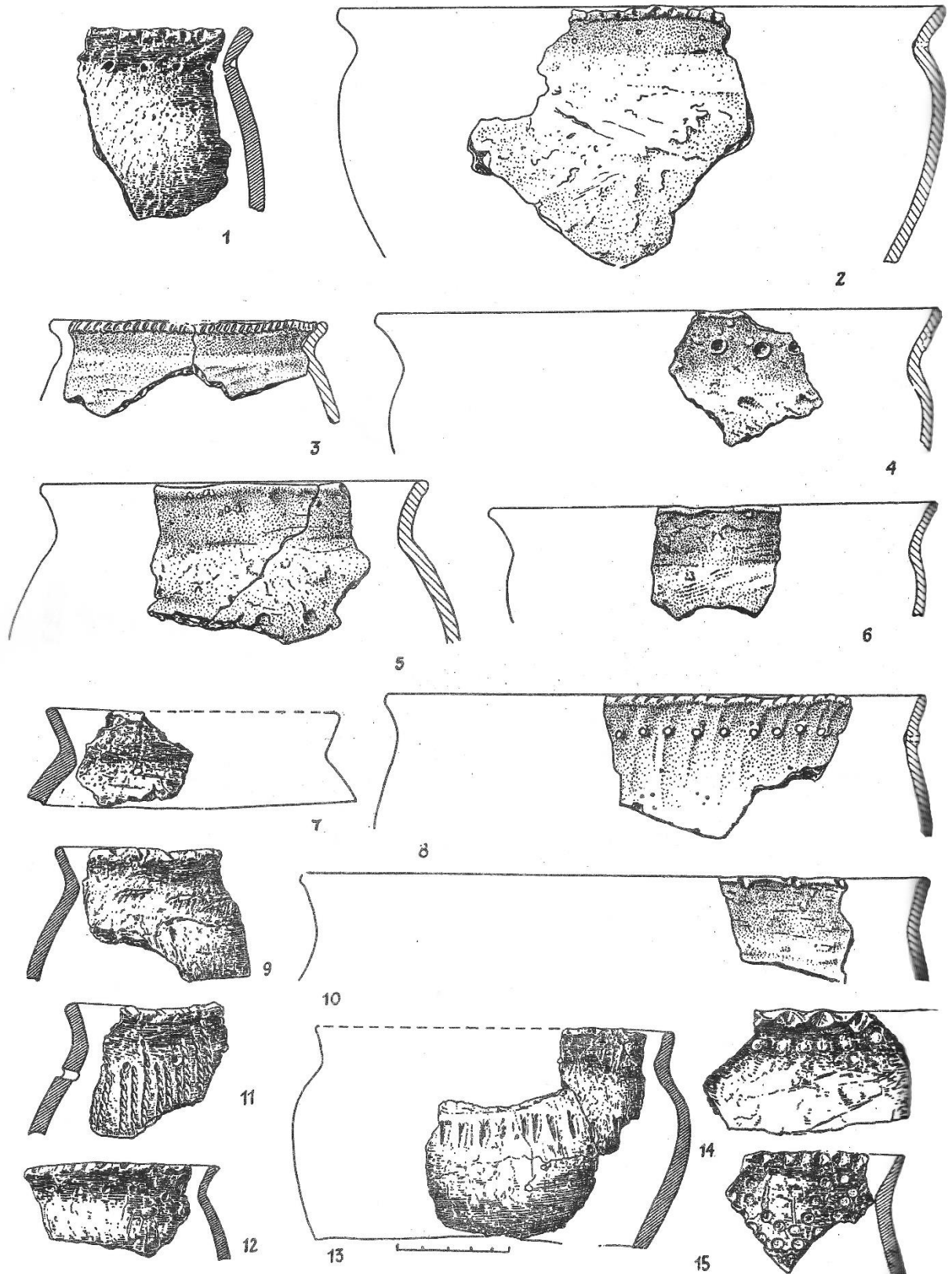

Рис. 24. Віння горщиків II типу з городища Переверзево-І (за Пузикова 1997).

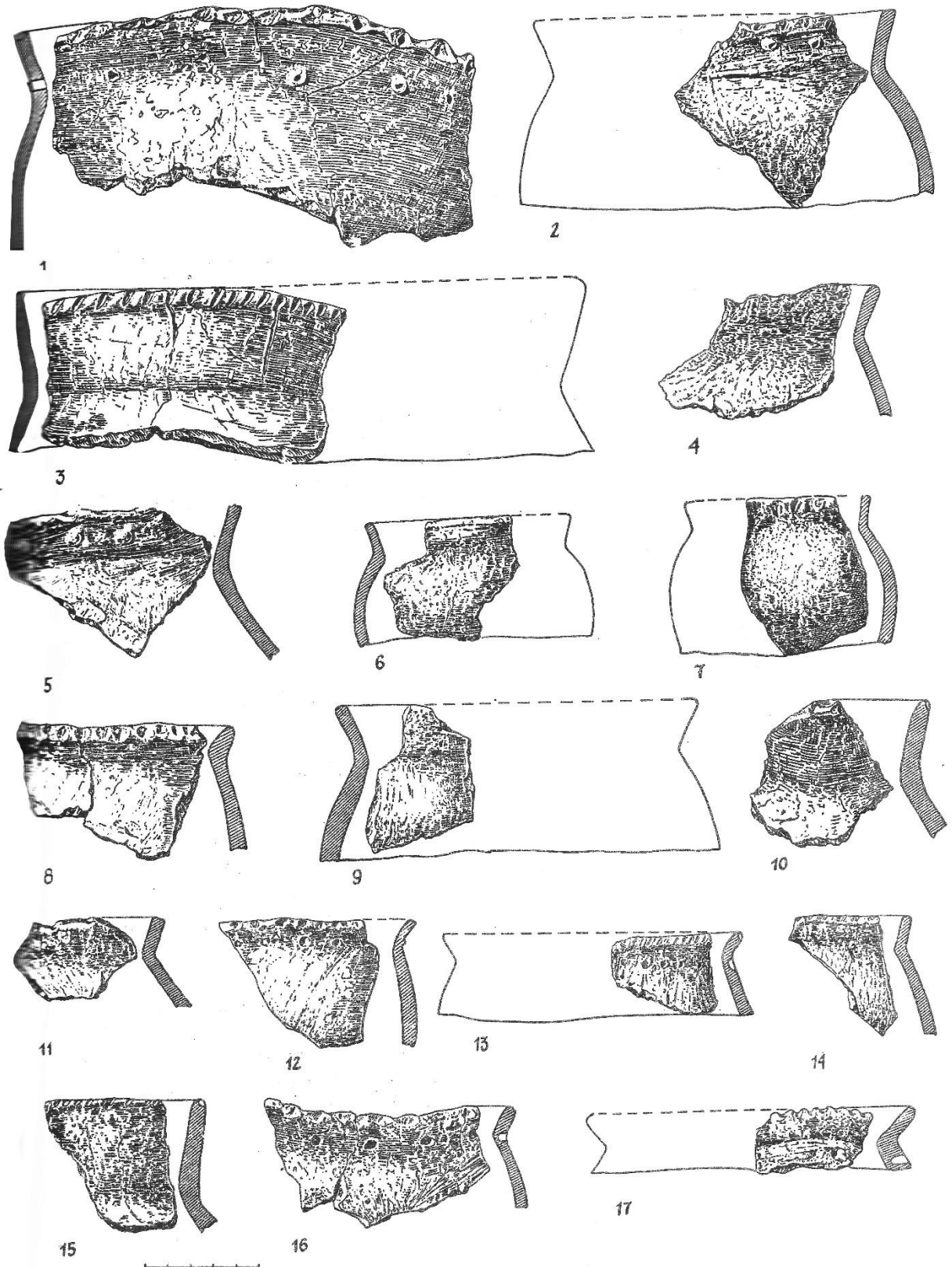

Рис. 25. Вінця горщиків III типу з городища Переверзево-І (за Пузикова 1997).

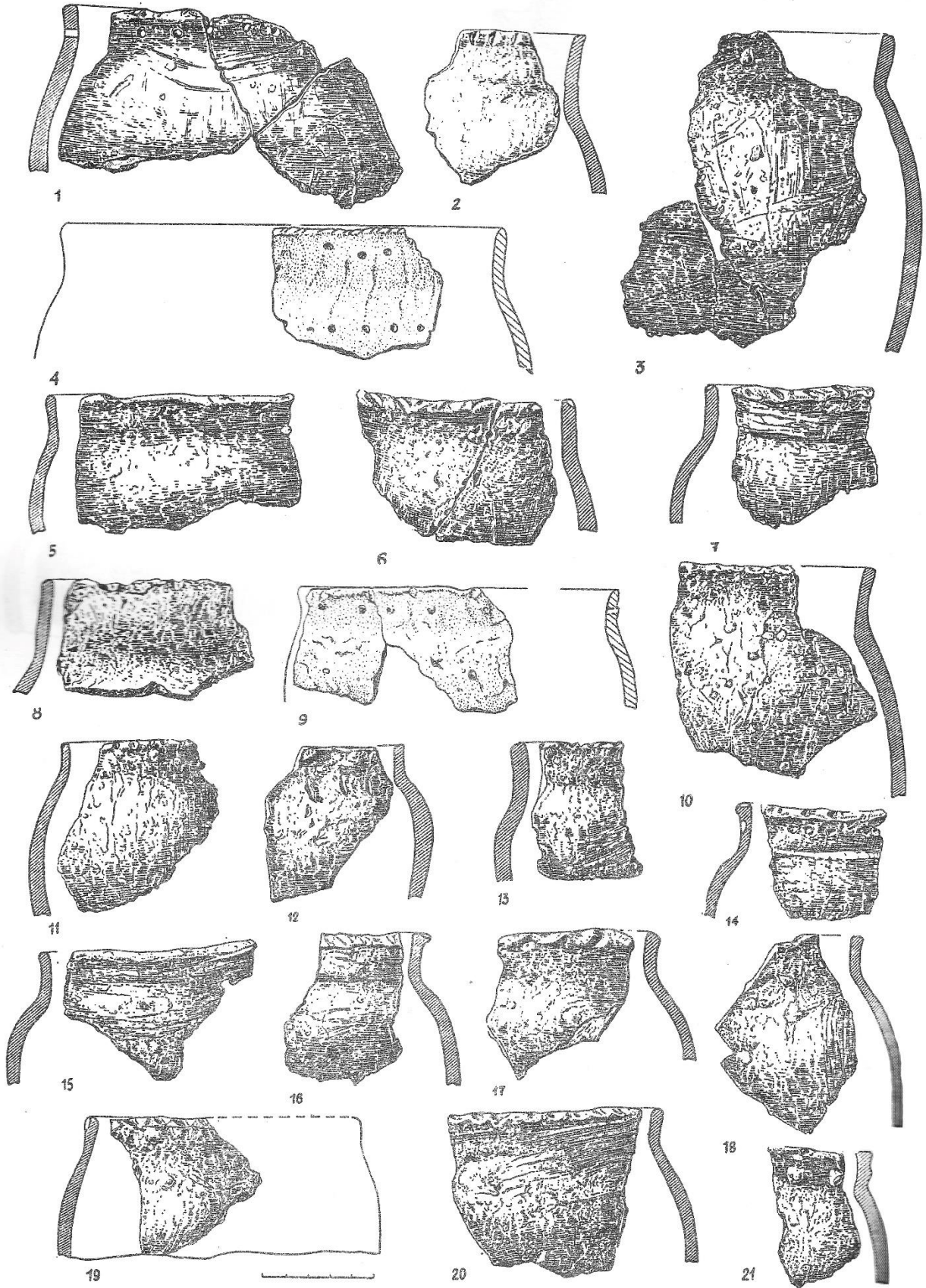

Рис. 26. Вiнця горщикiв III типу, варiанту 1 з городища Переверзево-I (за Пузикова 1997).

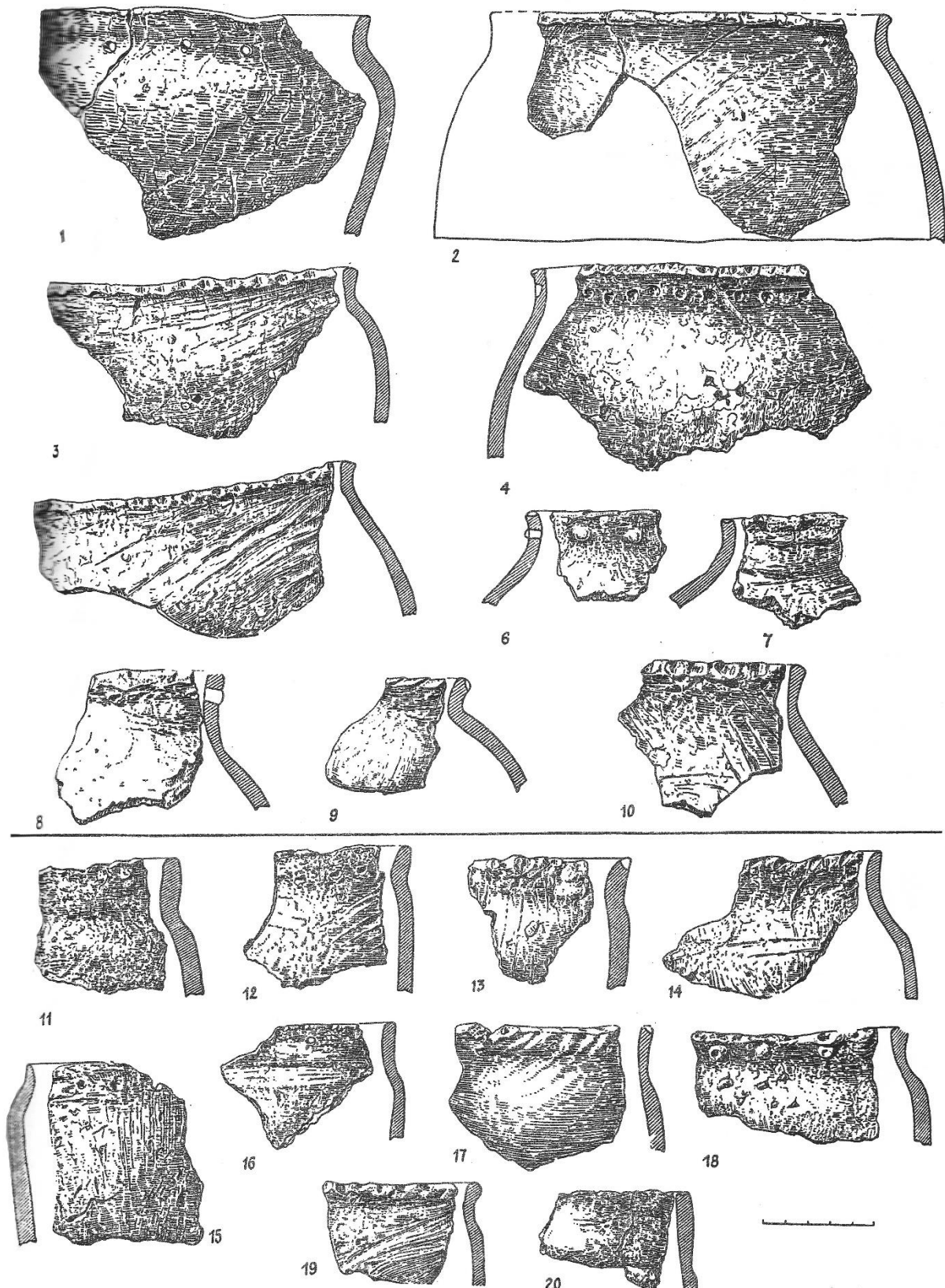

Рис. 27. Вінець горщиків III типу, варіанту 2 (1-10), варіант 3 (11-20) з городища Переверзево-І (за Пузикова 1997).

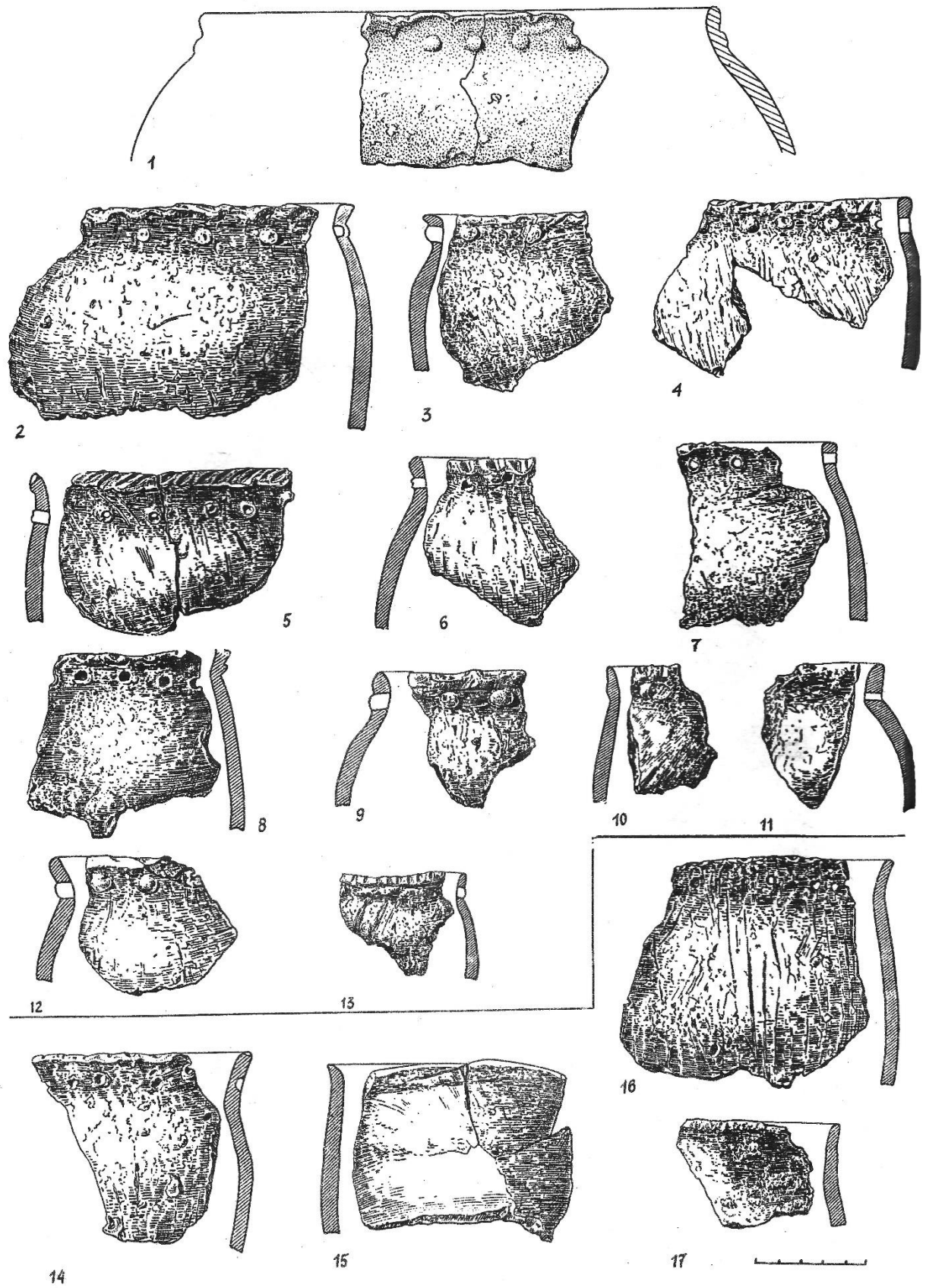

Рис. 28. Вінця горщиків V типу (1-8), VI типу (9-13), VII (14-18) з городища Переверзево-І (за Пузикова 1997).

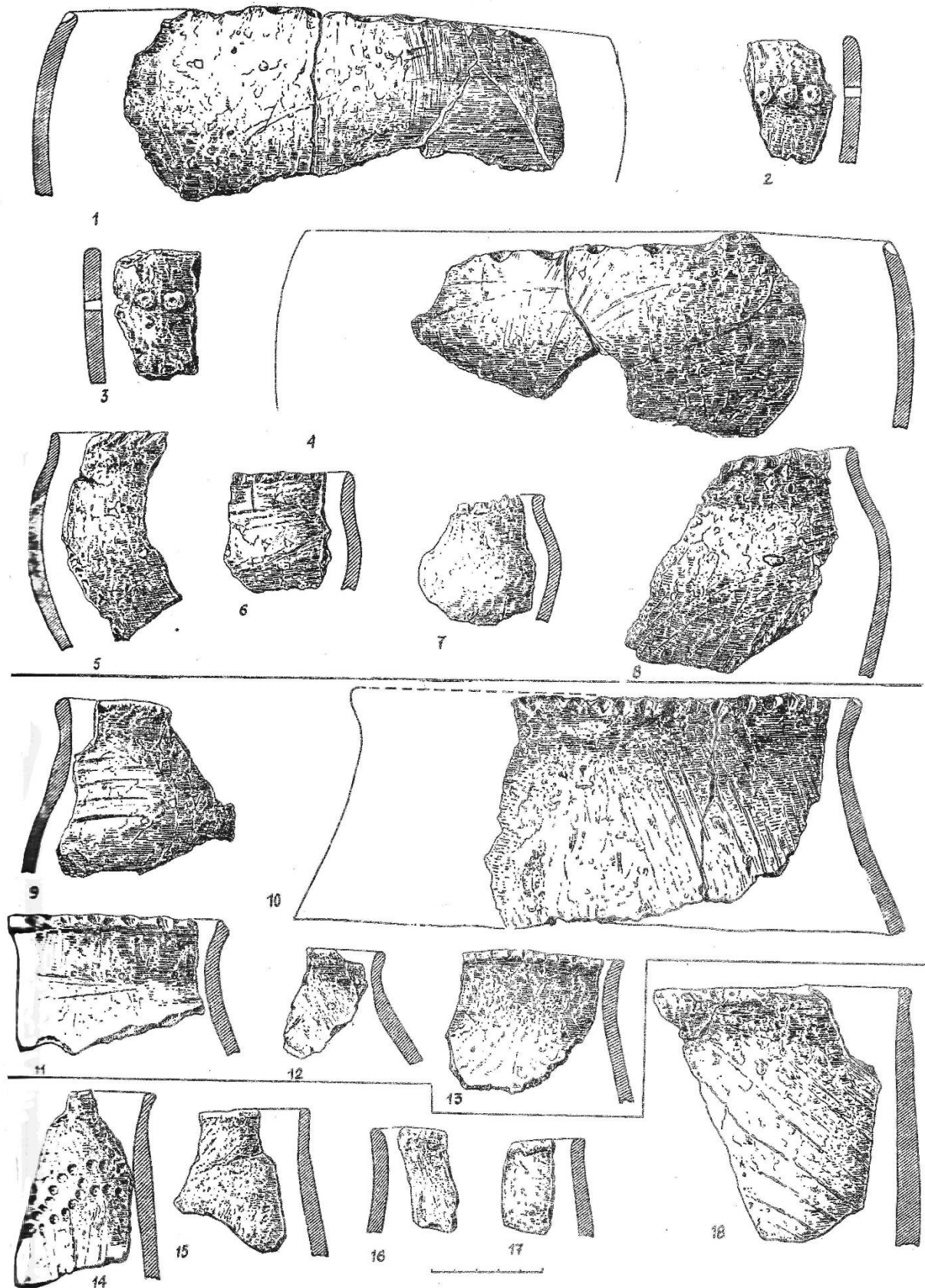

Рис. 29. Посуд з городища Переверзево-І. 1-8 – миски; 10, 11 – площки; 12, 13 – жаровні (за Пузикова 1997).

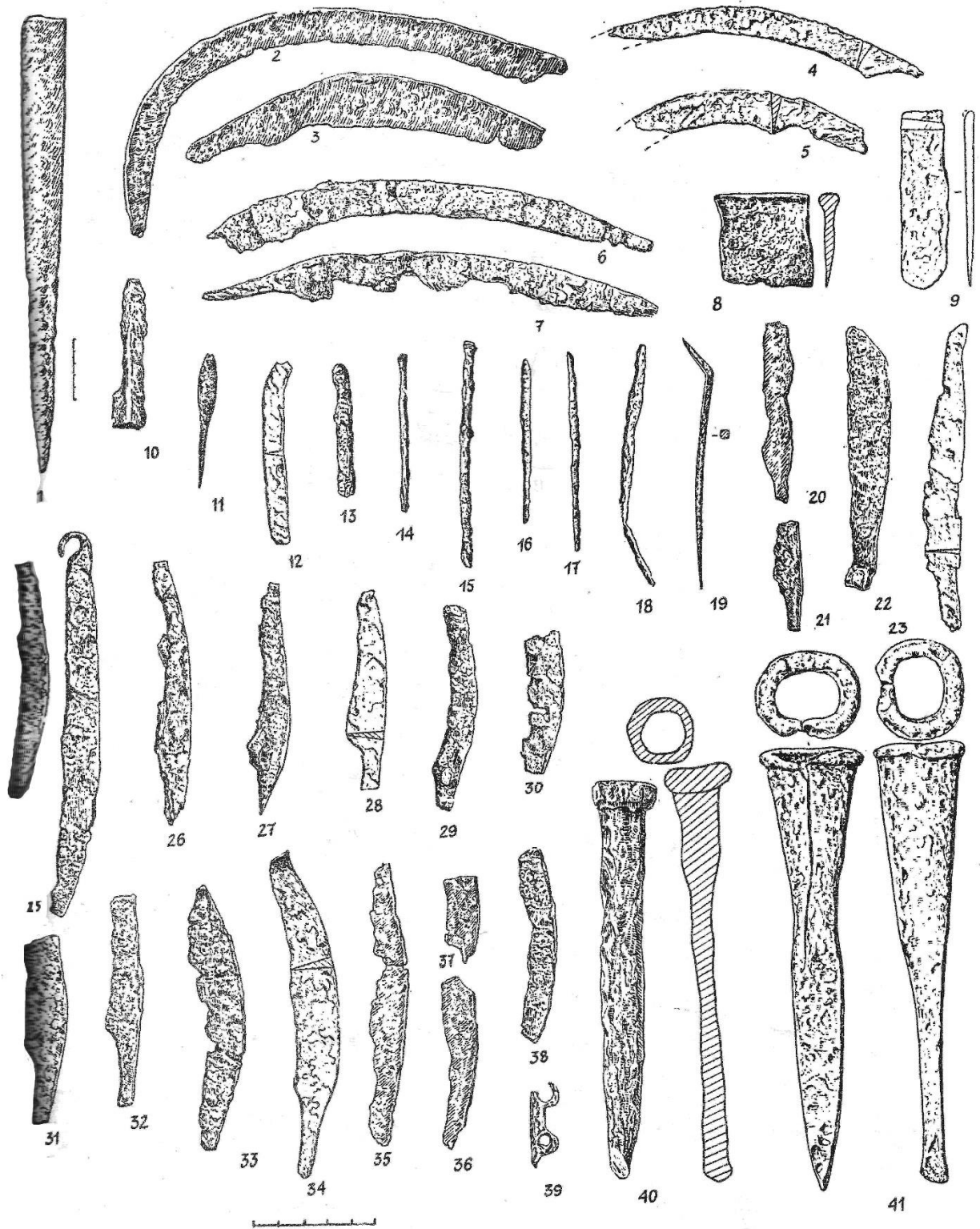

Рис. 30. Залізні вироби з городища Переверзево-І. 1 – лезо акінаку; 2-7 – серпи; 8 – зубило; 9, 12 – пластинки; 10 – уламок спису або дротику; 11 – виріб у вигляді лопатки (стріла?); 13 – округлий у перетині стержень; 14, 15 – стержні шпильок (?); 16-19 – шила; 20-38 – ножі; 39 – уламок псалія; 40, 41 – долота (за Пузикова 1997).

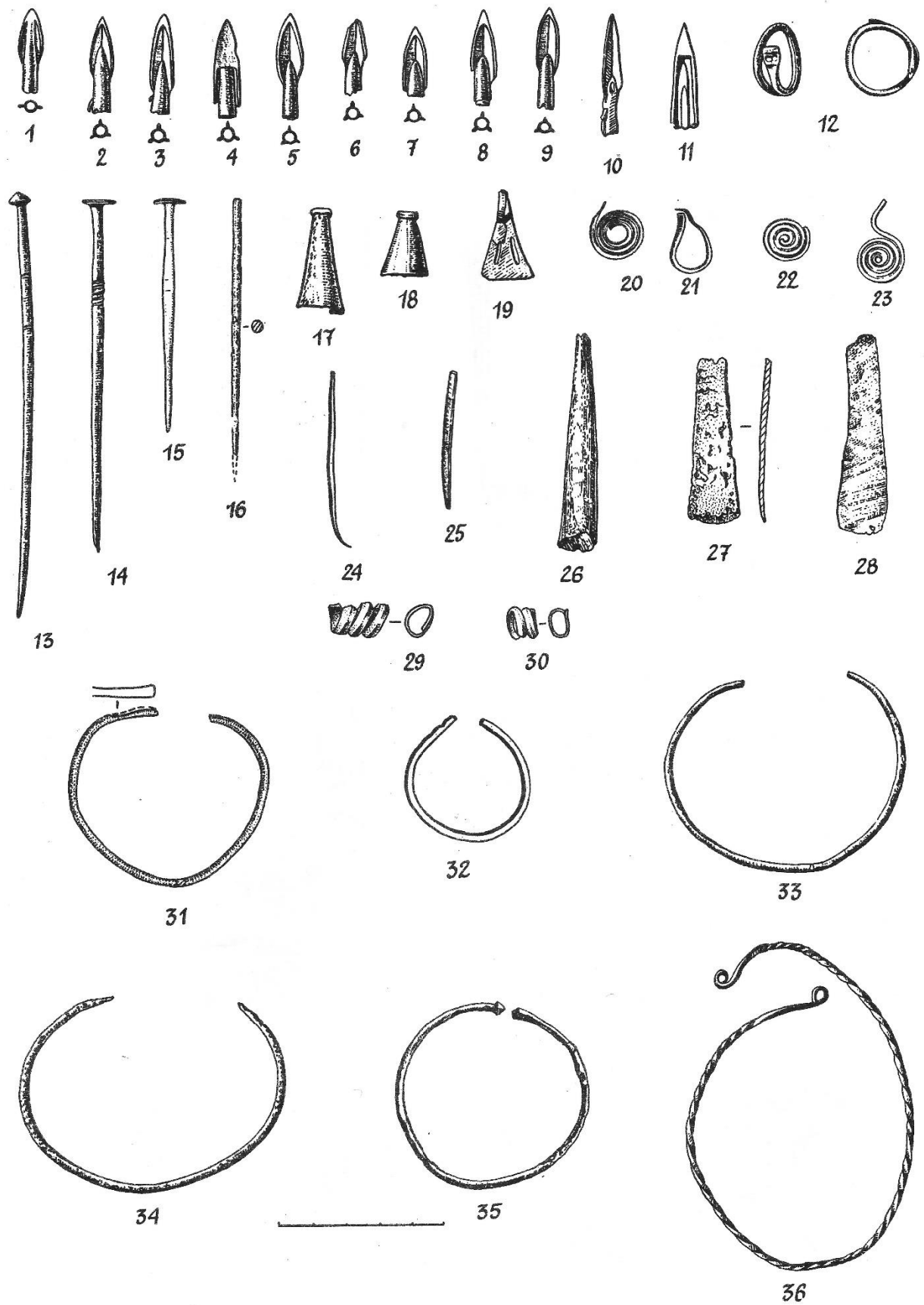

Рис. 31. Вироби з бронзи з городища Переверзево-І (за Пузикова 1997).

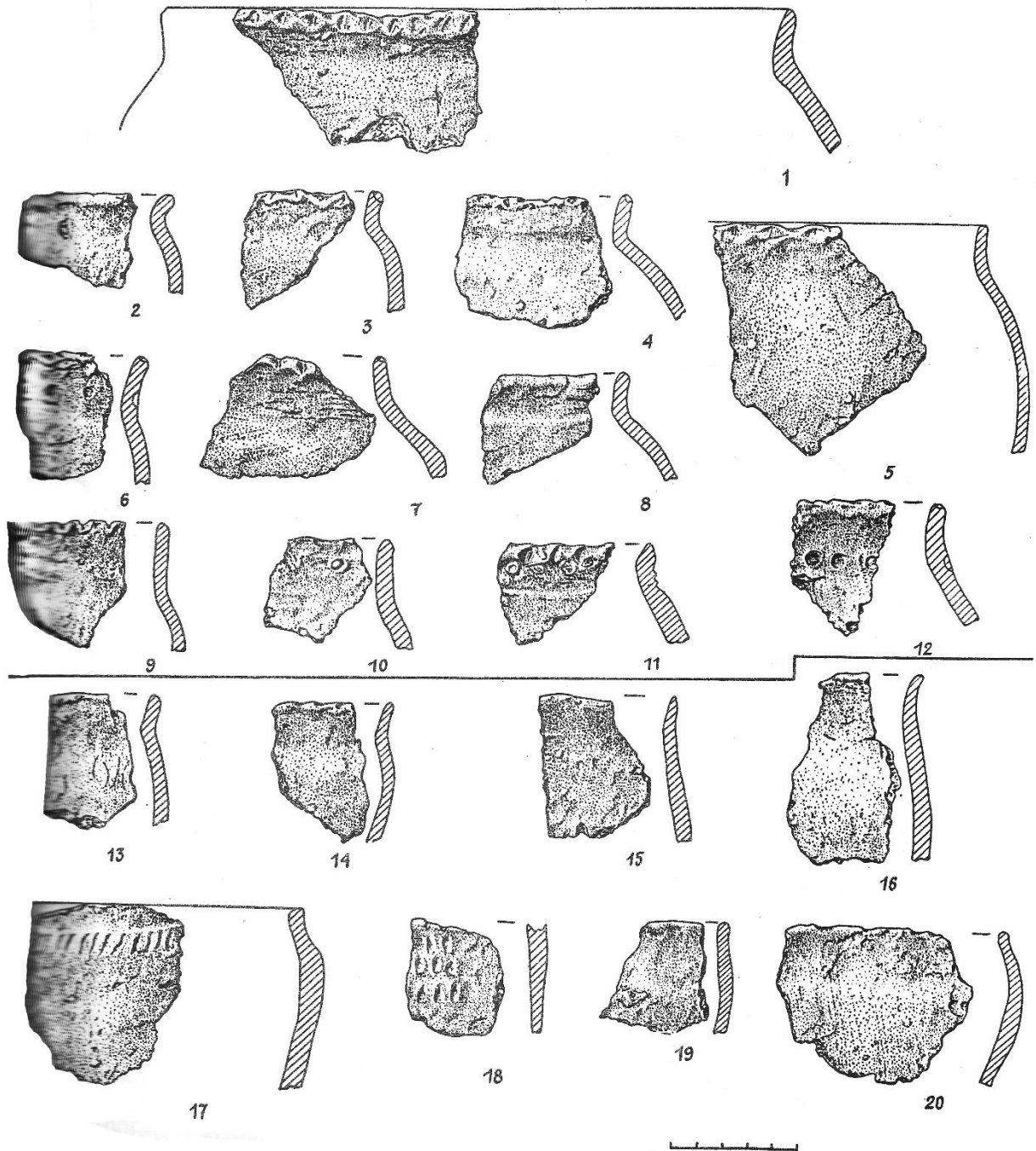

Рис. 32. Кераміка з поселення за валом городища Персверзево-І (за Пузикова 1997).

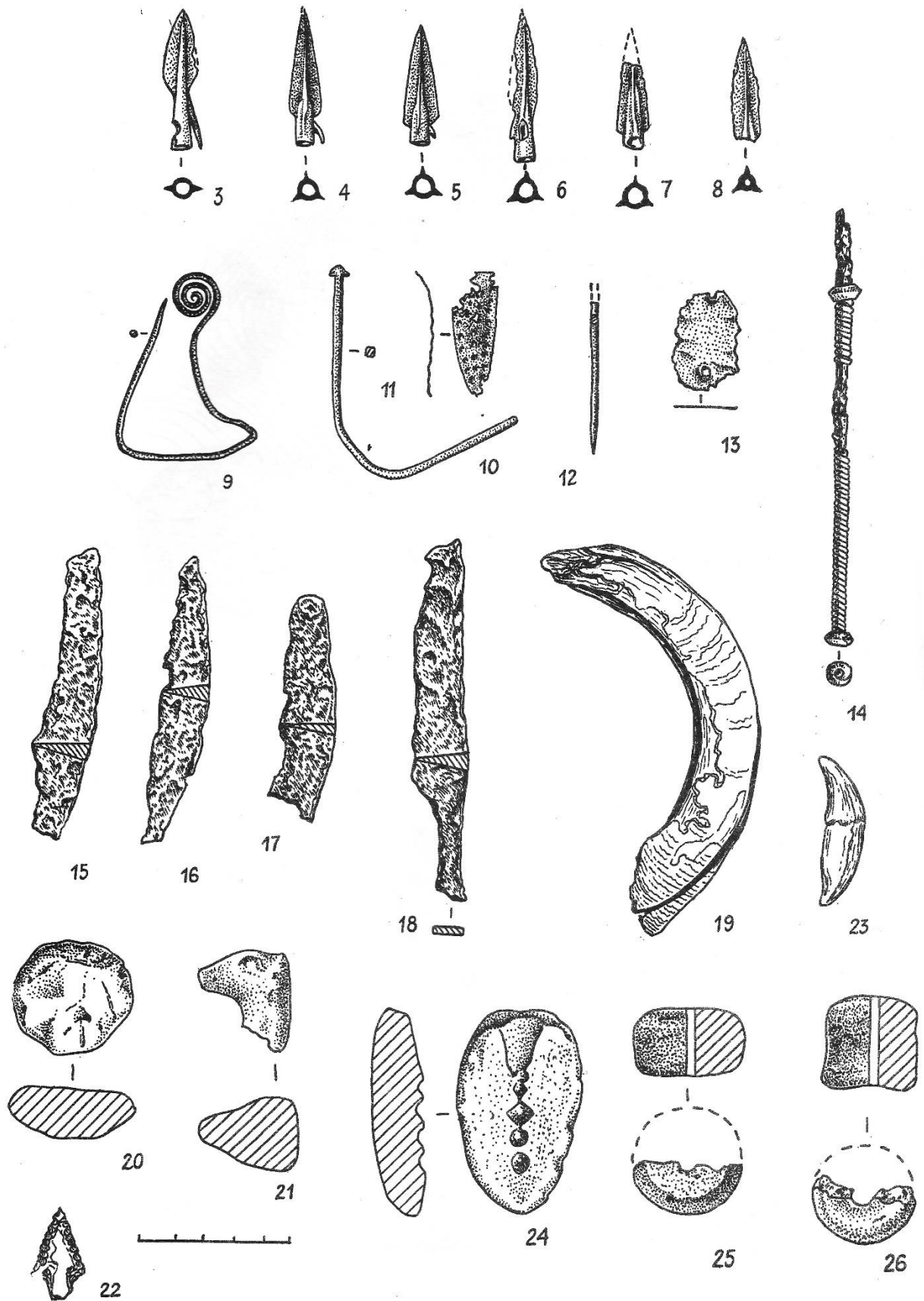

Рис. 33. Індивідуальні знахідки з поселення за валом городища Перерзево-І (за Пузикова 1997).

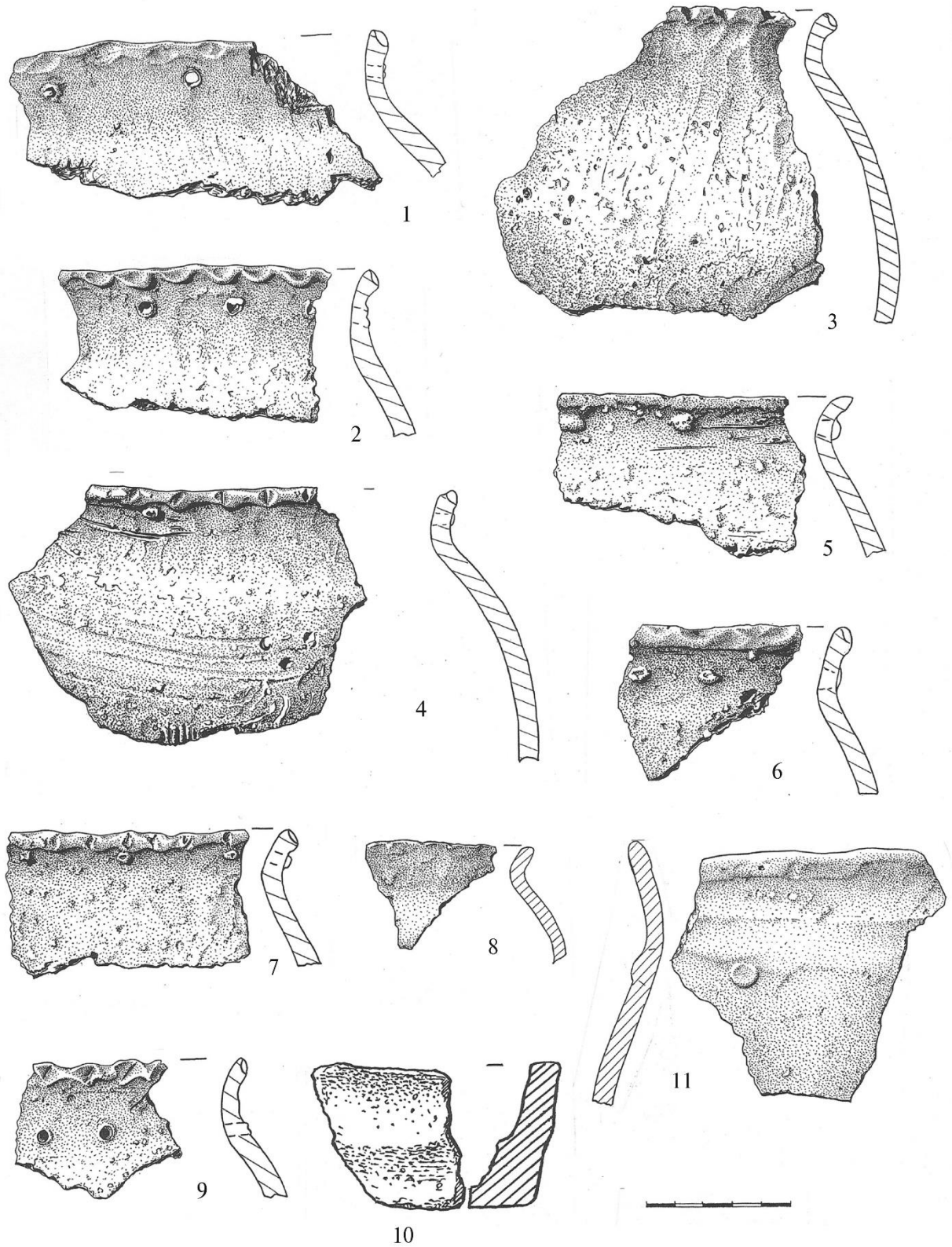

Рис. 34. Віця горщиків I типу з поселення Переверзево-II (за Пузикова 2012).

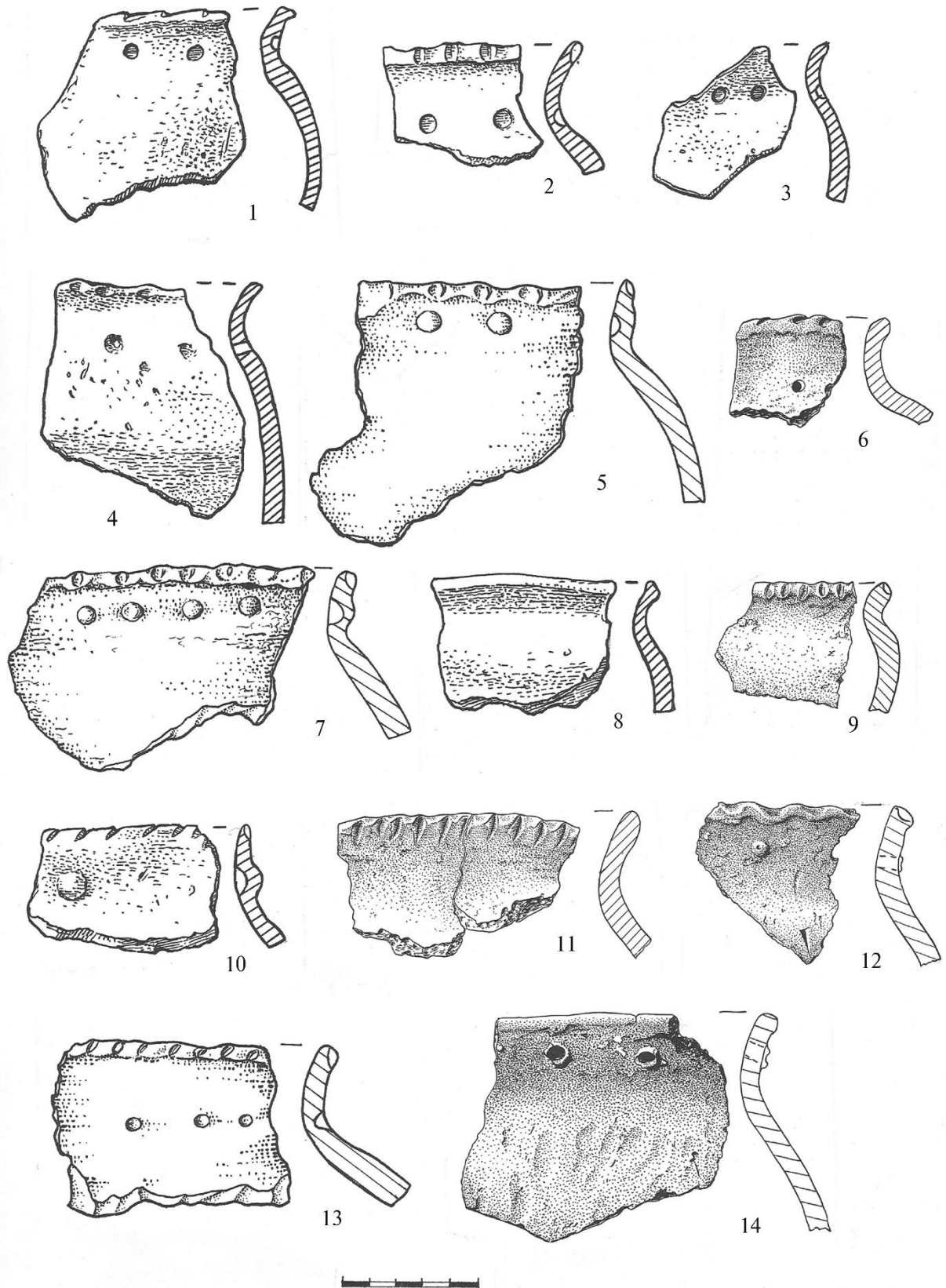

Рис. 35. Віncia горщиків I типу з поселення Переверзево-II (за Пузикова 2012).

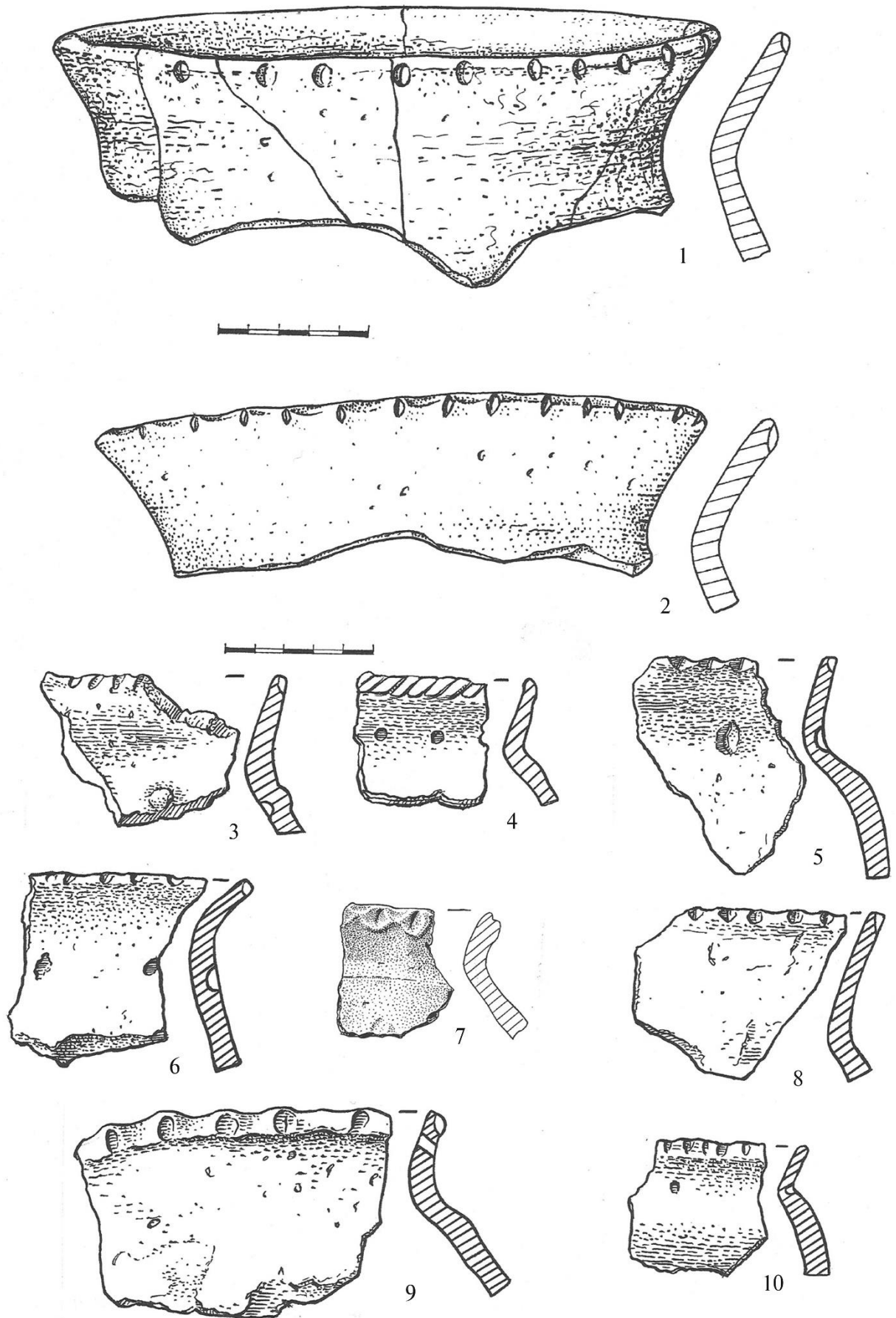

Рис. 36. Віncia горщиків II типу з поселення Переверзево-II (за Пузикова 2012).

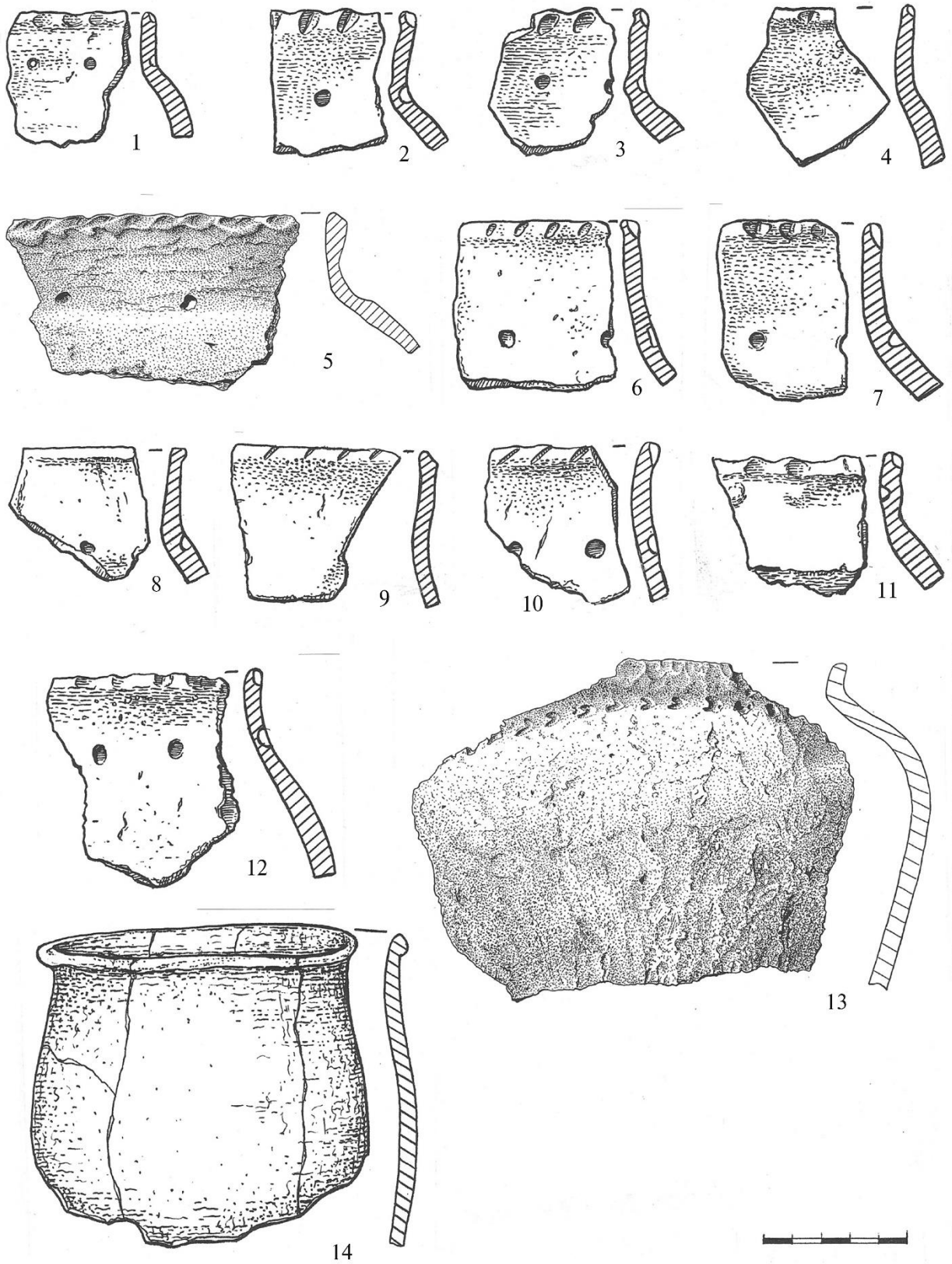

Рис. 37. Вінья горщиків III типу з поселення Переврезово-II (за Пузикова 2012).

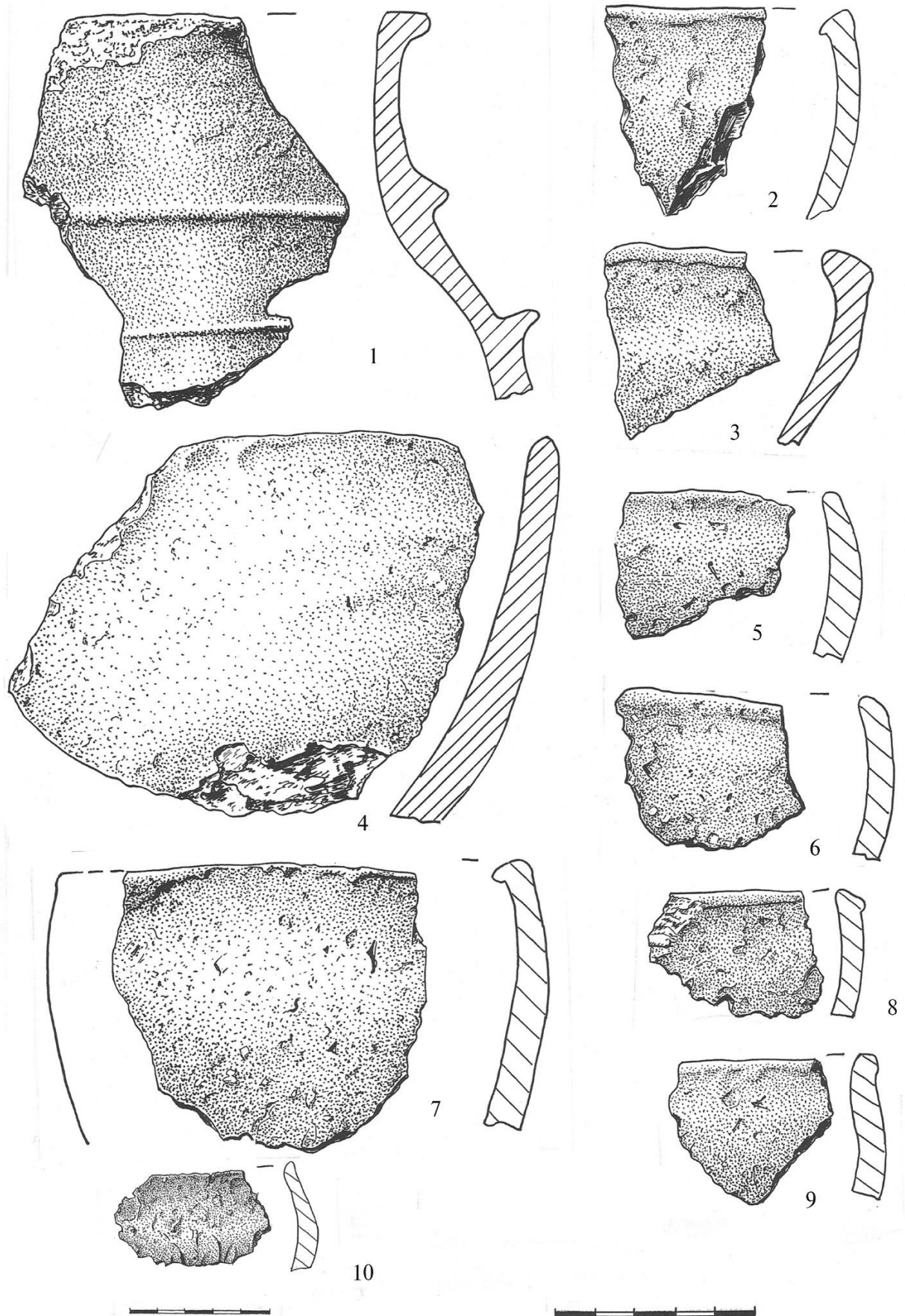

Рис. 38. Посуд з поселення Перверзево-ІІ. 1 – ліпний глек; 2-10 – вінця мисок (за Пузикова 2012).

Рис. 39. Кераміка з поселення Жерновец-3 (за Пузикова 1997).

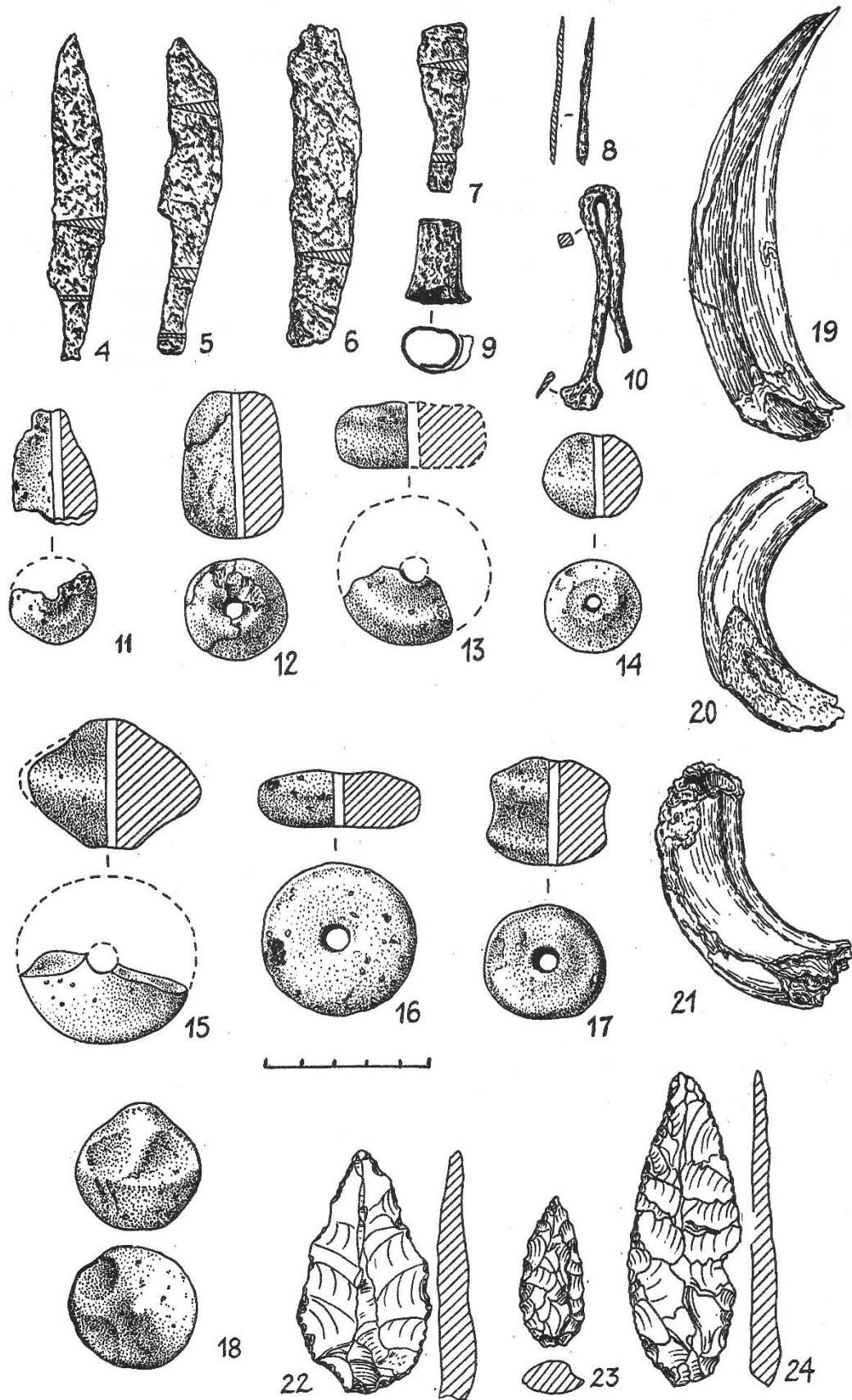

Рис. 40. Індивідуальні знахідки з поселення Жерновець-3 (за Пузикова 1997).

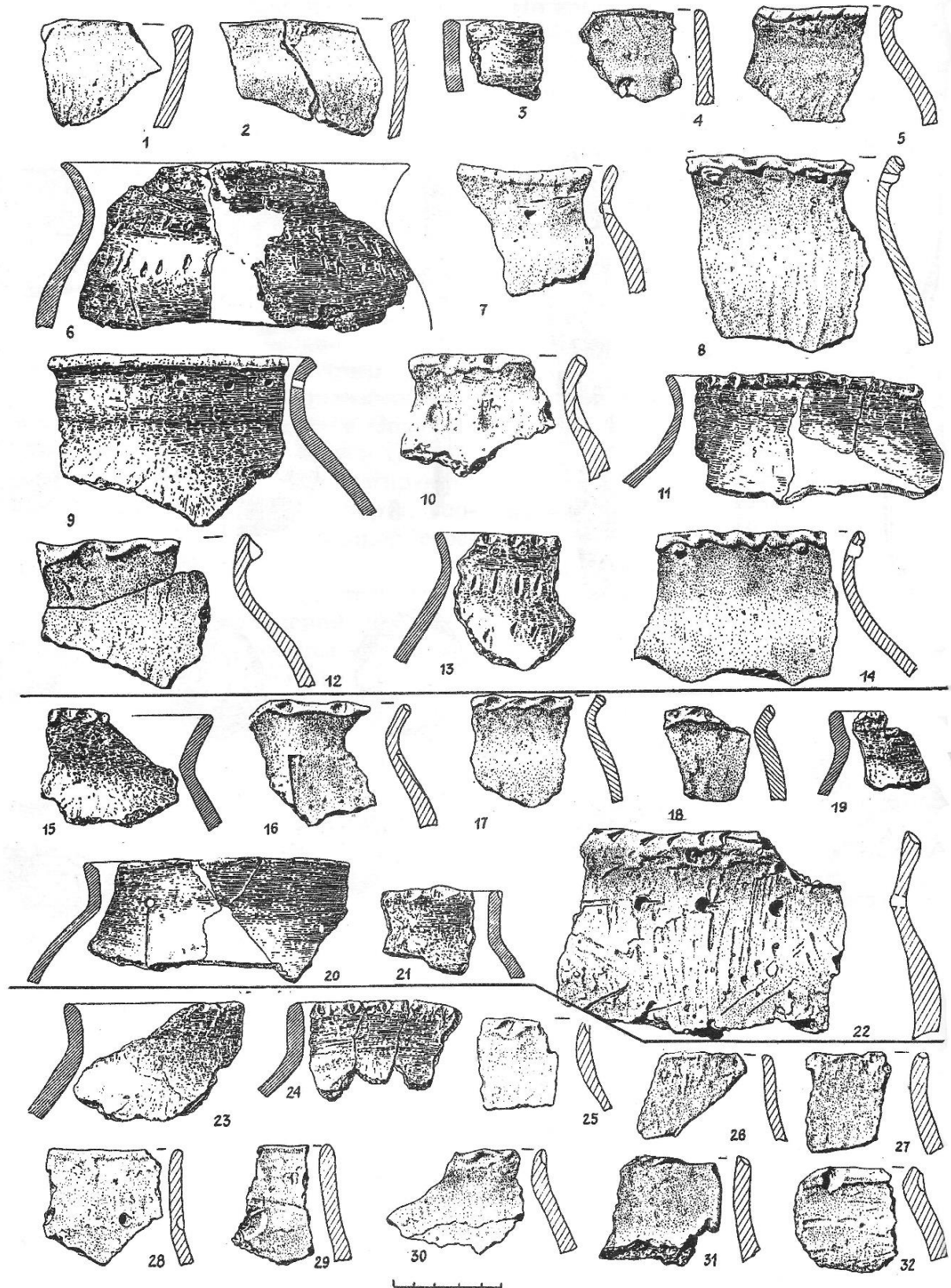

Рис. 41. Кераміка з городища Глебовское. 1-4 – миски; 5-14 – вінця горщиків I типу; 15-22 – вінця горщиків II типу; 23-32 – вінця горщиків III типу (23, 24 – 1 варіант; 25-32 – 2 варіант) (за Пузикова 1997).

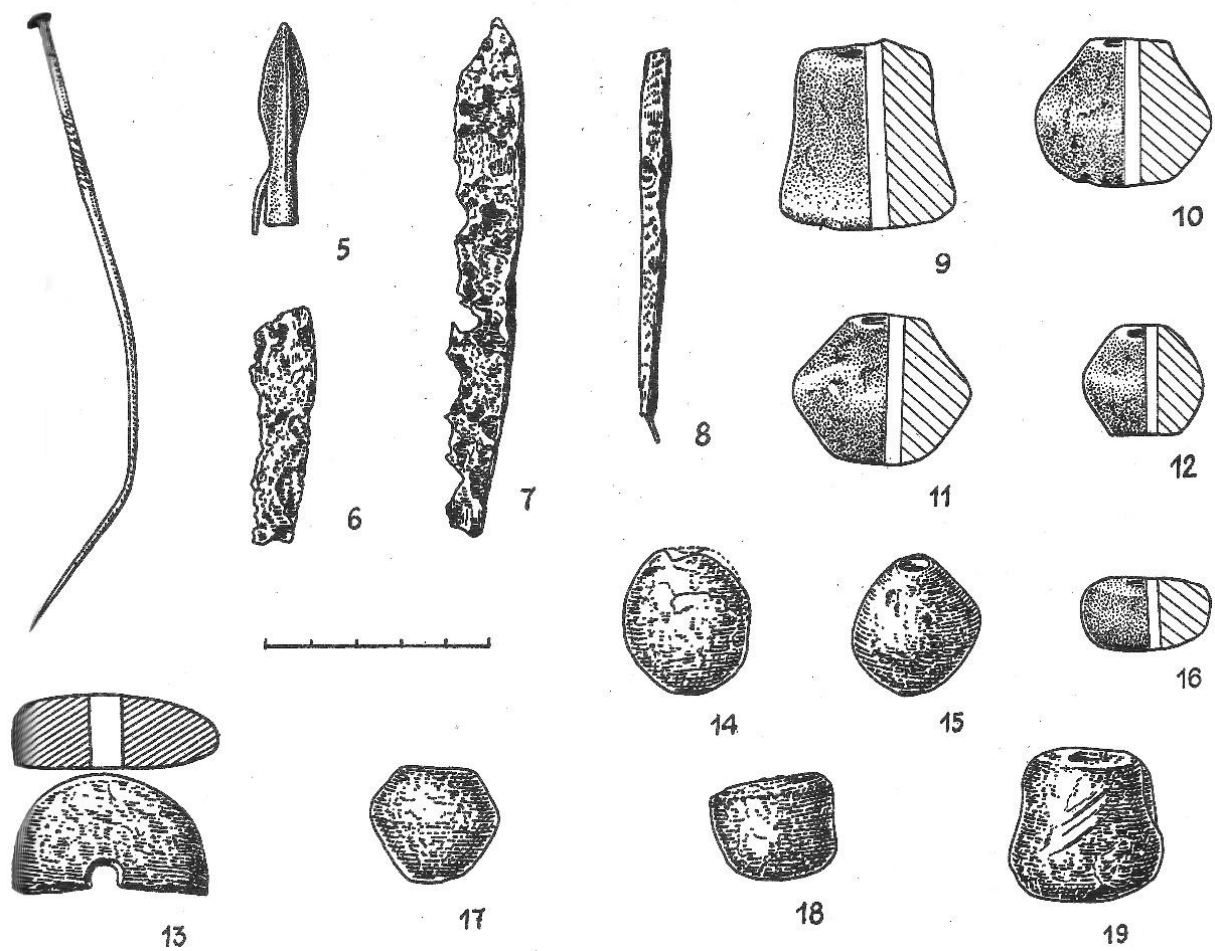

Рис. 42. Індивідуальні знахідки з городища Глебовское (за Пузикова 1997).

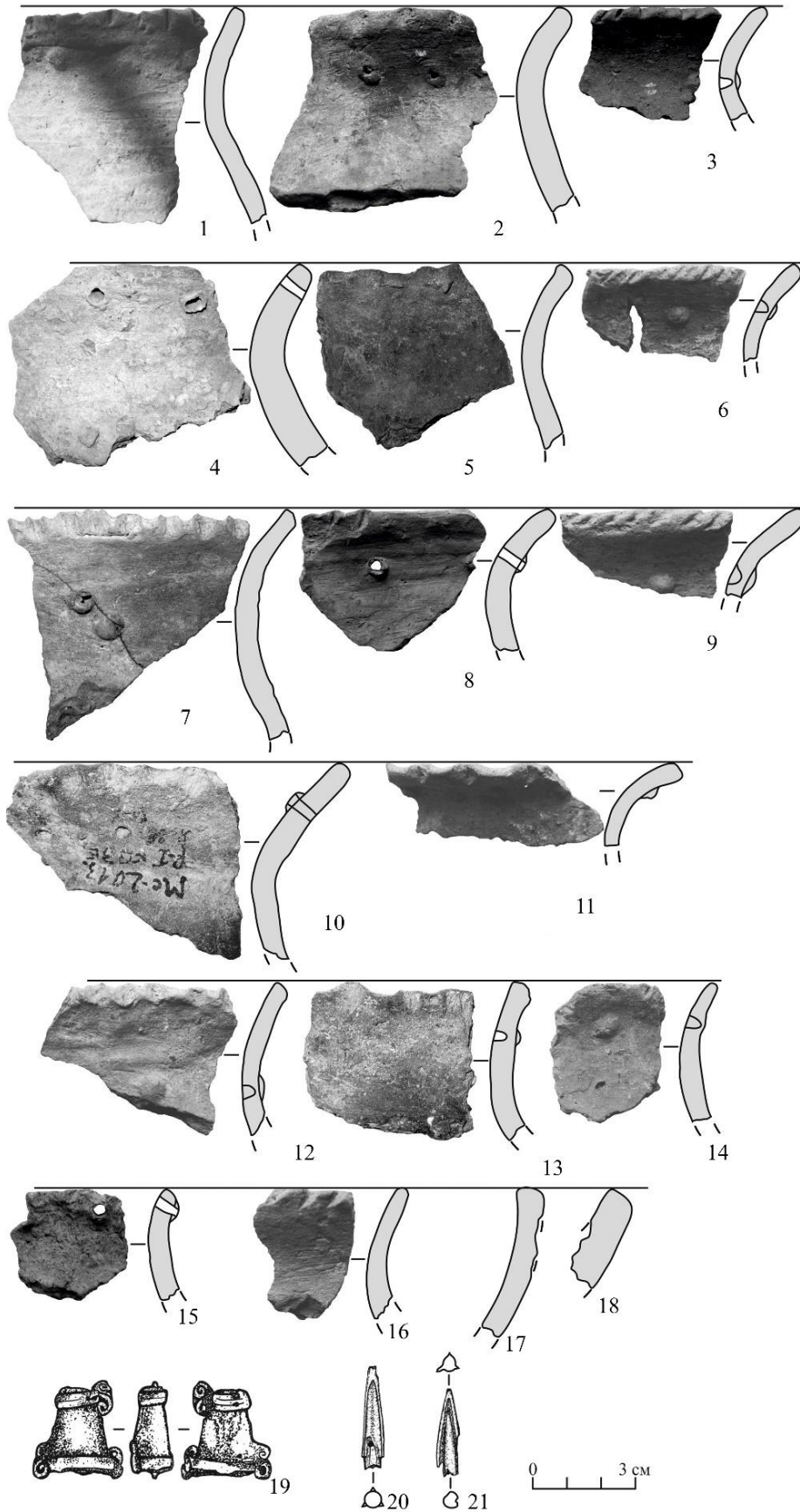

Рис. 43. Комплекс поселення Мухіно (за Кабанов 2018). 1-16 – горщики; 17-18 – миски; 19 – наконечник ножен; 20-21 – бронзові вістря стріл.

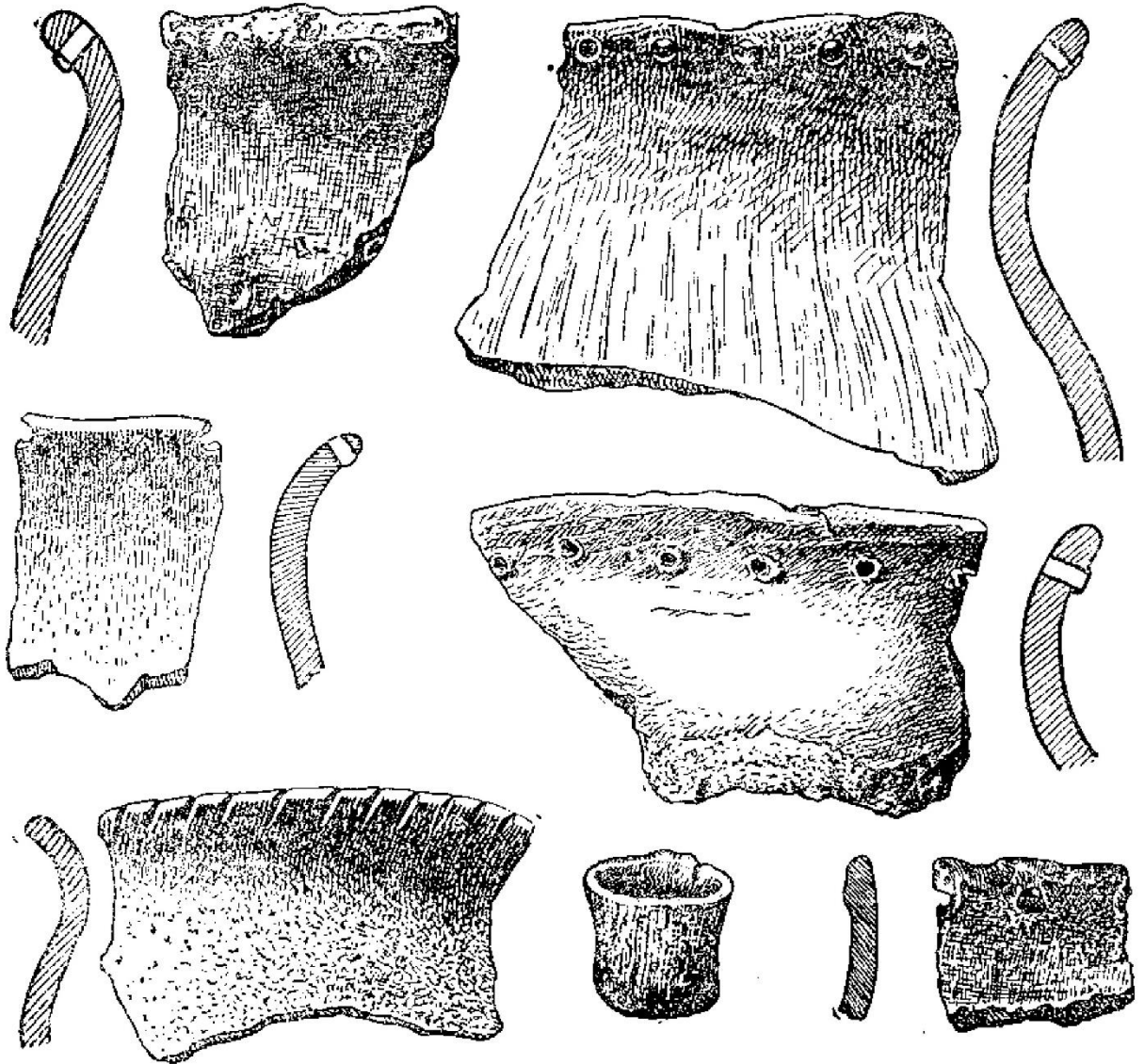

Рис. 44. Комплекс Ширяевського городища (за Ілїнська 1953).

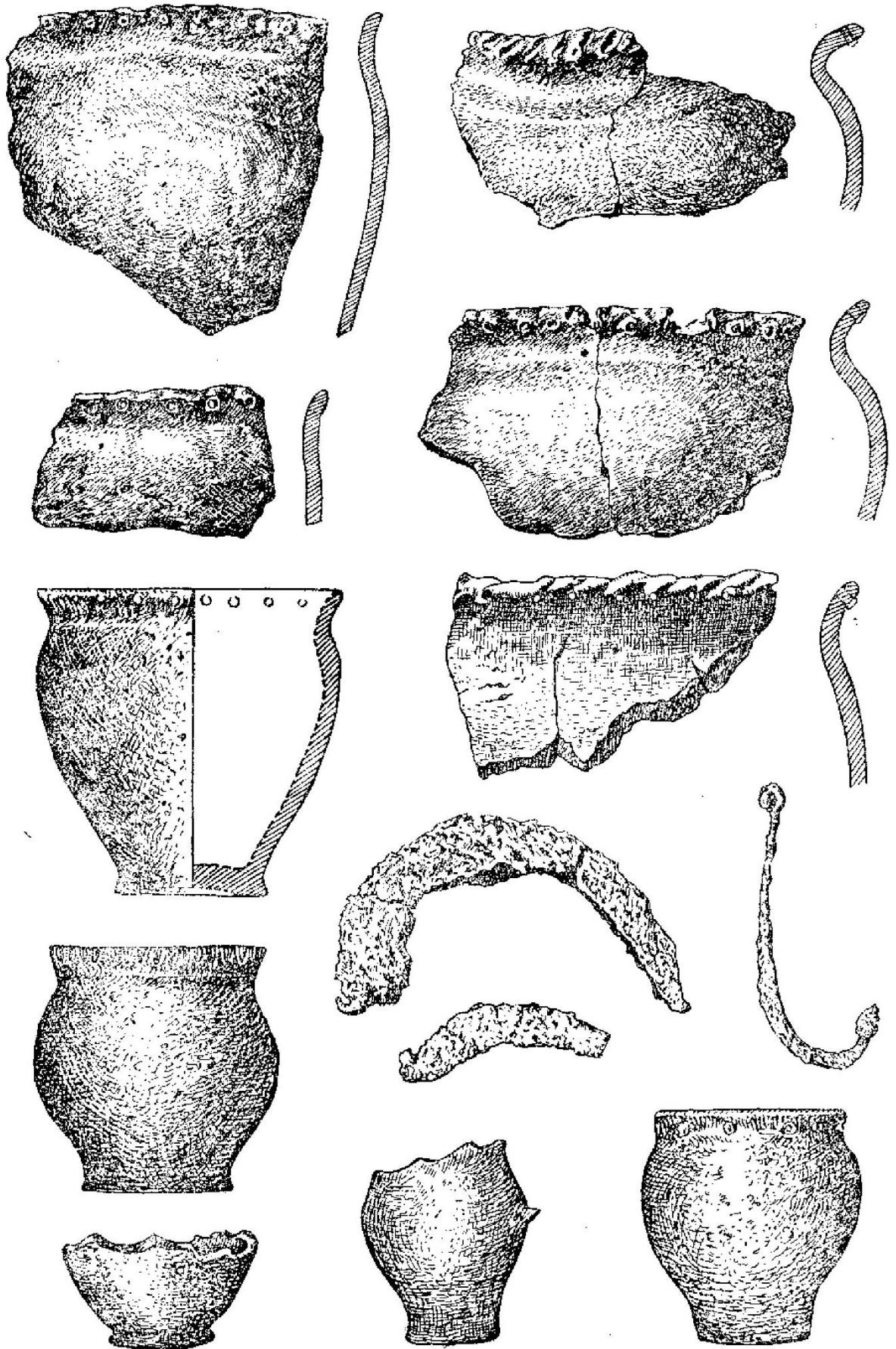

Рис. 45. Комплекс Ширяєвського городища (за Іллінська 1953).

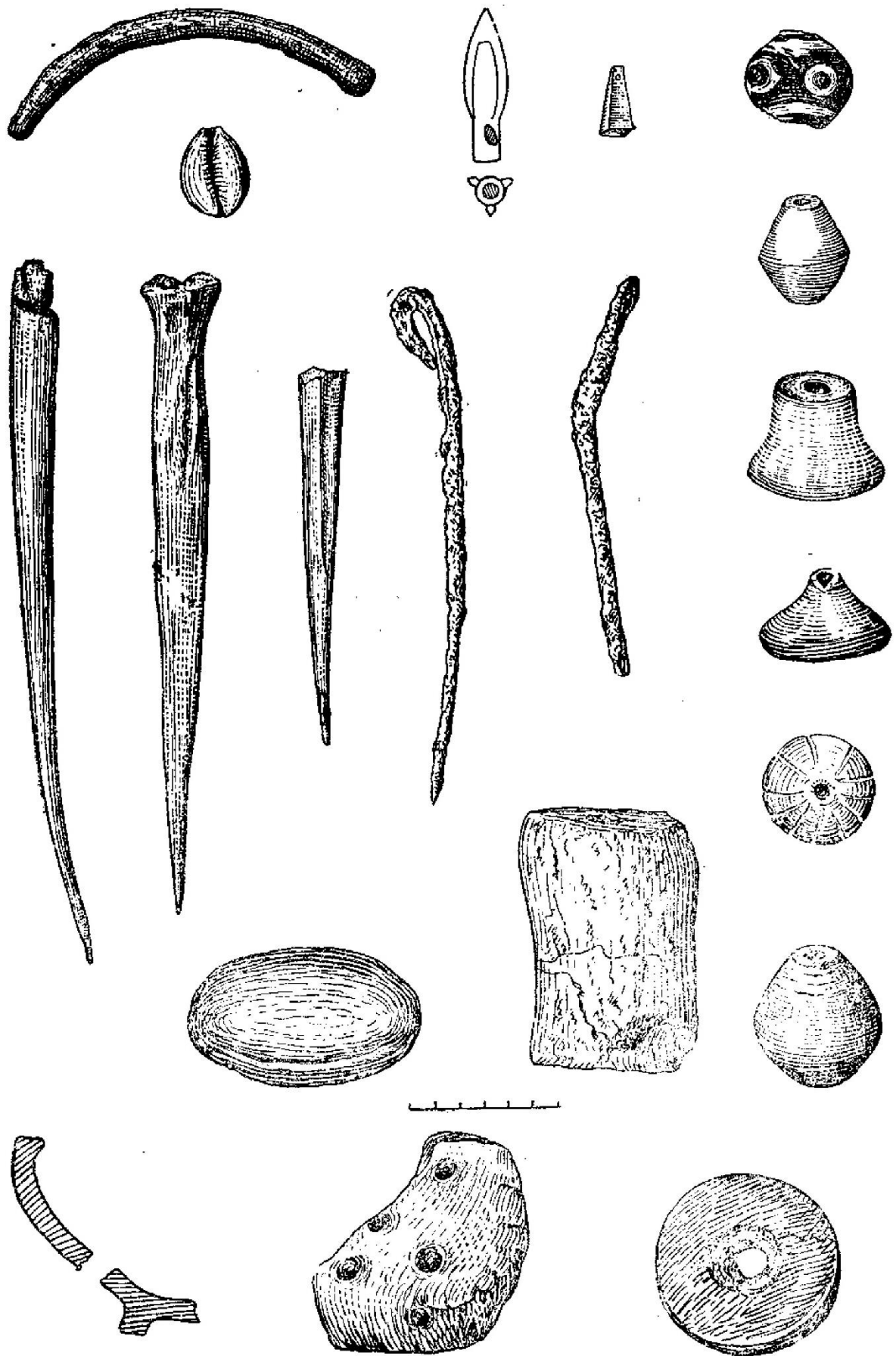

Рис. 46. Комплекс Ширяевського городища (за Іллінська 1953).

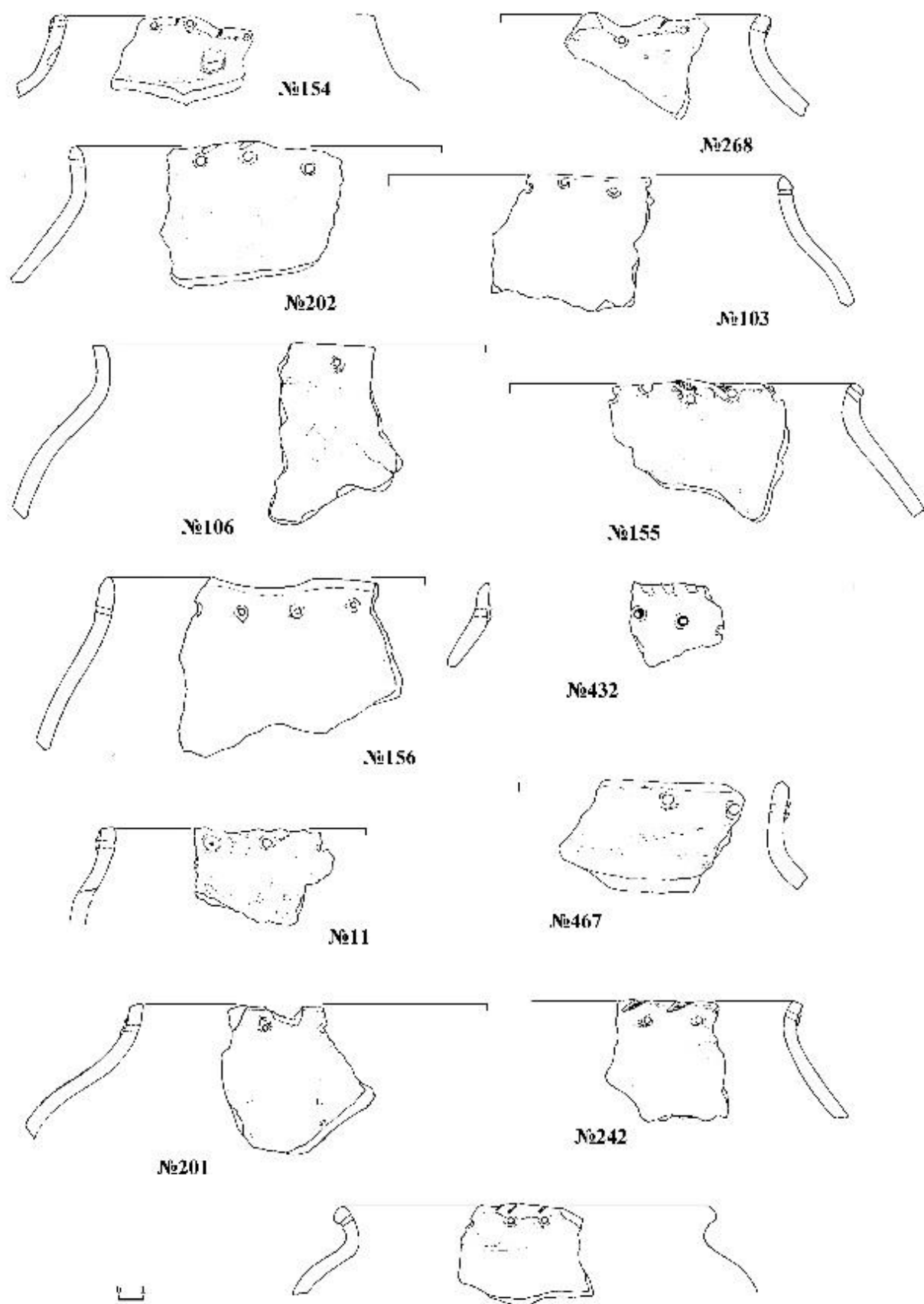

Рис. 47. Комплекс Воргольського городища (за Білинський 2011).

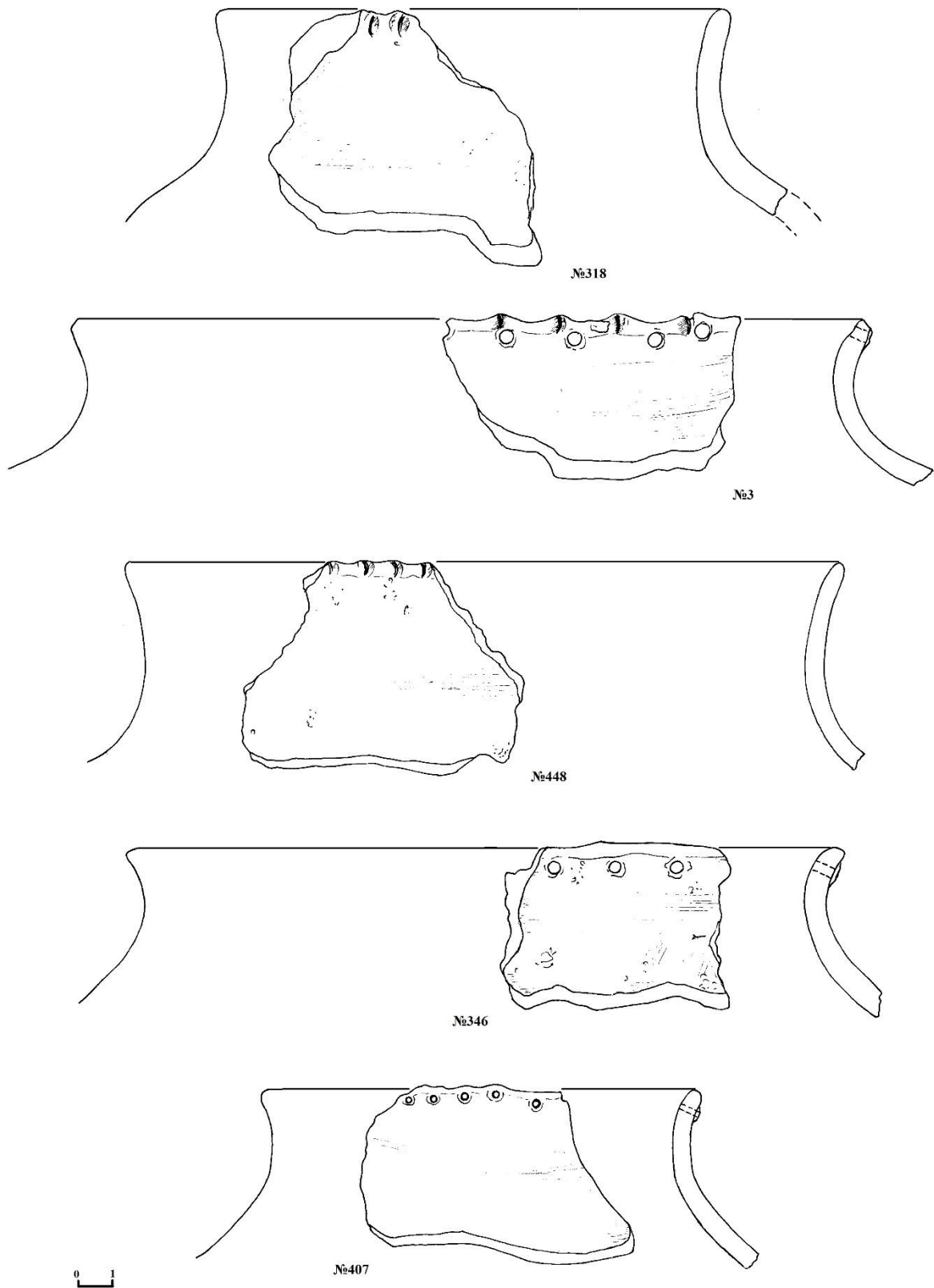

Рис. 48. Комплекс Воргольського городища (за Білинський 2011).

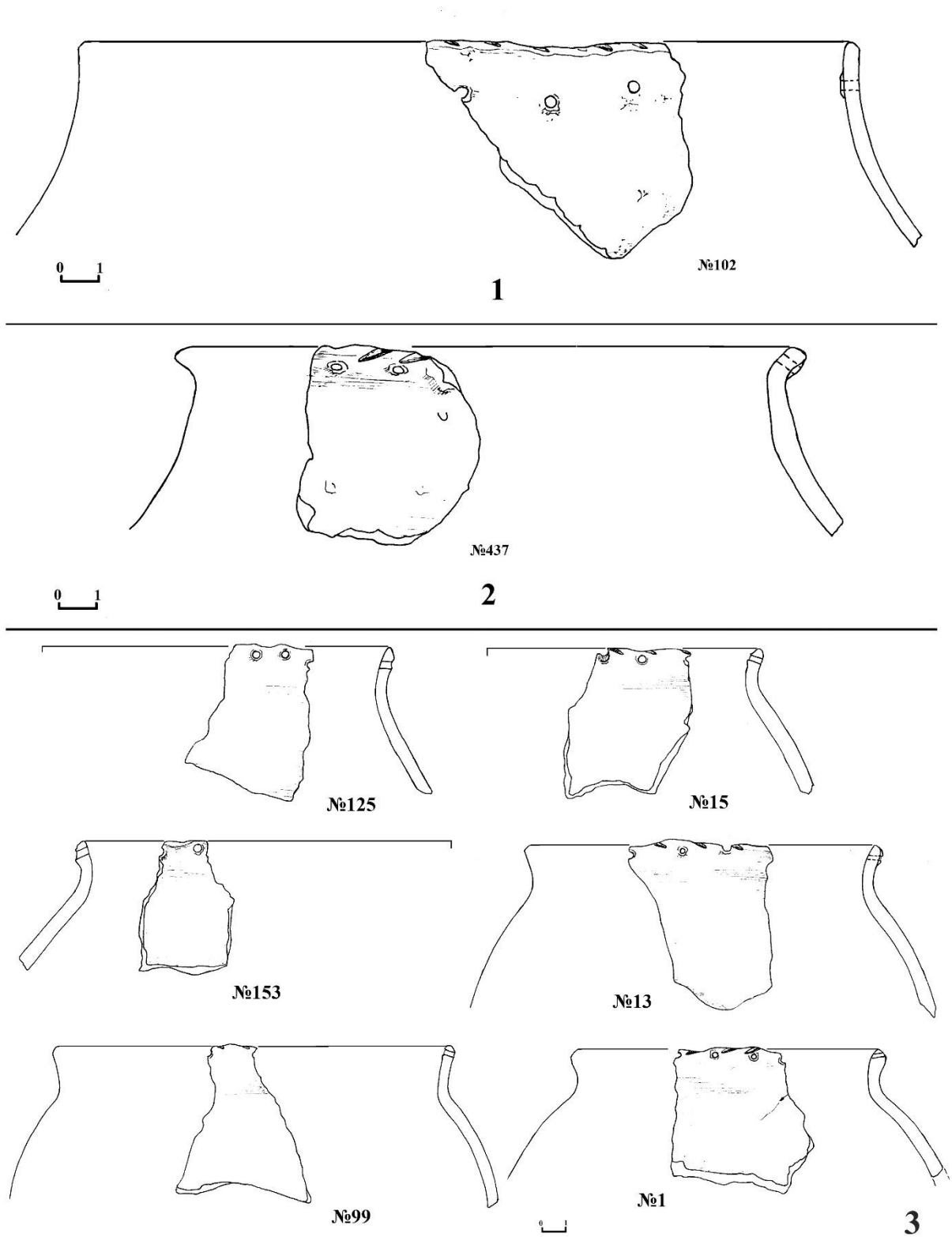

Рис.49. Комплекс Воргольського городища (за Білинський 2011).

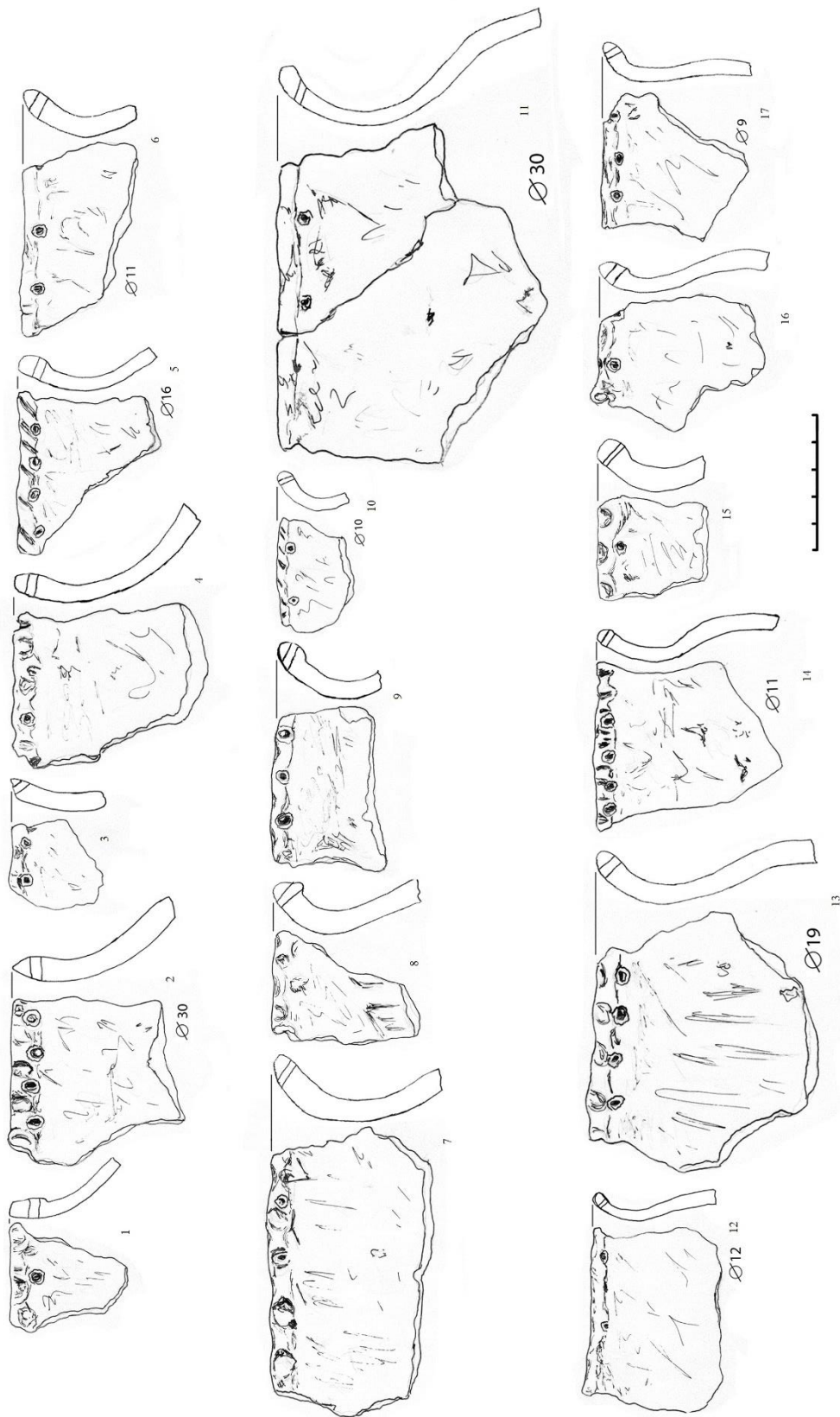

Рис. 50. Комплекс Мар'янівського поселення (за Білинський 2013).

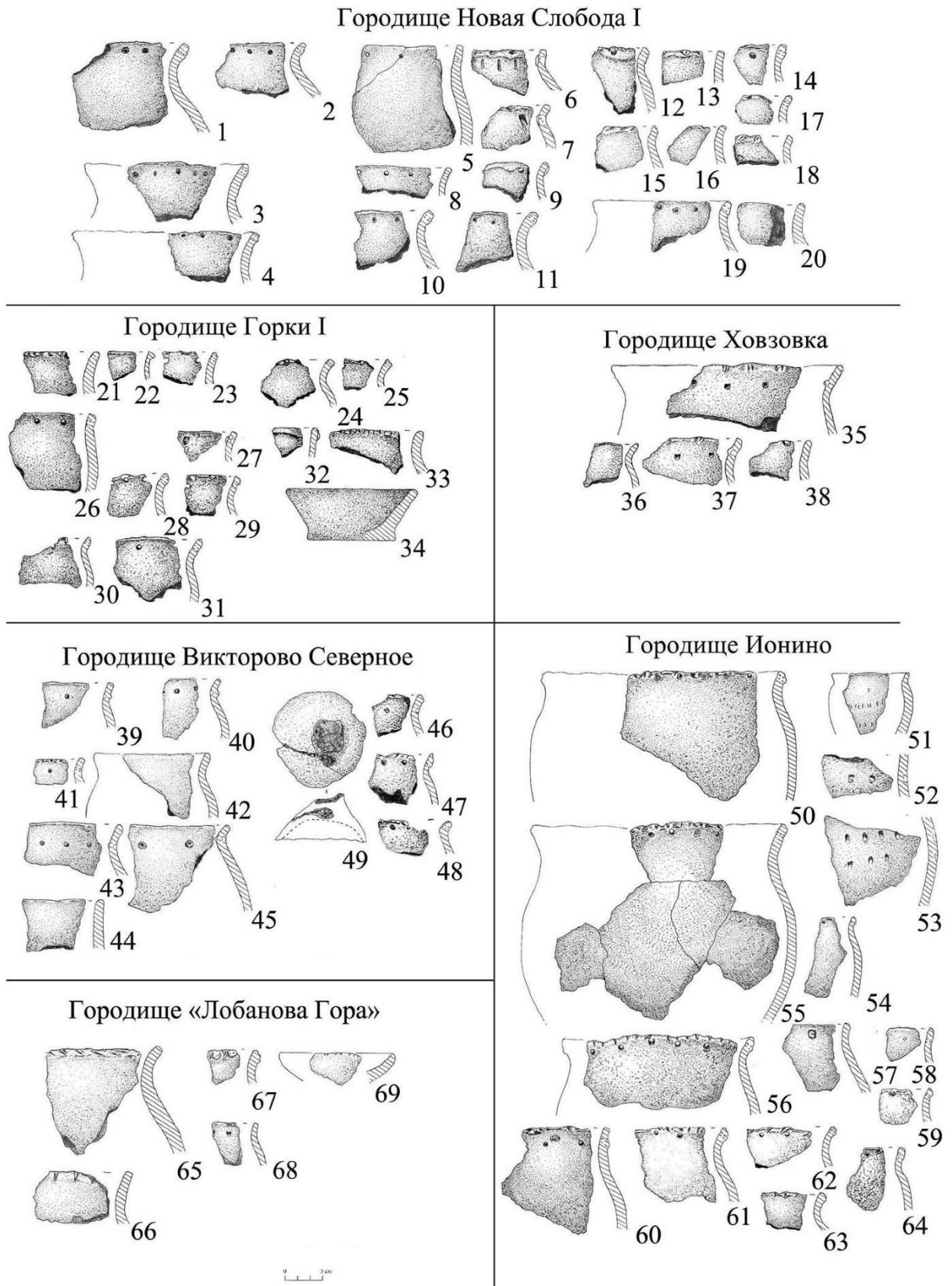

Рис. 51. Матеріали з пам'яток Західного Посейм'я (за Каравайко Пеляшенко 2018).

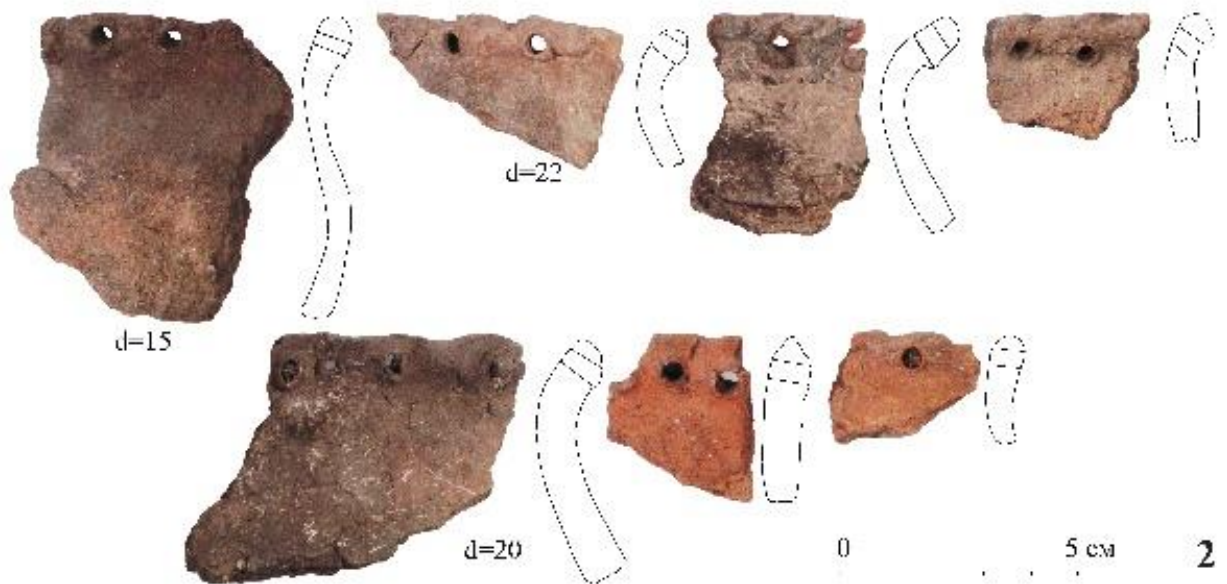
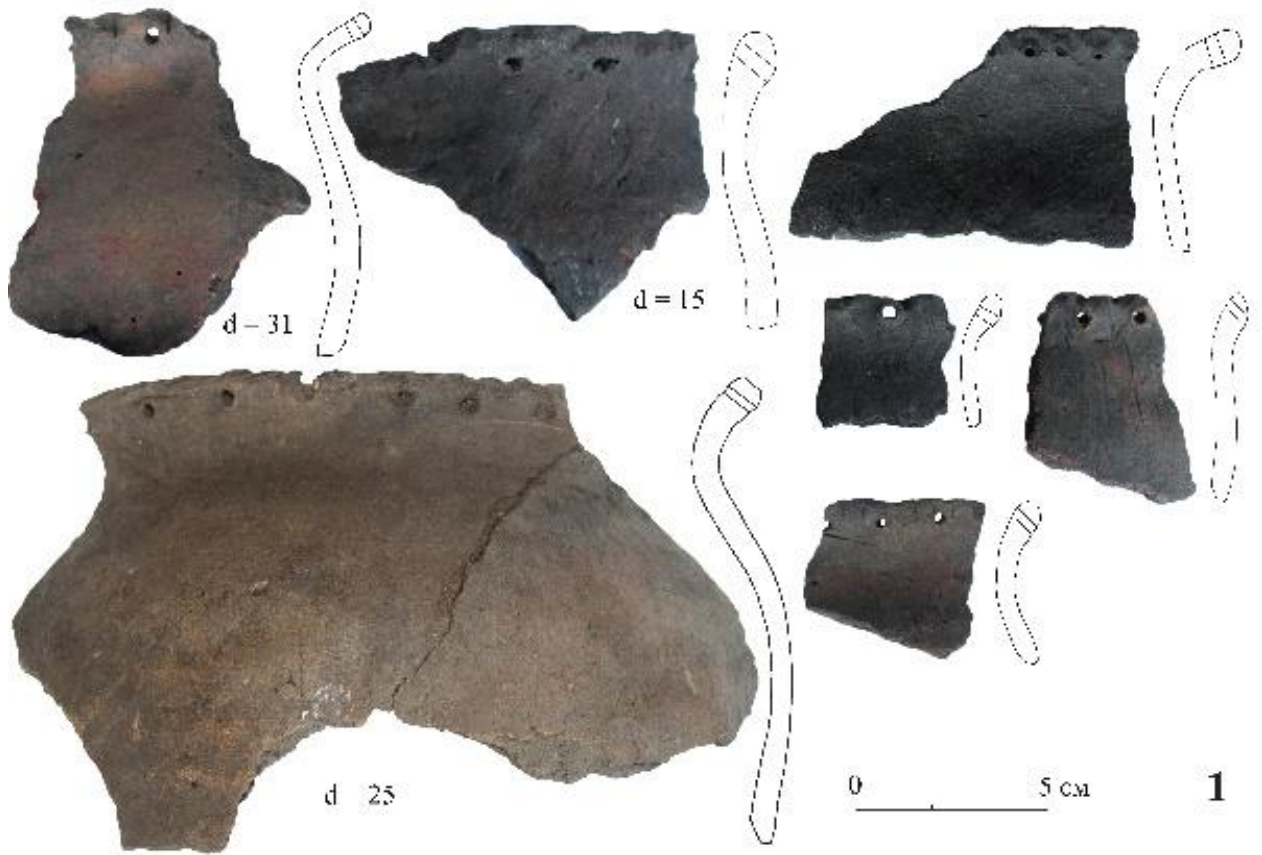
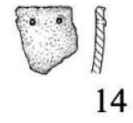
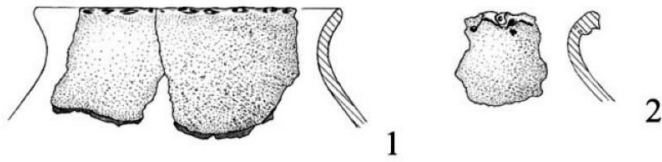

Рис. 52. Матеріали з пам'яток Посейм'я. 1 – Волинцеве Стан-II; 2 – Литвиновичі.

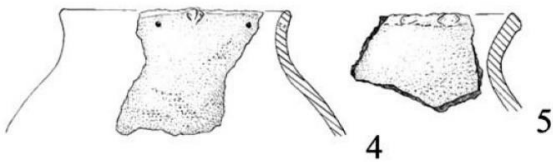
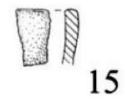
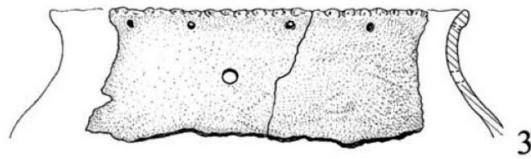
VI в. до н.э.

V в. до н.э.

IV в. до н.э.

VI - IV в. до н.э.

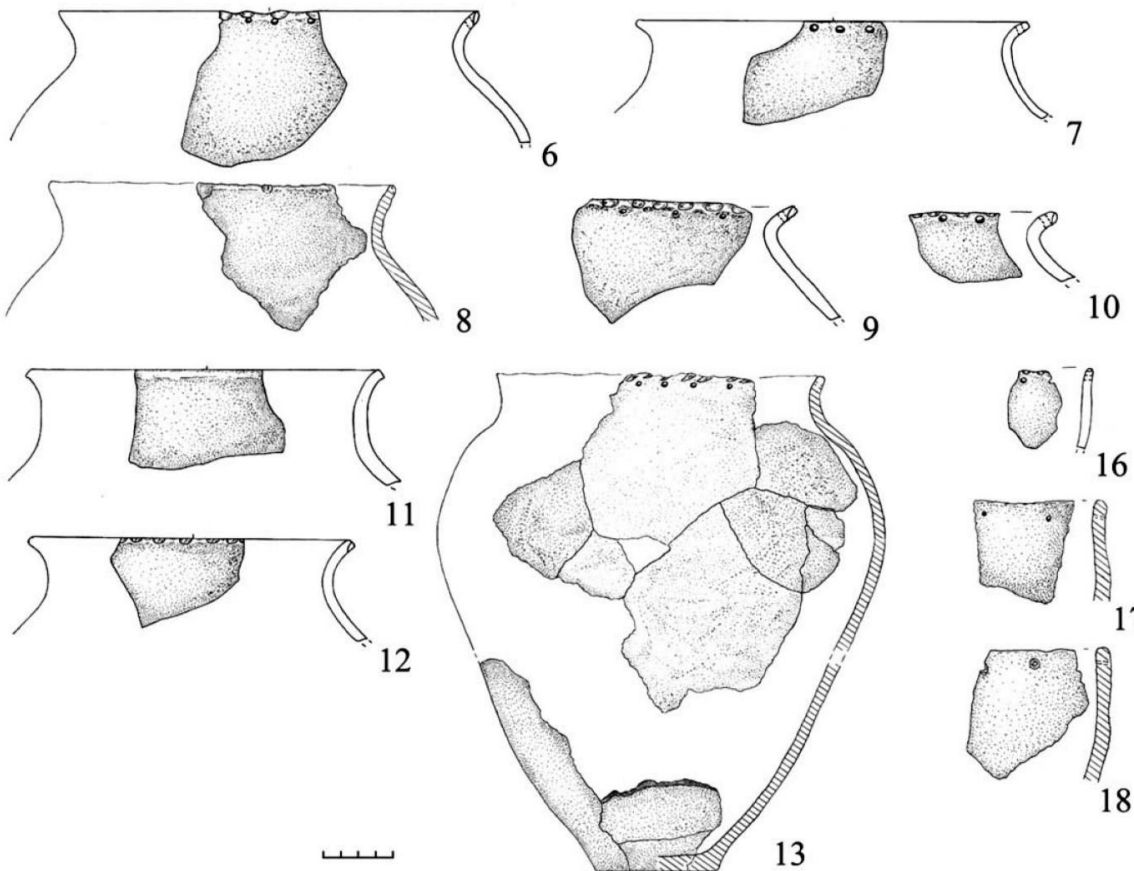
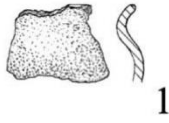
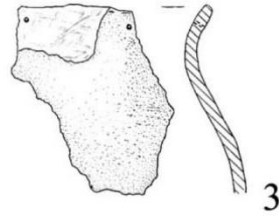
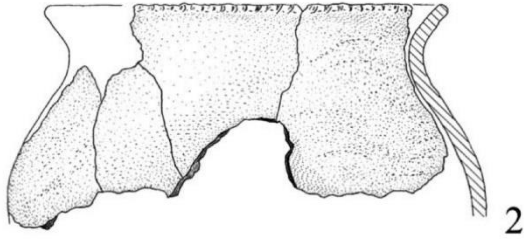

Рис. 53. Фрагменти вінець посудин I типу за Д. В. Каравайком та К. Ю. Пеляшенком (2018).

VI в. до н.э.

IV в. до н.э.

VI - IV в. до н.э.

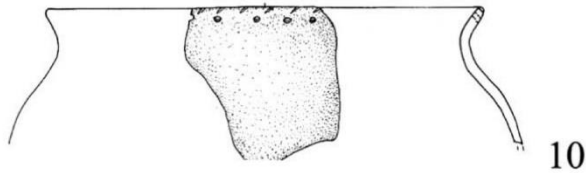
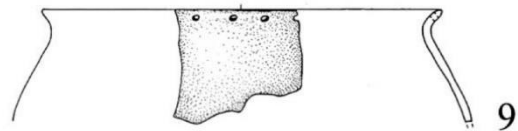
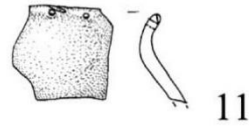
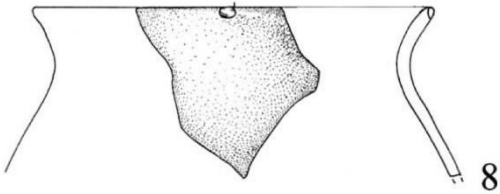
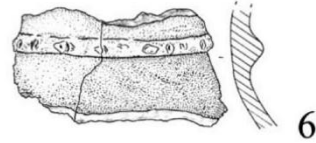
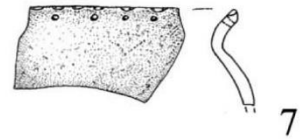
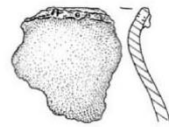
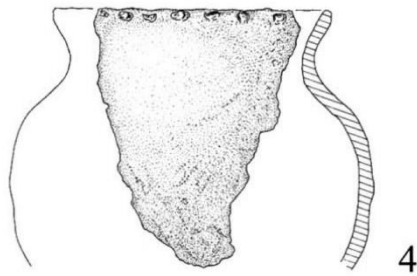
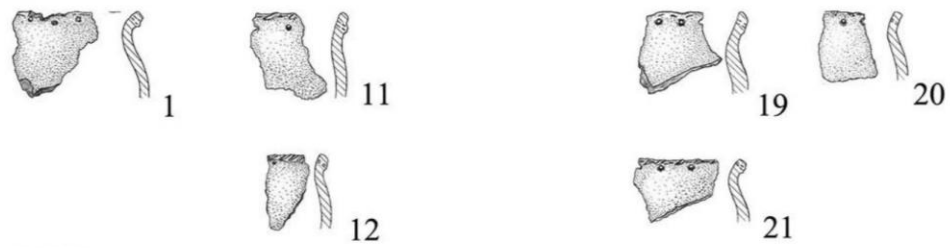

Рис. 54. Фрагменти вінець посудин II типу за Д. В. Каравайком та К. Ю. Пеляшенком (2018).

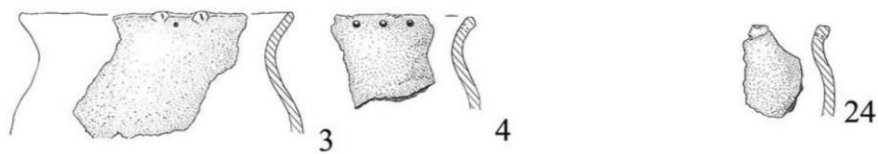
VI в. до н.э.

V в. до н.э.

IV в. до н.э.

VI - IV в. до н.э.

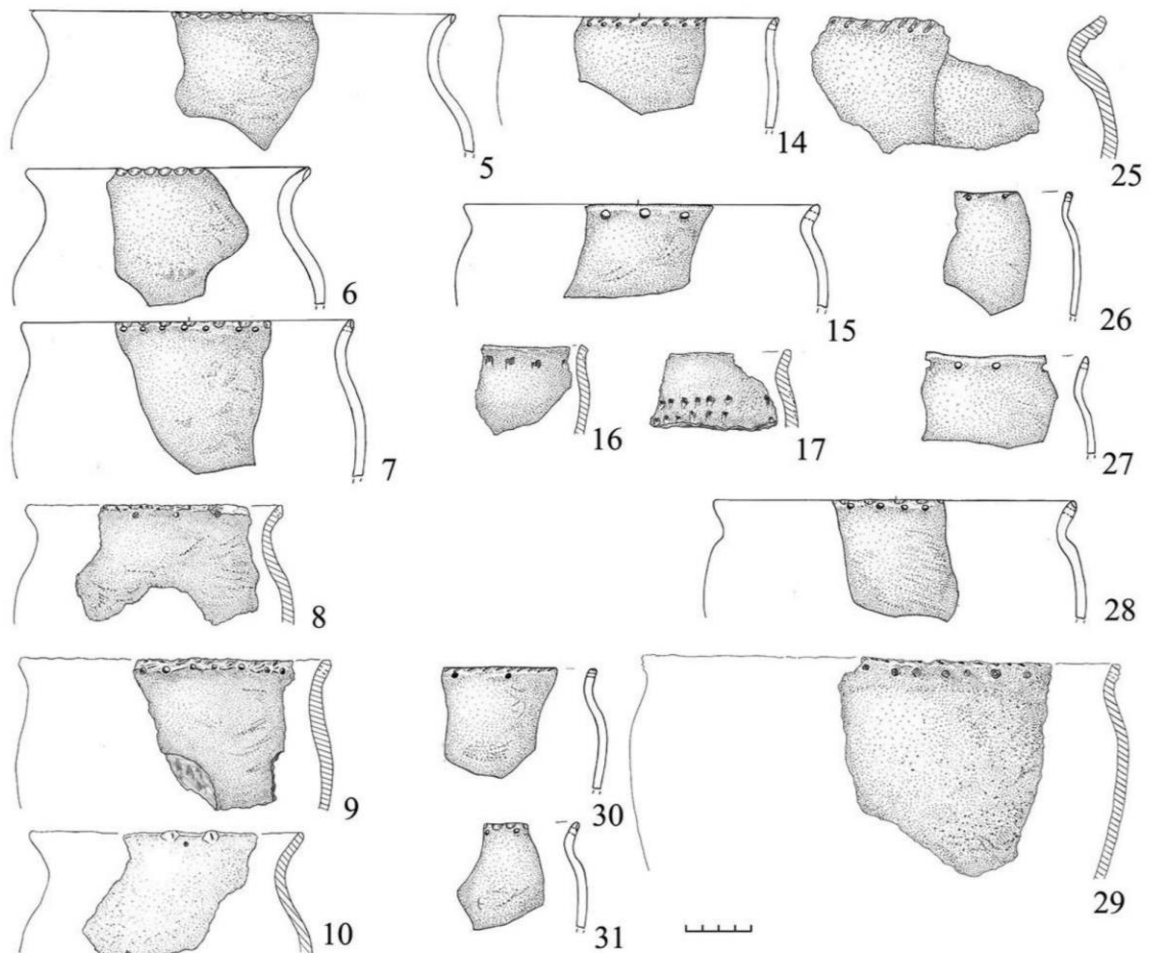

Рис. 55. Фрагменти вінець посудин III типу та банок за Д. В. Каравайком та К. Ю. Пеляшенком (2018).

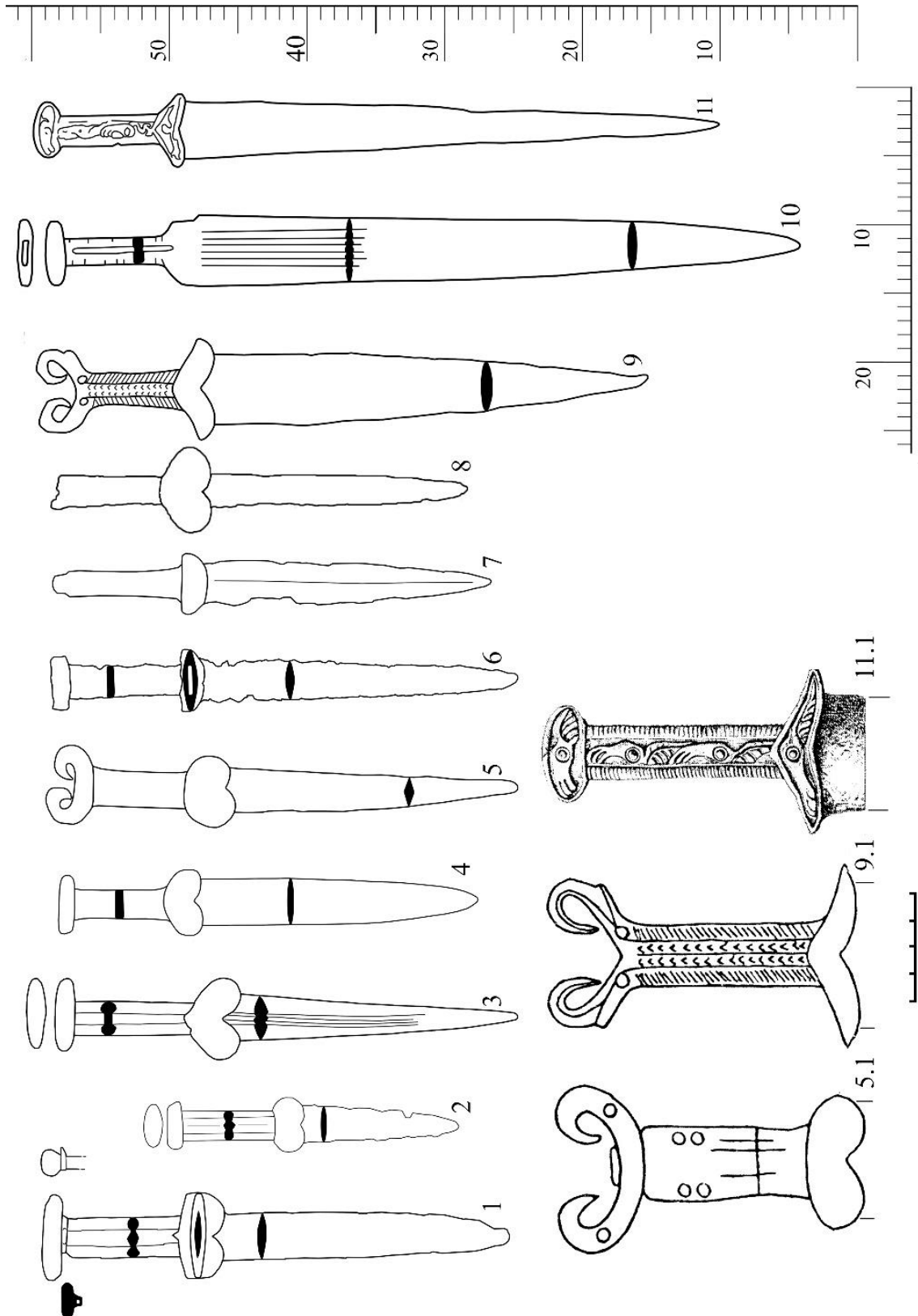

Рис. 56. Клинкова зброя з пам'яток Посейм'я (за Білинський Шелехань 2015). 1 – КОКМ 53147; 2 – КОКМ 53148; 3 – Линево Озеро; 4 – Щигровський р-н; 5 – Канищево; 6 – Вири; 7 – Кузіна Гора; 8 – Білопілля; 9 – Афанасівка; 10 – Рогозци; 11 – Ключ.

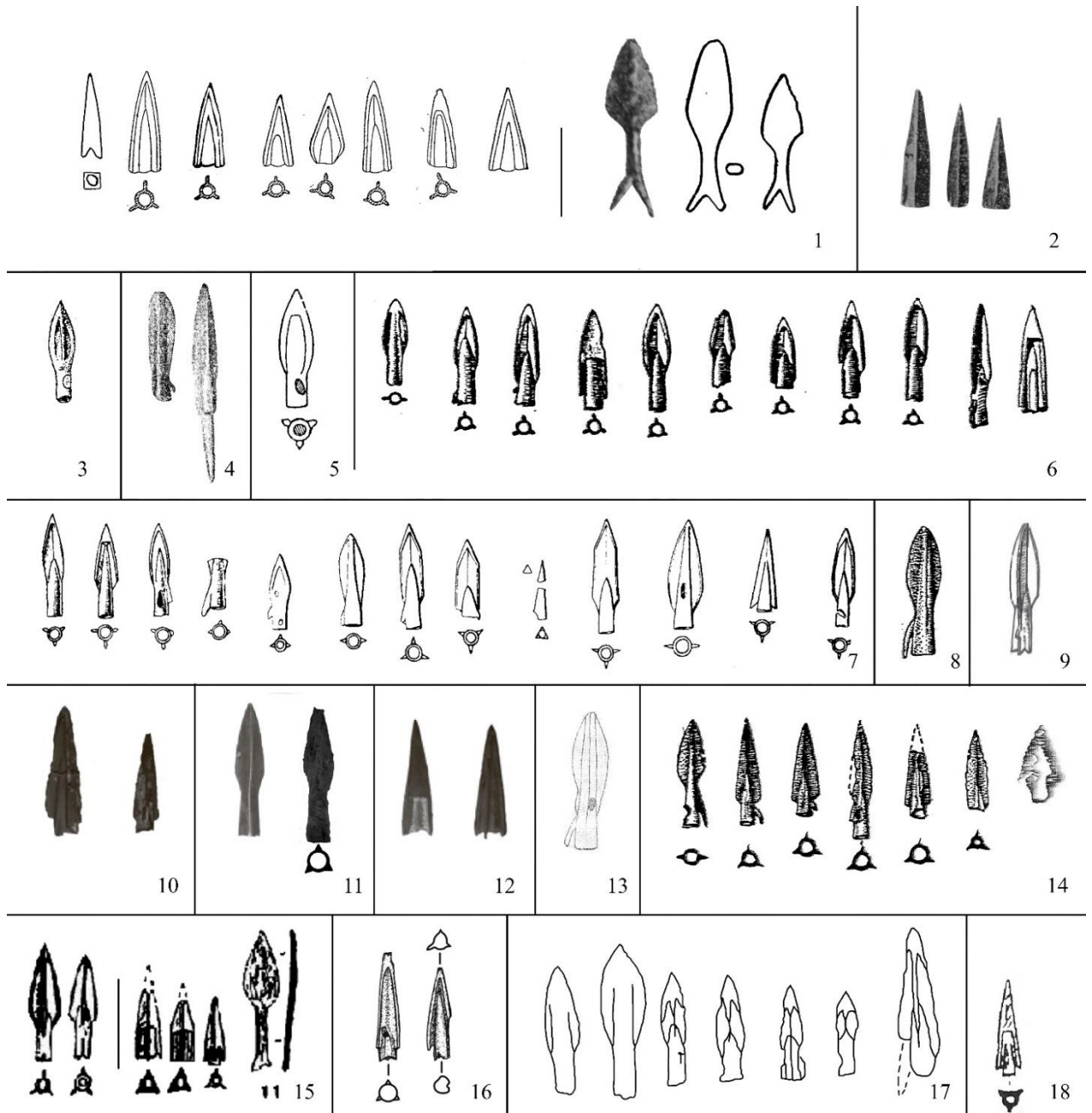

Рис. 57. Вістря стріл з Пам'яток Посейм'я (за Іллінська 1953; Маньшов 1961; Алихова 1962а; Пузикова 1981; 1997; 2012; Чубур 2000; Чубур 2001; Каравайко 2016; Кабанов 2018) 1 – Кузіна Гора; 2 – Александровское; 3 – Моїсєво; 4 – Воргол; 5 – Ширяєве; 6 – Переверзево-I; 7 – Маріца; 8 – Глебово; 9 – Переверзево-II; 10 – Будища; 11 – Іоніне; 12 – Путивльське Посейм'я; 13 – Глухів (ур. Хвостівка); 14 – Поселення за валом городища Переверзево-I; 15 – Чечевізня; 16 – Мухіно; 17 – Липино; 18 – Стародубцево-Дроняєво.

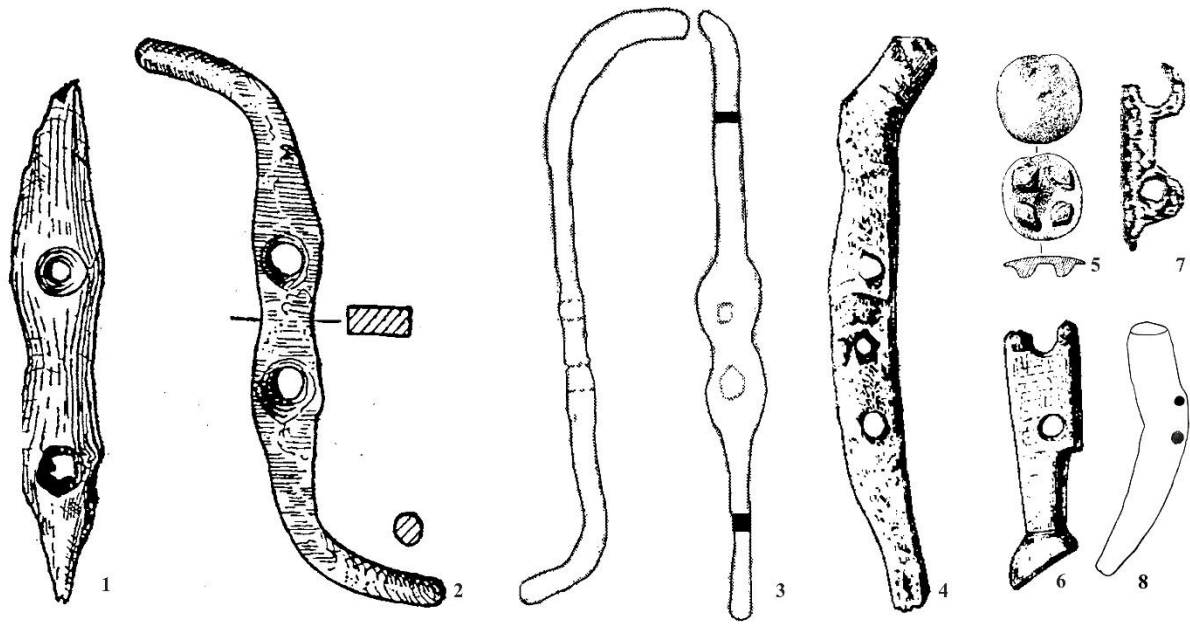

Рис. 58. Спорядження коня (за Маньлов 1961; Пузикова 1981; 1997; Коваленко 2007) 1-2 – Моїсєєво; 3 – Вікторове; 4-6 Маріца; 7 – Переверзево; 8 - Ліпіно.

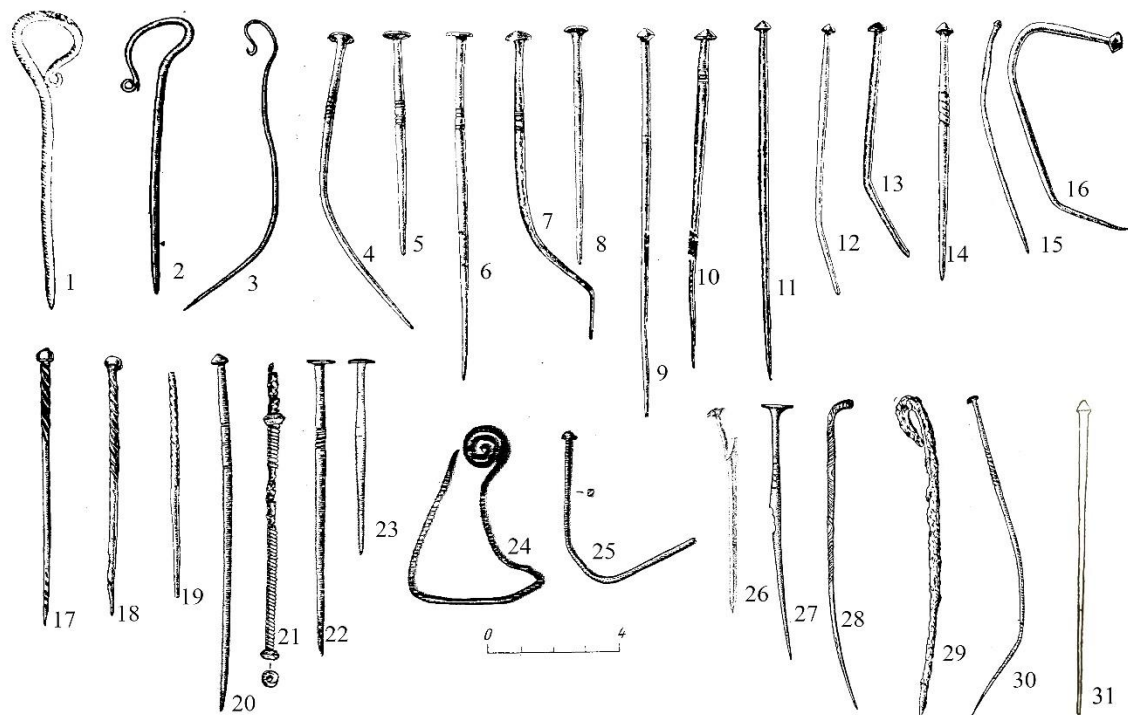

Рис. 59. Шпильки з пам'яток Посейм'я (за Березовець 1952; Ілїнська 1953; Маньлов 1961; Аліхова 1962а; Пузикова 1981; 1997). 1-3 Волинцеве; 4-19 Маріца; 20-25 – Переверзево-I; 26 – Моїсєєво; 27-28 – Кузіна Гора; 29 – Ширяєве; 30 – Глебово; 31 - Ліпіно.

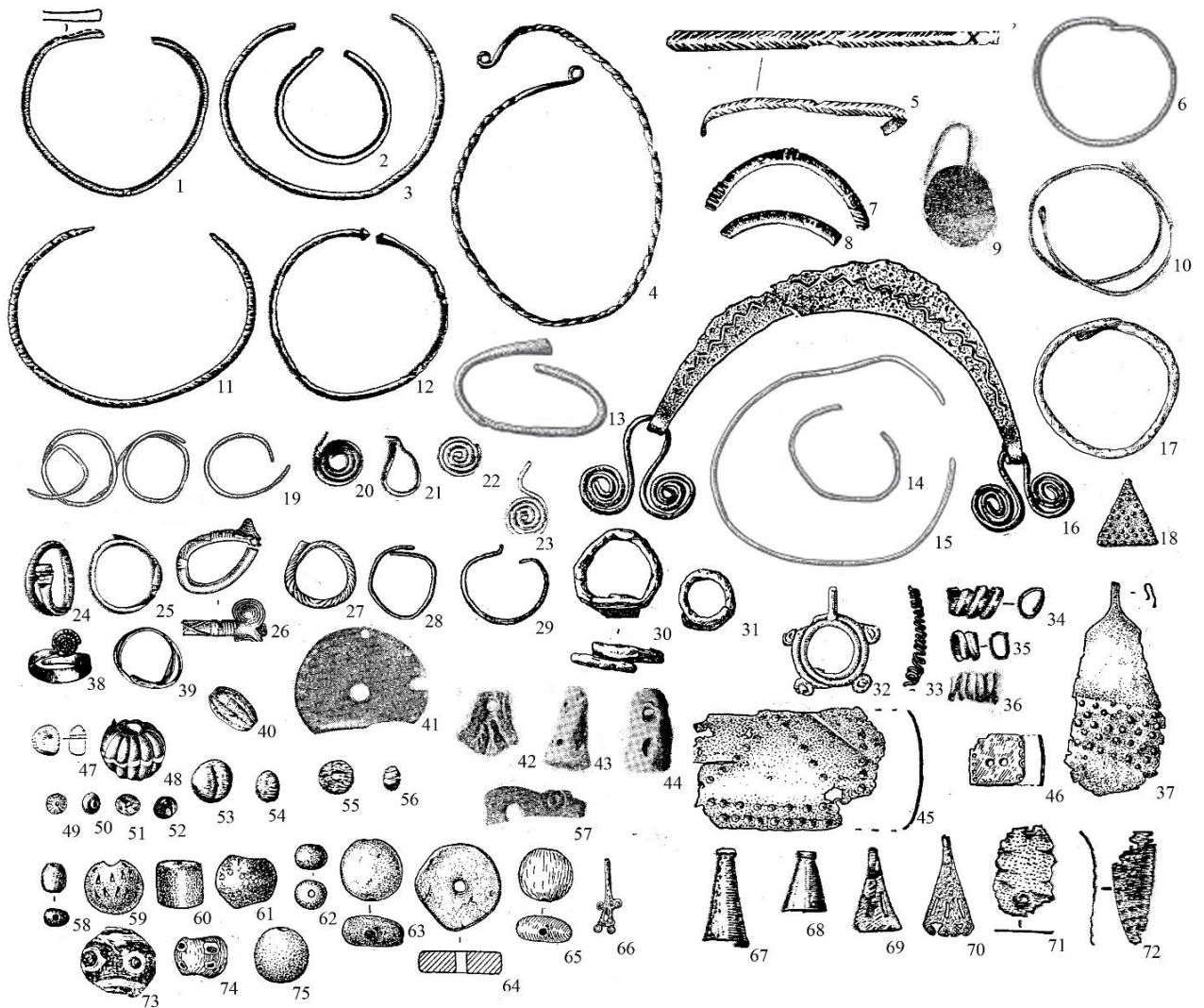

Рис. 60. Прикраси з пам'яток Посейм'я (за Березовець 1952; Іллінська 1953; Алихова 1962а; Пузикова 1981; 1997). 12. 1-4, 6, 11-15, 20-25, 34-35, 53-56, 67-69, 71-72 – Переверзєво-I; 5, 7-8, 38-40, 47-52, 66 – Маріца; 9-10, 16-17, 26-31, 36-37, 42-46, 57-64, 70 – Кузіна Гора; 18, 65, 74-75 – Моїсєєво; 19 – Нартово; 32 – Кудєярова Гора; 33 – Волинцево; 41 – Александровское; 73 – Ширяєве.

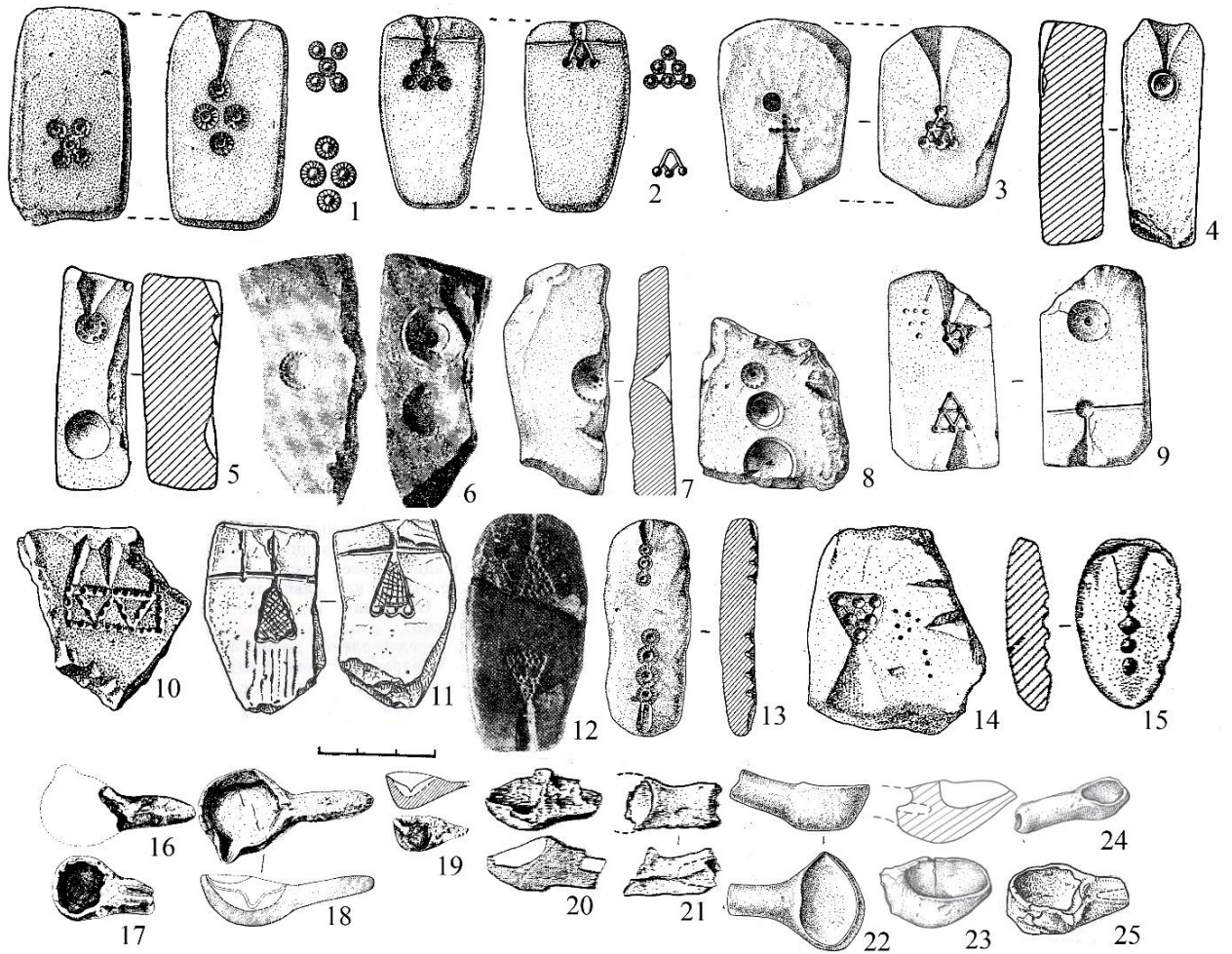

Рис. 61. Ливарні форми та лячки з пам'ятк Посейм'я (за Алихова 1962а; Пузикова 1981; 1997; 2012). 1-10 – Кузіна Гора; 11, 15, 25 – Нартово; 12-13 – Моїсєєво; 14 – Кудєєрова Гора; 16-19 – Маріца; 20-21 – Перєєрзеєво-I; 23-24 – Перєєрзеєво-II.

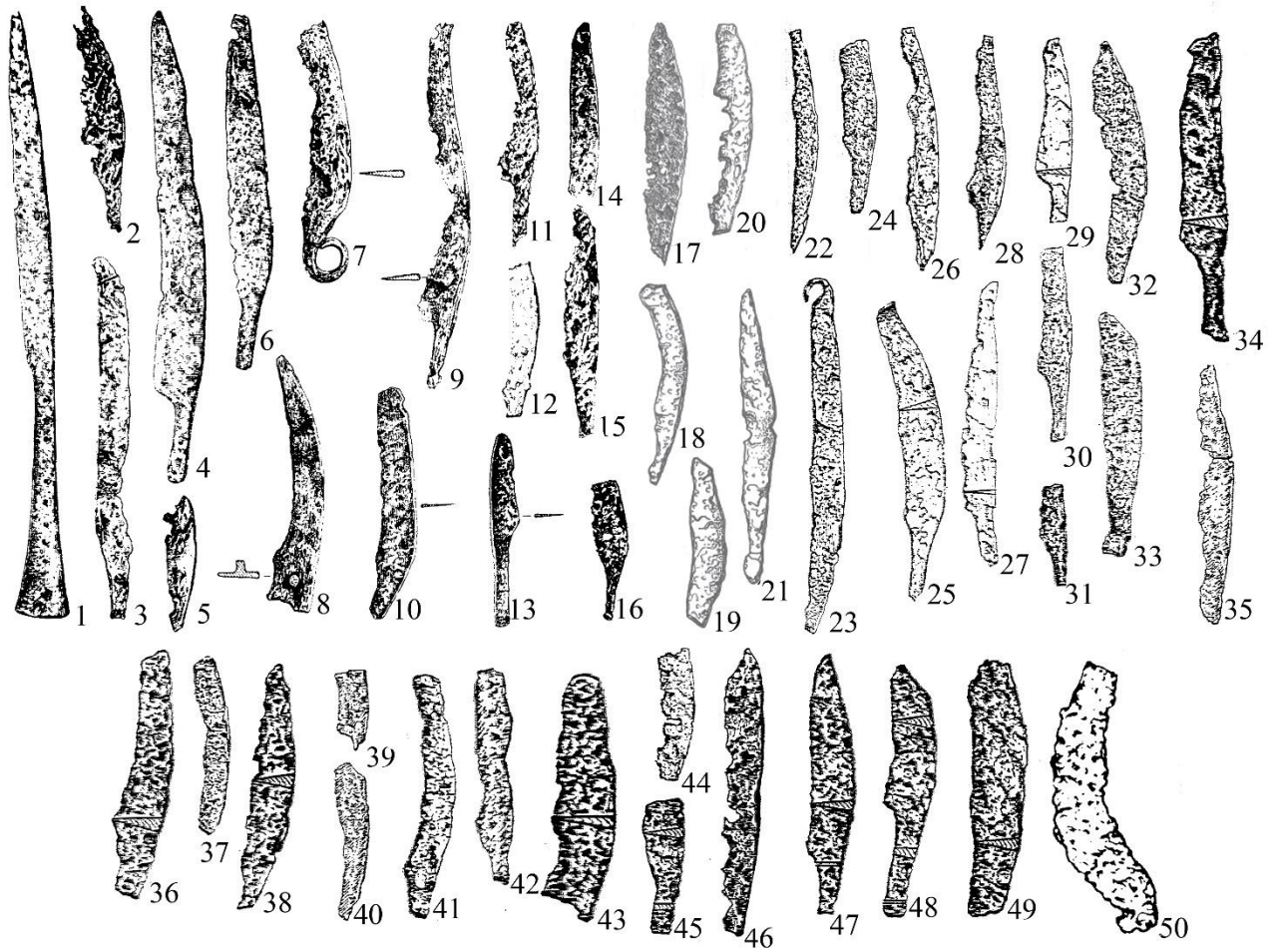

Рис. 62. Залізні ножі та серпи з Пам'яток Посейм'я (за Іллінська 1953; Алихова 1962а; Пузикова 1981; 1997). 1-16 – Маріца; 17-44 – Переверзево-І; 45, 47-49 – Жерновец; 46 – Глбово; 50 – Ширсево.

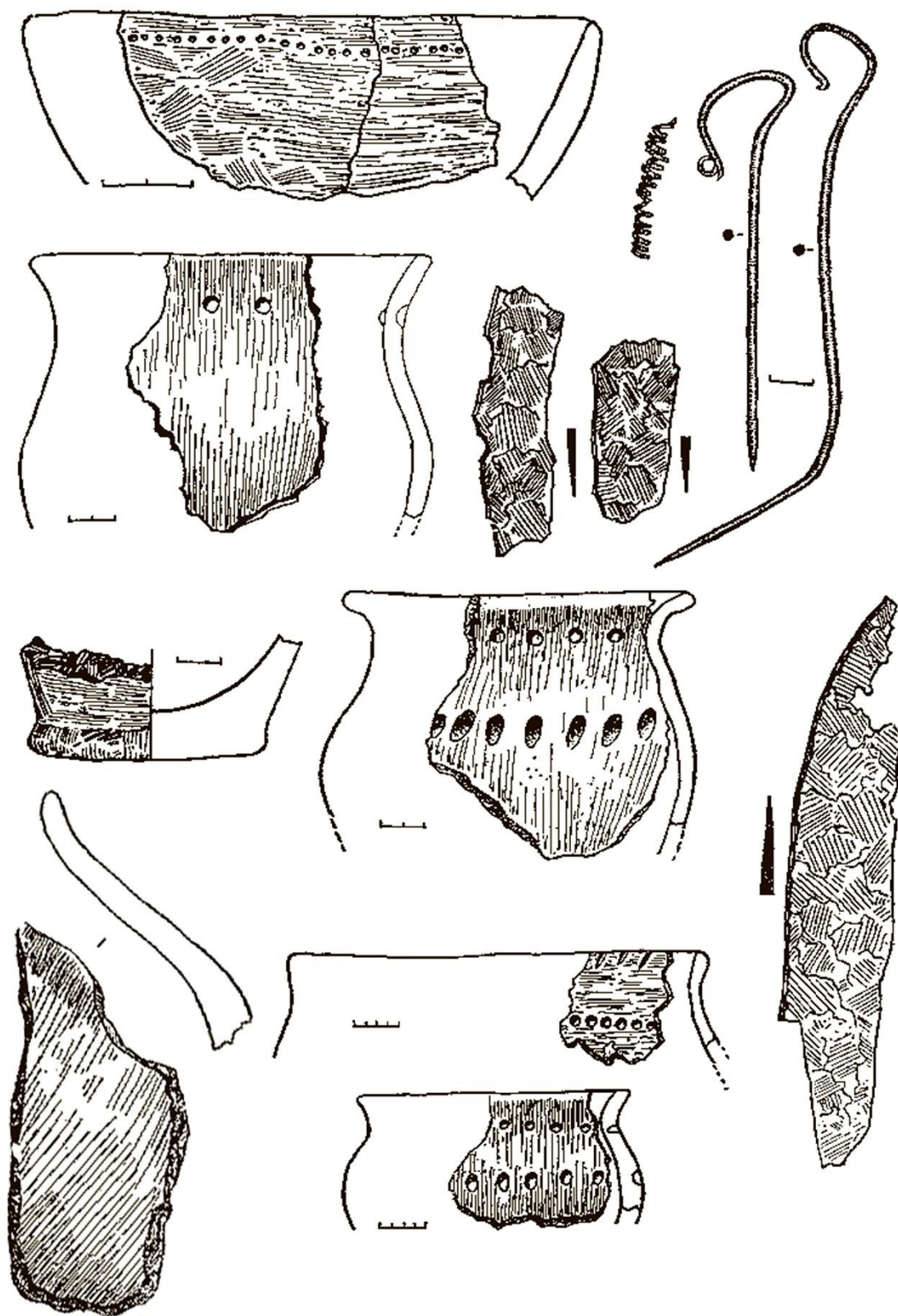

Рис. 63. Комплекс поселення Волинцеве, ч. 1 (за Ковалева 1981).

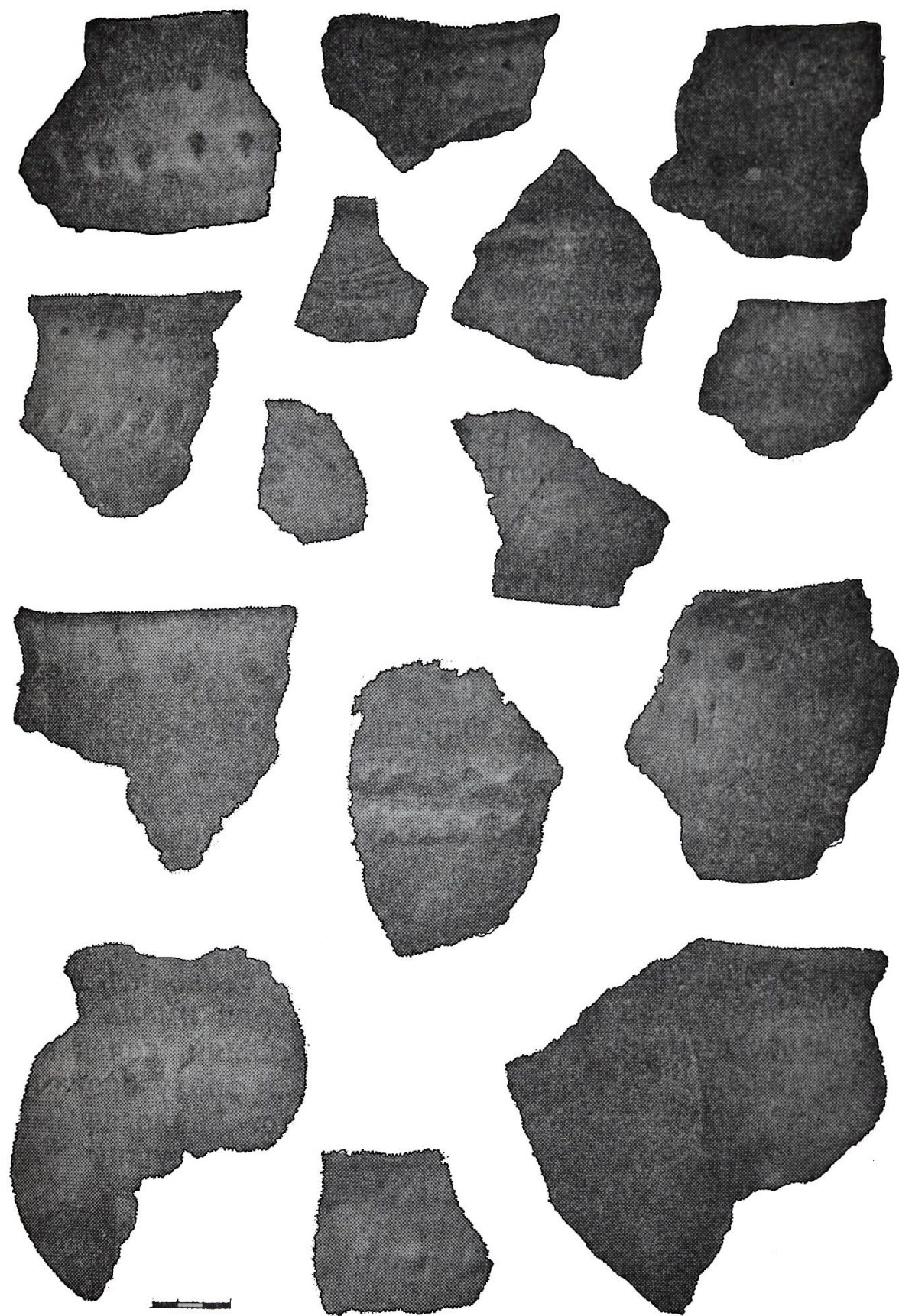

Рис. 64. Комплекс поселення Волинцеве, ч. 2 (за Ковалева 1981).

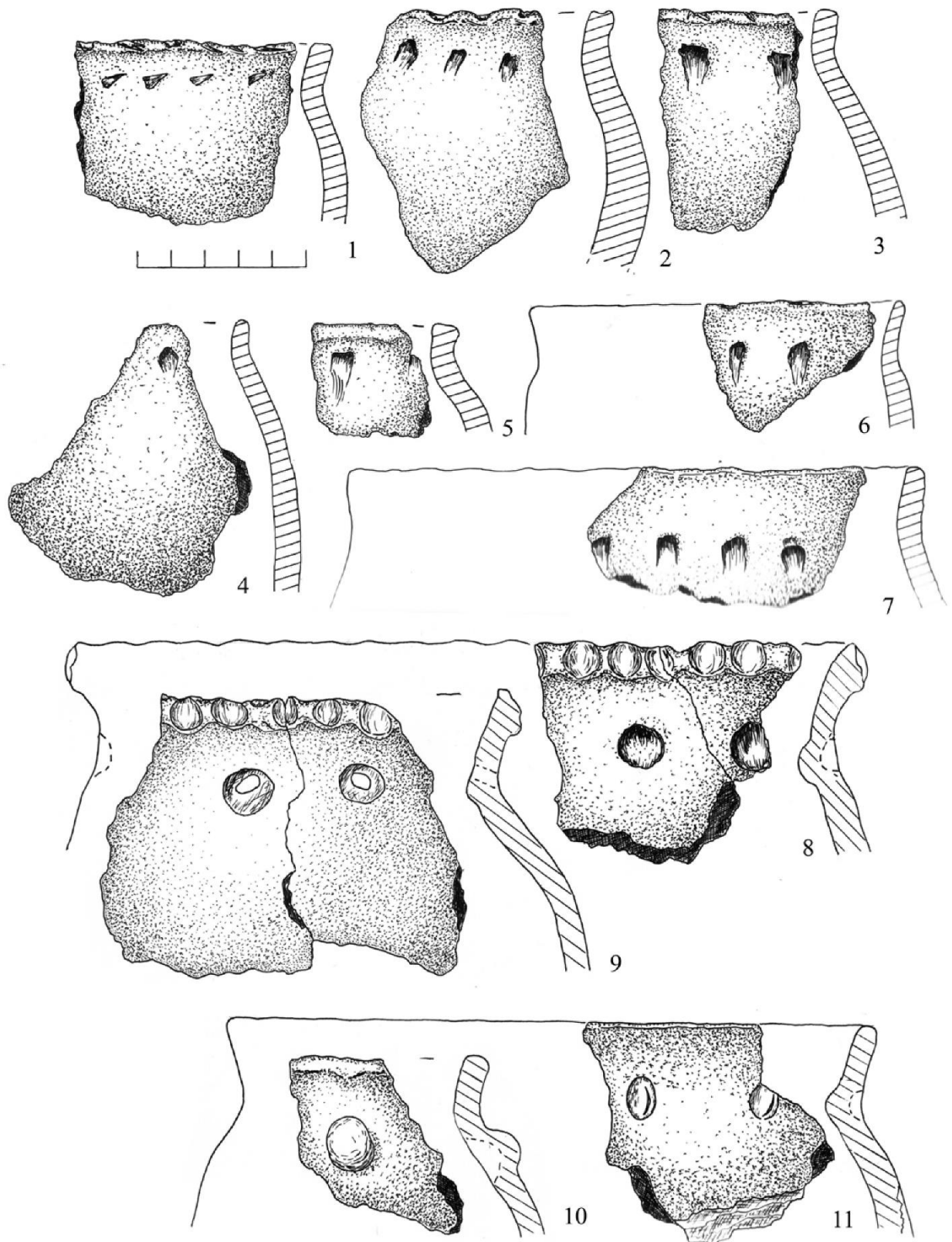

Рис. 65. Комплекс поселення Гришівка (за Гречко Каравайко 2012).

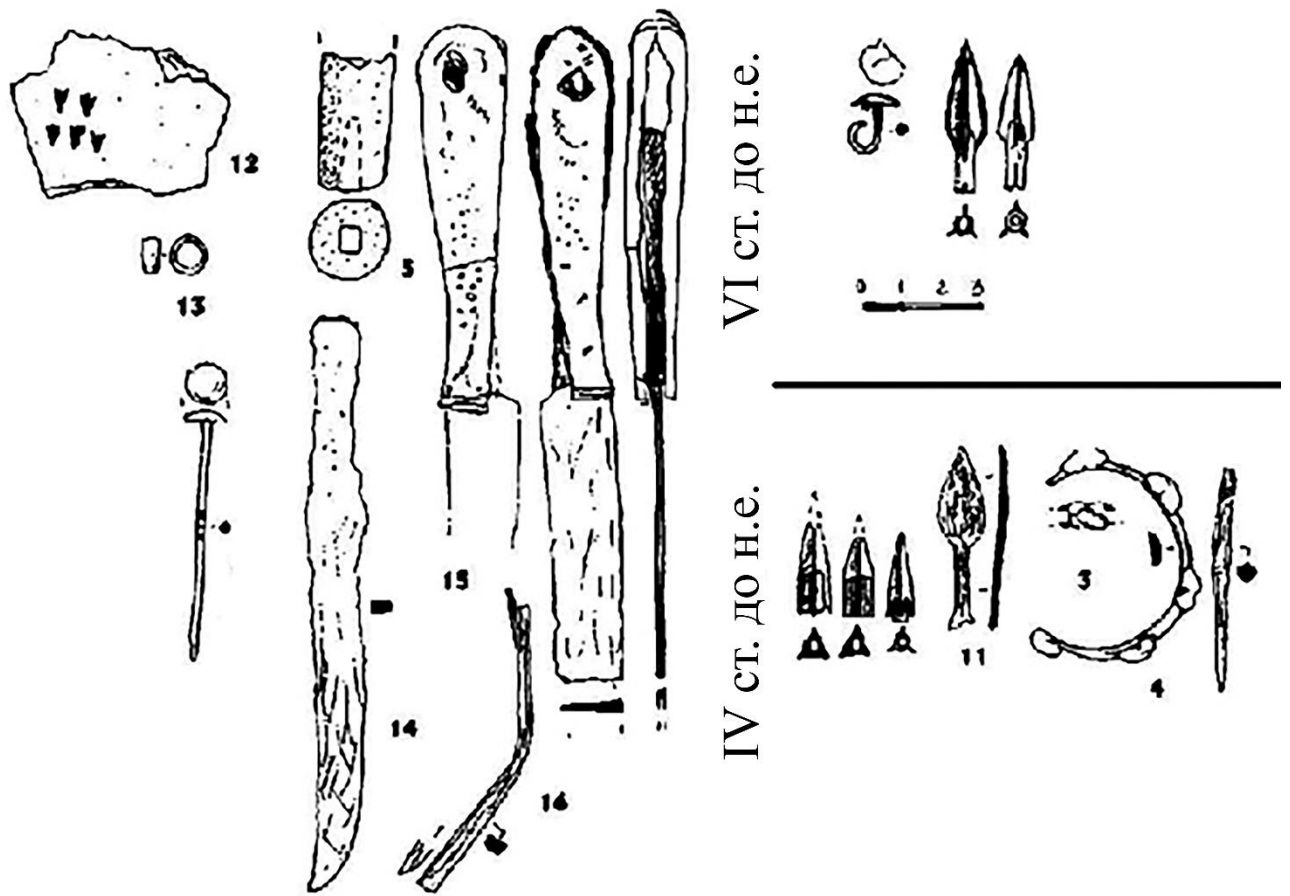

Рис. 66. Матеріали з городища Чечевізня (за Чубур 2001).

IV ст. до н.е. 515-500 VI ст. до н.е.

р. до н.е.

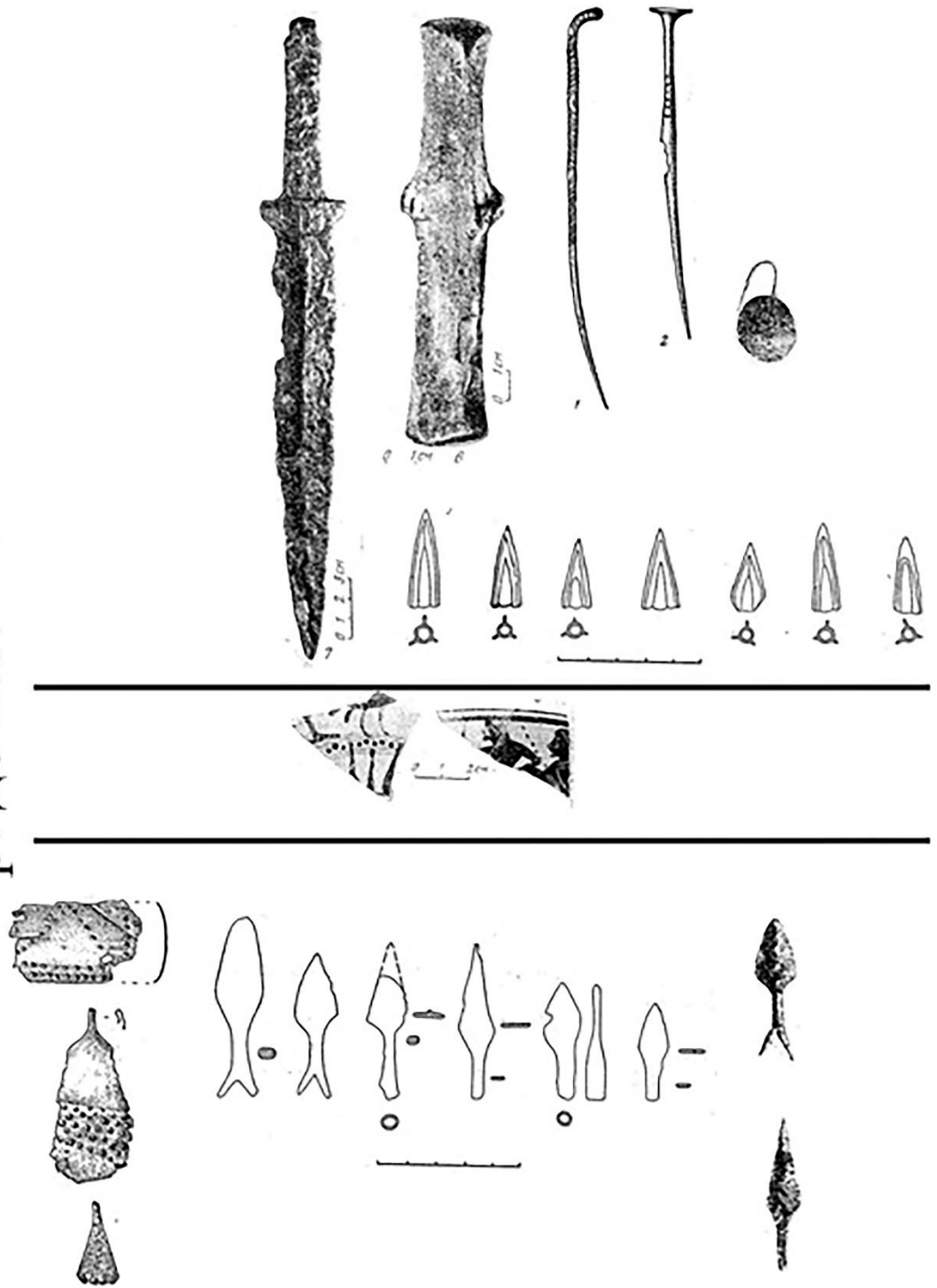

Рис. 67. Матеріали з городища Кузіна Гора (за Алихова 1962а).

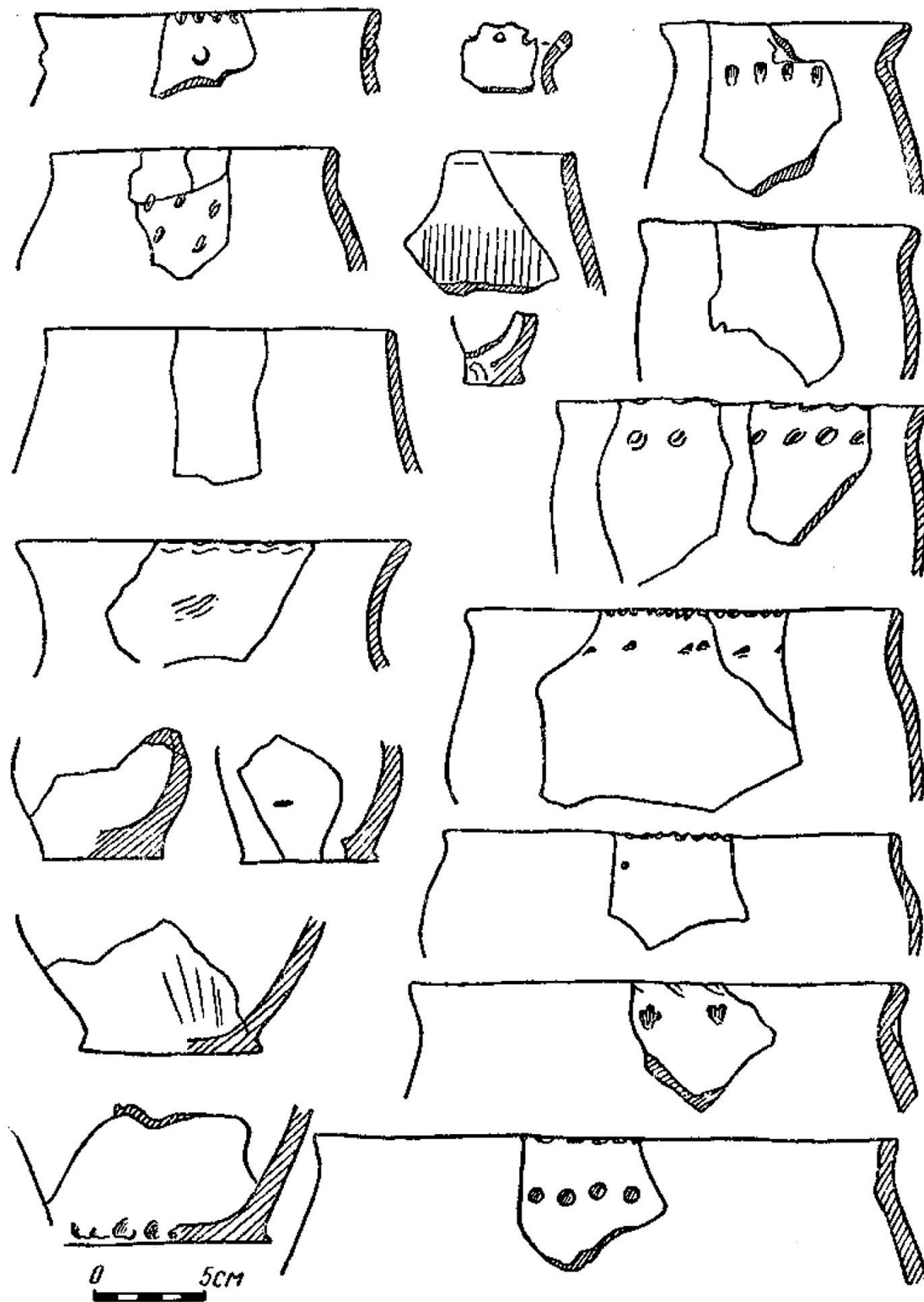

Рис. 68. Комплекс поселення Комарівка (за Мельниковська Симонович 1975).

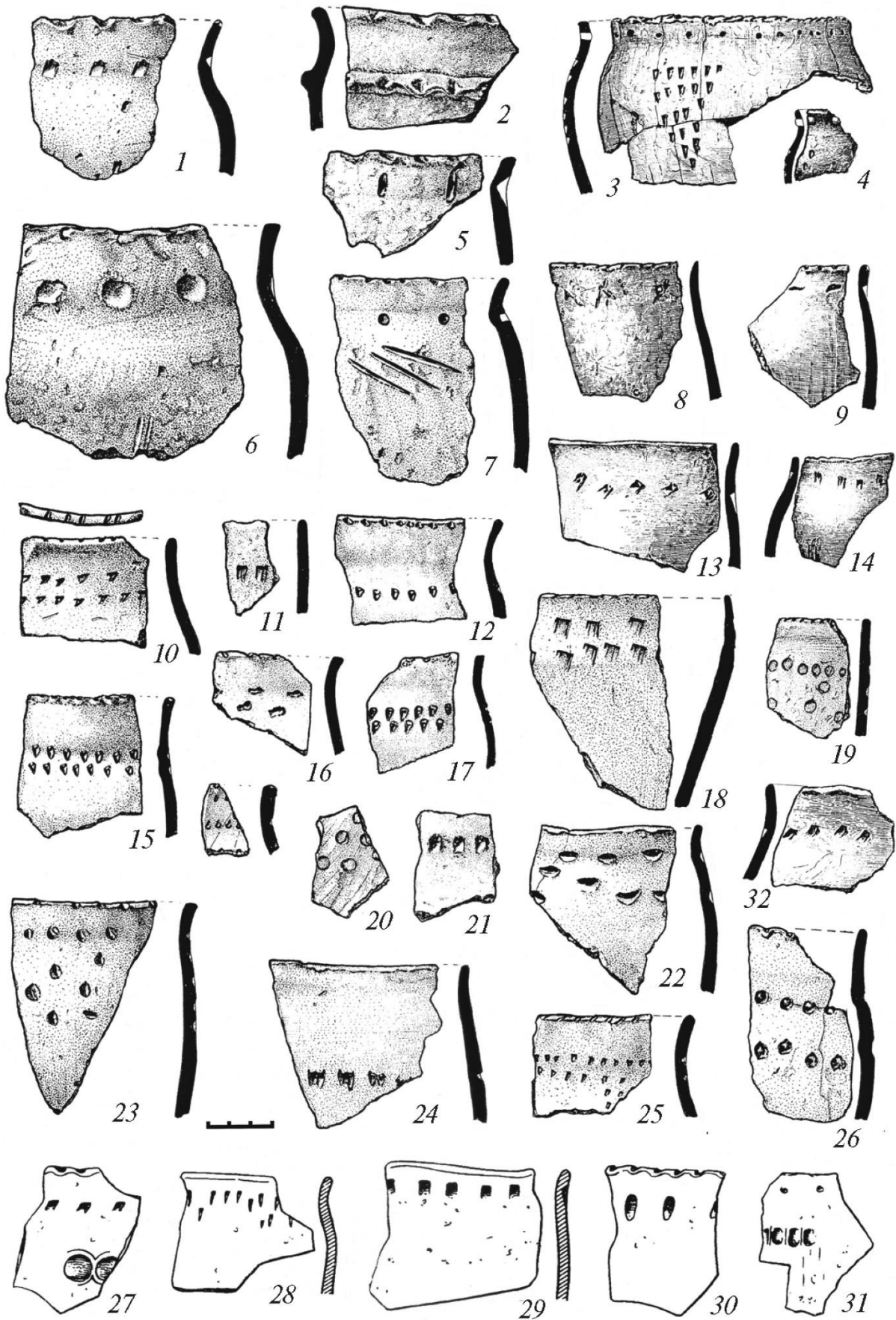

Рис. 69. Фрагменти посудин з пам'яток Посейм'я близькі до культур фінальної бронзи (за Буйнов 2018).

Додаток Б. Карти

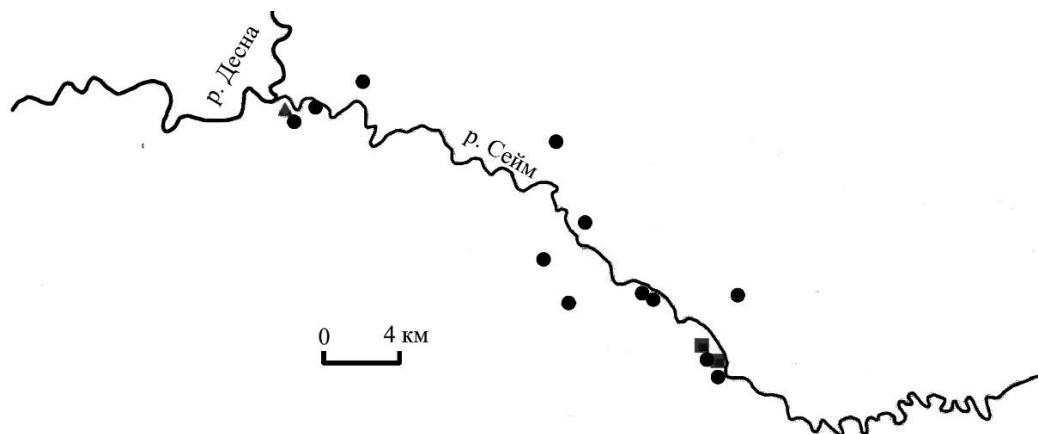

Рис. 1. Карта пам'яток раннього залізного віку нижнього Посейм'я (за Ситий 2010).

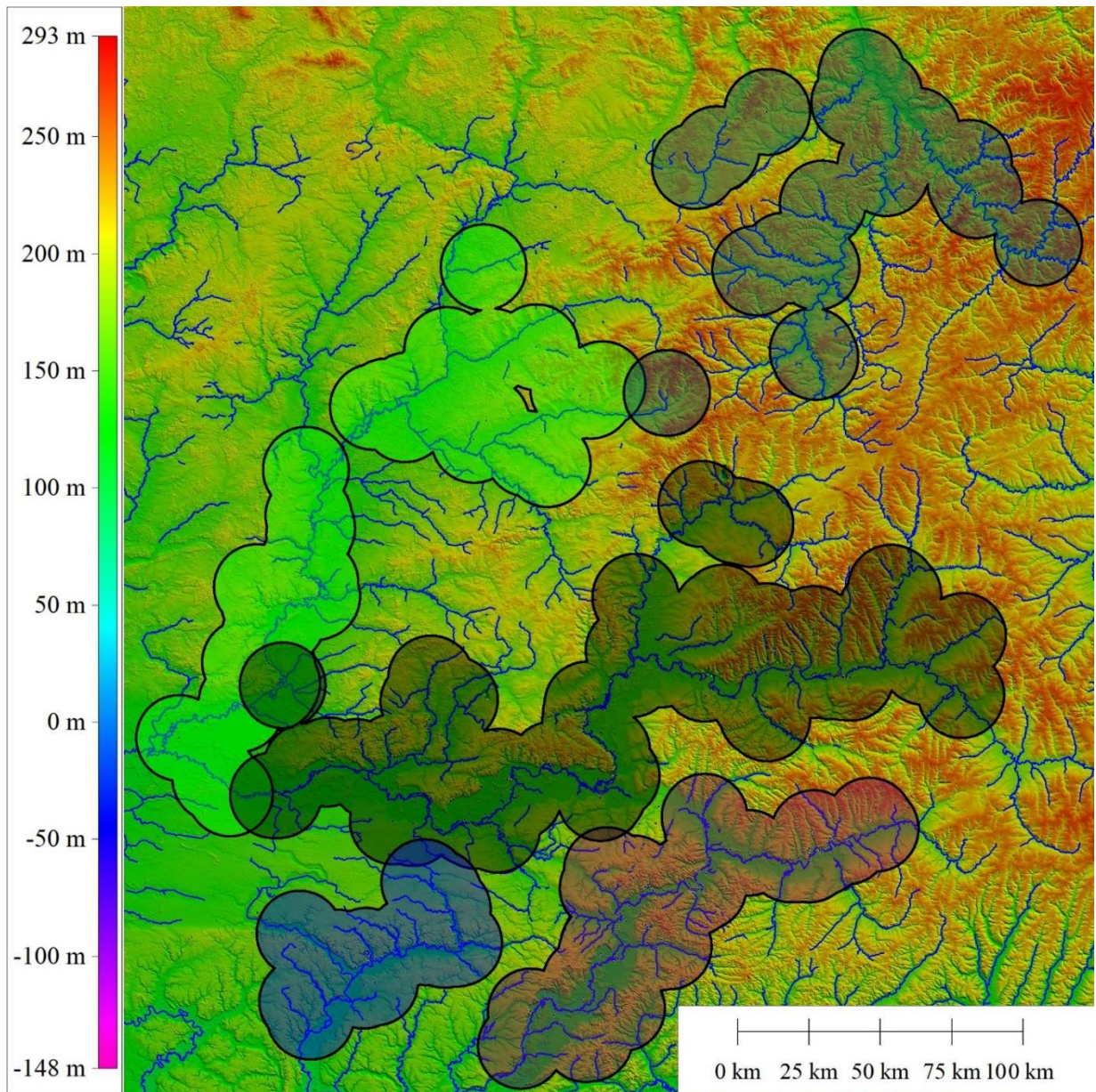

Рис. 2. Північ Лівобережжя із виділеними ареалами культур та локальних варіантів.

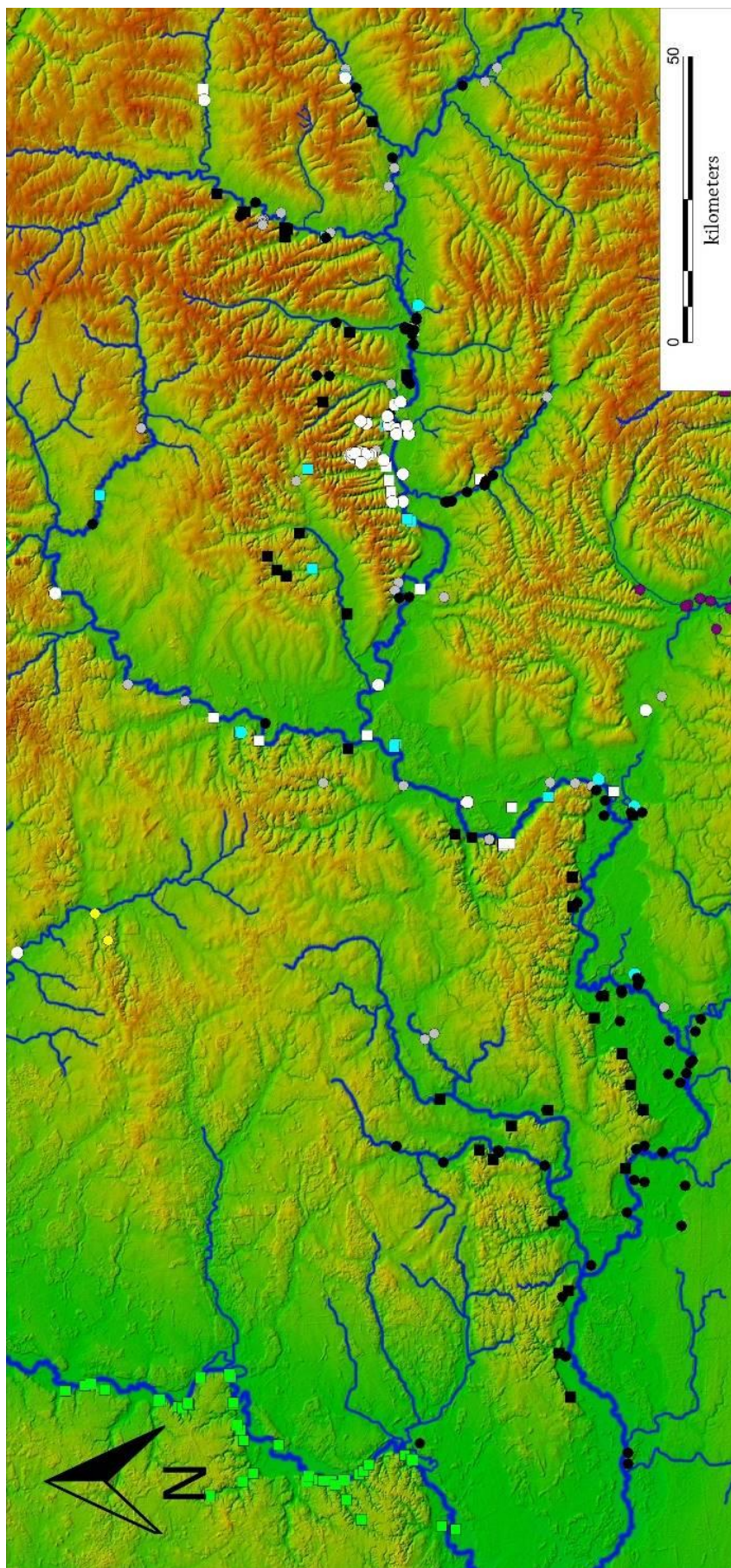

Рис. 3. Карта пам'яток скіфського часу Посейм'я та Десни. Легенда згідно рис. 6.

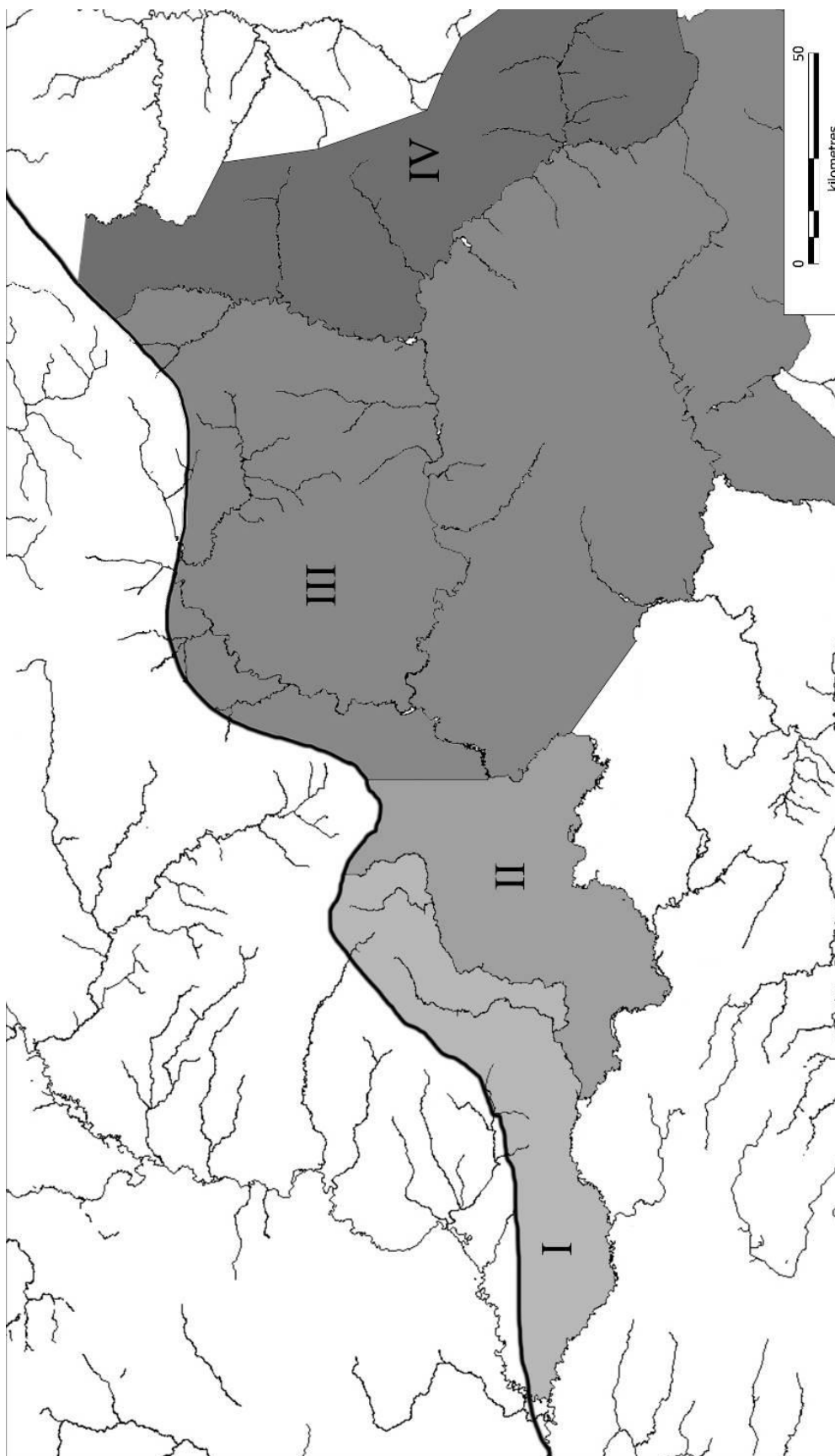

Рис. 4. Фізико-географічне районування басейну Сейму із позначенням межі лісостепу та лісової зони. I – Кролевецько-Глухівське плато; II – Путивльське плато; III – Суджанський район; IV – Тімський район.

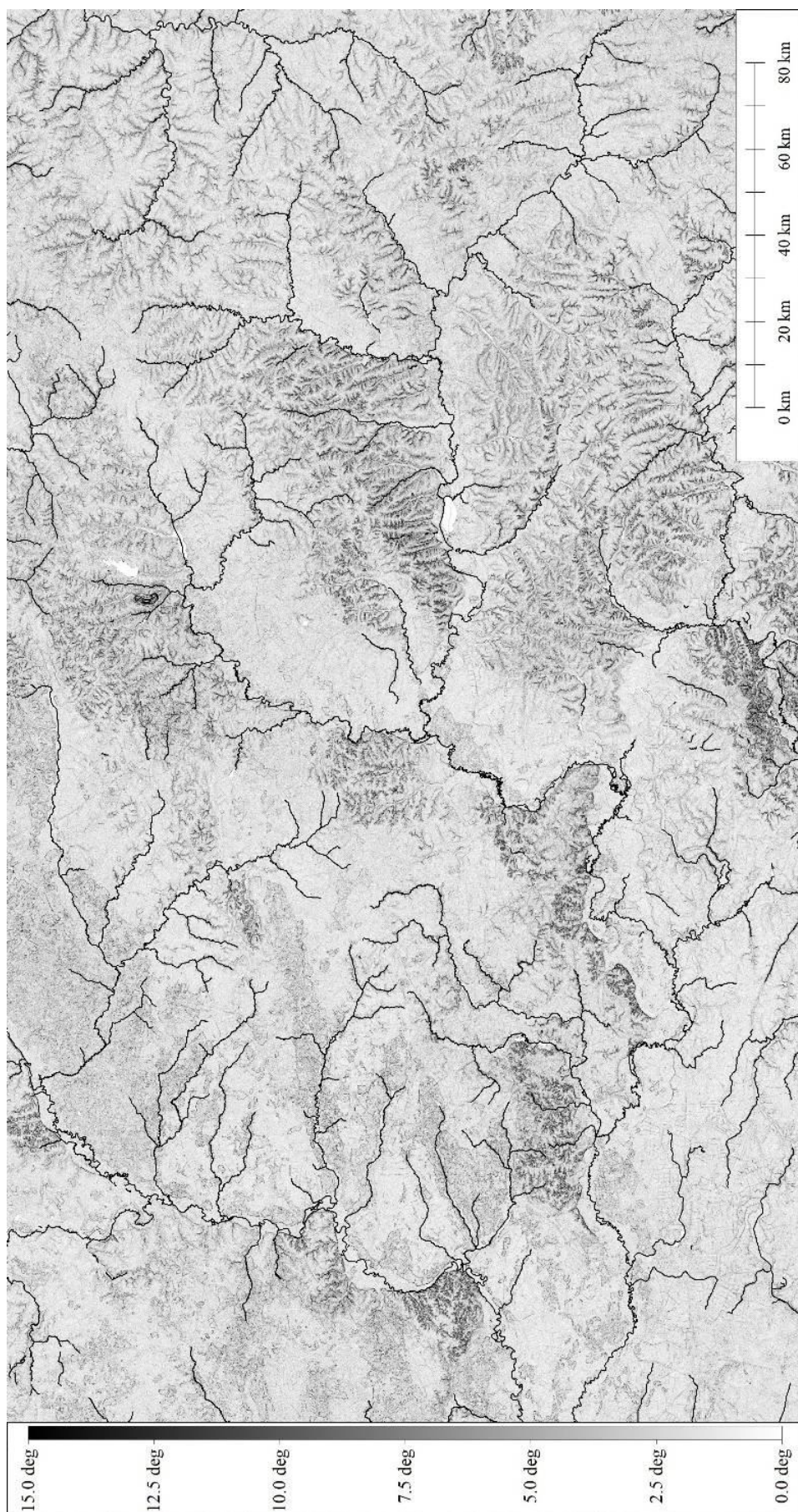

Рис. 5. Орографічна карта Посейм'я із шейдером крутизни схилів.

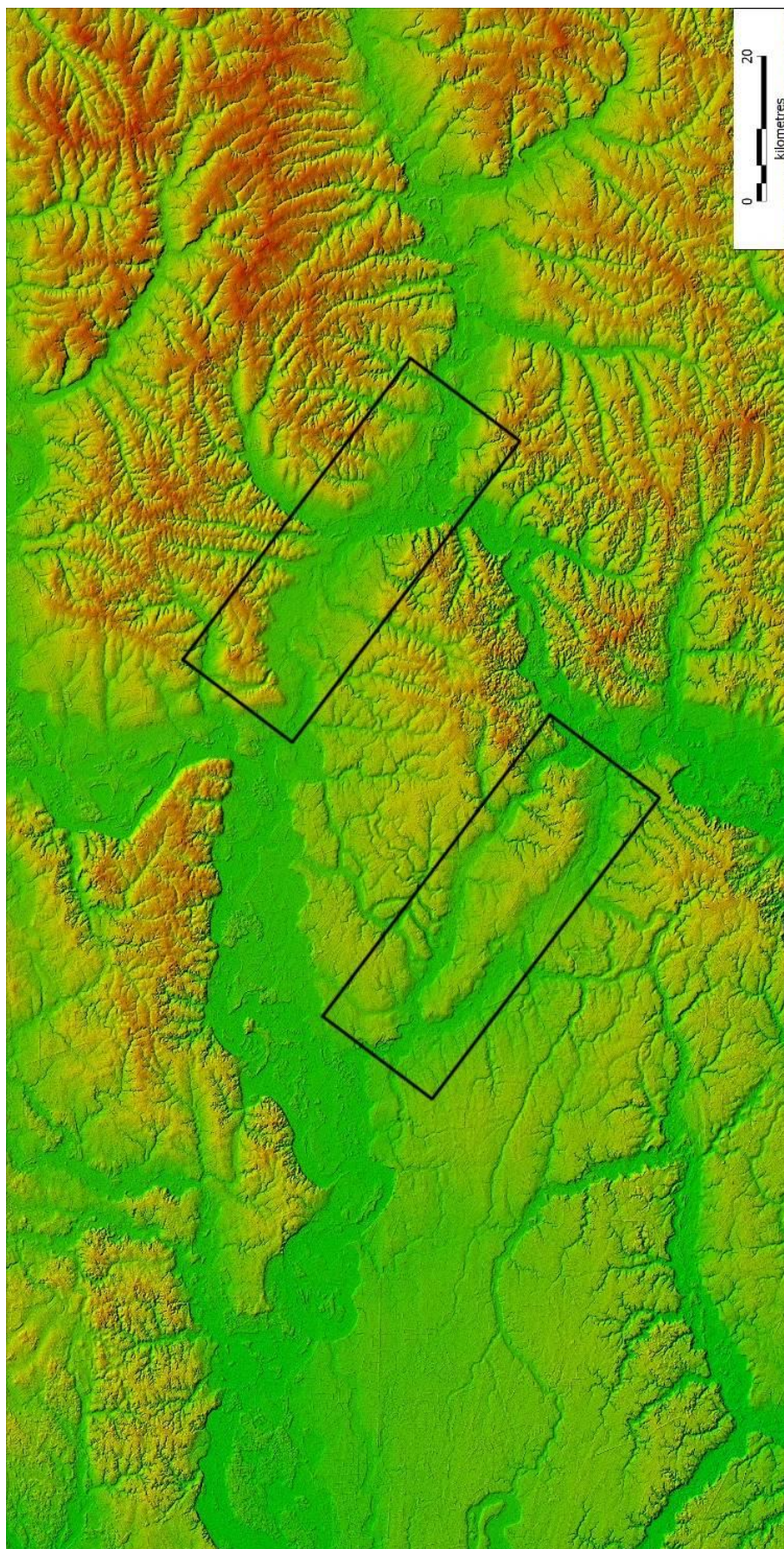
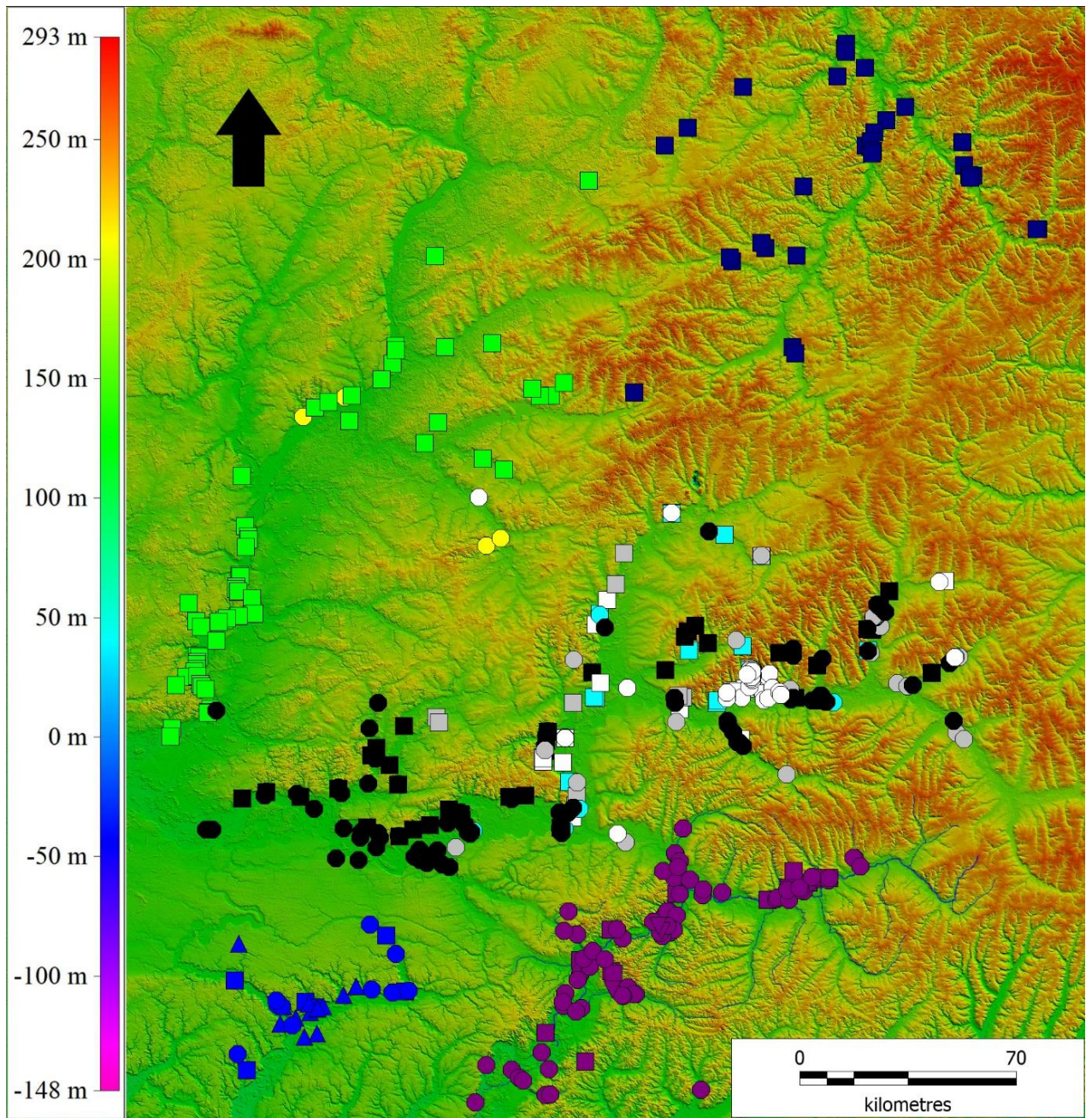

Рис. 6. Орографічна карта Посейм'я із позначенням прохідних «мертвих» долин.

○ - 1 □ - 2 △ - 3 ▽ - 4 ■ - I ■ - II ■ - III ■ - IV □ - V ■ - VI ■ - VII ■ - VIII ■ - IX

Рис. 7. Усі картографовані пам'ятки півночі Лівобережжя. 1 – поселення; 2 – городище; 3 – кургани; 4 – зольники. I – пам'ятки басейну Псла; II – пам'ятки басейну Сули; III – пам'ятки скіфського часу Посейм'я культурна належність яких не визначена; IV – пам'ятки скіфського часу Посейм'я; V – пам'ятки юхнівської культури Посейм'я; VI – пам'ятки які мають культурні шари скіфського часу та юхнівської культури; VII – пам'ятки юхнівської культури Десни; VIII – пізньоюхнівські пам'ятки (за Кашкин 1992); IX – пам'ятки верхньоокської культури.

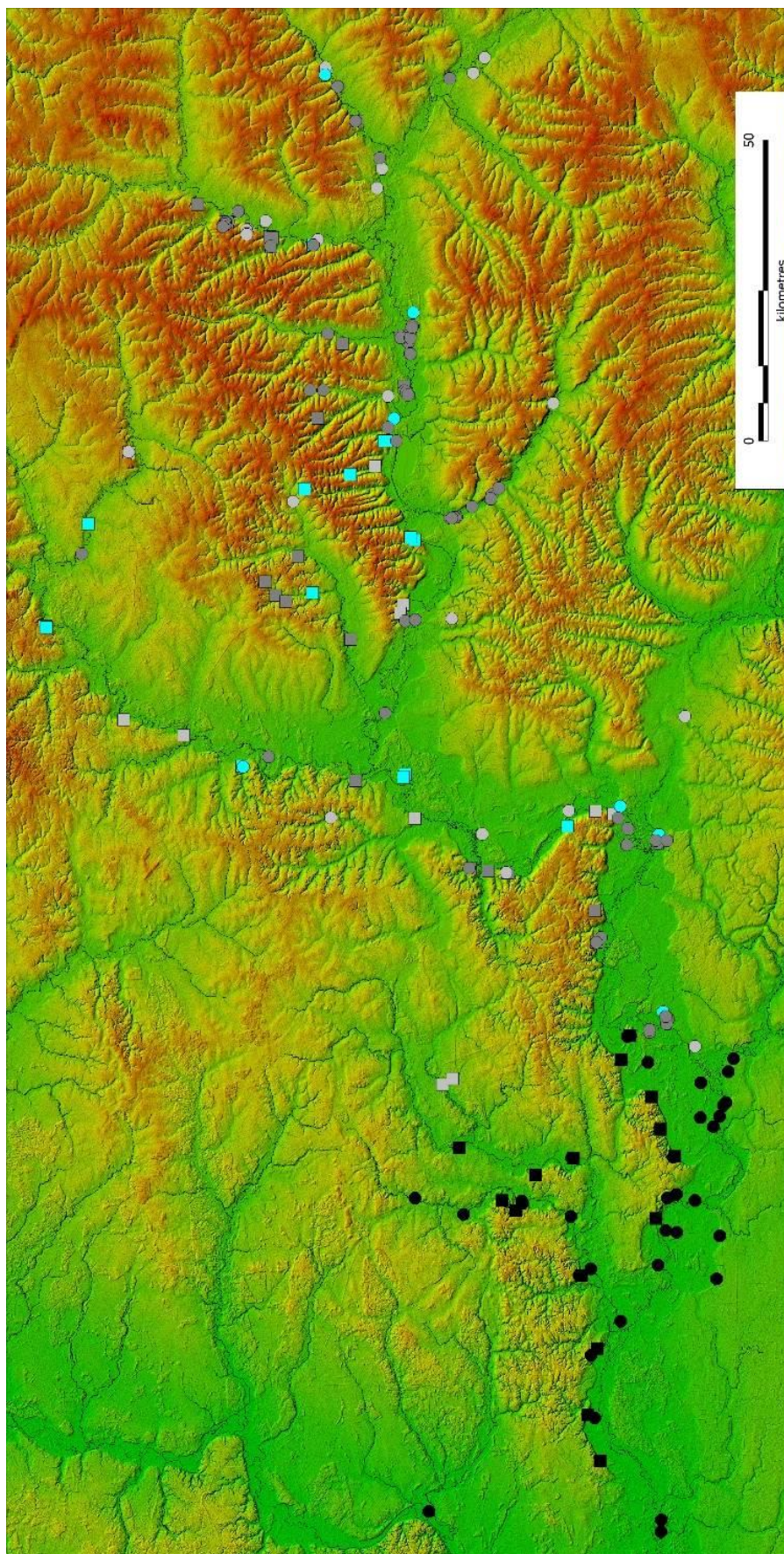

Рис. 8. Пам'ятки скіфського часу Посейм'я із позначення пам'яток Західного та Східного Посейм'я. Легенда згідно рис. 6. Темносірим позначені пам'ятки Східного Посейм'я.

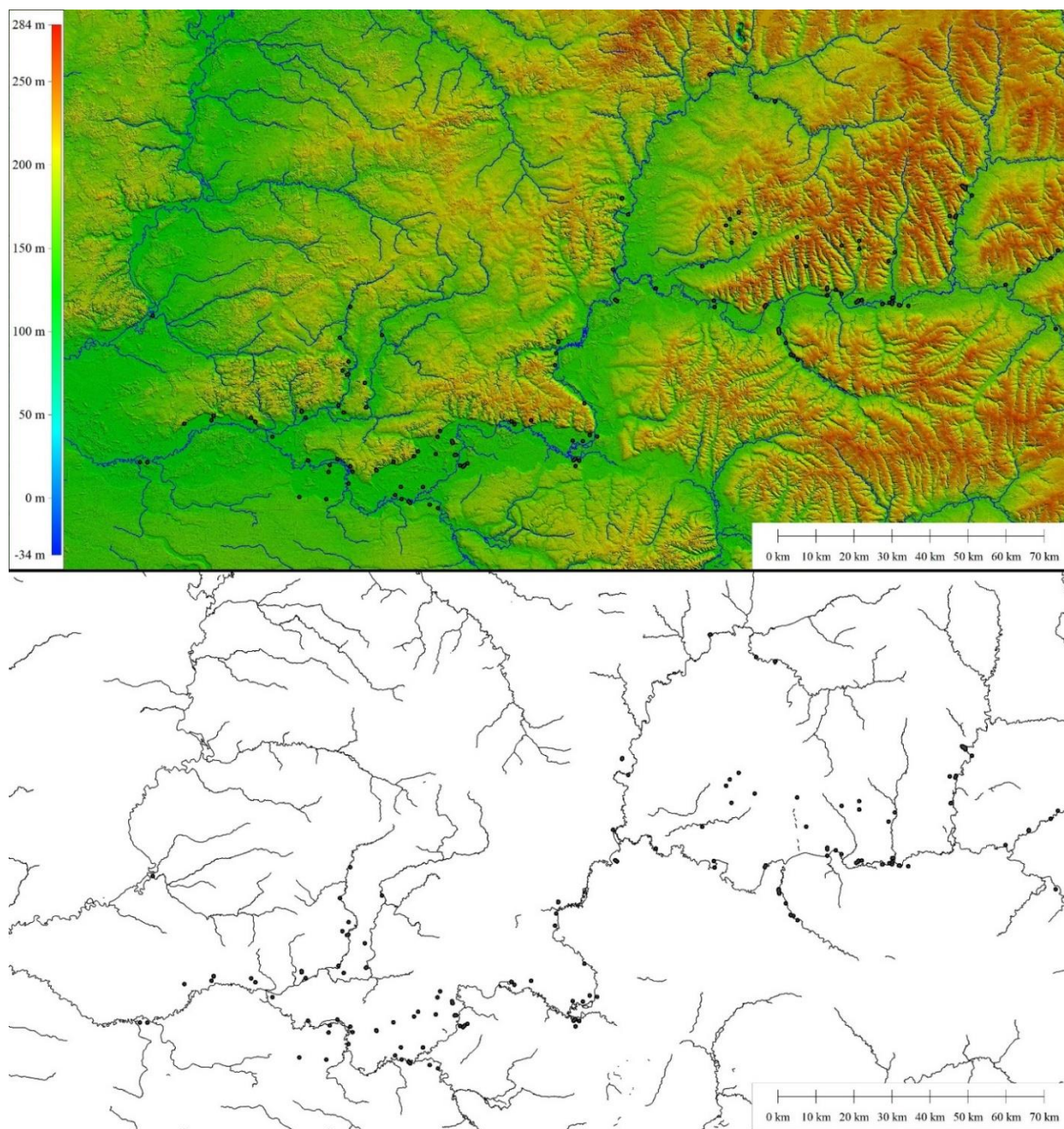

Рис. 9. Населені пункти Посейм'я скіфського часу. Діаметр буферу 832 м.

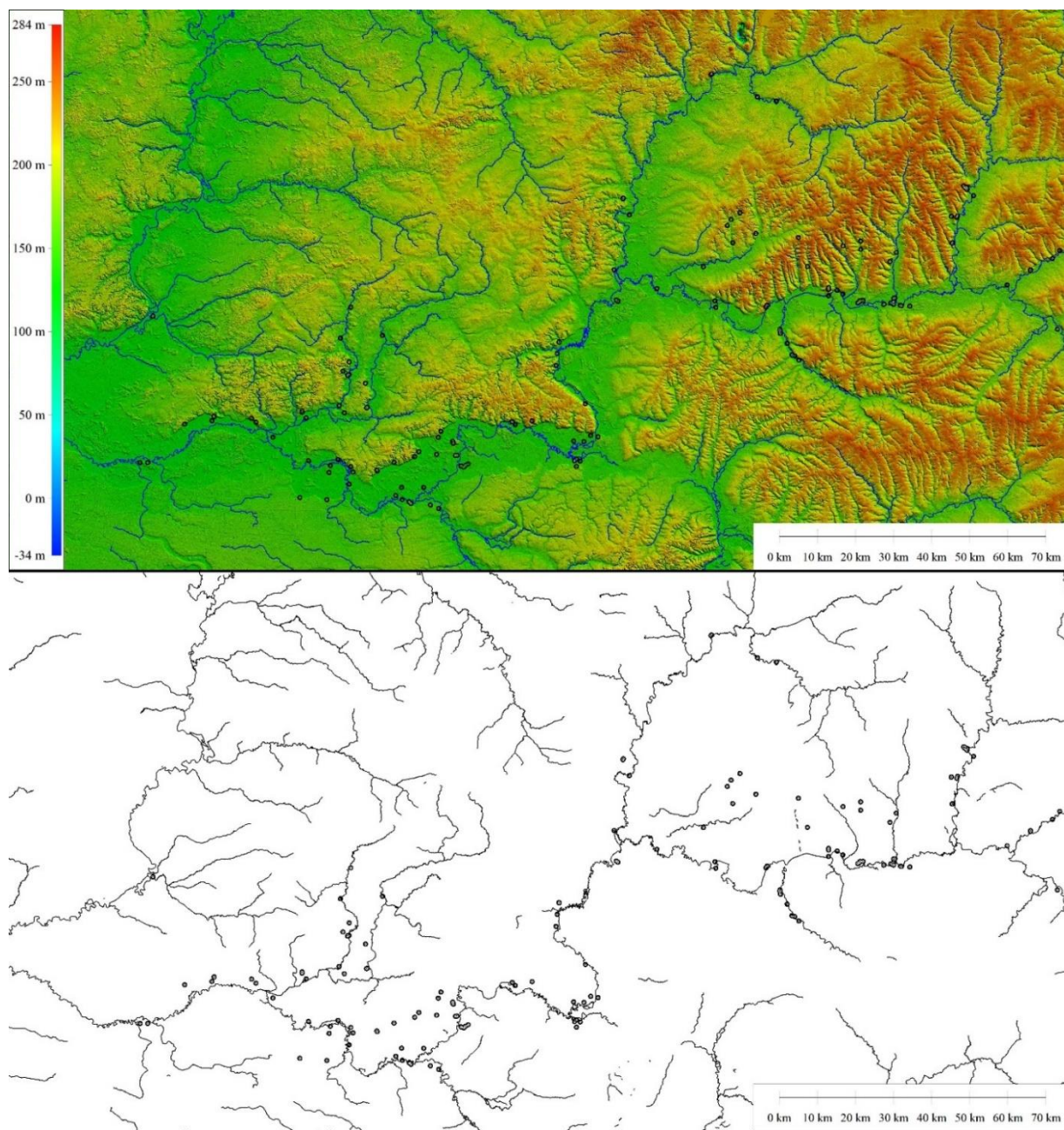

Рис. 10. Населені пункти Посейм'я скіфського часу. Діаметр буферу 1000 м.

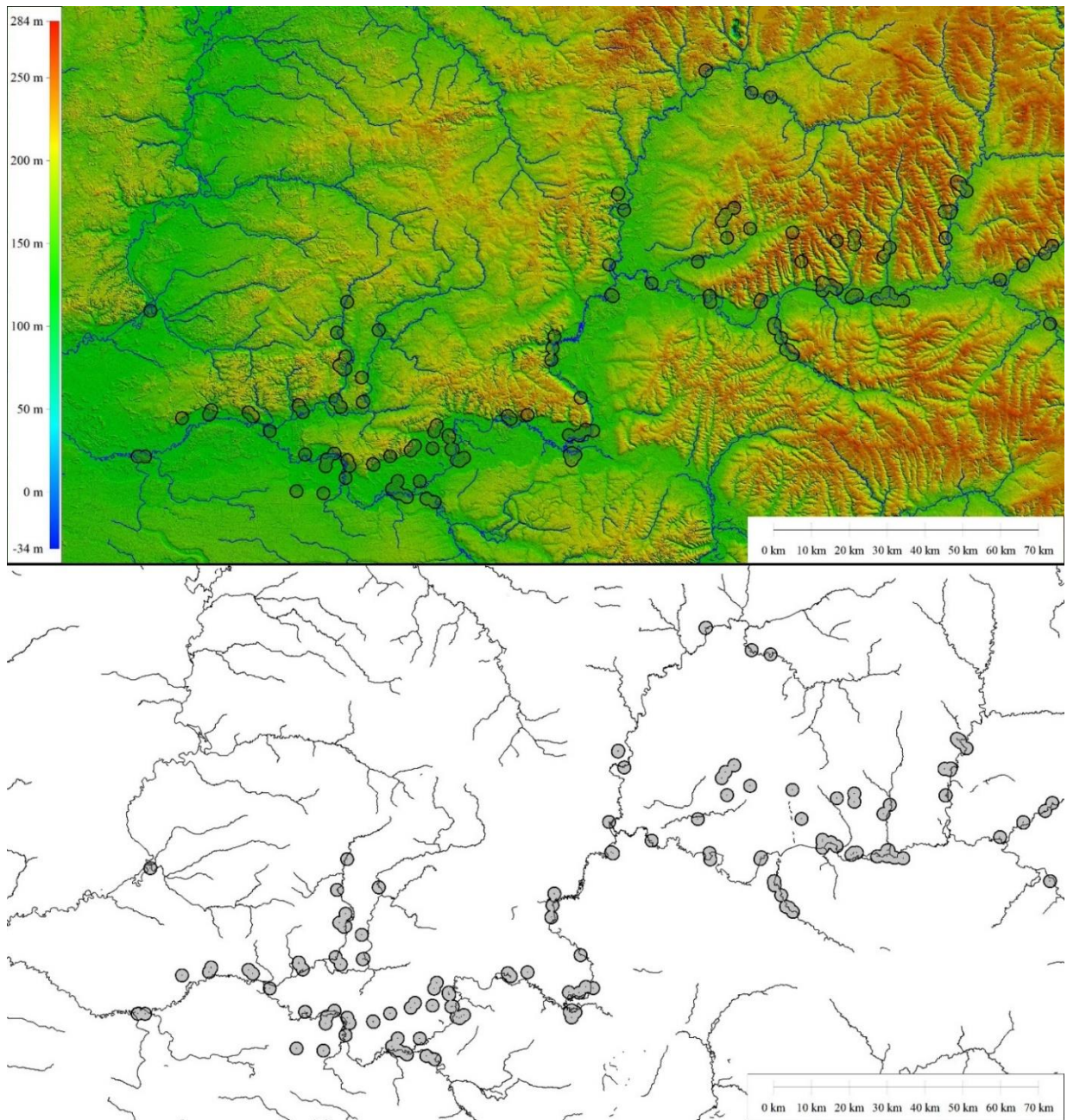

Рис. 11. Агломерації Посейм'я скіфського часу. Діаметр буферу 3326 м.

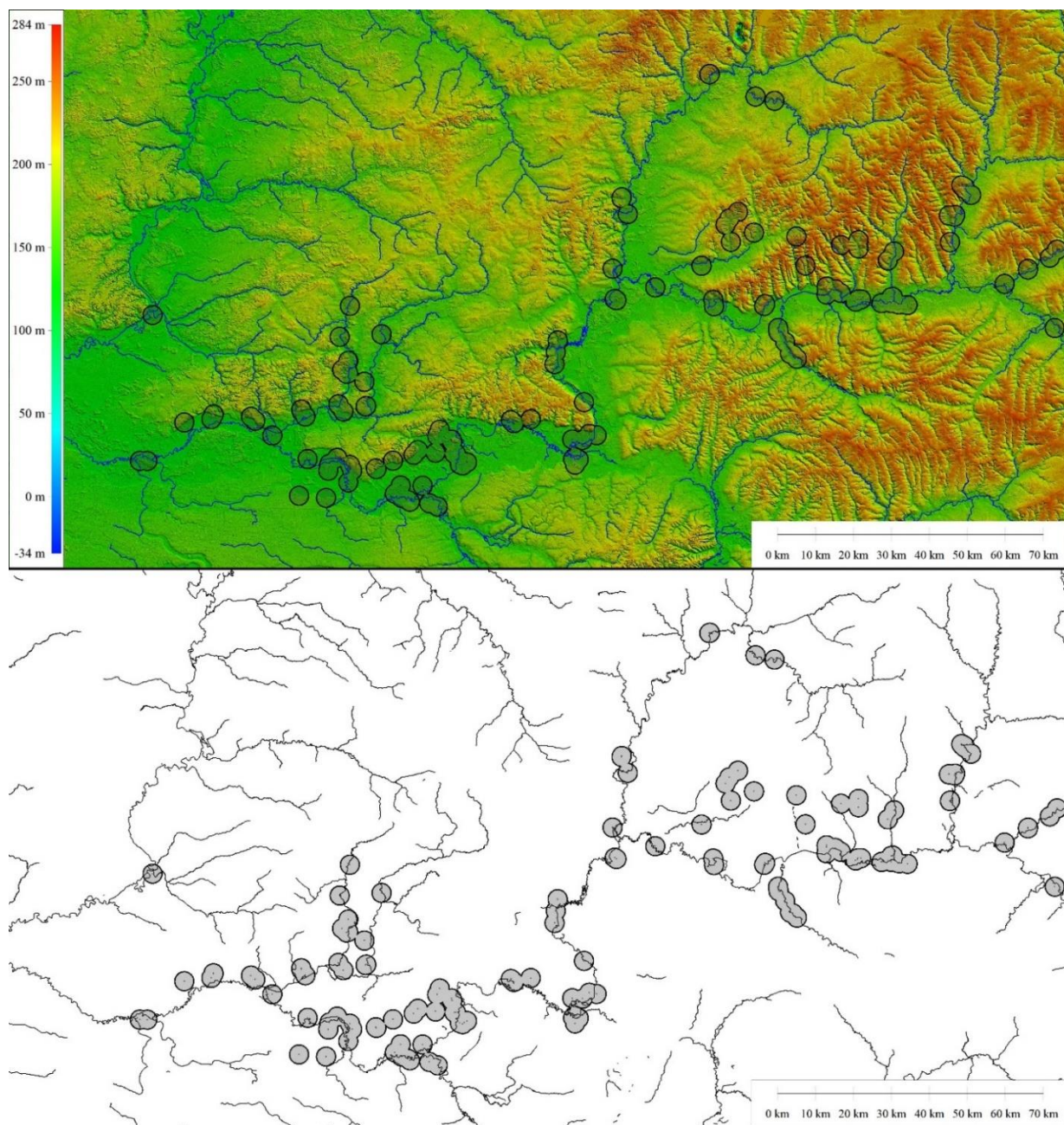

Рис. 12. Агломерації Посейм'я скіфського часу. Діаметр буферу 5000 м.

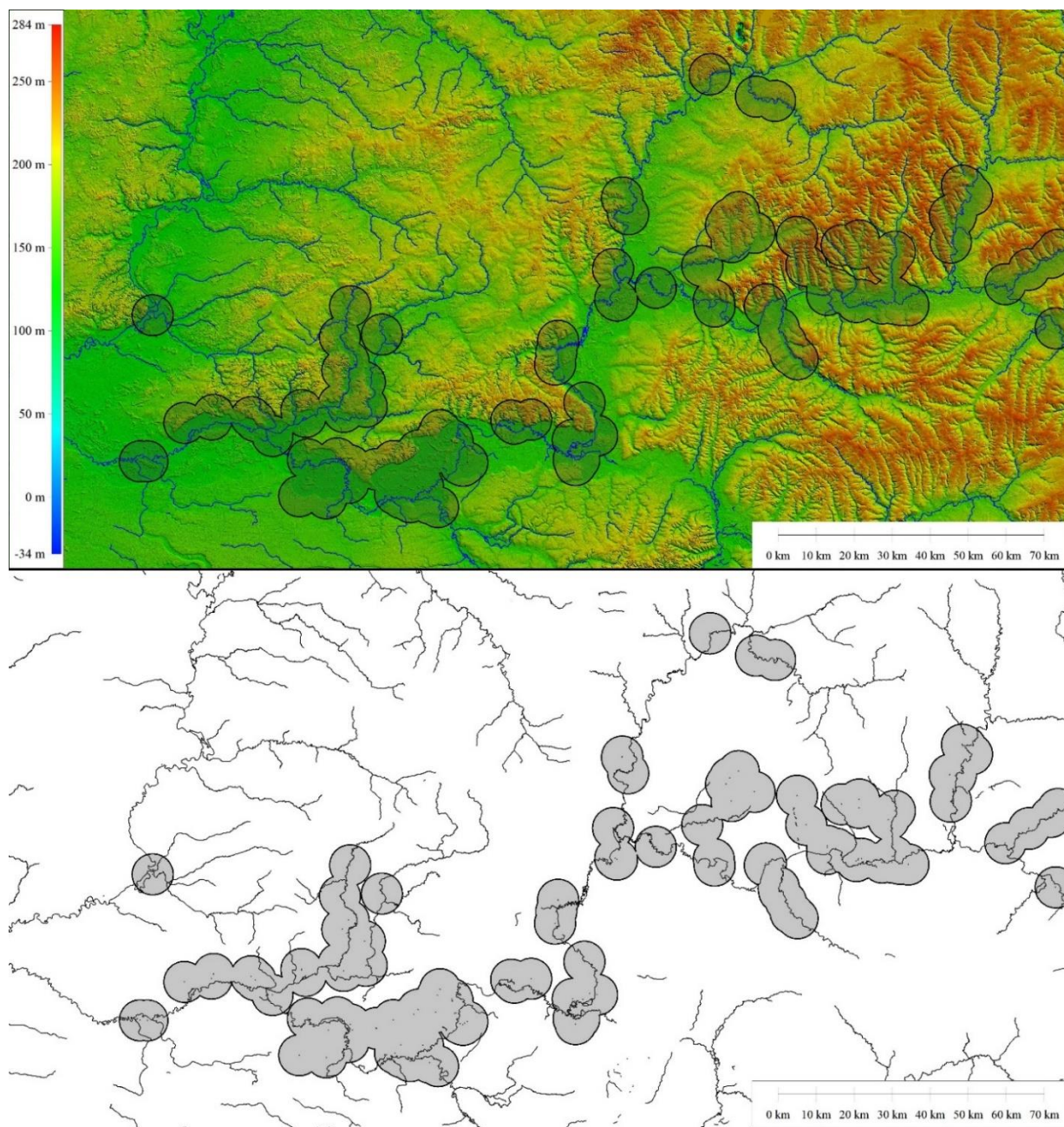

Рис. 13. Мікрорегіони Посейм'я скіфського часу. Діаметр буферу 10 749 м.

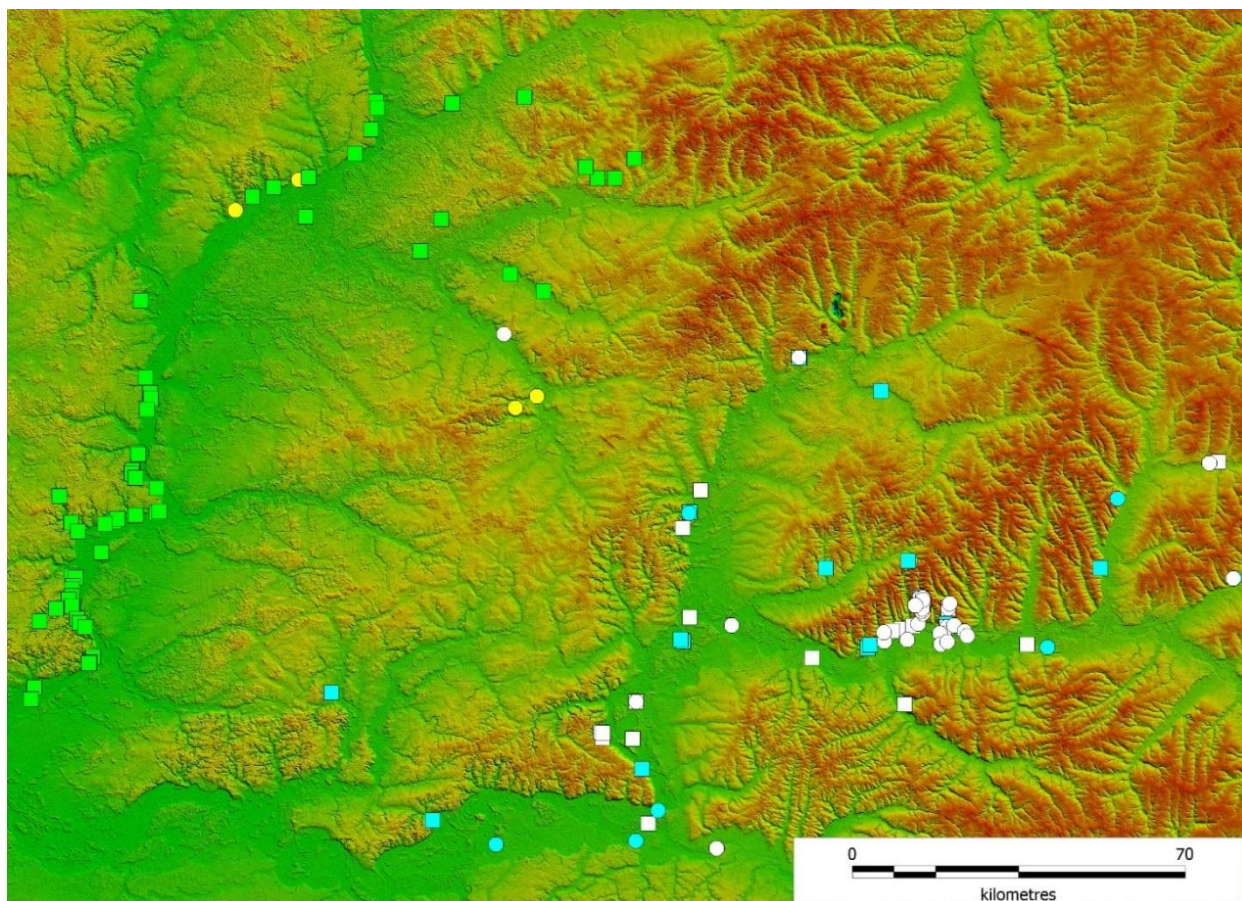

Рис. 14. Пам'ятки юхнівської культури Десни та Сейму. Легенда згідно рис. 6.

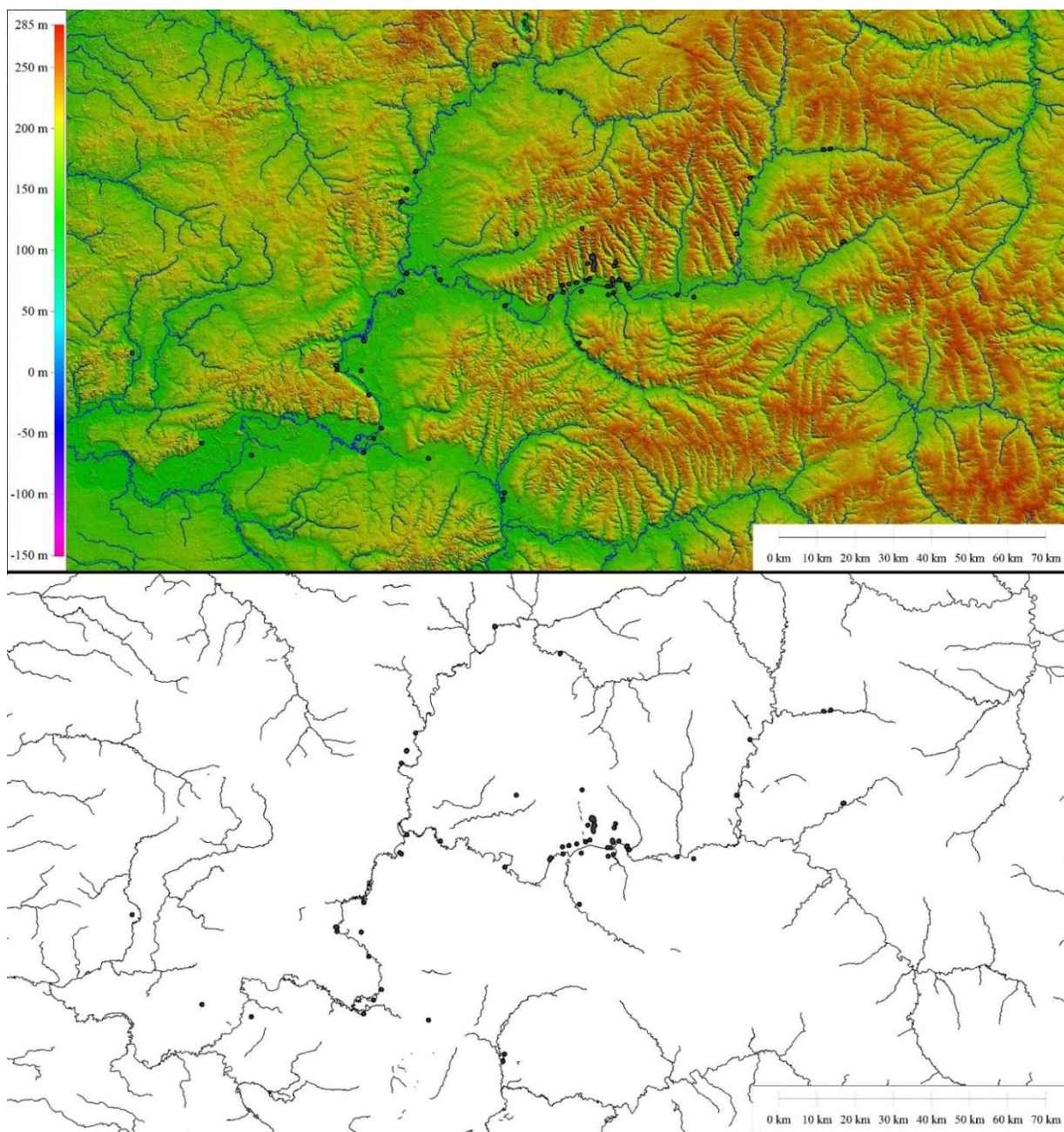

Рис. 15. Населені пункти Посейм'я юхнівської культури. Діаметр буферу 1000 м.

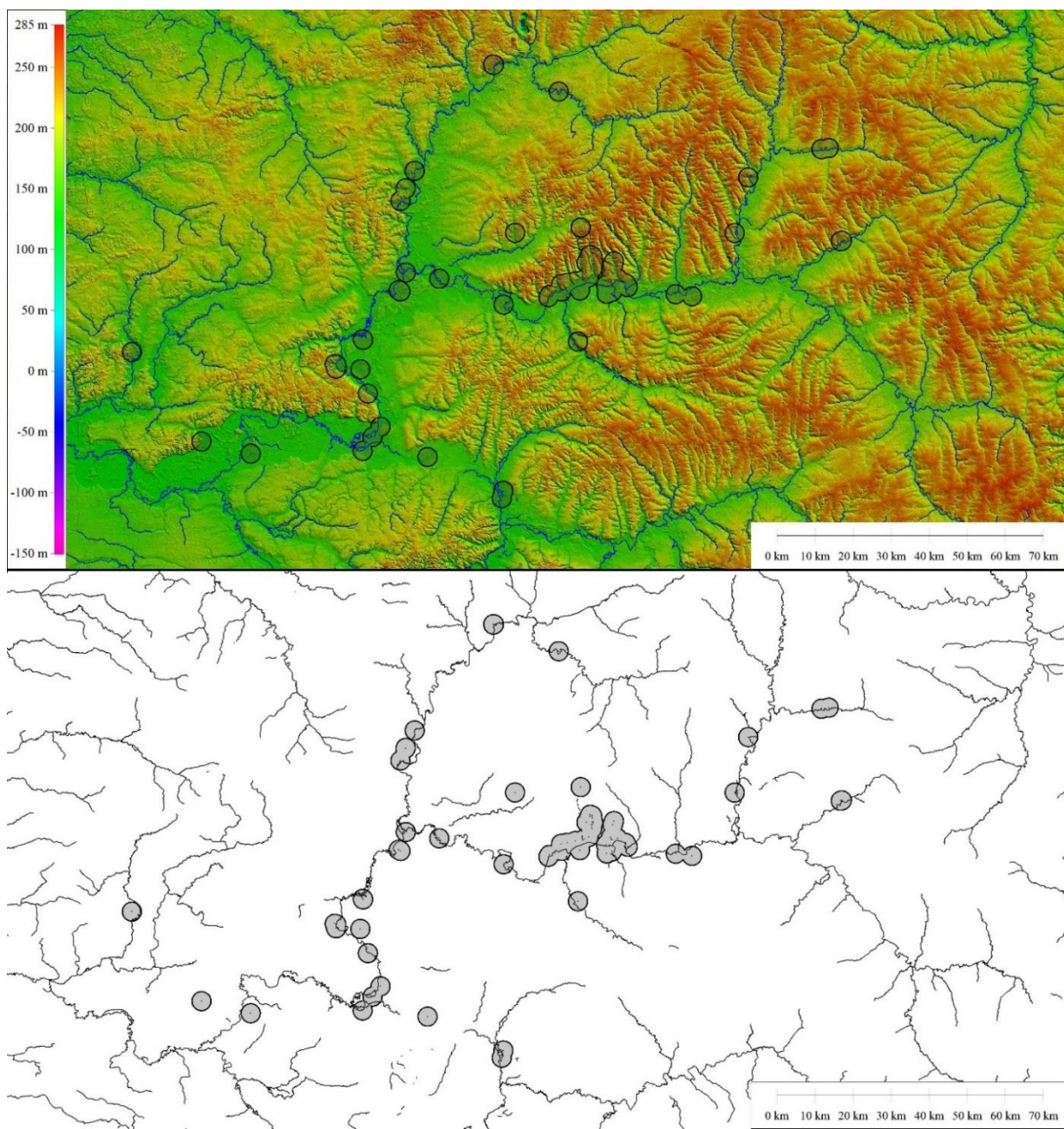

Рис. 16. Населені пункти Посейм'я юхнівської культури. Діаметр буферу 5000 м.

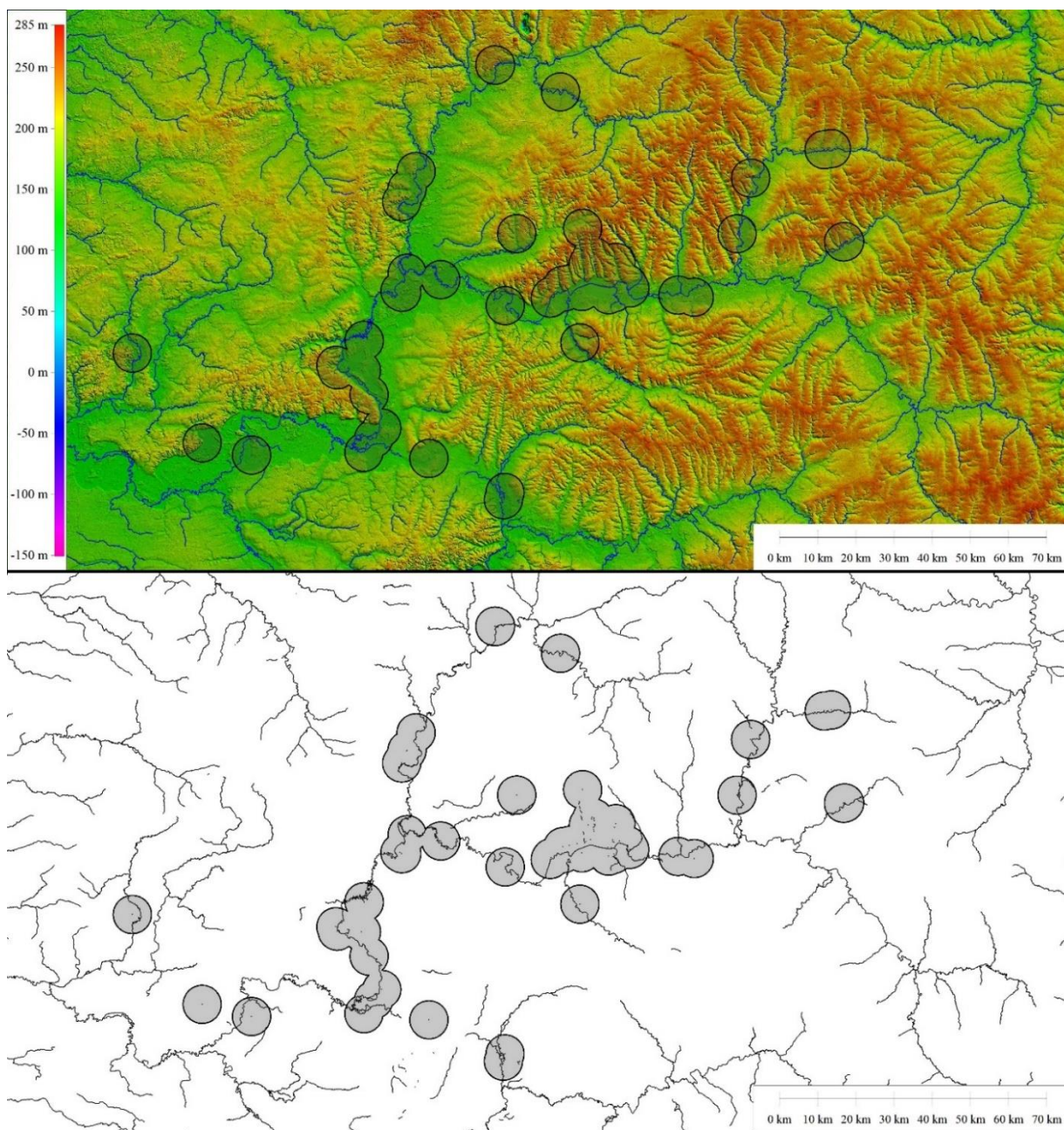

Рис. 17. Населені пункти Посейм'я юхнівської культури. Діаметр буферу 10 000 м.

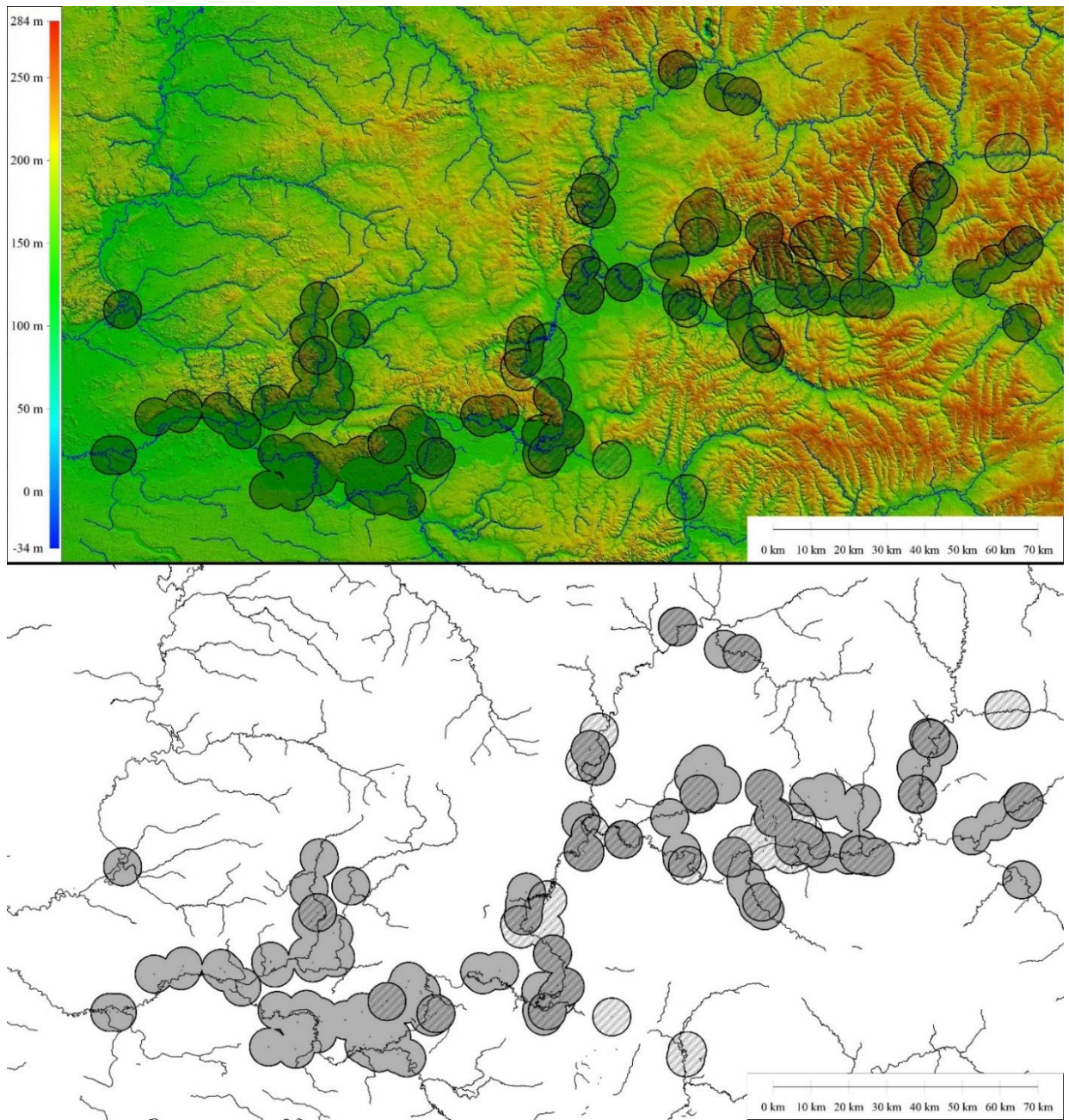

Рис. 18. Ресурсні зони пам'яток Посейм'я. Сірі – скіфський час; заштриховані – іохнівська культура. Діаметр зон 10 000 м.

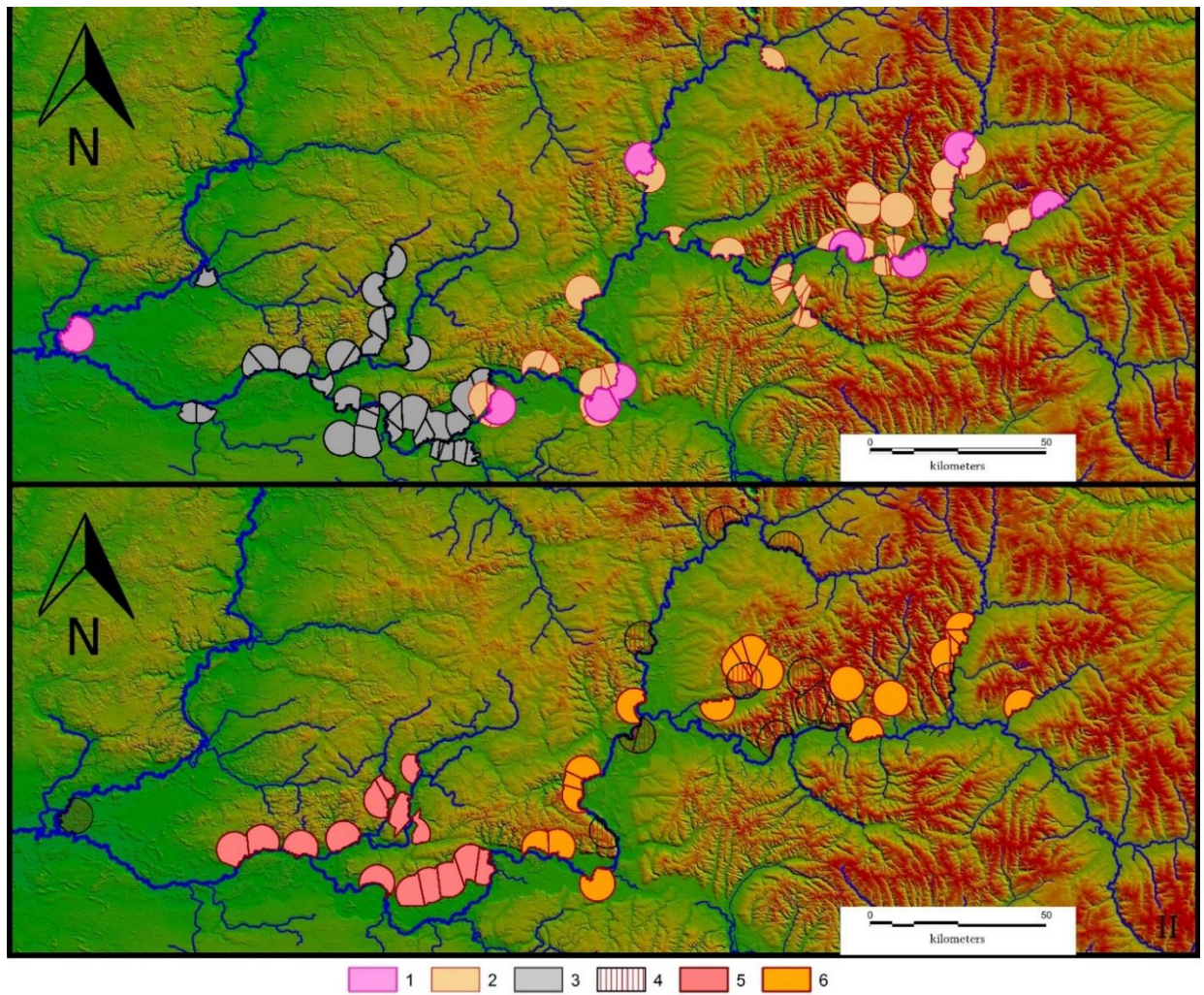

Рис. 19. Карта пам'яток скіфського часу Посейм'я із виділеними ресурсними зонами. I – відкриті поселення. 1. – двошарові пам'ятки (скіфські\юхнівські), 2. – пам'ятки Східного Посейм'я, 3. – із пам'ятки Західного Посейм'я. II – городища. 4. – двошарові пам'ятки (скіфські\юхнівські), 5. – пам'ятки Західного Посейм'я, 6. – пам'ятки Східного Посейм'я.

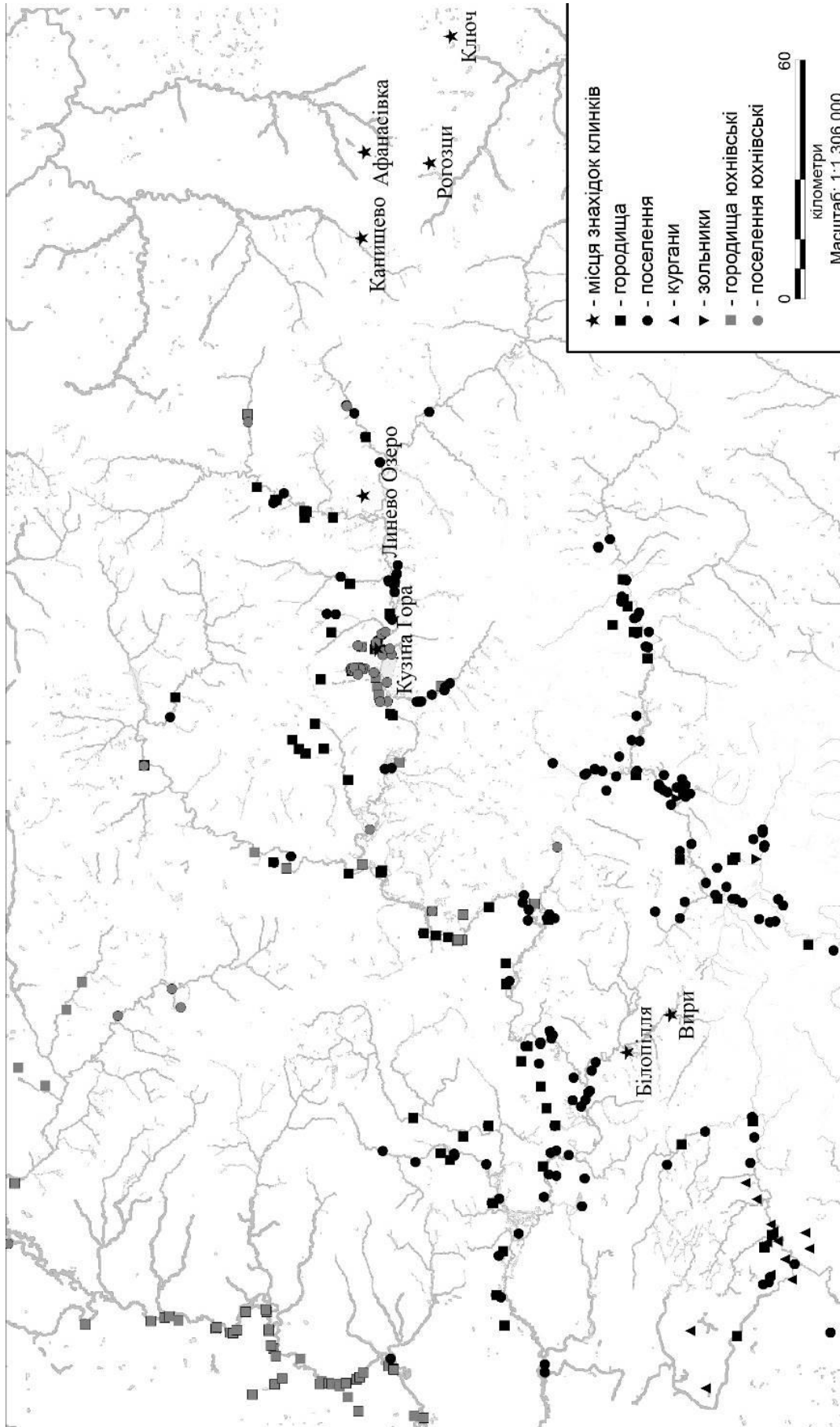

Рис. 20. Карта знахідок клинкової зброї на тлі пам'яток Посейм'я скіфського часу.

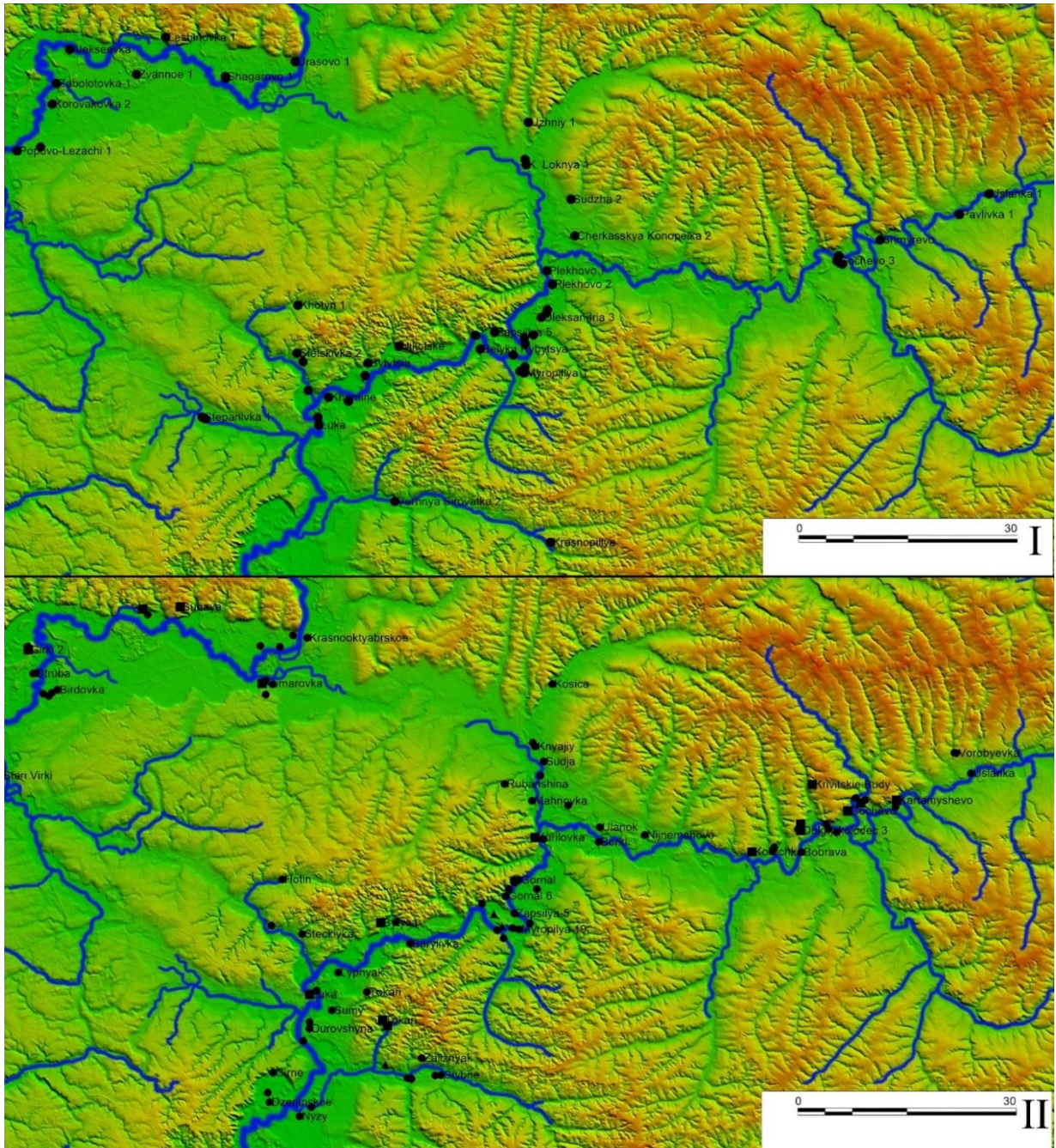

Рис. 21. Карти пам'яток у межиріччі Сейму та Псла: I – бондарихинська культура; II – скіфський час.

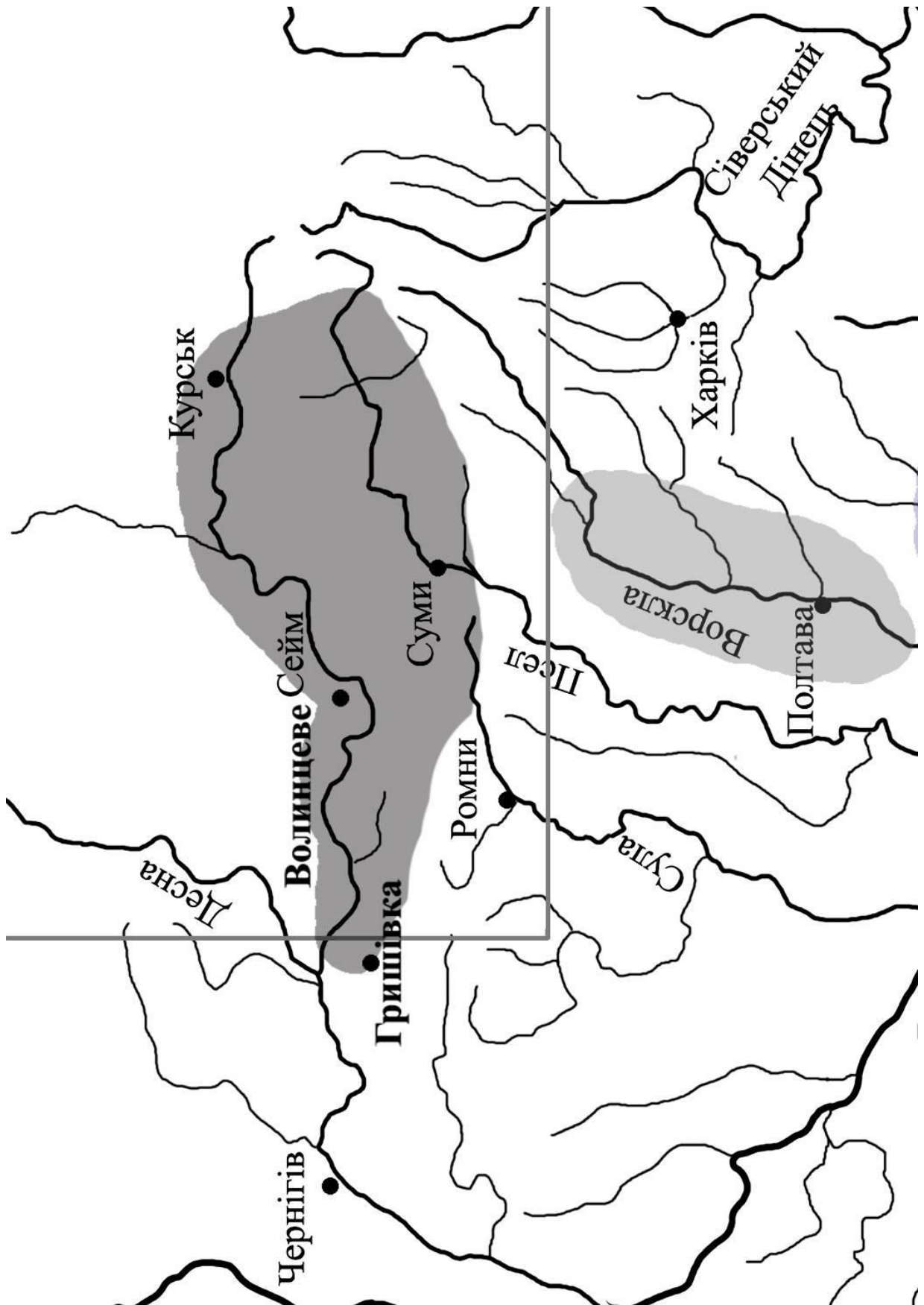

Рис. 22. Ареали пам'яток Лівобережжя у др. пол. VIII ст. до н.е.

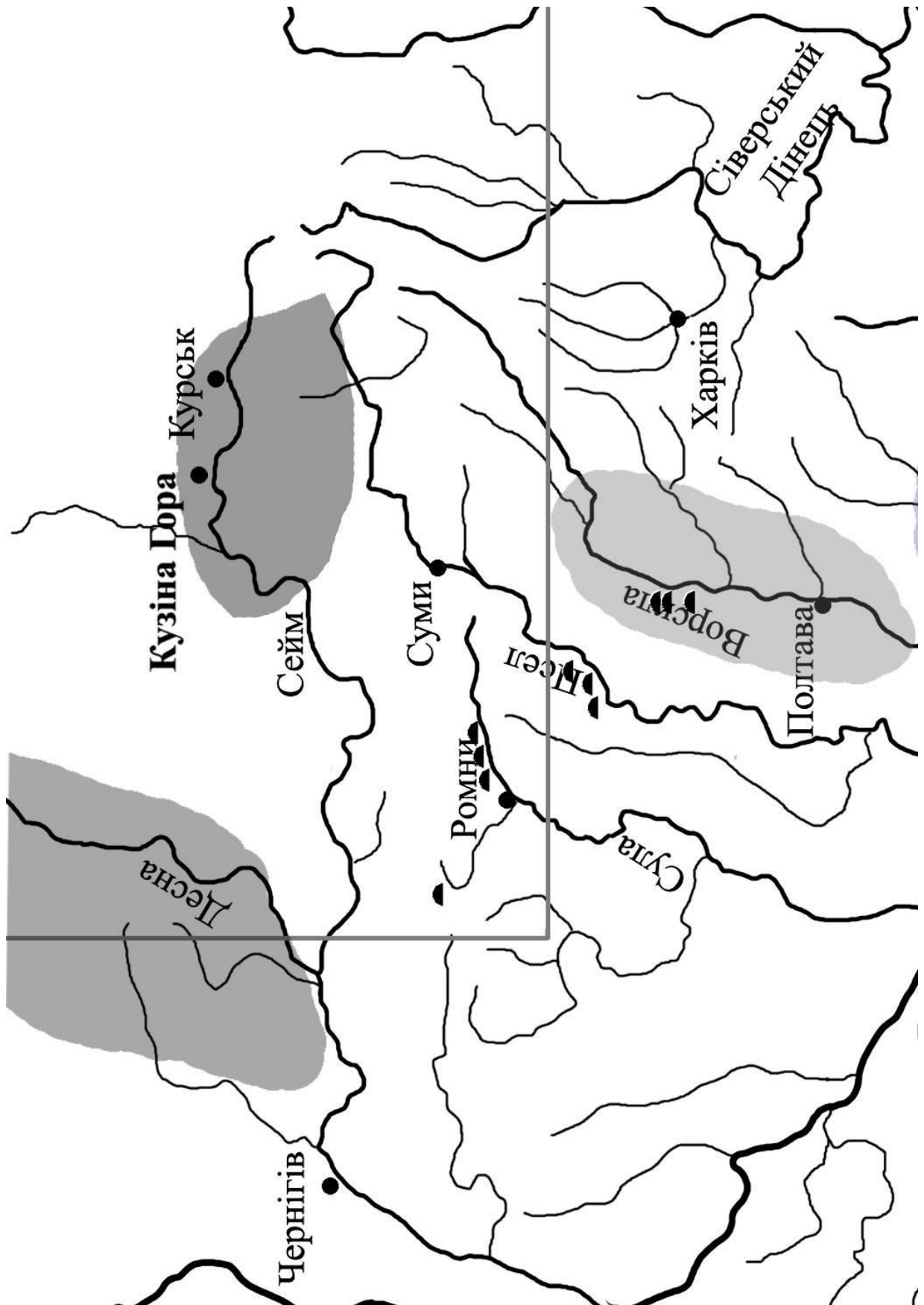

Рис. 23. Ареали пам'яток Лівобережжя у кін. VII – пер. пол. VI ст. до н.е.

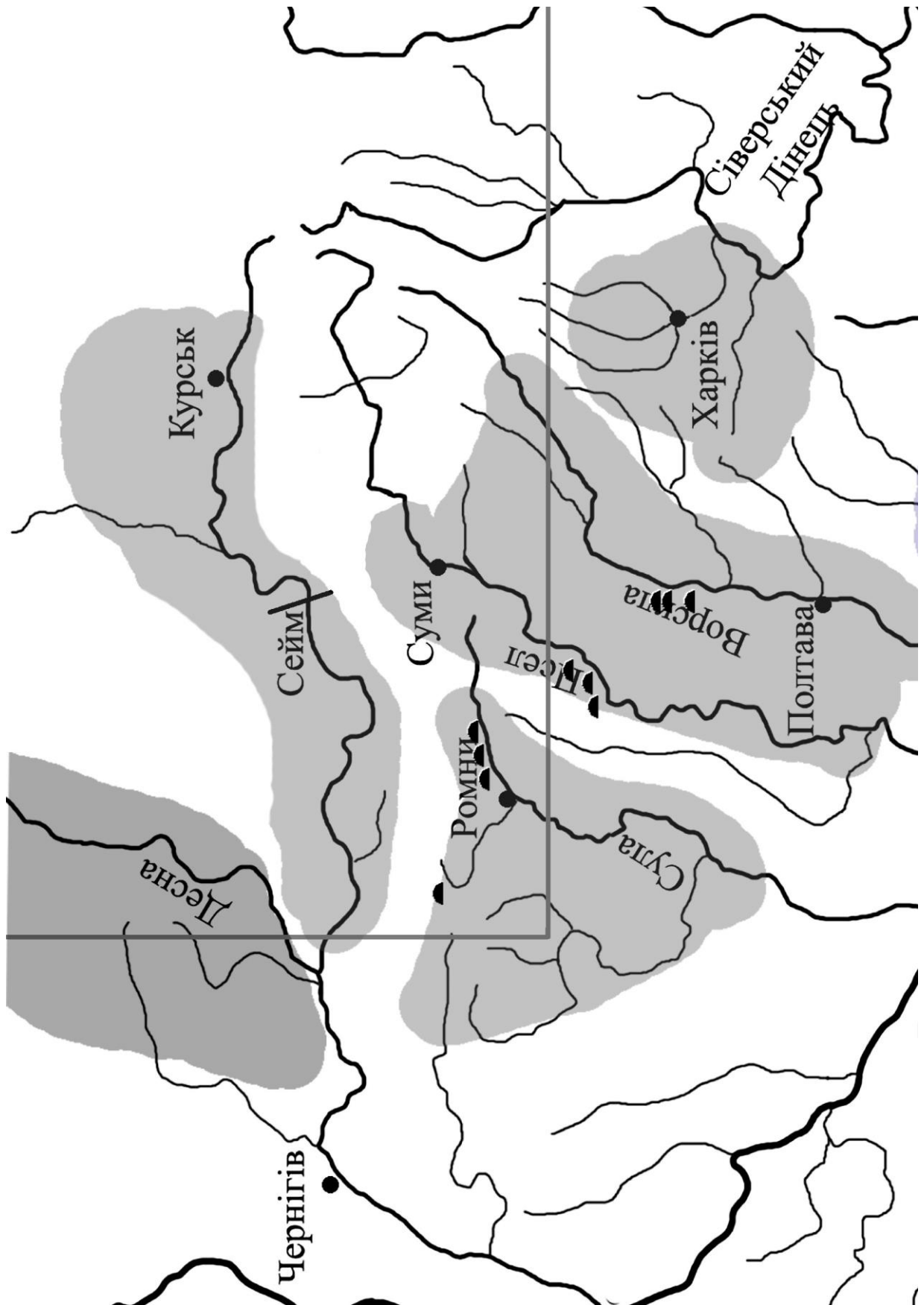

Рис. 24. Ареали пам'яток Лівобережжя у др. пол. VI ст. до н.е.

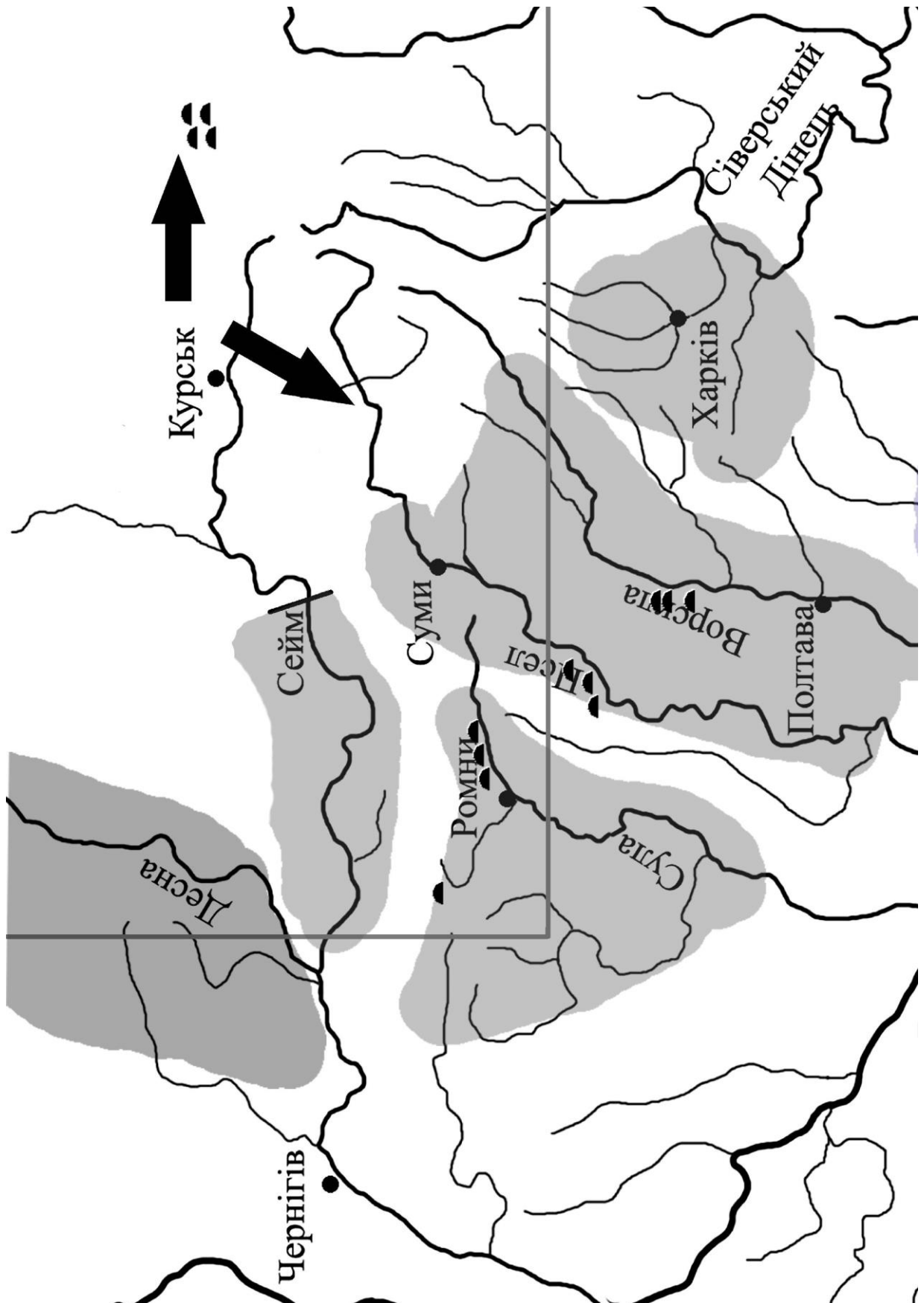

Рис. 25. Ареали пам'яток Лівобережжя у пер. тр. V ст. до н.е.

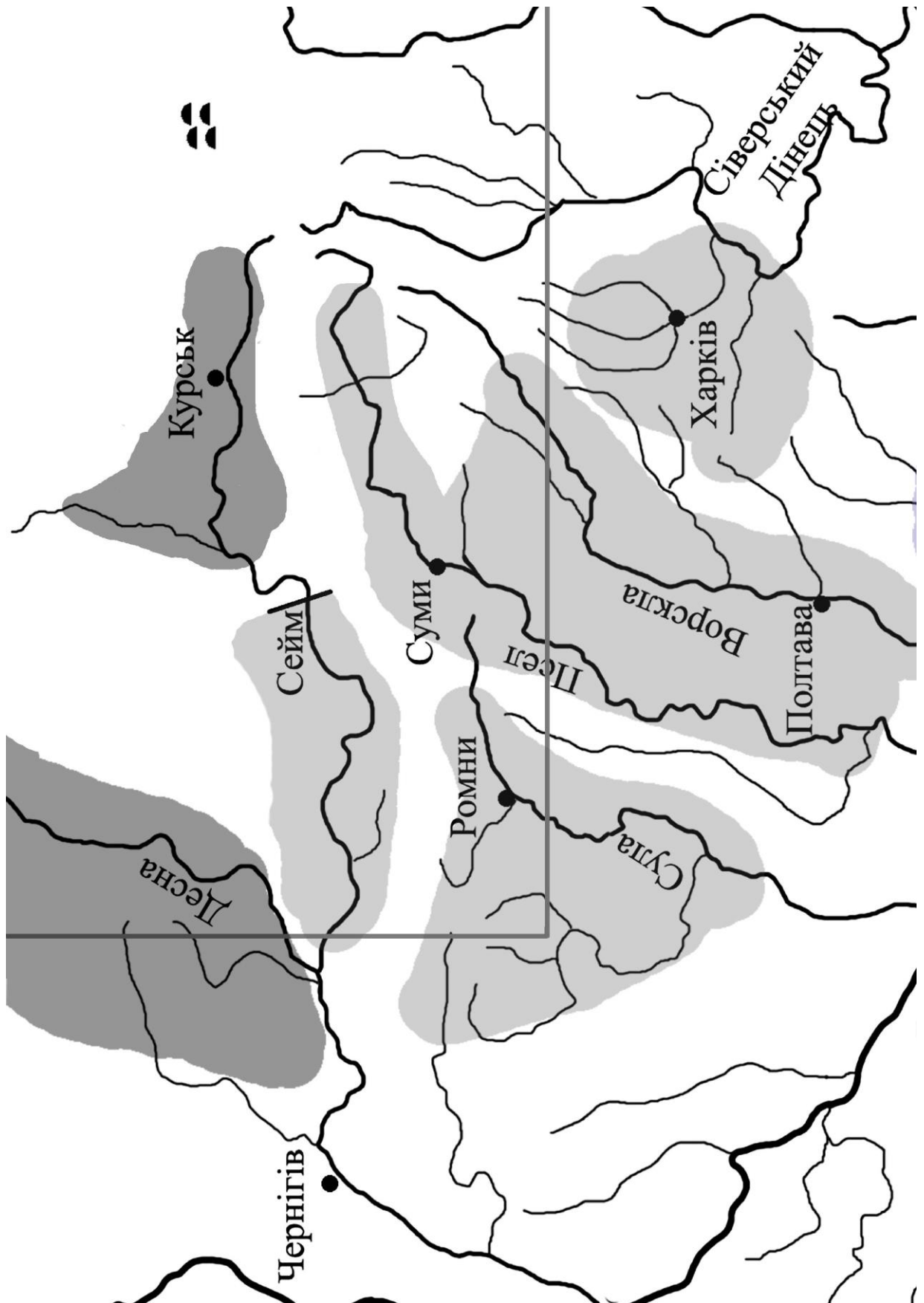

Рис. 26. Ареали пам'яток Лівобережжя у IV ст. до н.е.

Додаток В. Каталог городищ скіфського часу Посейм'я.

Площі позначені символом * – були вираховані на підставі планів городищ в інструменті «sketchandcalc (<https://www.sketchandcalc.com/>)». У колонку датування записувалися лише дати, встановлені розкопками або шурфуваннями за достатньої кількості датуючих матеріалів. Помітка «Невизн.» означає, що пам'ятка точно відноситься до скіфського часу, проте її хронологія точно не встановлена. Типологічний розподіл пам'яток робився згідно авторської типології (Білінський 2018а). В першу чергу записувалась належність пам'ятки до типу за топографією, через знак / вказувався тип укріплень, а через кому підтип. У колонку літератури записувалася основна праця по цій пам'ятці або остання, зважаючи на актуальність, повноту опису та наявність посилань.

№	Назва	Область	Площа	Датування	Типологія	Література
1.	Ратское	Курська	0,6	Невизн.	I/I	Кашкин 1998
2.	Переверзево-2	Курська	0,315	VI – mid V	I/I	Кашкин 1998
3.	Переверзево	Курська	0,325	VI – mid V	I/I	Кашкин 1998
4.	Мешково	Курська	0,24	Невизн.	I/I	Кашкин 1998
5.	Мешково-2	Курська	0,55	Невизн.	I/I	Кашкин 1998
6.	Глебово	Курська	0,4	VI – mid V	I/I	Кашкин 1998
7.	Щуклінка	Курська	1,44*	Невизн.	I/I	Кашкин 1998
8.	Нартово	Курська	0,39*	VI – mid V	I/I	Кашкин 1998
9.	Ліпіно	Курська	0,96*	Невизн.	I/I	Кашкин 2000
10.	Биканово	Курська	0,71*	Невизн.	I/I	Кашкин 2000
11.	Плаксіно	Курська	0,48	Невизн.	I/I	Кашкин 1998
12.	Кузіна Гора	Курська	0,95	VI – mid V	I/I	Кашкин 1998
13.	Мухіно	Курська	-	Невизн.	I/I	Кашкин 1998
14.	Чечевізня	Курська	0,72	VI – mid V	I/I	Чубур 2002
15.	Дроняєво	Курська	-	Невизн.	I/I	Чубур 2002
16.	Погореловка-2	Курська	0,82*	Невизн.	I/I	Кашкин 2000
17.	Погореловка	Курська	0,51*	Невизн.	I/I	Кашкин 2000

18.	Юр'євка	Курська	0,54*	Невизн.	I/I	Кашкин 1998
19.	Котлево	Курська	0,61*	Невизн.	I/I	Кашкин 1998
20.	Тураєвка	Курська	0,6*	Невизн.	I/I	Кашкин 1998
21.	Тураєвка-2	Курська	0,4	Невизн.	I/I	Кашкин 1998
22.	Соловійовка	Курська	0,65*	Невизн.	I/I	Кашкин 1998
23.	Маріца	Курська	0,73*	VI – mid V	I/I	Кашкин 2000
24.	Шатохіно	Курська	0,46*	Невизн.	I/I	Кашкин 2000
25.	Ратманово-2	Курська	0,55*	Невизн.	I/I	Кашкин 1998
26.	Ратманово	Курська	0,5*	Невизн.	I/I	Кашкин 1998
27.	Моїсєєво	Курська	0,98*	Невизн.	I/ II,I	Кашкин 1998
28.	Мухіно	Курська	0,59*	Невизн.	I/I	Кашкин 2000
29.	Івановское	Курська	1,73*	Невизн.	I/I	Кашкин 2000
30.	Івановское-2	Курська	0,62*	Невизн.	I/I	Кашкин 2000
31.	Прігородная Слободка	Курська	0,43*	Невизн.	I/I	Кашкин 2000
32.	Рильськ	Курська	1,67*	Невизн.	IV/ I	Кашкин 2000
33.	Рильськ-2	Курська	0,88*	Невизн.	I/I	Кашкин 2000
34.	Артюшково	Курська	0,57*	Невизн.	I/I	Кашкин 2000
35.	Комаровка	Курська	1,12*	Невизн.	II/ I	Кашкин 1998
36.	Сухая	Курська	4,6	Невизн.	I/I	Кашкин 2000
37.	Лещіновка-2	Курська	0,28*	Невизн.	I/I	Кашкин 1998
38.	Гірки-2	Сумська	0,59*	Невизн.	I/I	Каравайко 2015
39.	Бунякине	Сумська	1,6*	Невизн.	I/I	Каравайко 2015
40.	Бунякине-2	Сумська	0,46*	Невизн.	I/I	Каравайко 2015
41.	Нова Слобода	Сумська	0,91*	Невизн.	I/I	Каравайко 2015
42.	Нова Слобода-2	Сумська	0,35*	Невизн.	I/I	Каравайко 2015
43.	Ліново	Сумська	1,32*	Невизн.	I/I	Каравайко 2015
44.	Ширяєве	Сумська	0,91	VI – IV	I/I	Іллінська 1953
45.	Путівль	Сумська	1,6	Невизн.	I/I	Билинський 2012

	(Микільська Гірка)					
46.	Сваркове	Сумська	0,3*	Невизн.	II/ I	Билинский 2012
47.	Іоніне	Сумська	0,4	Невизн.	I/I	Каравайко 2017
48.	Вікторове (Барвінкова Гора)	Сумська	4,5	Невизн.	I/ II,I	Каравайко 2017
49.	Будища	Сумська	1*	Невизн.	I/I	Билинский 2012
50.	Ховзівка	Сумська	0,59*	Невизн.	I/I	Каравайко 2015
51.	Ротівка	Сумська	1*	Невизн.	I/I	Каравайко 2015
52.	Воргол	Сумська	1,3	Невизн.	I/I	Каравайко Плаксина 2016
53.	Камінь	Сумська	0,4	Невизн.	I/I	Каравайко 2017
54.	Божок	Сумська	0,61*	Невизн.	I/I	Билинский 2012
55.	Спаське	Сумська	0,52	Невизн.	I/I	Билинский 2012

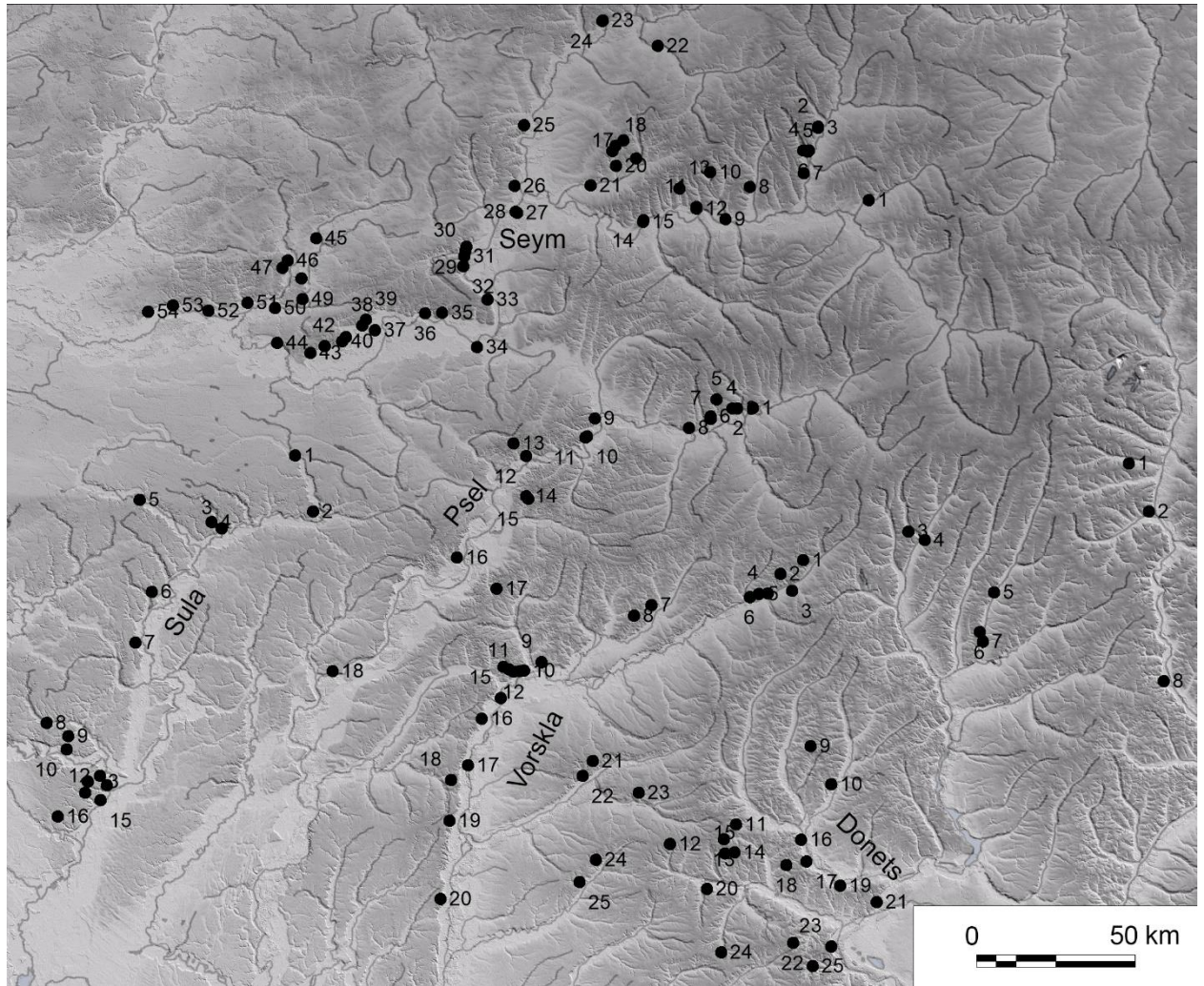

Рис. 1. Карта городищ скіфського часу в Дніпровському лівобережному лісостепу (за Білінський 2018).

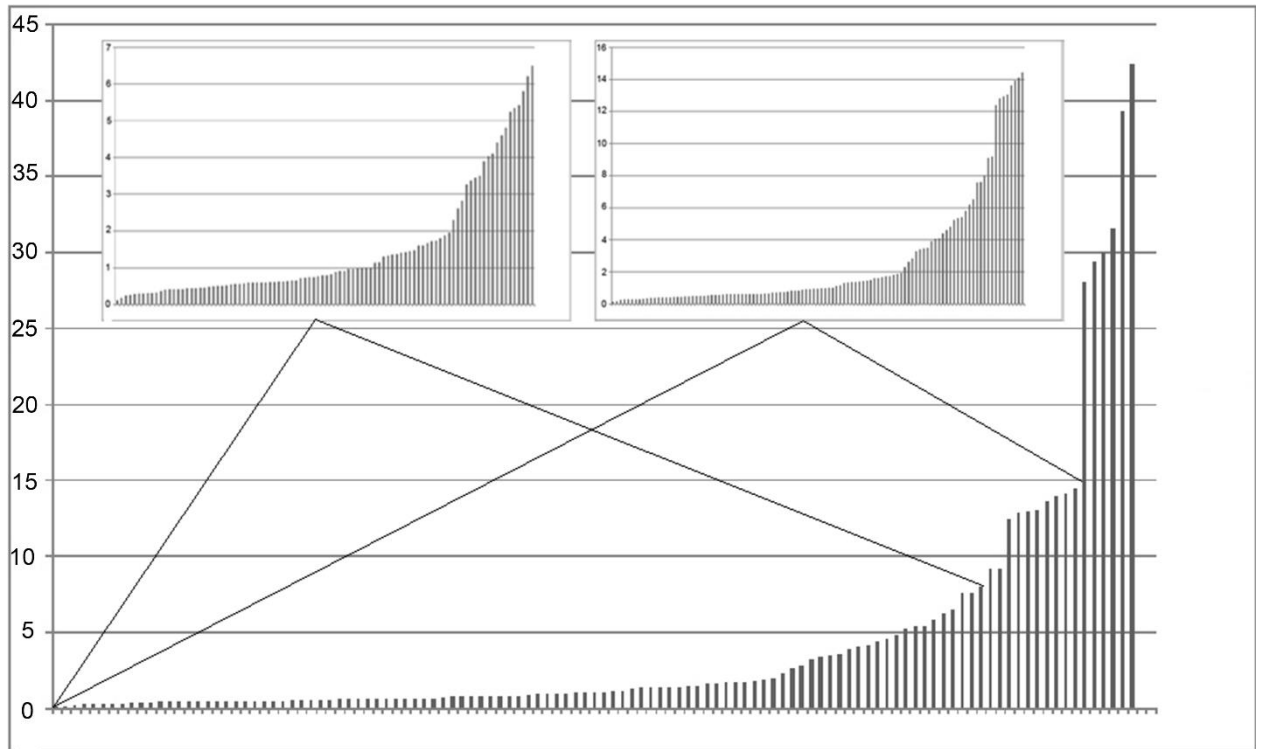

Рис. 2. Діаграма площ (га) городищ скіфського часу у Дніпровському лісостеповому лівобережжі. Площі городищ-гігантів не подаються.

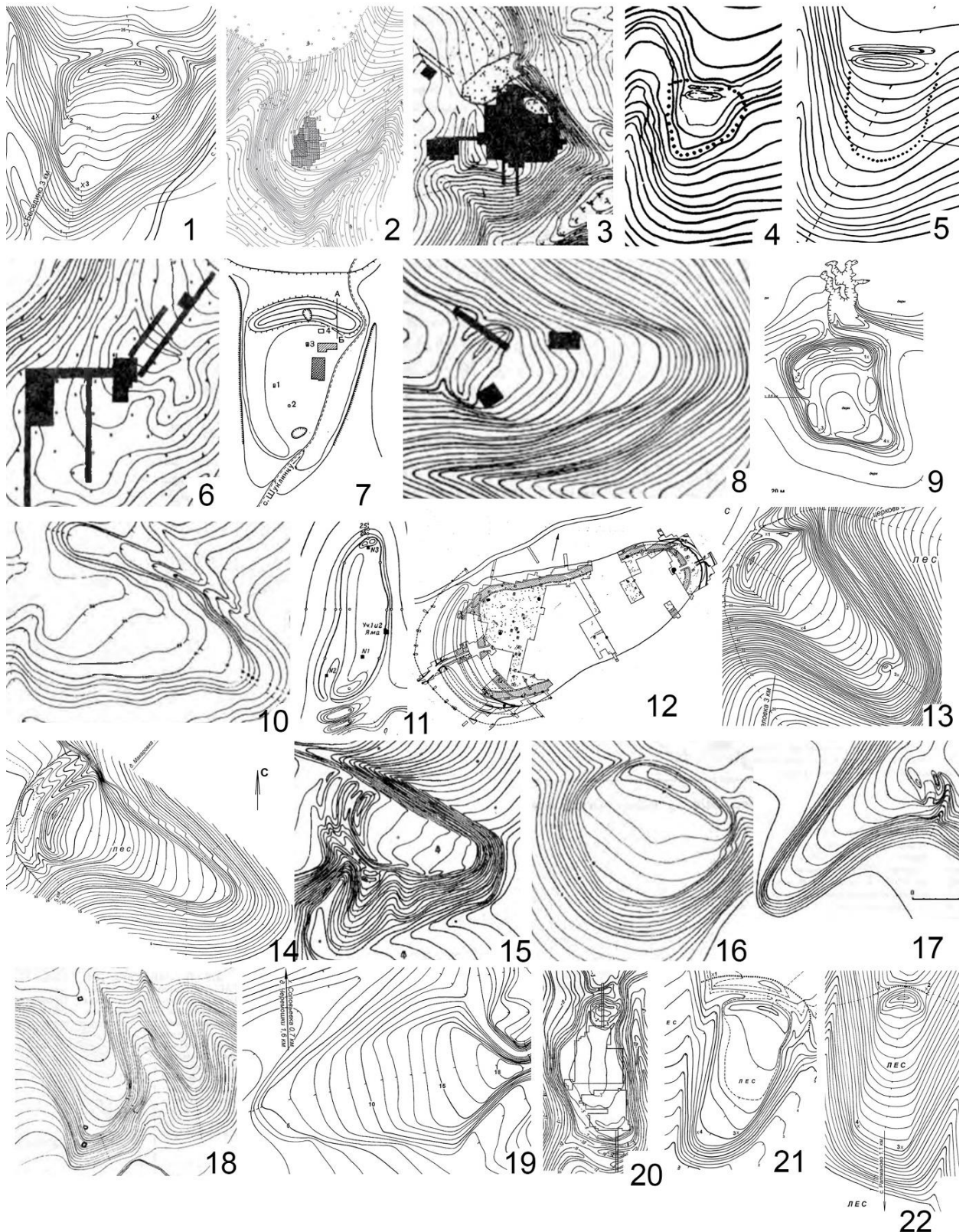

Рис. 3. Плани городищ у басейні Сейму. Ч. I. 1. – Ратское; 2. – Переверзево-2; 3. – Переверзево-1; 4. – Мешково-1; 5. – Мешково-2; 6. – Глебово; 7. – Щуклінка; 8. – Нартово; 9. – Ліпіно; 10. – Биканово; 11. – Плаксіно; 12. – Кузіна Гора; 13. – Погореловка-1; 14. – Погореловка-2; 15. – Юр'євка; 16. – Котлево; 17. – Тураєвка-1; 18. – Тураєвка -2; 19. – Соловійовка; 20. – Маріца; 21. – Шатохіно; 22. – Ратманово-2.

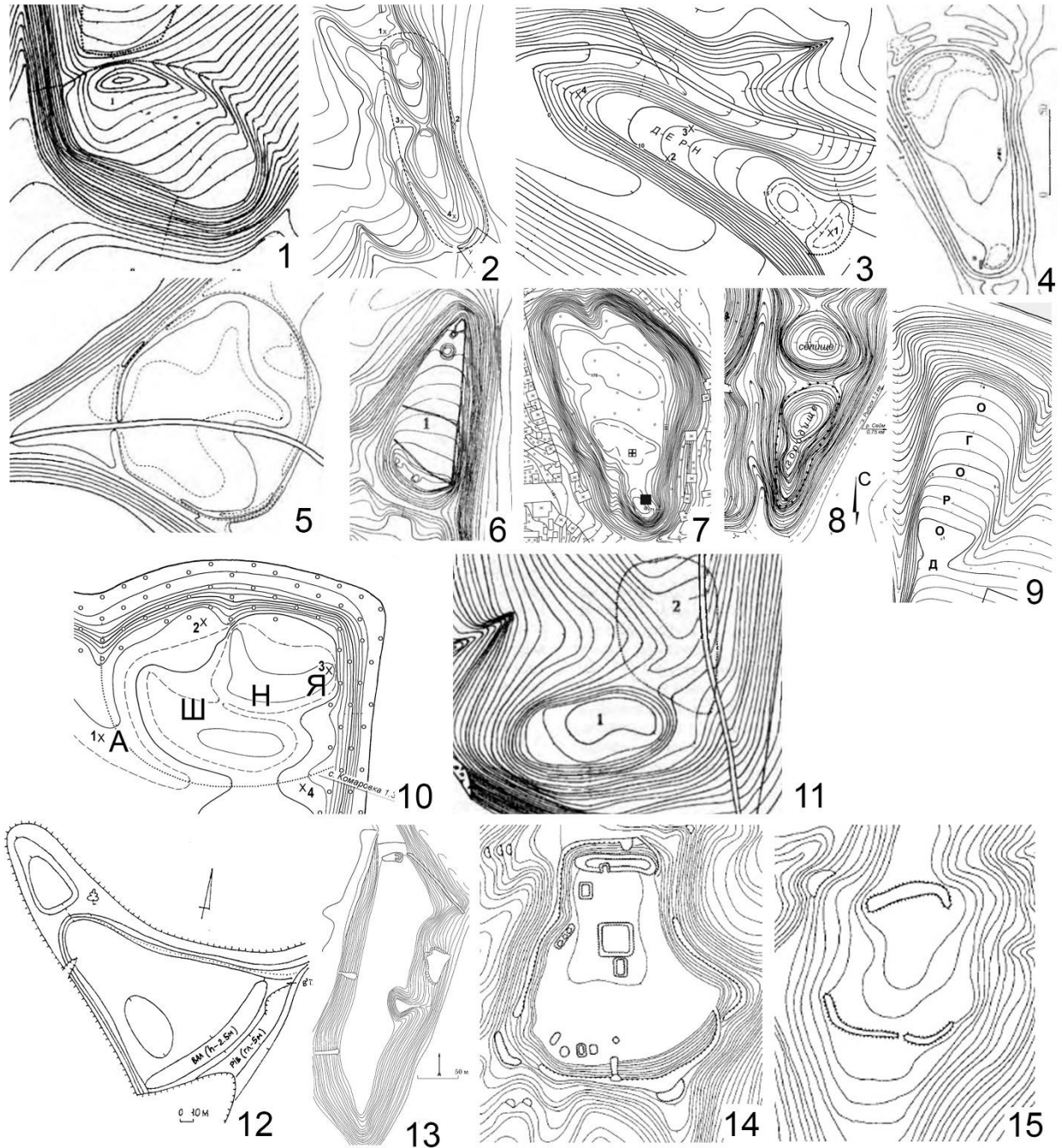

Рис. 4. Плани городищ у басейні Сейму. Ч. II. 1. – Ратманово-1; 2. – Моїсєєво; 3. – Мухіно; 4. – Івановське-2; 5. – Івановське -1. 6. – Пригородня Слободка; 7. – Рильськ-1; 8.- Рильськ-2; 9. – Артюшкovo; 10. – Комарівка; 11. – Лещіновка-2.

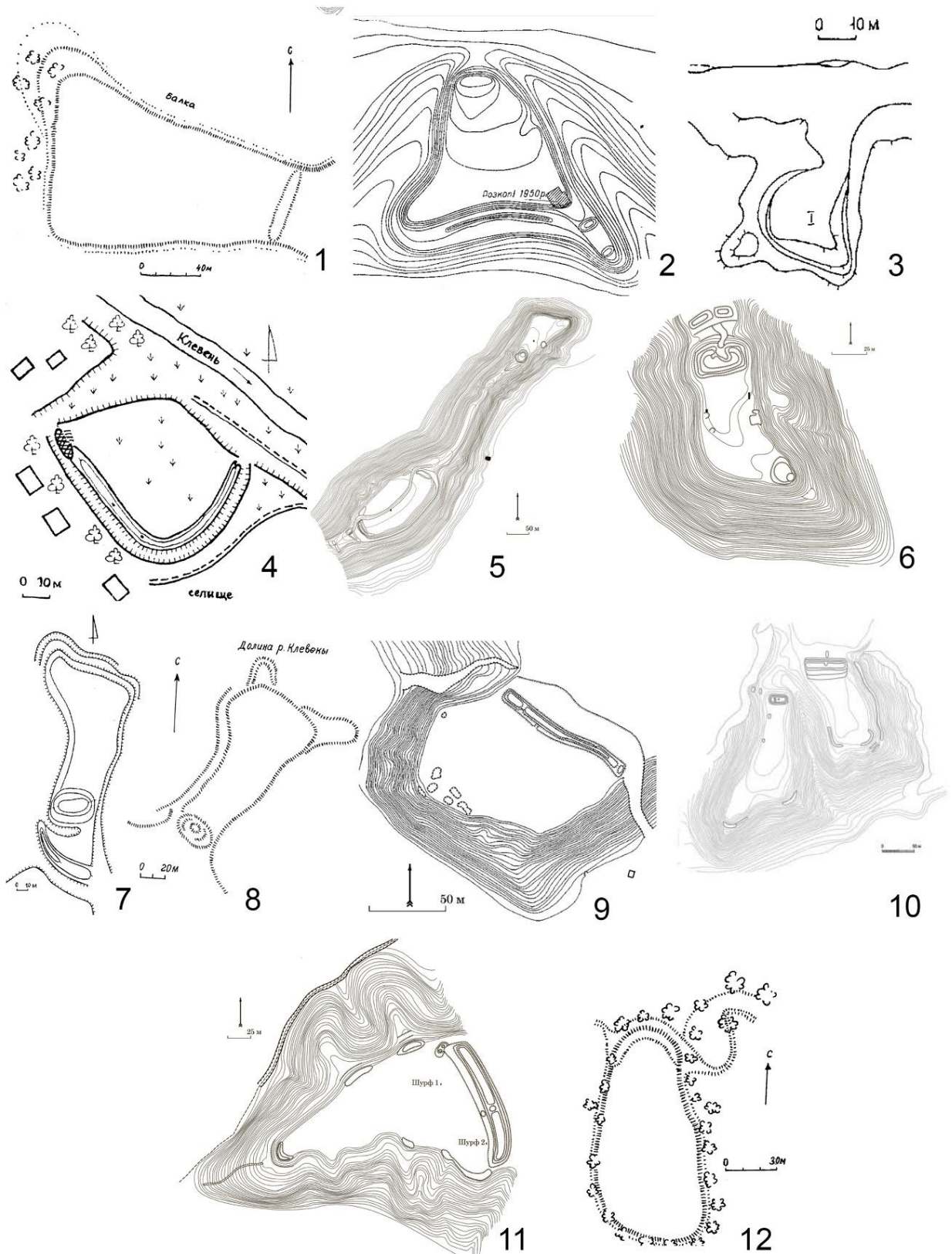

Рис. 5. Плани городищ у басейні Сейму. Ч. III. 1. – Гірки-2; 2. – Бунякине; 3. – Нова Слобода-1; 4. – Нова Слобода-2; 5. – Лінове; 6. – Ширяєве; 7. – Путивль; 8. – Сваркове; 9. – Вікторове (Барвінкова Гора); 10. – Будища; 11. – Ховзівка; 12. – Ротівка; 13. – Воргол; 14. – Божок.

Додаток Г. Плани розкопів та креслення.

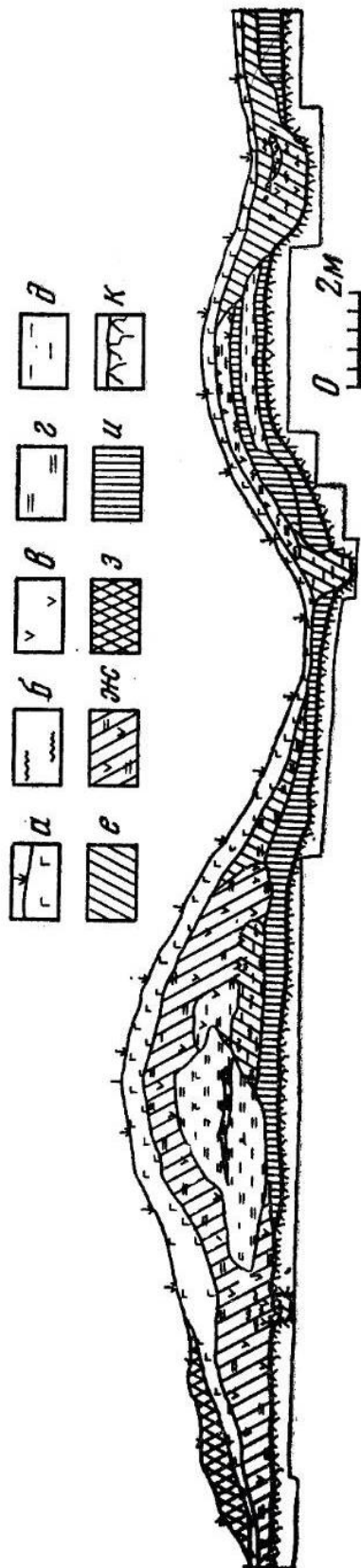

Рис. 1. Укріплення городища Нартово (за Пузикова 1978). а – дерен; б – зола; в – вугілля; г – перепалена глина; д – глина; е – чорнозем; ж – перемішаний шар; з – сучасний викид; и – передматерик; к – материк.

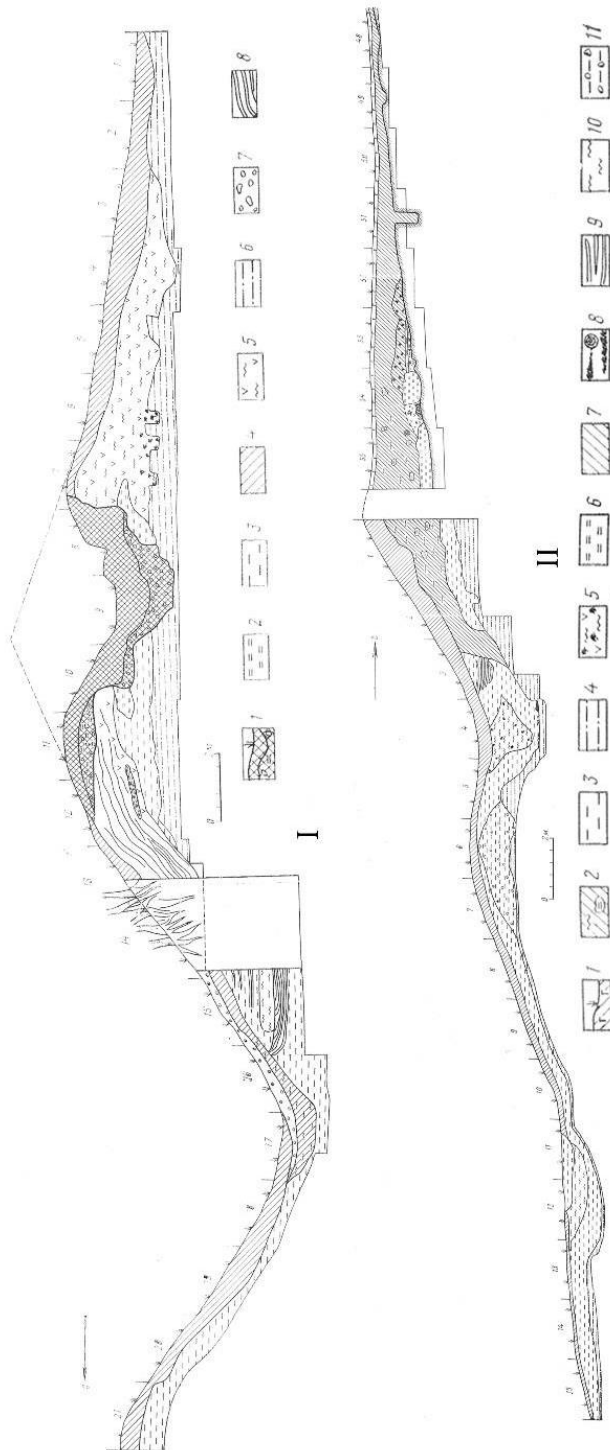

Рис. 2. Укріплення городища Маріца (за Пузикова 1981). I – розріз укріплень на північному кінці городища. 1 – перекоп (чорнозем із шматочками перепаленої землі та глини); 2- шар інтенсивно пропеченої глини; 3 – щільна темно-жовта глина; 4 – шар чорнозему; 5 – золистий шар із включеннями вугілля; 6 – щільний лесовидний суглинок; 7 – рушений шар (напилив у рів з вершини валу); 8 – шар мергелю зі щільною світлою глиною. II – розріз південних валів та ровів. 1 – дерен, шар чорнозему; 2 – золистий шар із шматками перепеченої землі; 3 – щільна темно-сіра глина; 4 – світлий лесовидний суглинок; 5 – зола із вугіллям; 6 – перепалена земля; 7 – чорнозем – культурний шар; 8 – фрагменти дерева; 9 – шар світлого суглинку; 10 – зола; 11 – щільна глина із вкрапленнями білого мергелю.

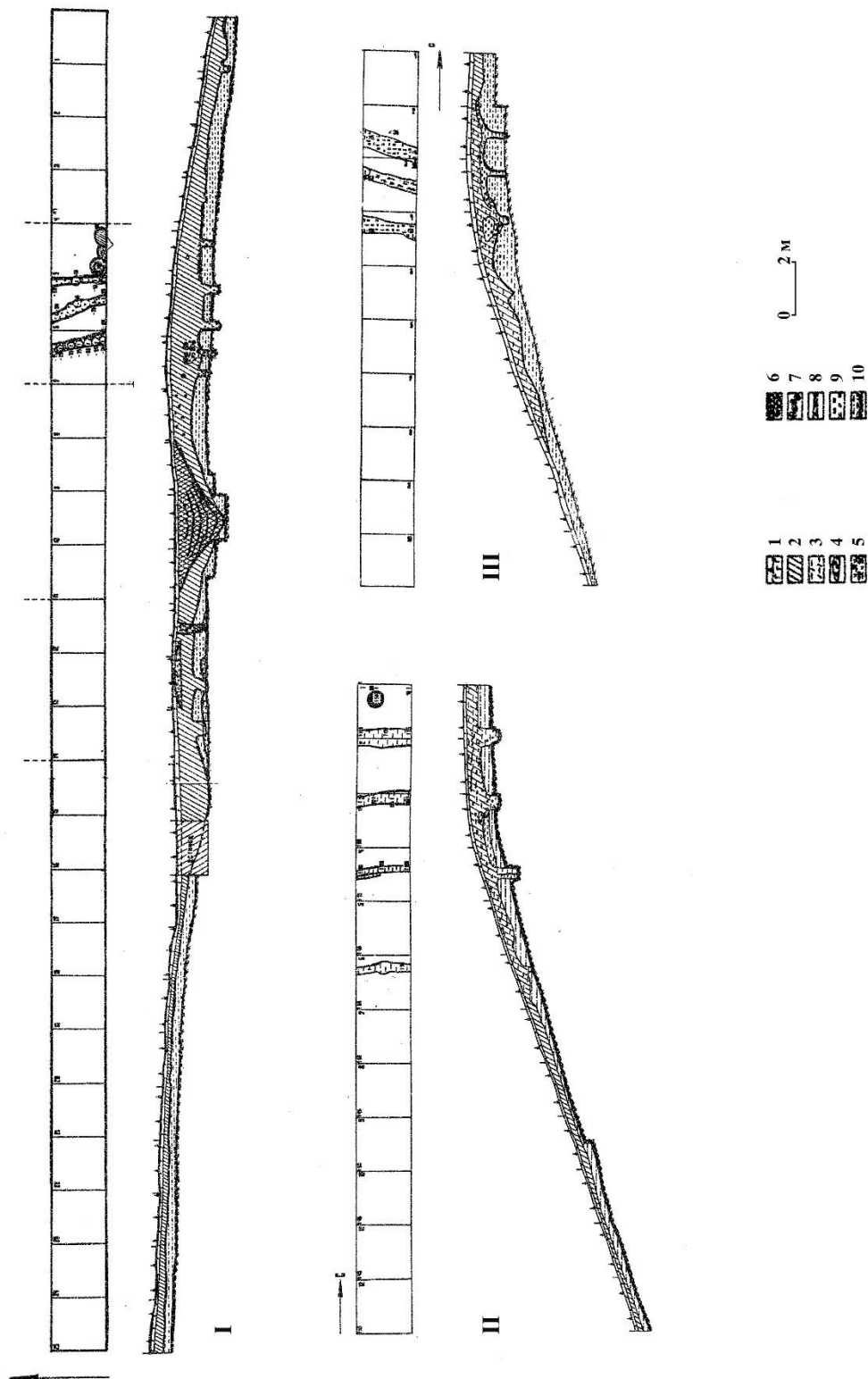

Рис. 3. Укріплення городища Переверзево (за Пузикова 1997). I – Перетин основних оборонних споруд; II – розріз оборонних споруд з південно-західного боку; III – розріз оборонних споруд з південного боку. 1 – дерновий шар; 2 – чорнозем; 3 – сірий суглинок; 4 – перемішаний різнокольоровий шар; 5 – вугілля, зола; 6 – заплив; 7 – обгорілі колоди; 8 – прошарок глини; 9 – обпалений ґрунт; 10 – материковий суглинок.

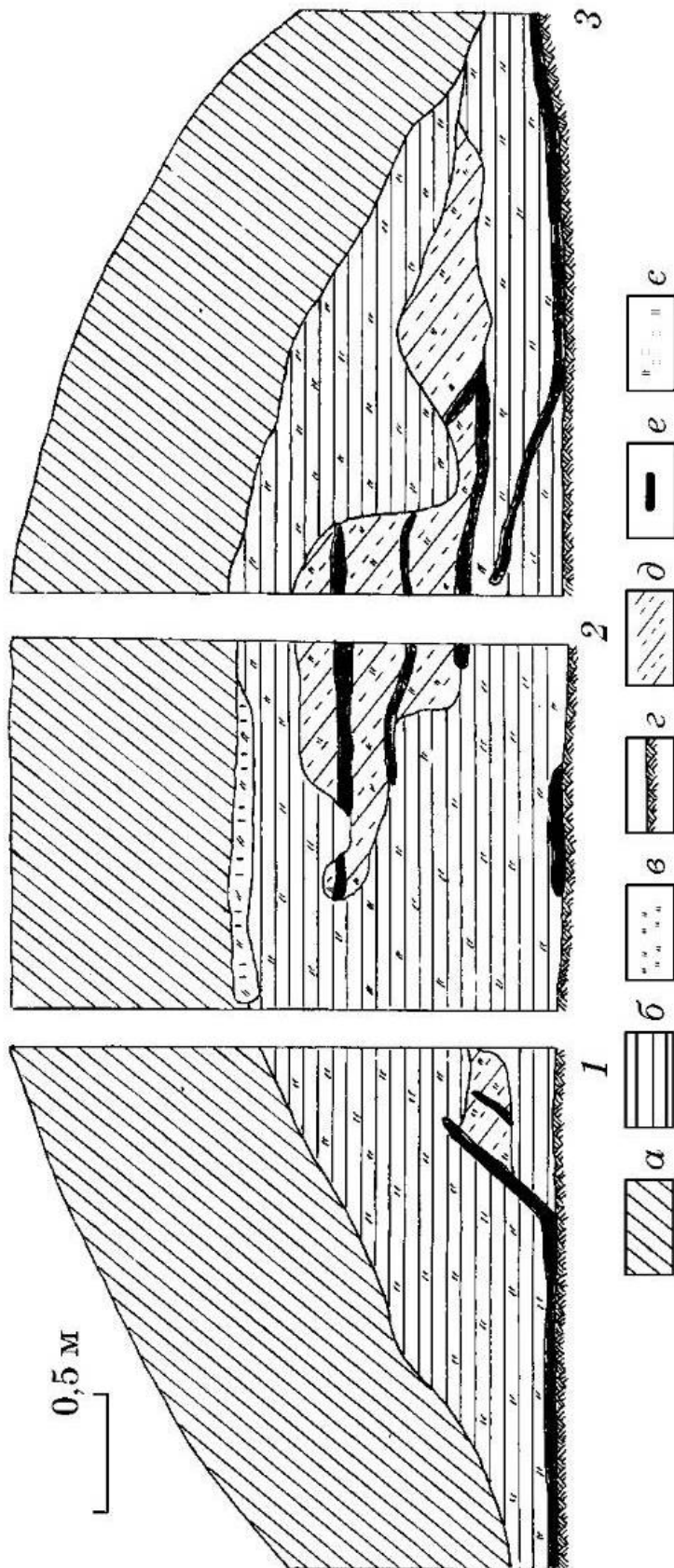

Рис. 4. Розріз валу городища Ротівка (за Каравайко 2015). стінки: 1 – західна; 2 – північна; 3 – східна; умовні позначки: а – сірий супісок; б – світло-сірий супісок; в – плямистий шар; г – материк; д – жовто-сірий супісок; е – темний сіро-брунатний супісок; є – жовта глина.

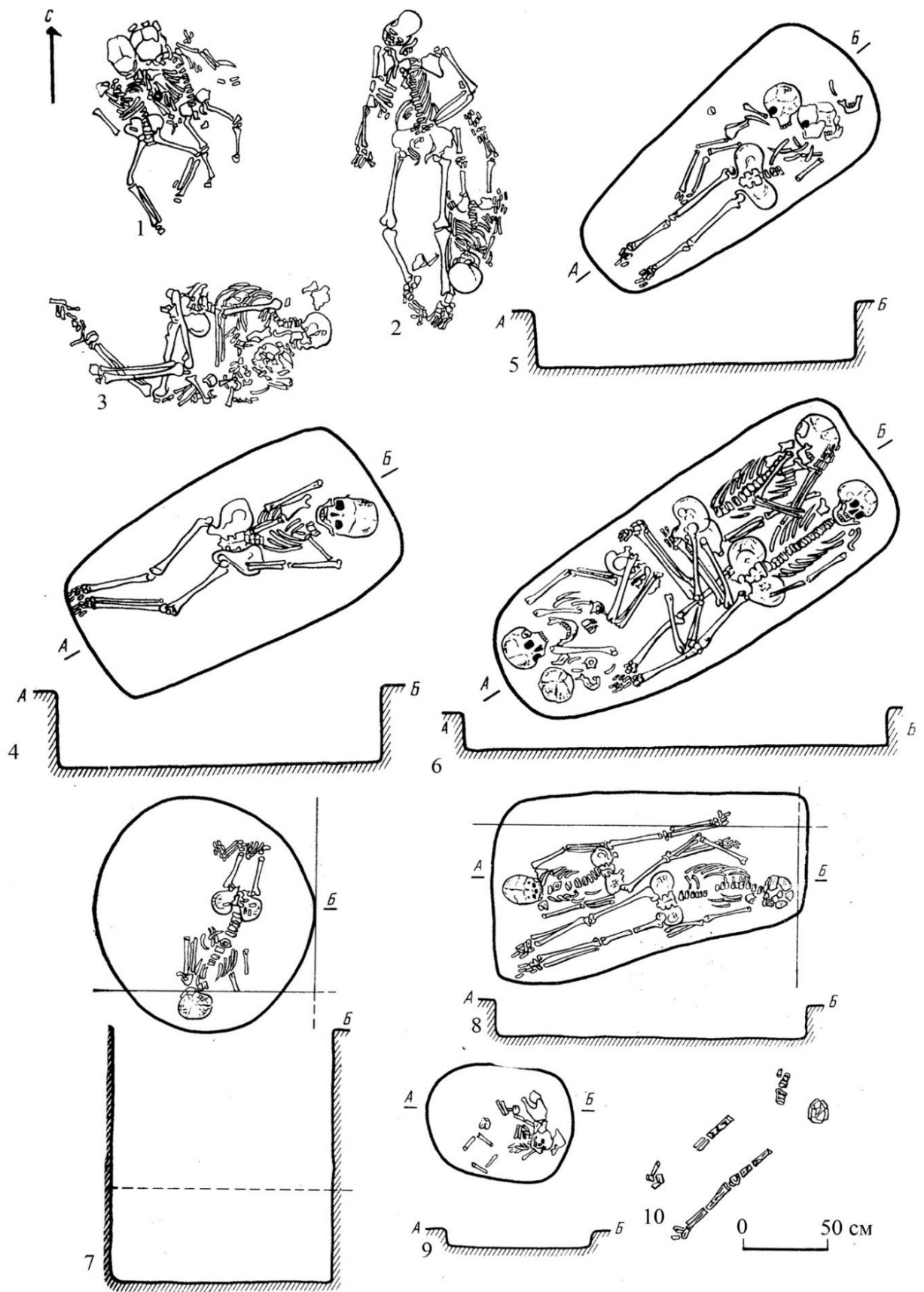

Рис. 5. Поховання Маріцького могильника (за Пузикова 1981).

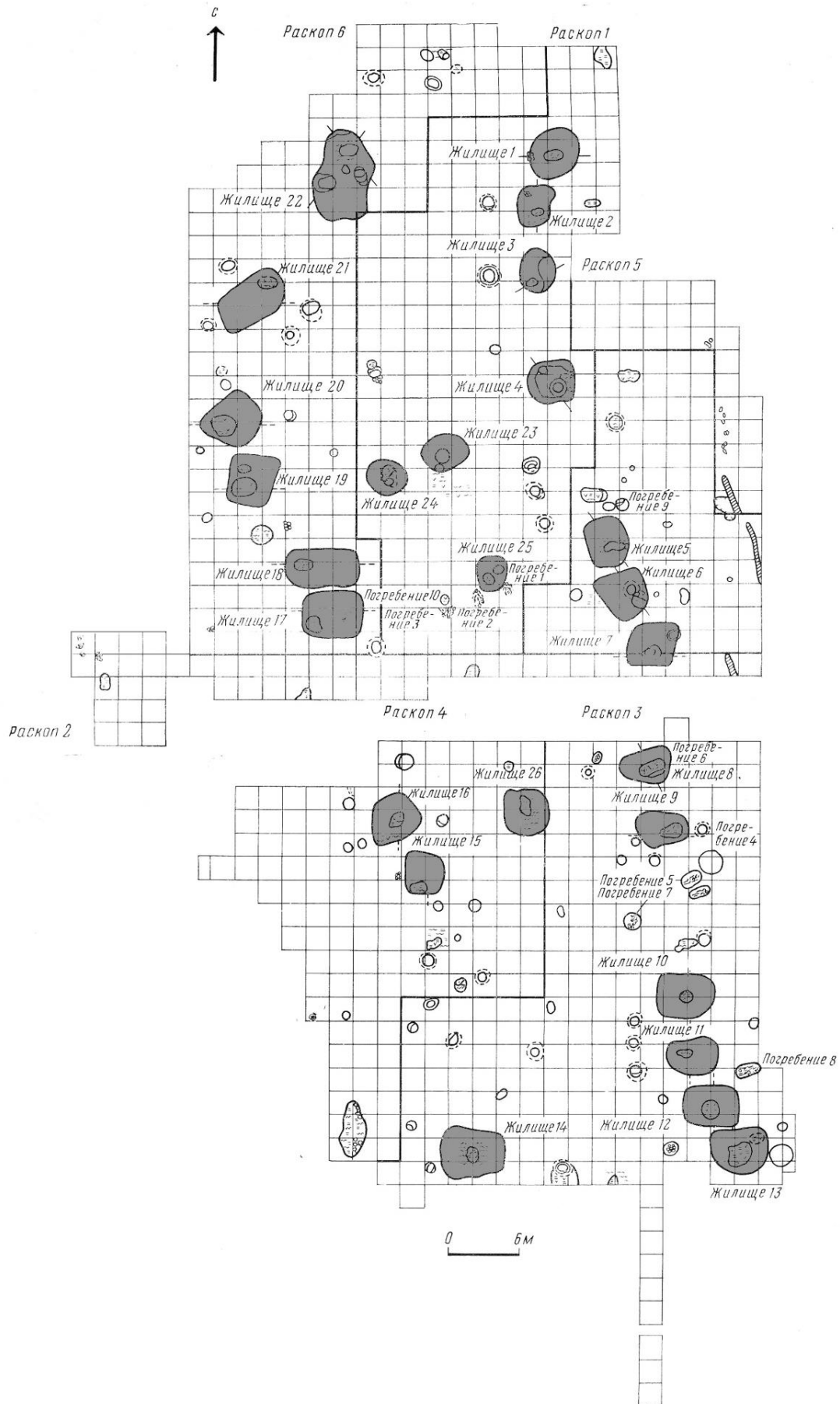

Рис. 6. План розкопів городища Маріца із позначенням жител (за Пузикова 1981).

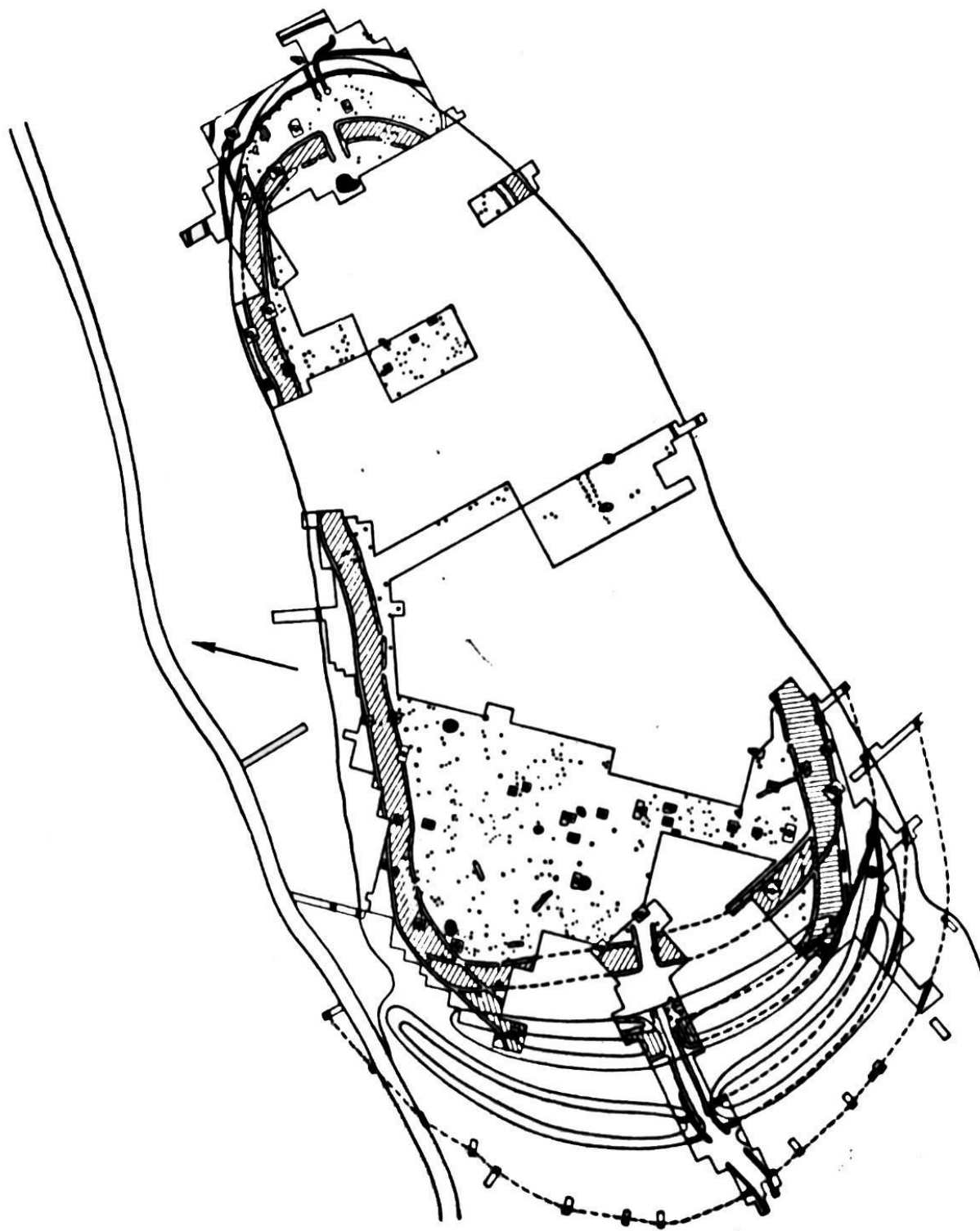

Рис. 8. План розкопів городища Кузіна Гора (за Алихова 1962а).

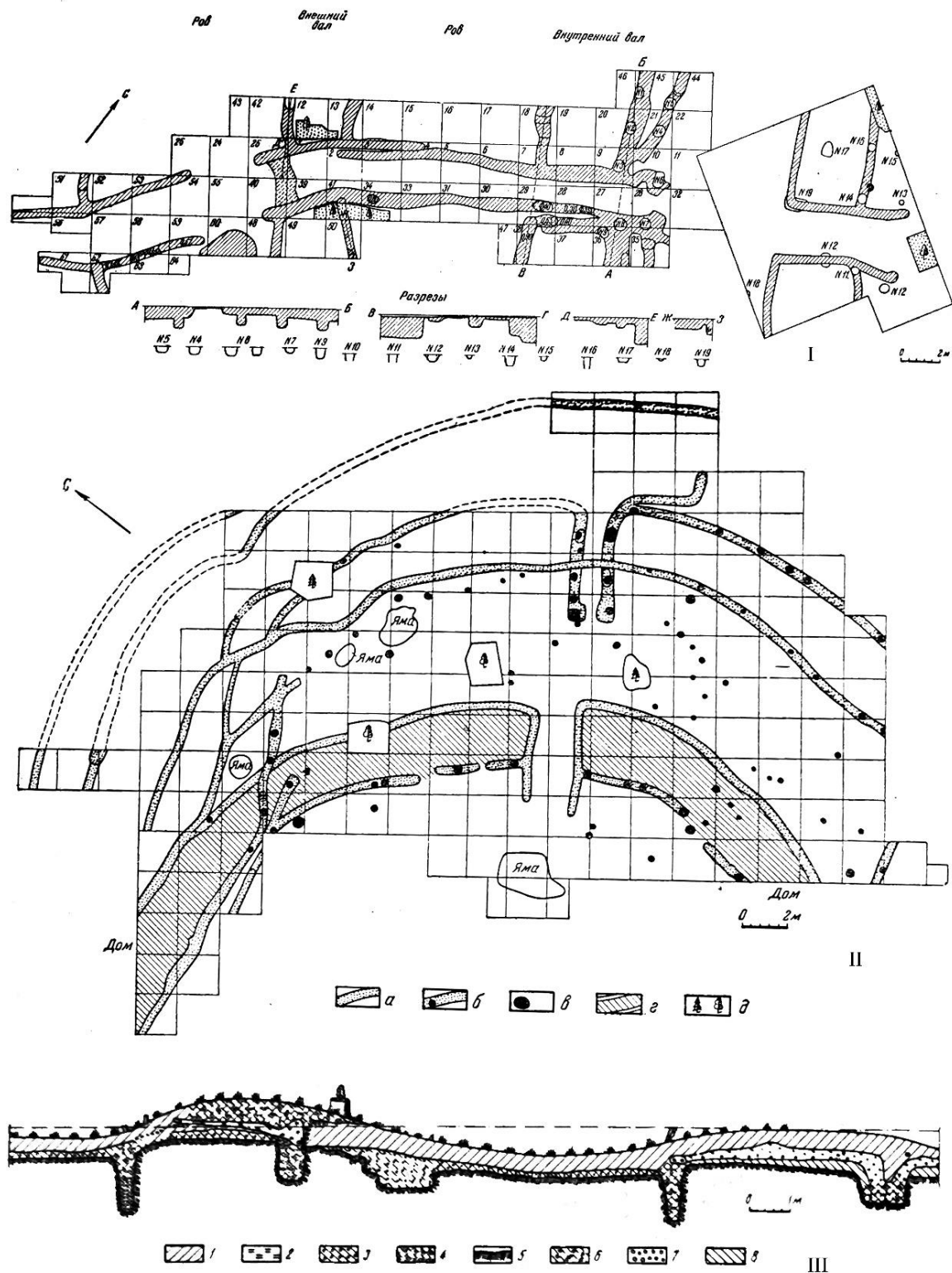

Рис. 9. Укріплення городища Кузіна Гора (за Алихова 1962а). I – план розкопів в'їзду городища з напільного боку. II – план укріплень на мисовій частині городища. а – канавки від стін; канавки зі стовповими ямками; б – стовпові ямки; г – довгий будинок; д – невідкриті частини з деревами. III – північно-західний профіль укріплень. 1 – коричневий шар; 2 – обпалена глина; 3 – материковий мергель з гумусом; 4 – коричнево-сірий шар із гумусом; 5 – материк-мергель; 6 – світло-сірий шар із мергелем; 7 – мергель; 8 – темно-коричневий суглинок.

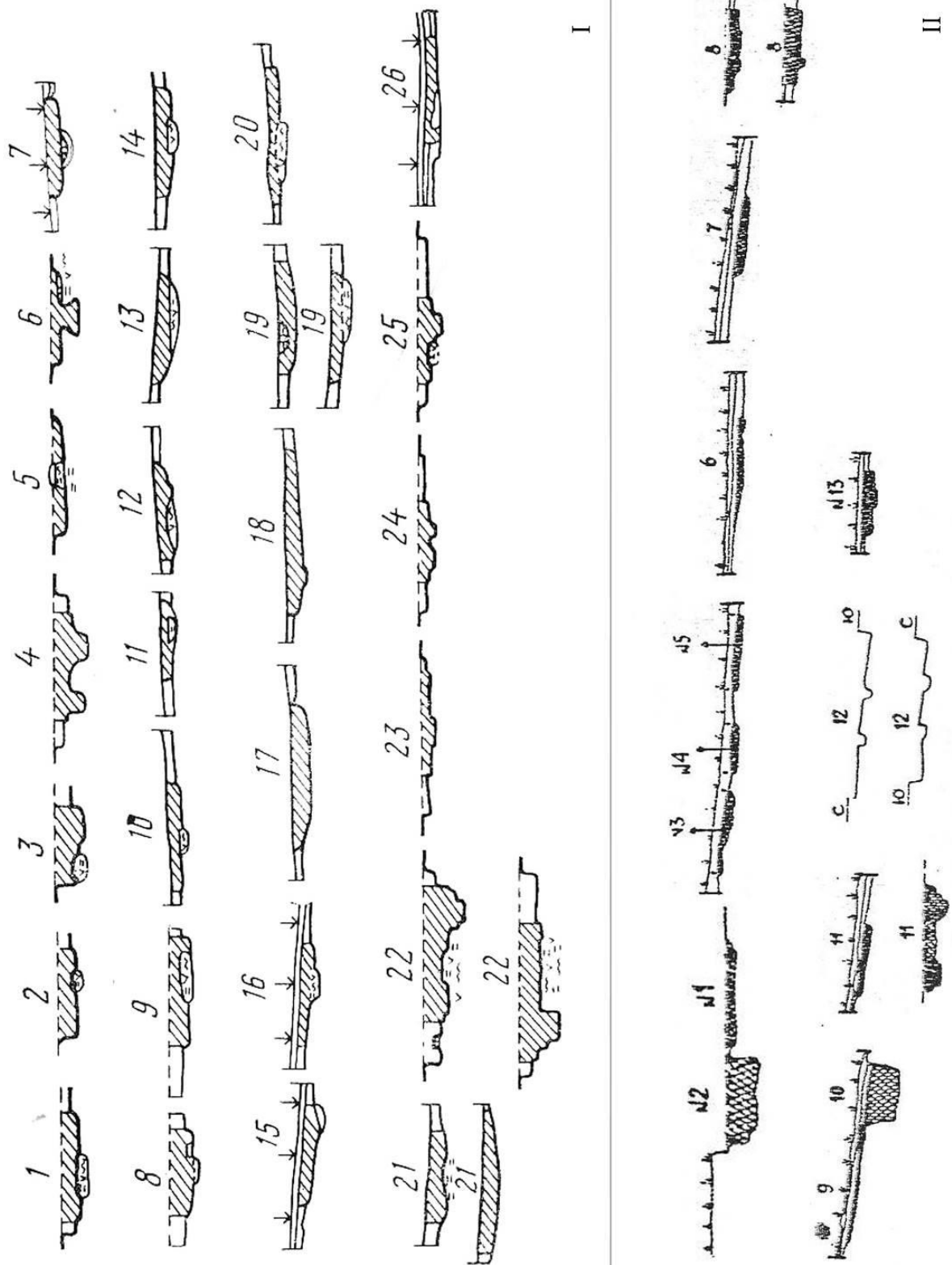
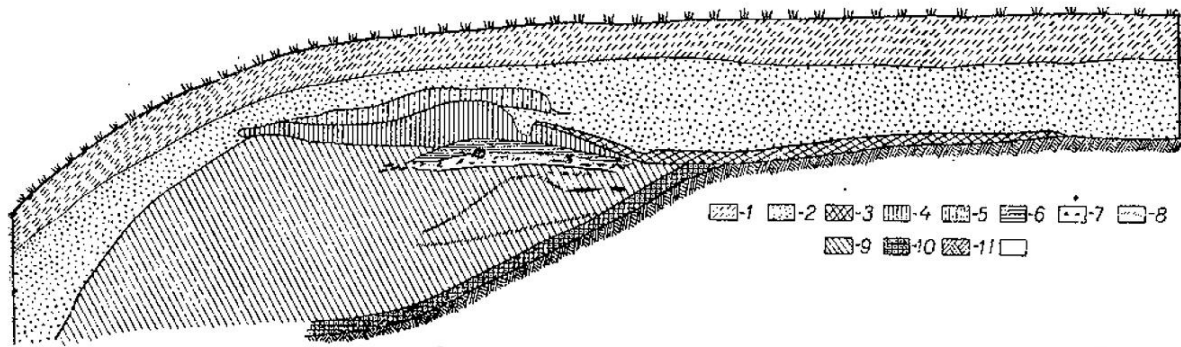
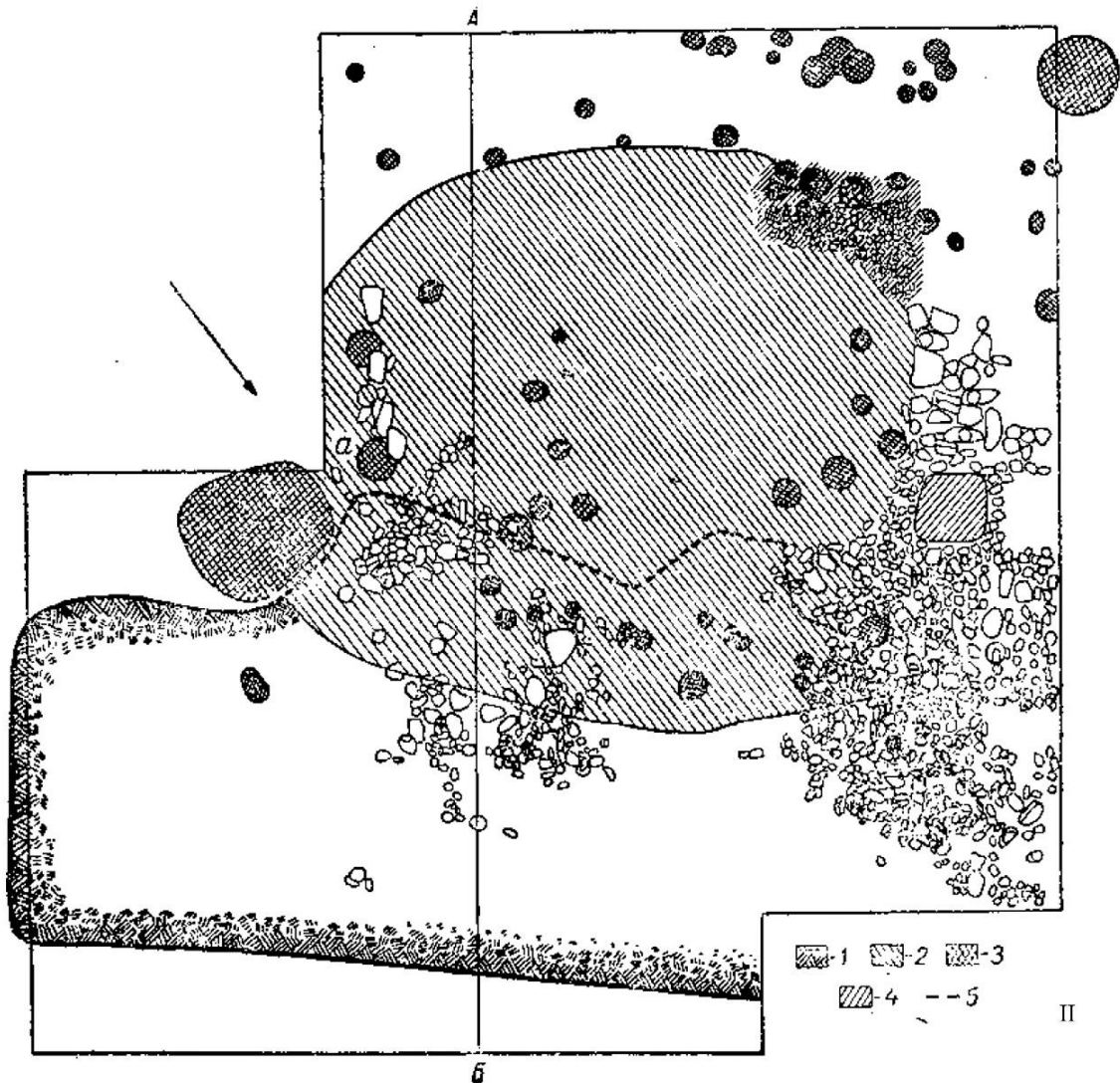

Рис. 10. Перетини жител з городищ Маріца (I) та Переверзево (II) (за Пузикова 1981; 1997).

I

II

Рис. 11. Городище Ширяєве (за Ілїнська 1953). I – розріз розкопу №1. 1 – шар ґрунтового чорнозему; 2 – культурний шар з великим вмістом золи; 3 – глинобитна підлога; 4, 5 – глиняний майданчик над насипним валом; 6 – пропалена глина в основі глинобитного майданчика; 7 – залишки вогнища; 8 – прошарки сажі у насипу; 9 – насипна земля; 10 – похований чорнозем; 11 – материк. II – план розкопу № 1. 1 – глинобитний майданчик біля краю городища; 2 – глинобитна підлога житла; 3 – стовпові та господарські ями; 4 – розчищені споруди; 5 – край глинобитного майданчика перекритий підлогою житла.

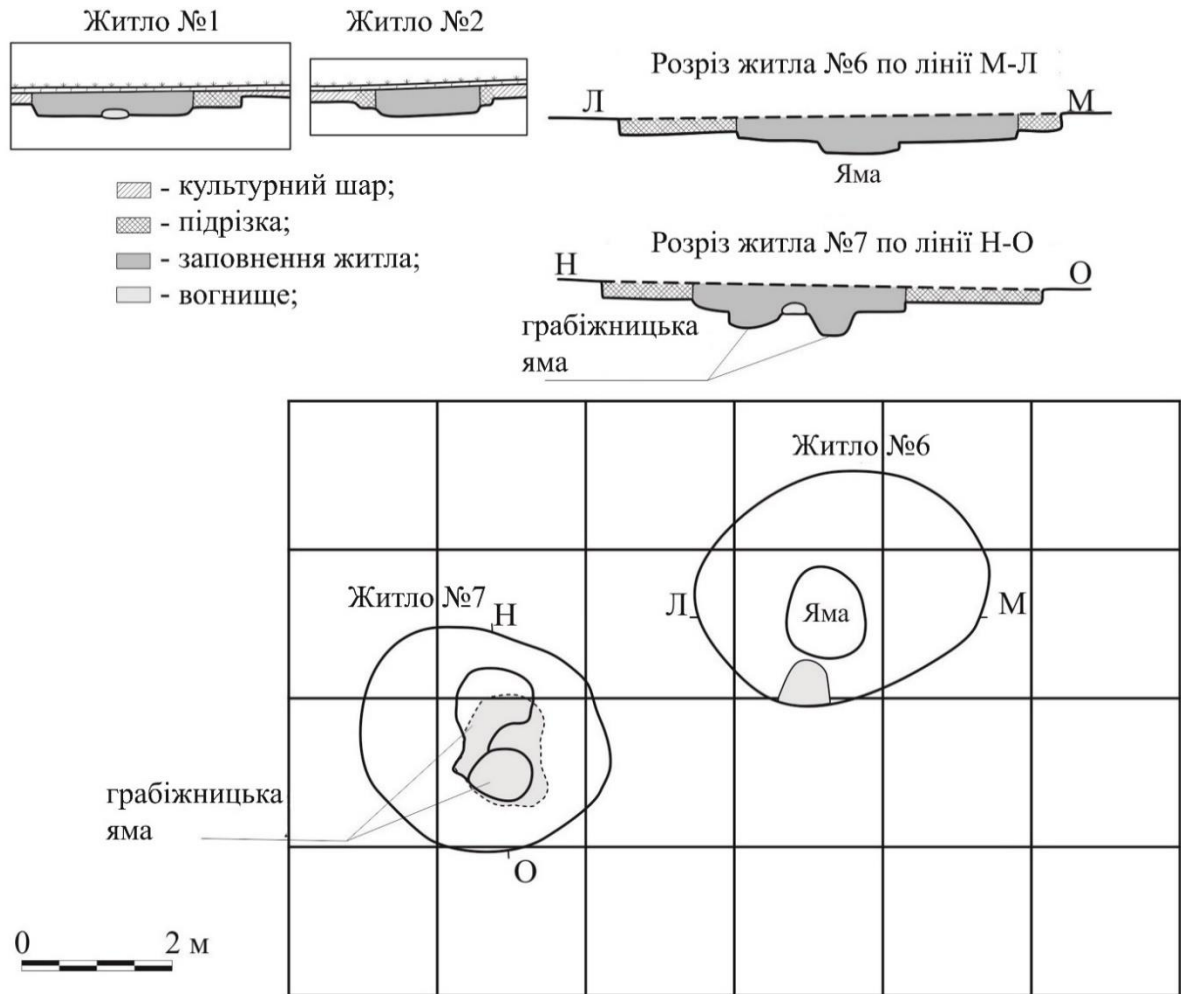

Рис. 12. Плани та перетини жител з городища Маріца (за Билинський Кабанов 2018).

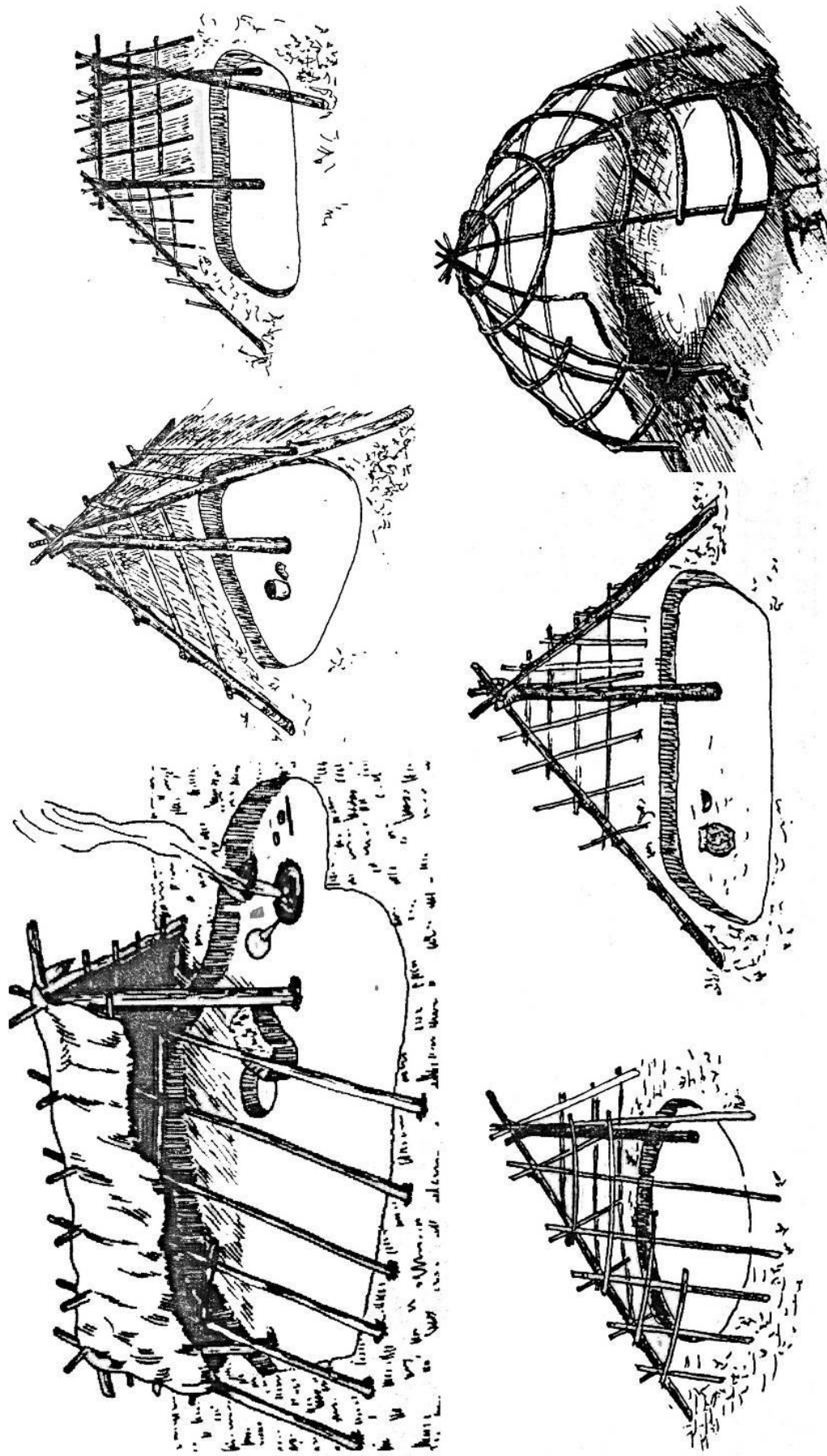

Рис. 13. Реконструкції жител із без та із одним опорним стовпом (за Muzolf 2000).

Додаток Д. Графіки та діаграми.

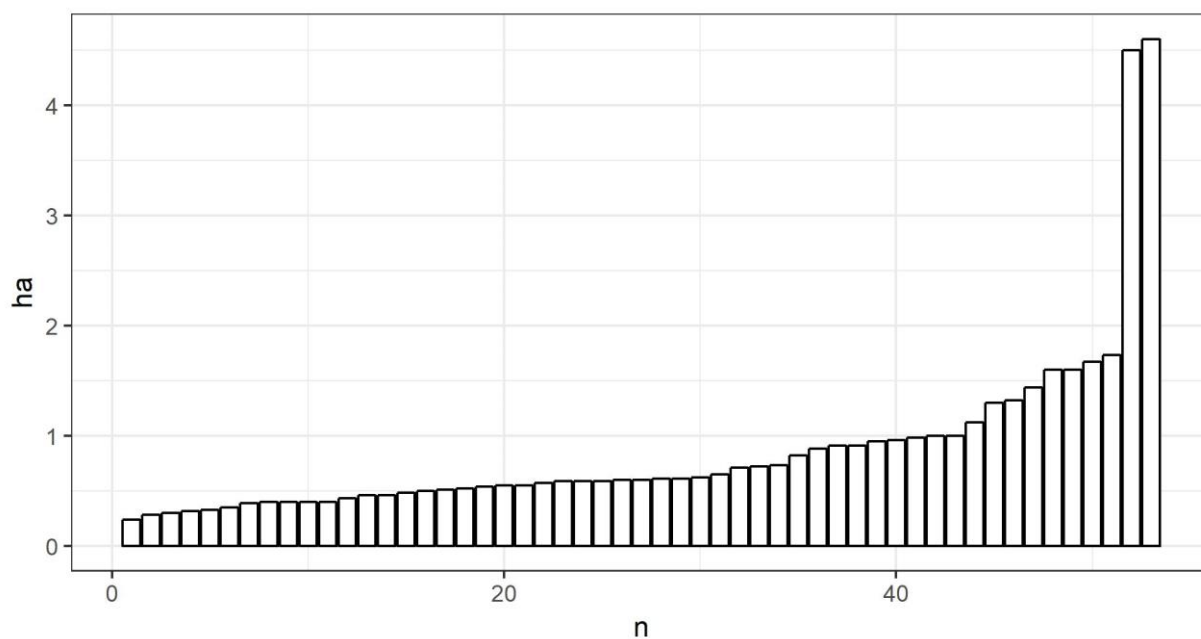

Рис. 1. Діаграма площ городищ скіфського часу Посейм'я.

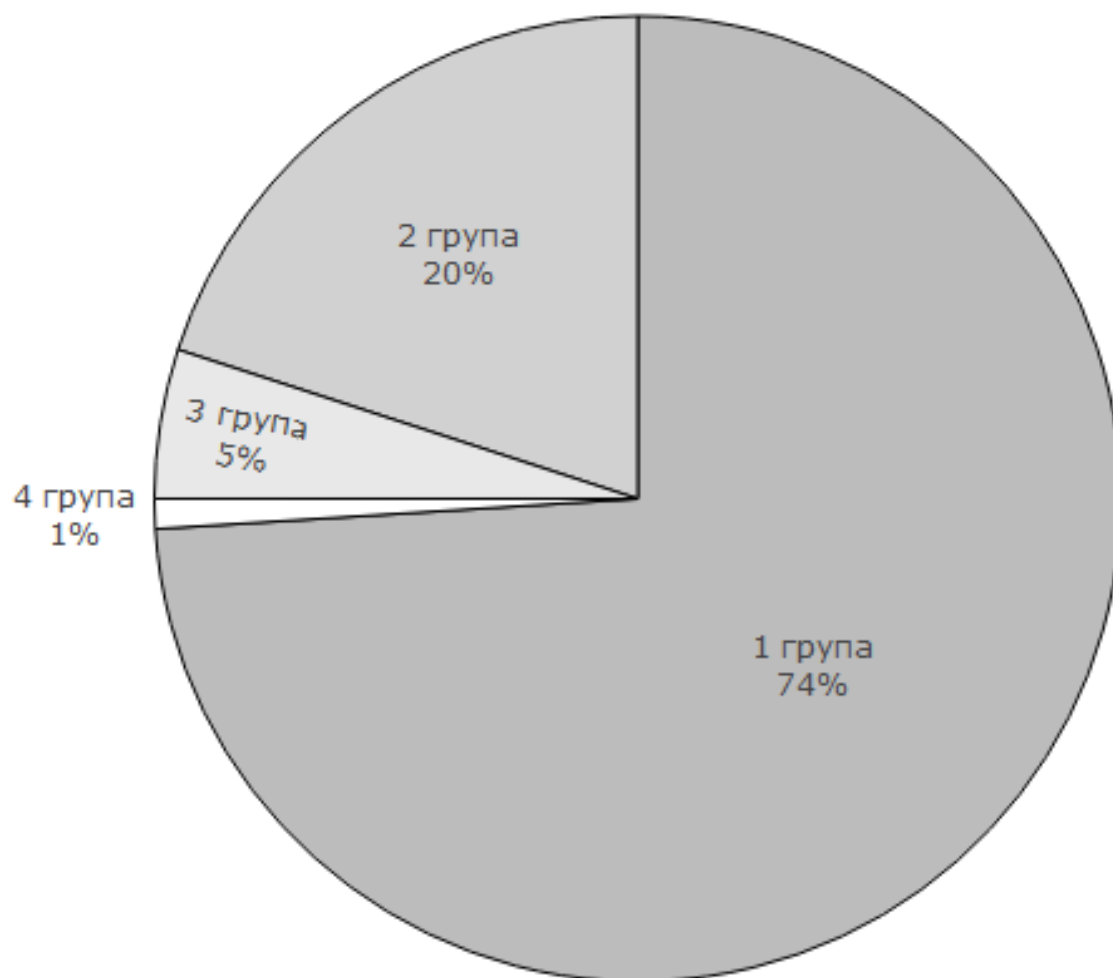

Рис. 2. Співвідношення незахищених поселень за топографією.

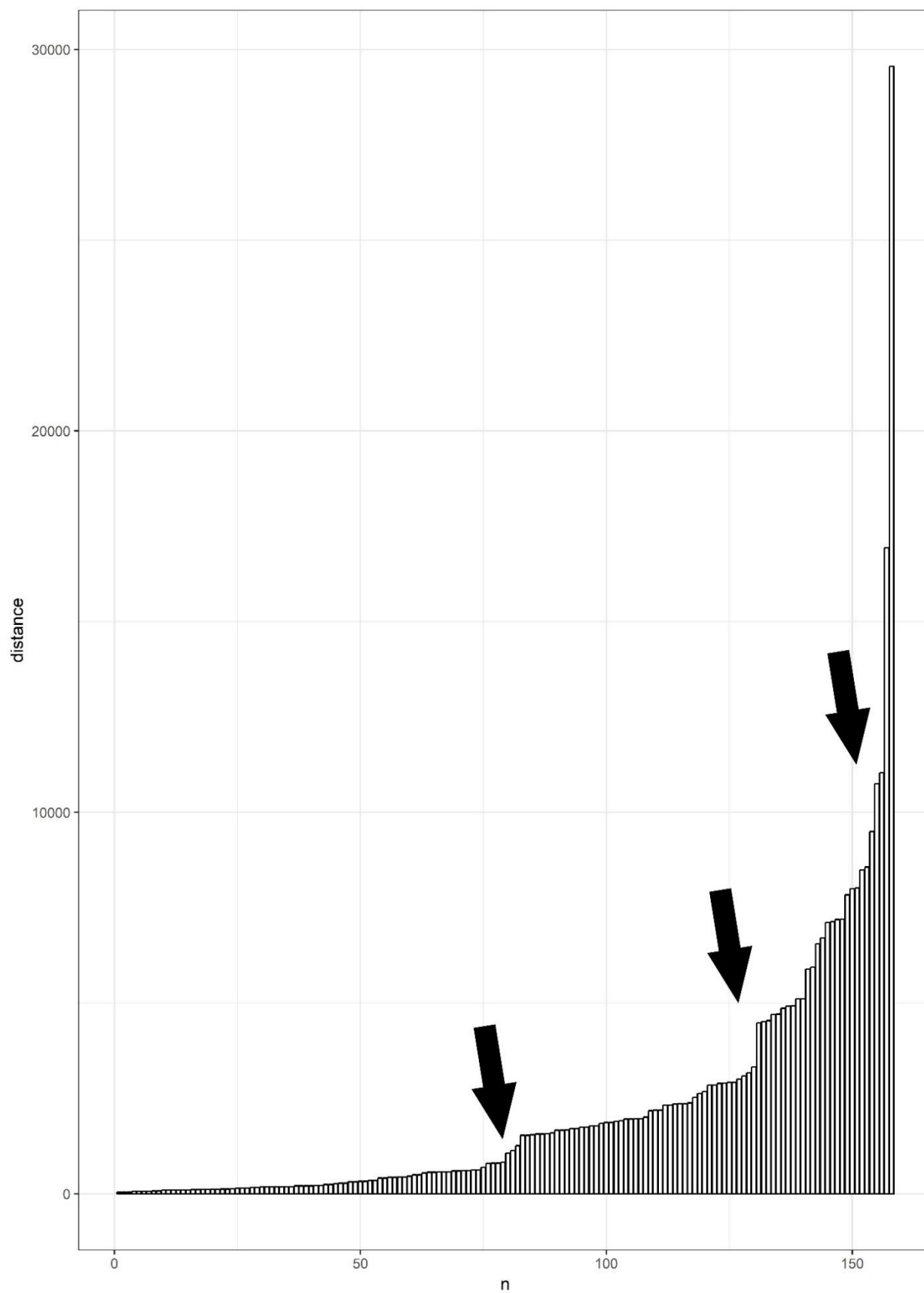

Рис. 3. Діаграма мінімальних відстаней між пам'ятками (м) із позначенням зламів.

Рис. 4. Приклад пам'ятки I типу за топографічними умовами.

Рис. 5. Приклад пам'ятки II типу за топографічними умовами.

Рис. 6. Приклад пам'ятки III типу за топографічними умовами.

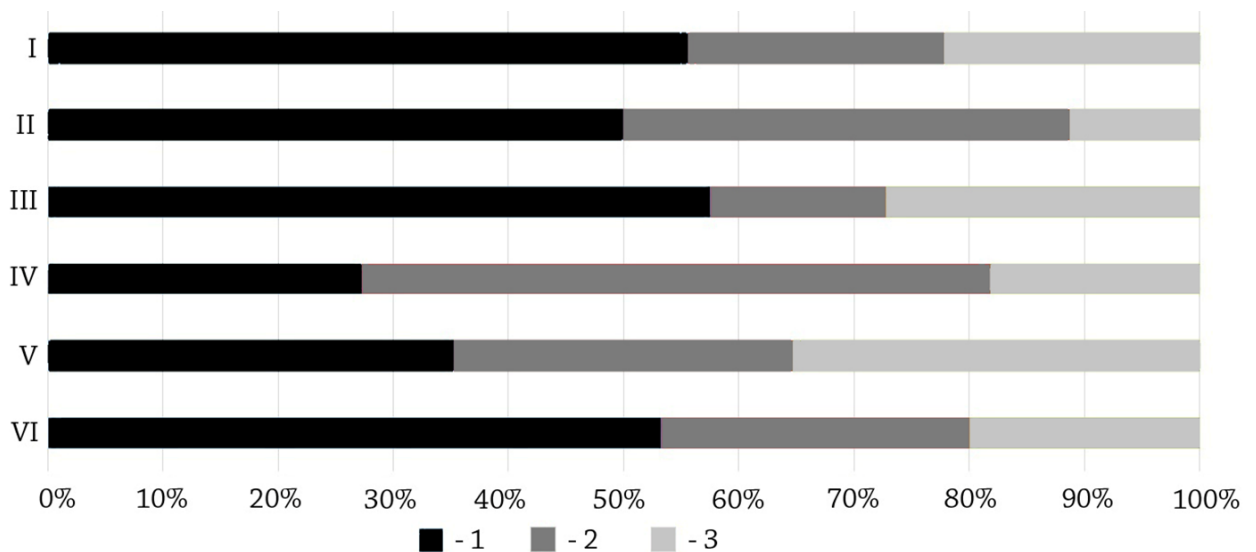

Рис. 7. Розподіл топографічних умов для різних категорій пам'яток. I – двошарові поселення, II – поселення Східного Сейму, III – поселення Західного Сейму, IV – двошарові городища, V – городища Східного Сейму, VI – городища Західного Сейму. 1 – пам'ятки I типу; 2 – пам'ятки II типу; 3 – пам'ятки III типу.

Рис. 8. Приклад пам'ятки із доступом до великих площ першої або другої тераси.

Додаток. Е. Таблиці.

Табл. 1. Характеристика жител з пам'яток Посейм'я.

Номер	Довжина (м)	Ширина (м)	Площа (м ²)	Форма котловану	Довжина вогнища 1 (м)	Ширина вогнища 1 (м)	Розташування вогнища	Довжина другого вогнища	Ширина другого вогнища	Розташування другого вогнища	Наявність стовпових ямок та їх розташування	Наявність ям у ділозі та їх розташування
ПІ-1	3,8-3,65	3,10-2,9	12	Прямокутний	1	0,5	ПнСх кут					
ПІ-2	4,4-4,2	3,2	14	Овальний			Пн					
ПІ-3	6,8-6,6	3,6	24	Неправильно прямокутний	1,4	0,7	Пн	1	0,6	Центр		
ПІ-4	3,4	2,6	9	Прямокутний	1,2	0,4-0,5	Сх стіна	0,8-0,9	0,4-0,6	ПдСх кут	Середина 3х стінки	
ПІ-5	3,6	3,4	12,24	Ромбовидний	0,8	0,4	Пд стіна				Центр	ПдСх
ПІ-6	4,2	3,4	14,3	Трапецієвидний	0,75	0,5	ПнЗх кут				3 ямки лінією з ПдЗх до ПнСх	

ПІ-7	3,4	2,7	9,2	Трапецієвидний	1,5	0,6	ПдСх кут					
ПІ-8	4,2	3,2	13,5	Овальний	1,45	0,8	Пн	1	0,6	Пд	Поруч із Пд вогнищем	Середина Зх стінки
ПІ-9	5,5	5,25- 5,3		Квадратний								
ПІ-11	4,2	2,6	11	Прямокутний	1,6	0,6	Пн	0,8	0,3	ПдСх		Поруч із ПдСх вогнищем
ПІ-13	3,7	2,6	10	Овально- прямокутний	1,3	0,8	Центр					
ПІ-14	4	3,6	14,4	Трапецієвидний	1	0,8	Зх стінка	0,7	0,4	ПнСх кут		
ПІ-15	3,6	2,6	9,36	Прямокутний	0,8	0,7	ПдСх кут					
ПІІ-1											Сх	
ПІІ-4	3- 3,8	2,4- 2,8	8,8	Трапецієвидний	0,9	0,75	Центр				ПдСх від вогнища	
ПІІ-5	2,7	2,8	7,5	Неправильний квадрат			Сх стінка					
Ж-1	2,2	2,4	5,28	Грушевидна								
Г-1	6,8	4-4,6	31,28	Неправильно овальний	0,8	0,6	Сх частина					
М-1	3,8	4,4	16,72	Ромбовидний	1,6	0,8	Центр					
М-2	3,4	2,6	9	Неправильно прямокутний	0,9	0,6	Пд частина					

М-3	3,6	2,9	10,5	Неправильно овальний	1,1	1	Пд стінка					
М-4	3,9	3,6	14	Неправильно прямокутний	1,2	0,9	Сх стінка				ПдСх кут, ПнЗх кут	
М-5	4,2	3,4	14,3	Неправильно прямокутний	1,7	0,7	Центр					
М-6	4,1	4	16,4	Неправильно трапецієвидний	1,4	1,3	ПдСх стінка				ПдСх	
М-7	3,8	3,6	13,68	Ромбовидний	1,6	1,4	Сх частина				ПнСх кут	
М-8	4	3 — 1,8	11,50	Трапецієвидний	1,6	0,3	ПдСх частина					
М-9	4,4	3	13,2	Овальний	2	1,2	Сх частина					
М-10	4,5	3,6	16,2	Неправильно прямокутний	0,95	0,9	Центр					
М-11	4	3,1	12,4	Неправильно овальний	1,3	0,8	Зх частина					
М-12	4,5	3,4	15,3	Підпрямокутний	1,6	1,4	Центр					
М-13	4,4	3,8	18	Неправильно прямокутний	2	1,7- 1,6	центр				ПнСх кут	
М-14	5	4	20	Трапецієвидний	1,2	1	Центр					
М-	3,5	3,2	11,2	Неправильно	1,35	1	ПдЗх кут					

15				прямокутний								
М-16	4,2	3,6	15	Неправильно трапецієвидний	1,3	1,2	Центр					
М-17	5,2	4,2	21	Прямокутний	1,4	1,2	ПдЗх кут					
М-18	6,1	3,2	19,5	Прямокутний	1,5	1	Зх частина					
М-19	4,4	3,6	16	Трапецієвидний	1,85	1,6	ПдЗх частина					
М-20	4,4	4	17,6	Ромбовидний	2	1,75	ПдЗх кут					
М-21	6	3,4	20,4	Прямокутний	1,35	0,8	ПнСх кут					
М-22	7,3	4,4	32	Неправильно овальний	1,6	1	Пн частина				Центр, Зх стінка, Сх стінка	
М-23	4	3,2	13	Неправильно овальний	0,7	0,6	Пд стінка				Центр	
М-24	3,4	3	10,2	Неправильно круглий	1,55	1,1	Центр					
М-25	3	2,5	7,5	Трапецієвидний	0,95	0,9	ПдЗх кут					
М-26	3,7	3,6	13,32	Квадратний	1,6	0,9	Центр					

Табл. 2. Характеристика остеологічного матеріалу Маріцького городища.

Назва	Кількість кісток	Кількість кісток %	Особин	Домашні тварини %	Домашні тварини %
ВРХ	2729\98	51,5	31,5	54,7	40
ДРХ	96\21	1,8	6,7	1,9	8,5
кінь	1765\79	32,8	25,4	35,1	32
свиня	402\46	7,5	14,8	8	18,7
собака	16\2	0,3	0,6	0,3	0,8
всього	5018\246	93,9	79	100	100
лось	77\8	1,45	2,6	24,1	12,1
олень	1	0,02	0,3	0,3	1,5
косуля	6\3	0,1	1	1,9	4,55
кабан	55\15	1	4,6	17,2	22,8
ведмідь	56\8	1	2,6	17,5	12,1
лисиця	24\6	0,5	1,9	7,5	9,1
заєць	18\3	0,47	1	5,6	4,55
бобер	80\20	1,5	6,4	25	31,2
бабак	3\2	0,06	0,6	0,9	3,1
всього	320\66	6,1	21	100	100

Табл. 3. Вікова диференціація особин ВРХ городища Маріца.

Вік	Кількість особин	% від кількості
До 6 місяців	3	3
12-18 місяців	16	16,3
18-28 місяців	13	13,2
Більше ніж 28	24	24,4
Більше ніж 34	42	41,1

Табл. 4. Характеристика остеологічного матеріалу Переверзівського городища (домашні тварини).

Назва	ВРХ	Кінь	Свиня	ДРХ	Собака	Коза	Всього
Кількість особин	880\53	460\40	156\34	74\19	8\4	25\2	1603\152
Співвідношення (%)	34,8	26,3	22,3	12,5	2,6	1,3	100

Табл. 5. Характеристика остеологічного матеріалу Переверзівського городища (дикі тварини).

Назва	Бобер	Лось	Лисиця	Заєць	Ведмідь	Всього
Кількість особин	26\11	16\6	3\2	5\2	4\1	54\22
Співвідношення (%)	50	27,2	9	9	4,5	100

Табл. 6. Характеристика остеологічного матеріалу Ширяєвського городища (свійські тварини).

Назва	Бик	Свиня	Кінь	Мул	Коза	Вівця	ДРХ	Собака
Кількість особин	9	12	4	1	1	1	5	5
Співвідношення (%)	44,7	31,5	10,5	2,6	2,6	2,6	13,1	13,1

Табл. 7. Характеристика остеологічного матеріалу Ширяєвського городища (дикі тварини).

Назва													
	Лось	Олень	Косуля	Лисиця	Видра	Бобер	Тхір	Вовк	Ведмідь	Кабан	Тур\зуб	Птиця	Черепашка
Кількість особин	3	3	1	1	1	1	1	1	1	3	1	2	1
Співвідношення (%)	10,7	10,7	3,5	3,5	3,5	3,5	3,5	3,5	3,5	10,7	3,5	7	3,5

Табл. 8. Співвідношення диких\свійській тварин для юхнівських пам'яток Посем'я.

Назва	Домашні тварини				Дикі тварини			
	Кількість		%		Кількість		%	
	N кіс.	N ос.	N кіс.	N ос.	N кіс.	N ос.	N кіс.	N ос.
Моїсеєвське	482	69	93,1	80,2	36	17	6,9	19,8

Плаксинське	132	14	80,5	58,3	34	10	19,5	41,7
-------------	-----	----	------	------	----	----	------	------

Табл. 9. Характеристика остеологічного матеріалу для юхнівських пам'яток Посейм'я (домашні тварини).

Назва	ВРХ Нк.\ Нос.\%	ДРХ Нк.\ Н ос.\%	Свиня Нк.\ Нос.\%	Кінь Нк.\ Нос.\%
Моїсєєвське	153\17\26,6	41\11\17,2	78\20\31,2	195\16\25
Плаксинське	71\53,8	6\4,5	12\9,1	43\32,6

Табл. 10. Порівняльна таблиця кісткових залишок тварин з пам'яток Лівобережжя.

	Велике Сторожове	Городище	Люботин	Більськ	Басівка	Ширяєво	Марица	Перевезрєв	Кузіна Гора	Кудярова гора	Середнє Юхнів
ВРХ	912\50\35,4	314\32\33,3	431\22\20,3	1622\109\16,6	26\24	158\9\23,6	2749\98\39,8	880\53\34,8	582\50\38,1	319\30\49,1	28,8
ДРХ	187\26\18,4	48\17\17,7	168\24\22,2	1457\145\22,2	22\20,3	29\7\18,4	96\21\8,5	460\40\26,3	26\10\7,6	26\6\9,8	18,1
Свиня	156\27\19,1	38\15\15,6	177\27\25	1882\246\37,6	34\31,4	134\12\31,5	1765\79\32,1	156\34\22,3	97\23\17,5	37\12\19,6	26,3
Кінь	835\32\22,6	285\25\26	432\22\20,3	1249\72\11	21\19,4	81\5\13,1	402\46\18,6	99\21\13,8	496\45\34,3	250\22\36,1	26,8
Собака	6\6\4,2	13\7\7,2	76\13\12	535\81\12,4	5\4,6	20\5\13,1	16\2\0,8	8\4\2,6	4\3\2,2	2\1\1,6	
Зубр						2\1\6,2					
Лось		1\1\20		1\1\3,4	4\20	9\3\18,7	77\8\12,5	16\6\27,2	211\29\30,2	51\10\23,8	
Олень	16\5\38,4	1\1\20	3\1\6,6	39\11\37,9	4\20	11\3\18,7	1\1\1,5				
П. Олень									1\1\1		
Косуля	6\2\15,3	3\3\60	2\2\13,3	3\2\6,8		1\1\6,2	6\3\4,6		15\6\6,2	6\6\14,2	
Кабан	1\1\7,6		34\6\40	41\13\44,8	2\10	24\3\18,7	55\15\23,4		93\21\21,8	20\5\11,9	
Ведмідь			1\1\6,6		4\20	1\1\6,2	56\8\12,5	4\1\4,5	41\14\14,5	20\8\19	
Вовк				1\1\3,4	1\5	1\1\6,2					
Лисиця			18\3\20		2\10	3\1\6,2	24\6\1,5	3\2\9	2\2\2	3\3\7,1	
Видра						2\1\6,2					
Борсук										2\1\2,3	
Куниця											
Заєць	1\1\7,6		2\1\6,6		1\5		18\3\4,6	5\2\9	2\2\2\	4\2\4,6	

Бобер	6\4\30,7		1\1\6,6		2\10	2\1\6,2	80\20\31,2	26\11\50	55\20\20,8	14\6\14,2	
Ст. тхір				1\1\3,4							
Бабак							3\2\3,1		1\1\1	1\1\2,3	
Св\дик	92\8	96\4	88\12	96\4	85\15	71\29	79\21	88\12	63\37	60\40	72,9\27,1
Пр\пуш	62\38	100\0	60\40	99\1	50\50	69\31	41\59	27\73	59\41	50\50	61,5\38,5

Табл. 11. Поширення елементів орнаменту на шийках посудин з пам'яток Курського Посейм'я (у %) (за Алихова 1962а).

Пам'ятка	Проко ли	Перли ни	Округл і ямки	Ямки від тріски	Ямки від палички	Пальц еві вдавлення	Без орнаменту	Інші
Плаксинське	19,8	43,7	12,7	3,2	4	0,8	15	0,8
Кудеярова Гора	36	26,3	10,2	4	7,2	-	16,3	-
Маріца	65,6	25,8	-	-	-	-	8,6	-
Кузіна Гора	5,35	5,3	26,7	15,94	4,47	6,03	35,6	-

Табл. 12. Співвідношення різних типів орнаменту на посудинах кузиногорського типу з Кузіної Гори (у %) (за Алихова 1962а).

	Орнамент по краю						Загалом
	Без орнаменту	Пальцевий орнамент		Насічки		Тичкові ямки	
		По краю	По зрізу	По краю	По зрізу		
Проколи	1,4	2,05	0,7	0,7	0,2	0,3	5,35
Перлини	1	1,5	1	0,8	0,6	0,4	5,3
Округлі ямки	5,8	8	5,1	2,5	3,5	1,8	26,7
Ямки від тріски	3,54	3,5	3,3	1,6	1,9	2,1	15,94
Тичкові ямки	1,5	1,3	0,9	0,07	0,4	0,3	4,47
Пальцеві ямки	0,9	1,5	3,1	0,2	0,13	0,2	6,03
Серповидні ямки	0,2	0,07	0,07	0,07	0,02	-	0,61
Без орнаменту	14,4	6,3	5,8	1,3	5,9	1,9	35,6
Всього	28,74	24,22	19,97	7,24	12,83	7	100

Табл. 13. Співвідношення різних типів орнаментів на посудинах нижнього шару Плаксинського городища (у %) (за Алихова 1962а).

	Орнамент по краю						Загалом
	Без орнаменту	Пальцевий орнамент		Насічки		Тичкові ямки	
		По краю	По зрізу	По краю	По зрізу		
Проколи	4	9,5	4,7	-	1,6	-	19,8
Перлини	4,8	14,3	11,1	7,2	4	2,3	43,7
Округлі ямки	2,4	0,8	8,7	0,8	-	-	12,7
Ямки від тріски	0,8	-	-	0,8	0,8	0,8	3,2
Тичкові ямки	0,8	-	3,2	-	-	-	4
Пальцеві ямки	-	0,8	-	-	-	-	0,8
Серповидні ямки	-	0,8	-	-	-	-	0,8
Без орнаменту	4,7	0,8	7,1	1,6	0,8	-	15
Всього	15,1	27	34,8	10,4	2,4	3,1	100

Табл. 14. Співвідношення різних типів орнаментів на посудинах нижнього шару Кудяєрової Гори (у %) (за Алихова 1962а).

	Орнамент по краю						Загалом
	Без орнаменту	Пальцевий орнамент		Насічки		Тичкові ямки	
		По краю	По зрізу	По краю	По зрізу		
Проколи	15,8	13,3	2,3	2,3	2,3	-	36
Перлини	4,6	10	4,7	7	-	-	26,3
Округлі ямки	7	-	0,8	1,6	-	0,8	10,2
Ямки від тріски	0,8	-	-	1,6	0,8	0,8	4
Тичкові ямки	4	0,8	0,8	-	-	1,6	7,2
Без орнаменту	11,7	0,8	2,3	-	1,5	-	16,3

Всього	43,9	24,9	10,9	12,5	4,6	3,2	100
--------	------	------	------	------	-----	-----	-----

Табл. 15. Співвідношення різних типів орнаментів на посудинах з Маріцького городища за даними А. Є. Аліхової (у %) (за Аліхова 1962а).

	Орнамент по краю			Загалом
	Без орнаменту	Пальцевий орнамент	Насічки	
Проко	2	28,5	17,1	65
Перли		20	5,8	25
Без орнаменту	2	5,8	-	8
Всього	22	54,3	22,9	100

Додаток Є. Статистичний аналіз кераміки з Ширяєвського городища

У табл. 1. для номінальних даних використовувався шифр:

Кольори: 11 – темно-сірий; 12 – сірий; 13 – світло-сірий; 22 – бурий; 23 – світло-бурий; 32 – каштановий; 33 – світло-каштановий; 42 – жовтий.

Домішки: 1 – шамот; 2 – пісок; 3 – кварцит; 4 – багато органіки.

Орнаменти: 11,1 – проколи; 11,2 – проколи зроблені не до кінця (отвір із залишками стінки поруч); 12,1 – вдавнення поперечною поверхнею нігтя; 12,2 – вдавнення пальцем зверху вниз так, що видно полосуку від простору між нігтем та подушечкою пальця. Вдавнення ромбічне; 12,3 – вдавнення пальцем зверху вниз так що утворилася округла ямка; 12,4 – вдавнення під кутом; 12,5 – вдавнення по зовнішньому боці із загладженням верхньої частини зрізу; 14,1 – насічки лівосторонні (\); 14,2 – насічки правосторонні (/); 14,3 – вертикальні насічки; 14,4 – товсті прямі насічки.

Такі ж позначки використовуються у графіках у цьому додатку.

Табл. 1. Статистичні дані кераміки з Ширяєвського городища.

№	Колір	Домішка	Орнамент по зрізу вінця	Орнамент на зовнішньому боці зап'я	Орнамент під вінчиком	Діаметр шийки (см)	Діаметр тулуба (см)	Висота шийки (см)	Висота плеча (см)	ФА-92	ФБ-92и	ФВ-92	ФГ-92	ФЖ-92и	ФБ-73	ФВ-73	ФГ-73	ФЖ-73и
2353	11	1	12,1	-	11,1	0,5	-	1,3	-	0,052	0,385	-	-	-	0,05	-	3,846	-
2359	12	1	-	14,3	11,1	0,3	1	1,9	3,5	-	0,158	-	0,286	0,157	-	-	1,579	0,286
2362	12	1	14,1	-	11,2	0,5	-	1,3	6,8	0,045	0,385	-	-	-	0,043	-	3,846	-
2363	12	1	0	-	11,1	2,5	-	3	-	0,273	0,833	-	-	-	0,188	-	8,333	-
2364	32	1	12,2	-	11,1	0,6	0,5	2	3,5	-	0,3	-	0,143	0,036	-	-	3	0,143
2367	32	1	14,1	-	11,2	0,9	0,6	1,5	3,2	-	0,6	-	0,188	0,032	-	-	6	0,188
2368	12	1	14,2	-	11,1	1,5	-	3,5	-	0,167	0,429	-	-	-	0,146	-	4,286	-
2369	12	1	12,2	-	11,1	1,3	-	2,3	-	-	0,565	-	-	-	-	-	5,652	-
2370	12	1	14,2	-	11,1	1	0,6	2,3	1,5	-	0,435	-	0,4	0,026	-	-	4,348	0,4
2374	12	1	12,3	-	11,1	1	-	2	-	-	0,5	-	-	-	-	-	5	-
2387	11	1	14,1	-	11,1	0,5	1,6	1,3	4,5	0,045	0,385	0,14	0,356	0,233	0,043	0,916	3,846	0,356
2388	11	1	14,1	-	11,1	0	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2389	23	1	12,3	-	11,1	0	0	-	1,2	-	-	0,055	-	-	-	-	-	-
2390	23	1	14,2	-	11,1	0,8	1	3	3,8	0,106	0,267	0,125	0,263	0,088	0,1	0,961	2,667	0,263
2391	22	1	-	12,3	11,2	1,6	0,8	2,5	3,8	-	0,64	-	0,211	0	-	-	6,4	0,211
2392	23	1	0	-	11,1	1,1	-	2,8	-	-	0,393	-	-	-	-	-	3,929	-
2393	23	1	-	12,1	11,1	0,55	0,5	2,3	4,2	0,136	0,239	0,235	0,119	0,035	0,128	0,975	2,391	0,119
2394	23	2	0	-	11,1	0,2	-	1,1	-	0,037	0,182	-	-	-	0,037	-	1,818	-
2395	23	1	14,2	-	11,1	0,3	0,6	1,5	3,8	0,051	0,2	0,124	0,158	0,085	0,05	0,971	2	0,158

2476	13	1	0	-	11,1	0,4	-	1,3	-	-	0,308	-	-	-	-	-	3,077	-
2477	23	1	0	-	11,1	0,35	-	1,7	-	-	0,206	-	-	-	-	-	2,059	-
2479	33	1	0	-	11,1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2480	11	1	0	-	11,1	0,1	-	1,7	-	-	0,059	-	-	-	-	-	0,588	-
2481	11	1	0	-	11,1	0,5	0,45	2,1	2,1	0,233	0,238	0,212	0,214	0,048	0,21	0,96	2,381	0,214
2482	11	1	-	12,1	11,1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2483	11	1	0	-	0	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2487	12	1	0	-	11,1	0,3	-	1,4	-	-	0,214	-	-	-	-	-	2,143	-
2488	12	1	14,2	-	11,1	0	-	1,3	-	-	0	-	-	-	-	-	0	-
2489	12	1	0	-	11,1	0,3	-	1,3	-	-	0,231	-	-	-	-	-	2,308	-
2490	22	1	14,3	-	11,1	0,7	0	1,5	-	-	0,467	-	-	-	-	-	4,667	-
2491	22	1	0	-	0	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2519	-	-	-	-	-	0,2	0,3	1,3	1,1	-	0,154	-	0,273	0,083	-	-	1,538	0,273
2520	11	1	0	-	11,1	0	0,6	1,3	3,5	-	0	-	0,171	0,125	-	-	0	0,171
2521	22	2	0	-	11,1	0,8	0,4	2	3	-	0,4	-	0,133	0	-	-	4	0,133
2522	11	1	0	-	11,1	0,25	0,3	1,2	3	0,083	0,208	0,199	0,1	0,042	0,08	0,977	2,083	0,1
2525	11	1	14,4	-	11,1	0,8	-	2,5	-	-	0,32	-	-	-	-	-	3,2	-
2526	13	1	0	-	11,1	0,6	0,2	2	1,3	0,081	0,3	0,052	0,154	-0,03	0,077	1,008	3	0,154
2527	12	1	14,2	-	11,1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2528	12	1	14,4	-	11,1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2537	12	1	0	-	11,1	0,4	0,3	1,4	1,6	-	0,286	-	0,188	0,033	-	-	2,857	0,188
2538	23	1	0	-	11,1	0,3	0,9	1,5	3,8	0,077	0,2	0,179	0,237	0,142	0,075	0,929	2	0,237
2539	22	2	0	-	11,1	0,4	0,4	1,5	1	-	0,267	-	0,4	0,08	-	-	2,667	0,4
2540	23	1	-	12,2	0	1,3	-	2,7	-	0,218	0,481	-	-	-	0,18	-	4,815	-
2541	33	1	-	12,5	11,1	1,8	-	4	-	-	0,45	-	-	-	-	-	4,5	-
2596	11	1	0	-	11,1	0,45	0,3	1,5	1	-	0,3	-	0,3	0,03	-	-	3	0,3
2597	13	3	-	-	11,1	0,8	-	2,1	-	-	0,381	-	-	-	-	-	3,81	-
2598	12	1	14,2	-	11,1	0,3	-	1,5	-	0,086	0,2	-	-	-	0,083	-	2	-

2599	13	1	0	-	11,1	0,3	-	1,7	-	-	0,176	-	-	-	-	-	1,765	-
2601	23	1	14,2	-	11,1	0,1	0,6	1,2	3,5	-	0,083	-	0,171	0,117	-	-	0,833	0,171
2602	13	1	0	-	11,1	0,05	-	1,8	-	0,151	0,028	-	-	-	0,15	-	0,278	-
2603	12	1	14,2	-	11,1	0,25	0,25	1,6	2,5	-	0,156	-	0,1	0,03	-	-	1,563	0,1
2604	12	1	0	-	0	0,3	-	1,1	-	-	0,273	-	-	-	-	-	2,727	-
2605	12	1	14,2	-	11,1	0,1	-	1,5	-	-	0,067	-	-	-	-	-	0,667	-
2606	23	1	0	-	0	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2607	12	1	14,1	-	11,1	0,6	0,65	1,9	4	0,101	0,316	0,199	0,163	0,059	0,095	0,965	3,158	0,163
2608	22	1	12,1	-	0	0,6	-	2,2	-	0,204	0,273	-	-	-	0,183	-	2,727	-
2609	12	1	14,2	-	11,1	1,4	-	2	-	-	0,7	-	-	-	-	-	7	-
2610	12	1	14,1	-	11,1	0,5	-	1,1	-	-	0,455	-	-	-	-	-	4,545	-
2611	12	1	0	-	11,1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2626	42	1	0	-	0	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2627	12	1	-	-	11,1	0,7	-	2,3	-	-	0,304	-	-	-	-	-	3,043	-
2628	12	1	0	-	11,1	0,4	-	1,5	-	0,114	0,267	-	-	-	0,107	-	2,667	-
2629	12	1	12,1	-	11,1	0,3	-	1,6	-	-	0,188	-	-	-	-	-	1,875	-
2630	12	1	0	-	11,1	0,25	-	1	-	-	0,25	-	-	-	-	-	2,5	-
2631	32	1	-	y	11,1	0,5	0,5	1,6	2,5	0,178	0,313	0,25	0,2	0,061	0,16	0,95	3,125	0,2
2633	22	1	12,1	-	11,2	0,2	0,9	2	3	0,172	0,1	0,224	0,3	0,16	0,167	0,881	1	0,3
2634	23	1	12,2	-	11,1	0,7	-	1,8	-	-	0,389	-	-	-	-	-	3,889	-
2635	32	1	0	-	11,1	0,8	1,05	1,7	5,5	0,083	0,471	0,244	0,191	0,09	0,077	0,942	4,706	0,191
2636	12	1	0	-	11,1	0,9	-	2,8	-	0,126	0,321	-	-	-	0,117	-	3,214	-
2637	12	1	0	-	11,1	1,9	-	3	-	0,124	0,633	-	-	-	0,107	-	6,333	-
2638	23	1	14,1	-	11,1	0,6	0,3	1,4	3	0,095	0,429	0,195	0,1	0	0,088	1	4,286	0,1
2639	12	1	0	-	11,1	1	-	2,5	-	-	0,4	-	-	-	-	-	4	-
2640	23	1	0	-	11,1	0,5	-	2,6	-	-	0,192	-	-	-	-	-	1,923	-
2641	23	1	0	-	11,1	0,25	-	1,2	-	-	0,208	-	-	-	-	-	2,083	-
2644	32	1	0	-	0	0,25	0,25	1	1,3	0,286	0,25	0,325	0,192	0,054	0,25	0,938	2,5	0,192

2647	12	1	14,2	-	11,1	0,25	0,65	1,6	3	0,063	0,156	0,112	0,217	0,114	0,062	0,961	1,563	0,217
2648	13	1	12,2	-	11,1	0,7	0,9	2	365	-	0,35	-	-	-	-	-	3,5	-
2649	13	1	-	-	11,1	0,7	-	1,4	-	0,062	0,5	-	-	-	0,058	-	5	-
2650	12	1	12,3	-	0	1,2	-	3,5	-	-	0,343	-	-	-	-	-	3,429	-
2651	32	1	0	-	11,1	1	-	3,5	-	-	0,286	-	-	-	-	-	2,857	-
2652	12	1	0	-	11,1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2684	22	1	0	-	11,1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2685	23	1	0	-	0	0,15	0,25	0,7	2	0,104	0,214	0,278	0,125	0,065	0,1	0,951	2,143	0,125
2686	12	1	0	-	0	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2687	23	1	-	12,3	0	2,1	-	4,5	-	0,253	0,467	-	-	-	0,205	-	4,667	-
2688	23	1	0	-	0	0,4	-	2,6	-	0,123	0,154	-	-	-	0,118	-	1,538	-
2689	12	1	14,2	-	0	0,4	0,5	1,4	2,5	-	0,286	-	0,2	0,077	-	-	2,857	0,2
2690	12	1	0	-	0	1,9	-	4,2	-	-	0,452	-	-	-	-	-	4,524	-
2691	12	1	12,3	-	11,1	1,2	-	3,3	-	0,129	0,364	-	-	-	0,118	-	3,636	-
2692	12	1	12,3	-	11,1	1,5	0,6	3	3,3	0,158	0,5	0,163	0,182	-0,024	0,136	1,015	5	0,182
2693	23	1	12,1	-	0	0,9	1,5	2,3	-	0,225	0,391	-	-	-	0,192	0,841	3,913	-
2695	12	1	y	-	11,1	1,1	-	1,7	-	0,047	0,647	-	-	-	0,045	-	6,471	-
2696	23	1	14,1	-	11,1	1,4	-	4	-	0,132	0,35	-	-	-	0,121	-	3,5	-
2697	12	1	14,4	-	11,1	0,2	0,4	1,4	2,1	0,075	0,143	0,108	0,19	0,086	0,074	0,969	1,429	0,19
2698	12	1	14,2	-	11,1	1,6	1,4	2,2	4	0,069	0,727	0,116	0,35	0,097	0,063	0,965	7,273	0,35
2699	12	1	12,1	-	11,1	0,9	0,6	1,9	3	0,104	0,474	0,155	0,2	0,031	0,095	0,985	4,737	0,2
2700	12	1	0	-	11,2	1	-	1,7	-	-	0,588	-	-	-	-	-	5,882	-
2701	23	1	12,1	-	0	1,6	1,65	3,1	4,5	0,263	0,516	0,298	0,367	0,112	0,207	0,887	5,161	0,367
2702	12	1	14,2	-	11,1	0,4	0,5	1,5	2,8	-	0,267	-	0,179	0,07	-	-	2,667	0,179
2703	23	1	12,3	-	0	1,1	-	2,6	-	0,146	0,423	-	-	-	0,13	-	4,231	-
2704	23	1	-	12,3	0	1	-	2,7	-	0,208	0,37	-	-	-	0,18	-	3,704	-
2705	12	1	14,2	-	11,1	1,3	-	3	-	0,109	0,433	-	-	-	0,1	-	4,333	-
2706	12	1	0	-	11,1	0,3	0,4	1,6	1,5	0,111	0,188	0,099	0,267	0,081	0,107	0,967	1,875	0,267

2707	32	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2723	13	1	14,2	-	11,1	0,9	0,95	2	3	-	0,45	-	0,317	0,1	-	-	4,5	0,317
2725	13	1	14,2	-	11,1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2726	33	1	0	-	11,1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2728	23	1	0	-	0	2	-	4,2	-	-	0,476	-	-	-	-	-	4,762	-
2729	12	1	0	-	11,1	0,3	0,4	1,5	3	-	0,2	-	0,133	0,056	-	-	2	0,133
2730	12	1	12,1	-	11,1	0,25	0,35	1,5	2	0,143	0,167	0,179	0,175	0,064	0,136	0,96	1,667	0,175
2731	12	1	0	-	11,1	0,5	0,1	1,5	1,5	-	0,333	-	0,067	-0,05	-	-	3,333	0,067
2732	42	1	0	-	0	0	-	1	-	0,125	0	-	-	-	0,125	-	0	-
2739	42	1	14,2	-	0	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2744	12	1	12,1	-	11,1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2745	12	1	14,1	-	11,1	1	-	3,2	-	-	0,313	-	-	-	-	-	3,125	-
2746	12	1	0	-	11,1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2747	22	1	0	-	y	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2748	22	1	12,1	-	11,1	1,75	-	4	-	-	0,438	-	-	-	-	-	4,375	-
2750	22	1	12,1	-	11,1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2751	12	1	-	12,1	0	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2752	23	1	12,3	-	0	2	0,7	4,5	4,5	0,321	0,444	0,292	0,156	-0,033	0,25	1,039	4,444	0,156
2758	-	-	-	-	-	0,85	0,1	2,5	2,5	0,221	0,34	0,217	0,04	-0,065	0,192	1,057	3,4	0,04
2760	32	1	0	-	11,1	0,3	0,2	1,4	1	0,167	0,214	0,114	0,2	0,021	0,156	0,989	2,143	0,2
2761	22	1	12,4	-	11,1	0,8	-	2,1	-	-	0,381	-	-	-	-	-	3,81	-
2762	22	1	0	-	11,1	1,1	-	2,3	-	-	0,478	-	-	-	-	-	4,783	-
2764	12	1	12,2	-	11,1	1,2	1,1	2,3	4,2	0,147	0,522	0,236	0,262	0,077	0,128	0,944	5,217	0,262
2765	12	1	0	-	11,1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2766	12	1	-	12,1	11,1	0,15	-	1,4	-	-	0,107	-	-	-	-	-	1,071	-
2768	22	1	14,2	-	11,1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2769	12	1	14,2	-	11,1	1,25	0,8	2,1	2,9	-	0,595	-	0,276	0,035	-	-	5,952	0,276
2770	12	1	14,2	-	11,1	0,9	0,7	2	4	-	0,45	-	0,175	0,042	-	-	4,5	0,175

2771	23	1	14,2	-	11,1	0,9	0,9	2,5	4,5	-	0,36	-	0,2	0,064	-	-	3,6	0,2
2778	22	1	-	-	0	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2779	23	1	-	-	11,1	0,4	-	1,7	-	-	0,235	-	-	-	-	-	2,353	-
2780	23	1	0	-	11,1	0,9	-	2,1	-	-	0,429	-	-	-	-	-	4,286	-
2781	23	1	0	-	11,1	0,25	0,25	2,1	2,3	0,145	0,119	0,153	0,109	0,028	0,14	0,983	1,19	0,109
2782	23	1	0	-	11,1	0,1	-	1,9	-	-	0,053	-	-	-	-	-	0,526	-
2783	23	1	0	-	11,1	0,7	0,3	2,1	2,5	-	0,333	-	0,12	-0,011	-	-	3,333	0,12
2784	23	2	0	-	11,1	0,3	0,1	2	1,5	0,175	0,15	0,129	0,067	-0,014	0,167	1,009	1,5	0,067
2785	12	-	14,2	-	11,1	0	0,5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2786	12	-	0	-	11,1	0,1	0,05	2,5	1,5	-	0,04	-	0,033	0	-	-	0,4	0,033
2788	12	-	14,1	-	11,1	0,25	0,35	1	2	0,133	0,25	0,244	0,175	0,075	0,125	0,945	2,5	0,175
2789	23	-	14,2	-	11,1	0	-	0,9	-	-	0	-	-	-	-	-	0	-
2790	23	-	12,4	-	11,1	0,6	1	1,7	4,5	-	0,353	-	0,222	0,113	-	-	3,529	0,222
2791	11	-	0	-	15	0,1	-	1,2	-	-	0,083	-	-	-	-	-	0,833	-
2792	11	-	0	-	13	0,1	0,7	0,7	3,5	0,051	0,143	0,23	0,2	0,155	0,05	0,914	1,429	0,2
2793	12	-	12,2	-	11,1	0,6	0,6	2,4	4	0,273	0,25	0,4	0,15	0,047	0,24	0,94	2,5	0,15
2798	42	-	12,5	-	0	1,6	-	3,7	-	-	0,432	-	-	-	-	-	4,324	-
2799	22	-	0	-	11,1	0,5	-	1,5	-	-	0,333	-	-	-	-	-	3,333	-
2800	12	-	0	-	11,1	0,5	-	1,5	-	-	0,333	-	-	-	-	-	3,333	-
2801	23	-	12,2	-	11,1	0,2	1,5	1,2	2,5	-	0,167	-	0,6	0,378	-	-	1,667	0,6
2802	12	-	12,1	-	11,1	1	0,6	2,3	5	0,128	0,435	0,26	0,12	0,014	0,115	0,99	4,348	0,12
2803	12	-	0	-	11,1	0,05	-	1,2	-	-	0,042	-	-	-	-	-	0,417	-
2804	12	-	0	-	11,1	0,5	1,6	1,7	5,5	-	0,294	-	0,291	0,188	-	-	2,941	0,291
2805	13	-	0	-	11,1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2807	12	-	12,3	-	11,1	1	0,6	2	3	0,071	0,5	0,103	0,2	0,02	0,067	0,993	5	0,2
2808	12	-	14,2	-	11,1	0,6	0,3	1,5	3	-	0,4	-	0,1	0	-	-	4	0,1
2811	12	-	14,2	-	11,1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2814	12	-	12,1	-	11,1	0,6	-	1,5	-	0,063	0,4	-	-	-	0,06	-	4	-

2815	22	-	0	-	11,1	0,4	0,5	1,6	2,3	-	0,25	-	0,217	0,077	-	-	2,5	0,217
2816	22	-	14,2	-	11,1	0,65	0,9	2,2	4,5	-	0,295	-	0,2	0,086	-	-	2,955	0,2
2817	22	-	12,3	-	11,2	1,2	-	2,4	-	0,081	0,5	-	-	-	0,075	-	5	-
2818	23	-	0	-	11,2	0,3	-	1,4	-	0,097	0,214	-	-	-	0,093	-	2,143	-
2819	12	-	0	-	11,1	0,55	0,5	2	3	-	0,275	-	0,167	0,045	-	-	2,75	0,167
2821	12	-	-	-	11,1	0	1,8	1	4	-	0	-	0,45	0,36	-	-	0	0,45
2822	22	-	-	12,5	0	2,1	-	3,6	-	-	0,583	-	-	-	-	-	5,833	-
2823	12	-	14,1	-	11,1	0,4	3,7	1,2	7,2	-	0,333	-	0,514	0,417	-	-	3,333	0,514
2824	12	-	14,3	-	11,1	0,1	-	1,5	-	-	0,067	-	-	-	-	-	0,667	-
2827	12	-	14,2	-	11,1	0	0,5	1,7	3,5	-	0	-	0,143	0,096	-	-	0	0,143
2829	12	-	0	-	11,1	0	-	2,1	-	0,095	0	-	-	-	0,095	-	0	-
2830	12	-	0	-	11,1	0	-	1,4	-	-	0	-	-	-	-	-	0	-
2832	12	-	14,2	-	11,1	0,35	-	2	-	0,104	0,175	-	-	-	0,1	-	1,75	-
2833	12	-	14,1	-	11,1	0,6	-	1,3	-	-	0,462	-	-	-	-	-	4,615	-
2834	12	-	0	-	11,1	0,9	-	3,2	-	-	0,281	-	-	-	-	-	2,813	-
2836	12	-	-	12,1	11,1	0,5	-	2	-	-	0,25	-	-	-	-	-	2,5	-
2842	22	-	-	12,1	11,2	0,6	0,65	1,3	3,5	0,094	0,462	0,232	0,186	0,073	0,087	0,954	4,615	0,186
2843	22	-	0	-	11,1	0,3	0,7	1,8	1,8	-	0,167	-	0,389	0,153	-	-	1,667	0,389
2844	12	-	14,2	-	11,1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2845	22	-	14,2	-	11,1	0,85	0,85	1,7	3,2	-	0,5	-	0,266	0,087	-	-	5	0,266
2848	22	-	14,2	-	0	0,3	0,3	1,3	2	-	0,231	-	0,15	0,045	-	-	2,308	0,15
2849	23	-	12,3	-	0	0,9	1,6	2,5	5	0,099	0,36	0,176	0,32	0,153	0,093	0,919	3,6	0,32
2850	12	-	14,2	-	0	0,7	-	2	-	0,172	0,35	-	-	-	0,154	-	3,5	-
2851	12	-	-	12,1	11,1	0	1,6	2	5,8	0,118	0	0,287	0,276	0,205	0,118	0,842	0	0,276
2852	22	-	14,2	-	11,1	0,1	1,1	1,5	4,8	-	0,067	-	0,229	0,167	-	-	0,667	0,229
2853	12	-	12,2	-	11,1	0,4	1,45	1,5	5,9	0,057	0,267	0,203	0,246	0,169	0,056	0,914	2,667	0,246
2854	12	-	14,2	-	11,1	0,3	-	2,4	-	0,107	0,125	-	-	-	0,104	-	1,25	-
2857	23	-	0	-	11,1	0,9	1,2	2,4	4	0,092	0,375	0,14	0,3	0,117	0,086	0,948	3,75	0,3

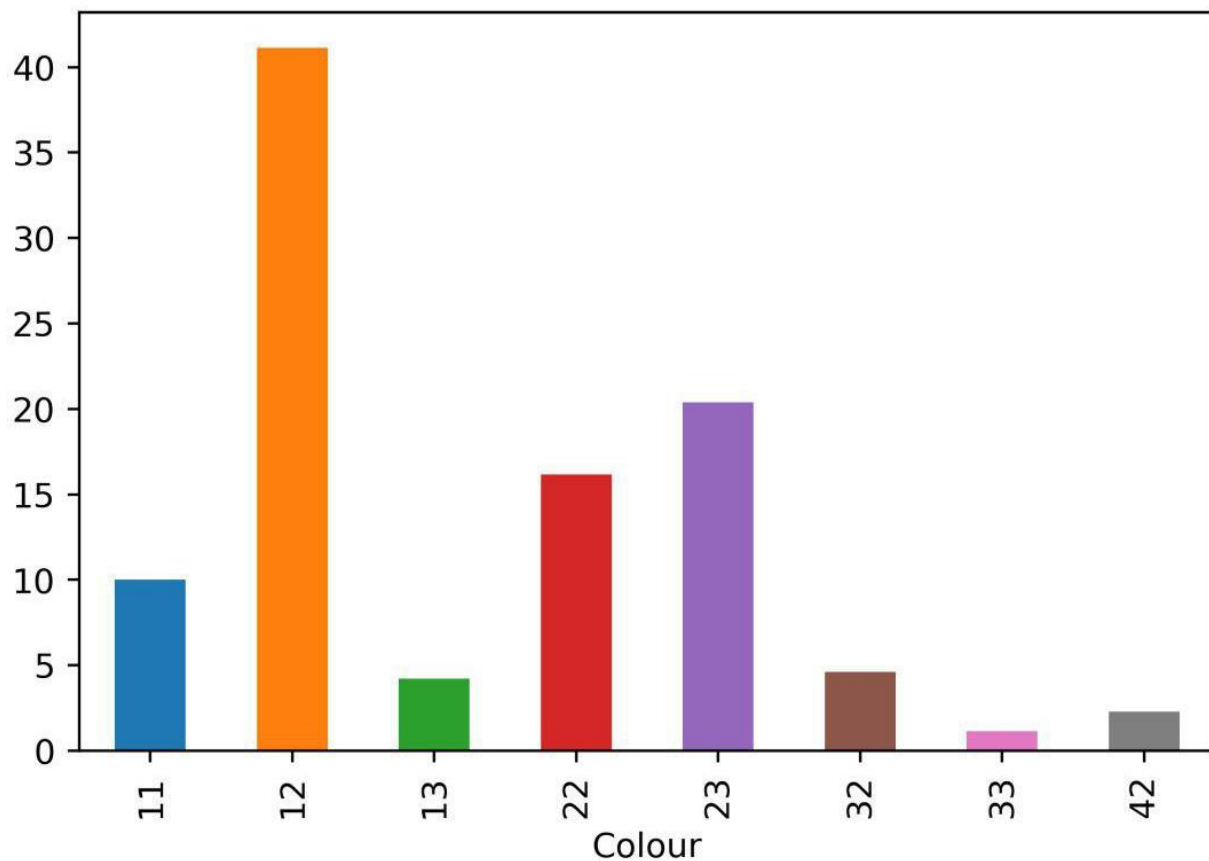

Рис. 1. Розподіл за кольорами горщиків з Ширяєвського городища.

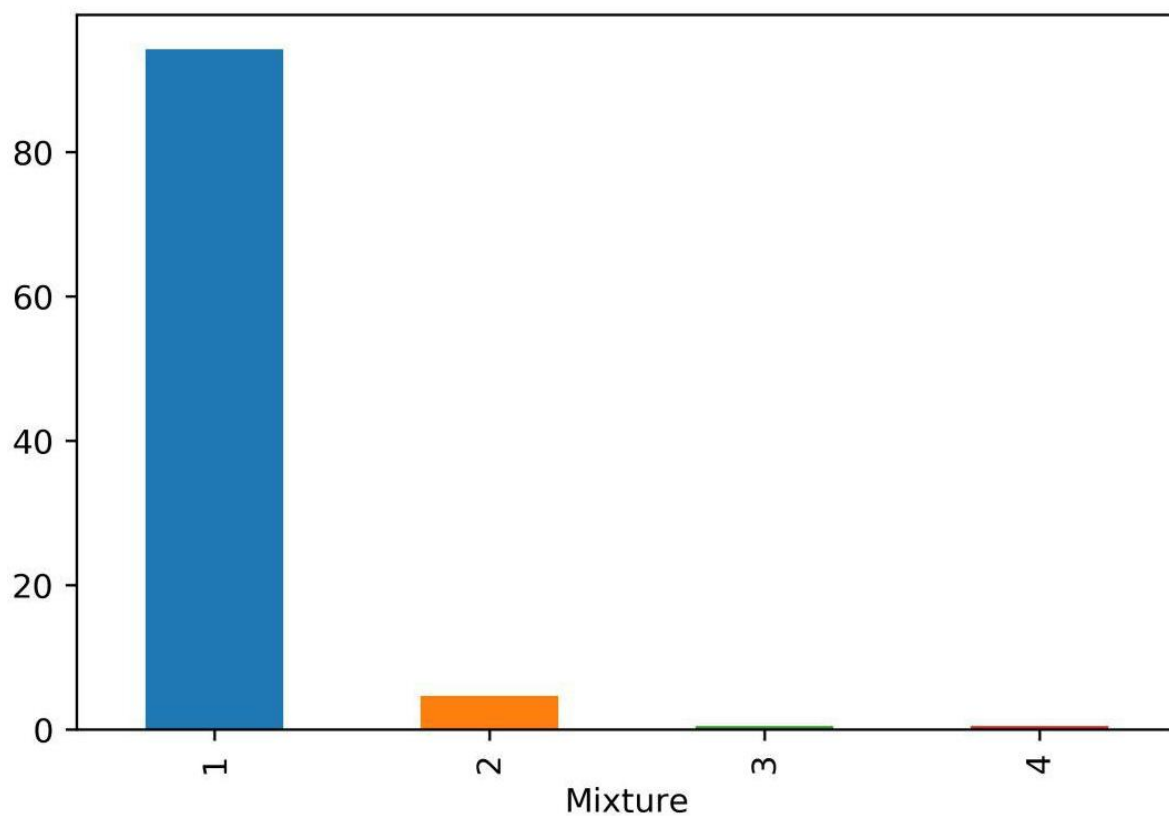

Рис. 2. Розподіл за домішками горщиків з Ширяєвського городища.

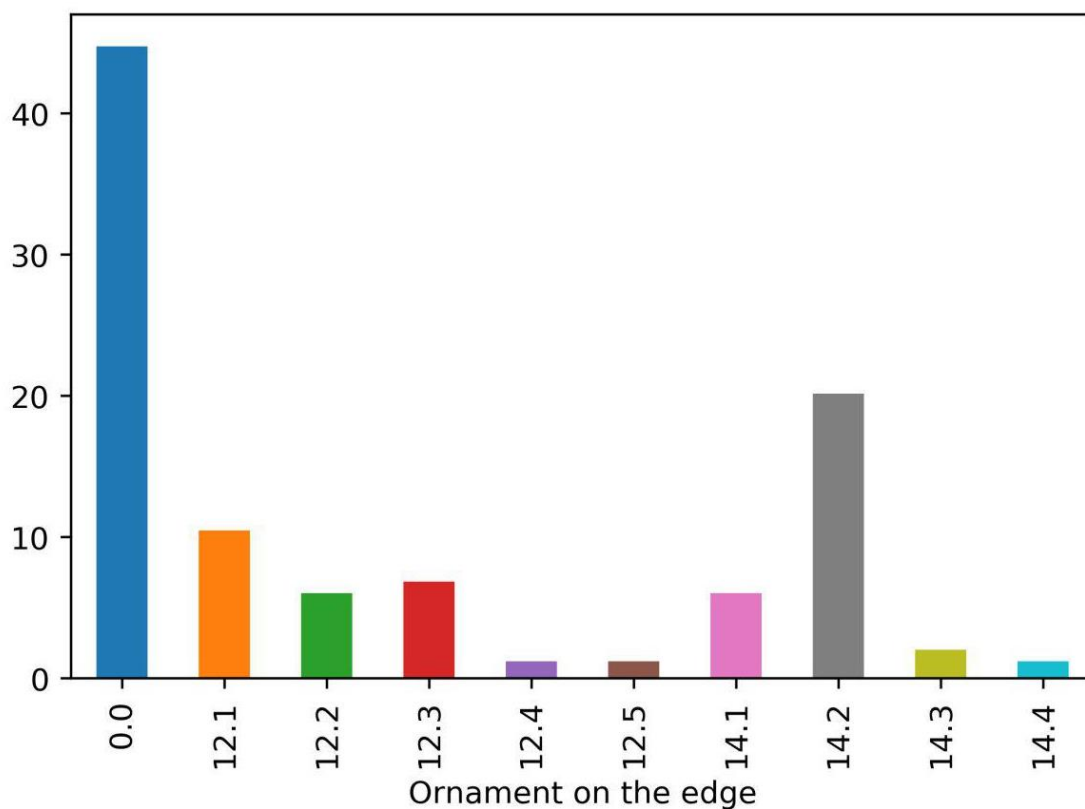

Рис. 3. Розподіл за орнаментом зрізу горщиків з Ширяєвського городища.

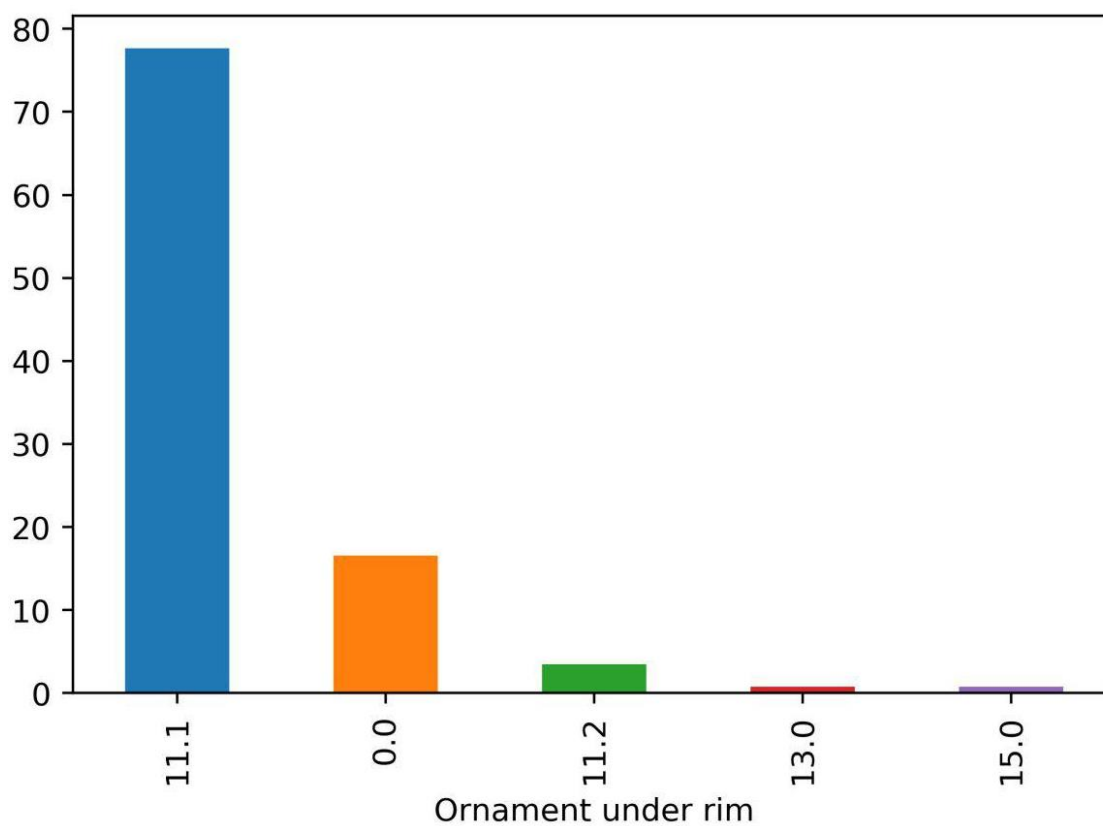

Рис. 4. Розподіл за орнаментом під зрізом горщиків з Ширяєвського городища.

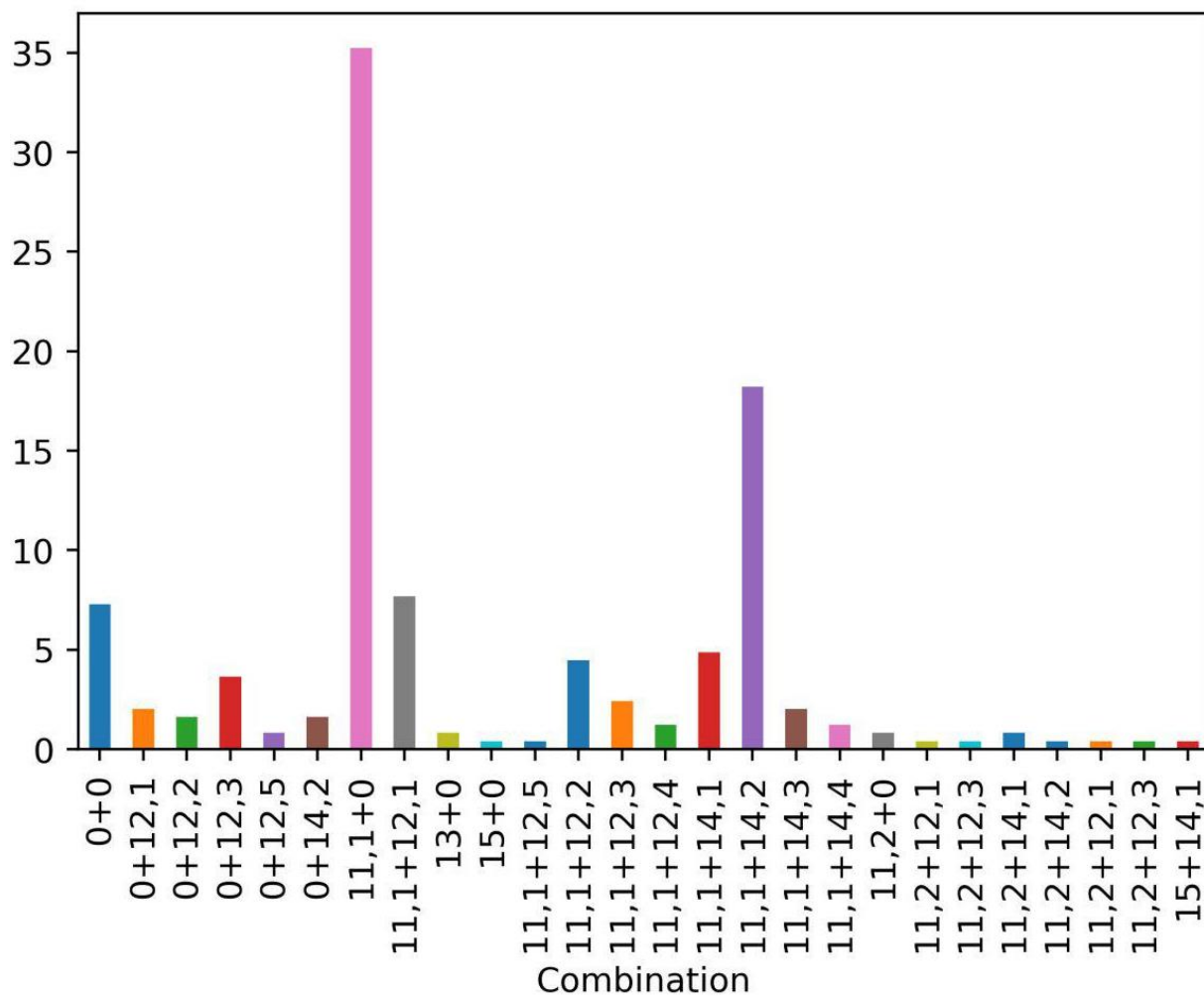

Рис. 5. Розподіл за типами орнаментатії горщиків з Ширяєвського городища.

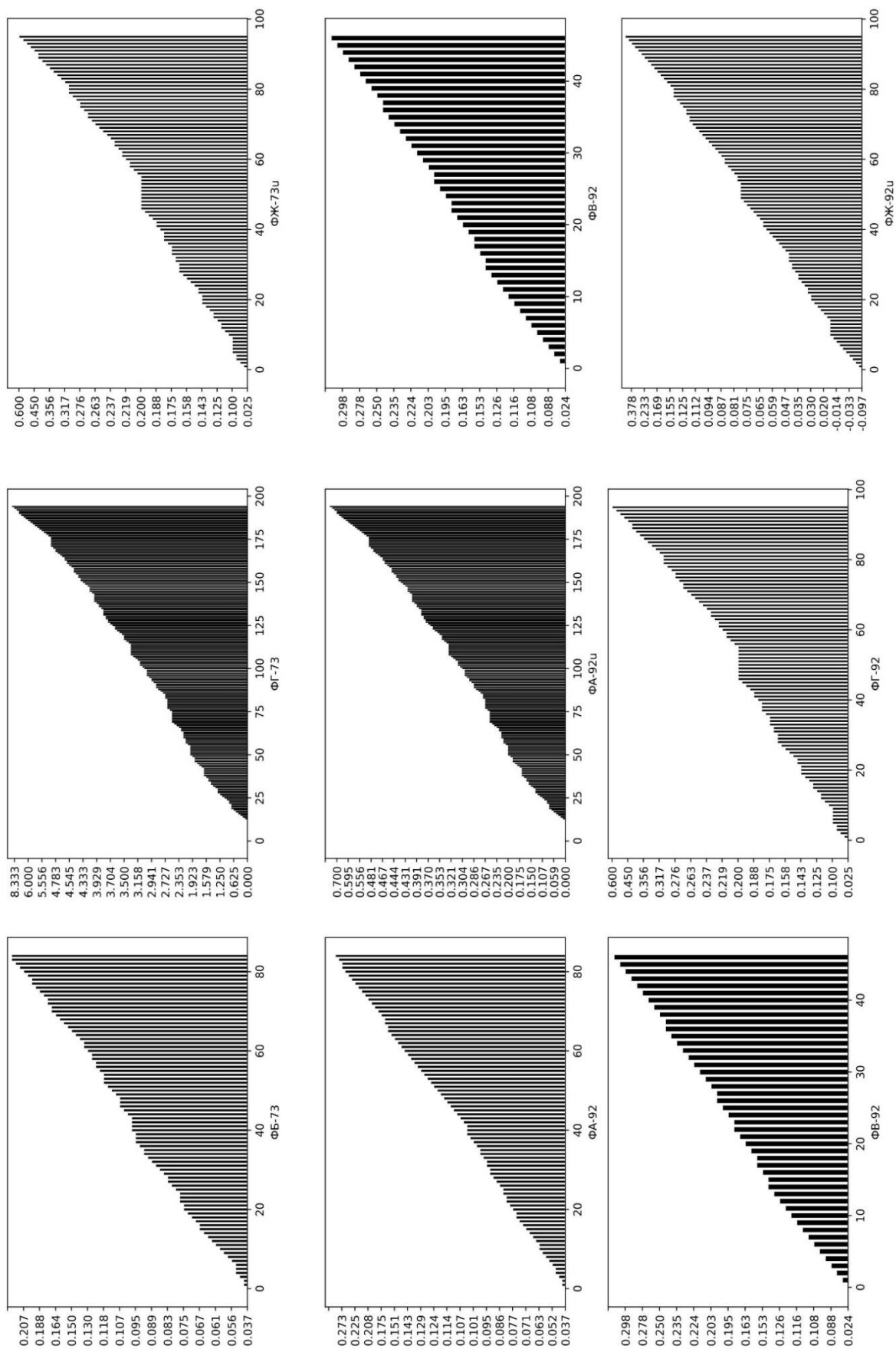

Рис. 6. Розподіл зразків з Ширяєвського городища за коефіцієнтами Г. Ф. Генінга.

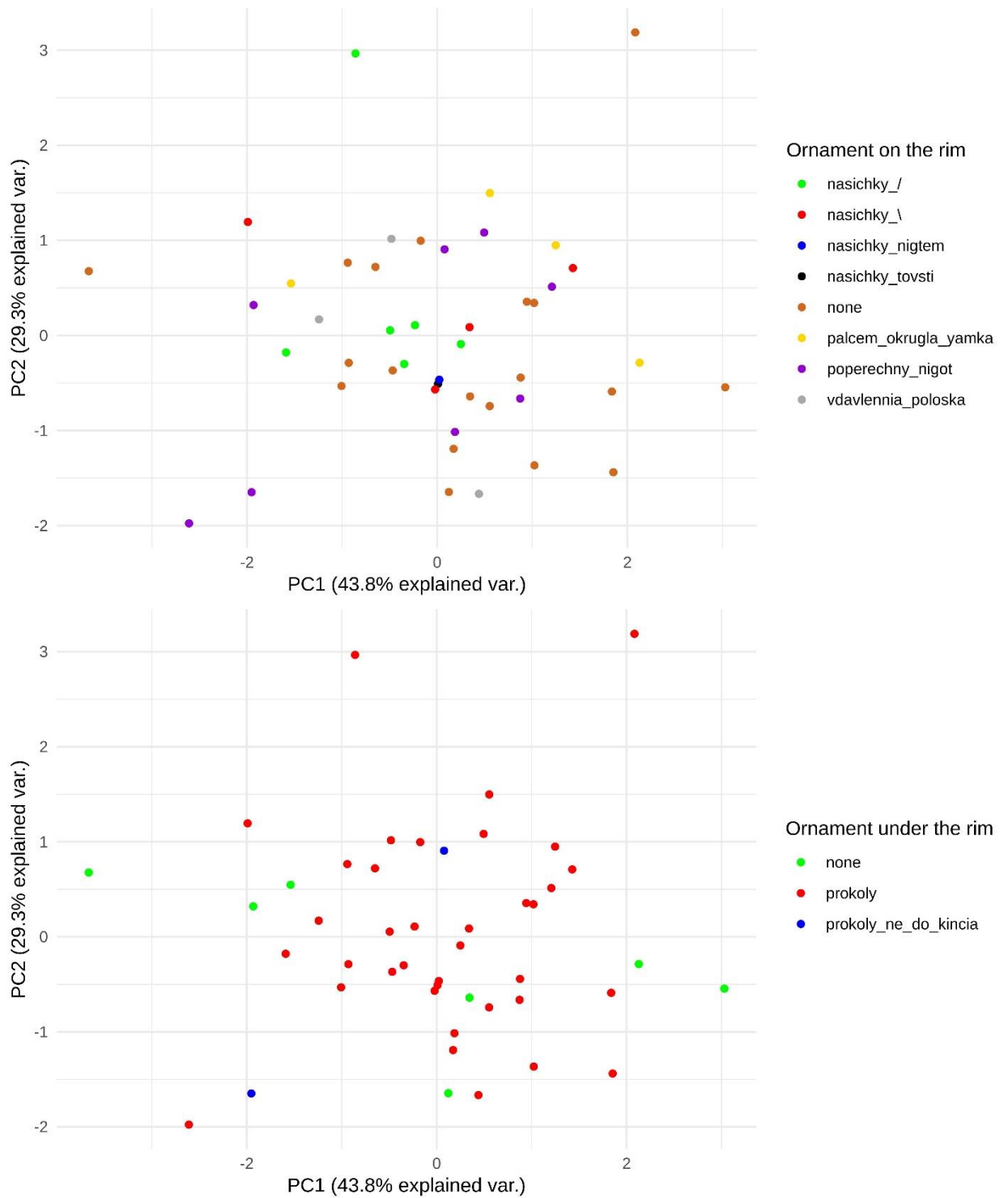

Рис. 7. Результати статистичного вивчення кераміки з Ширево за методикою В. Ф. Генінга 1973 р.

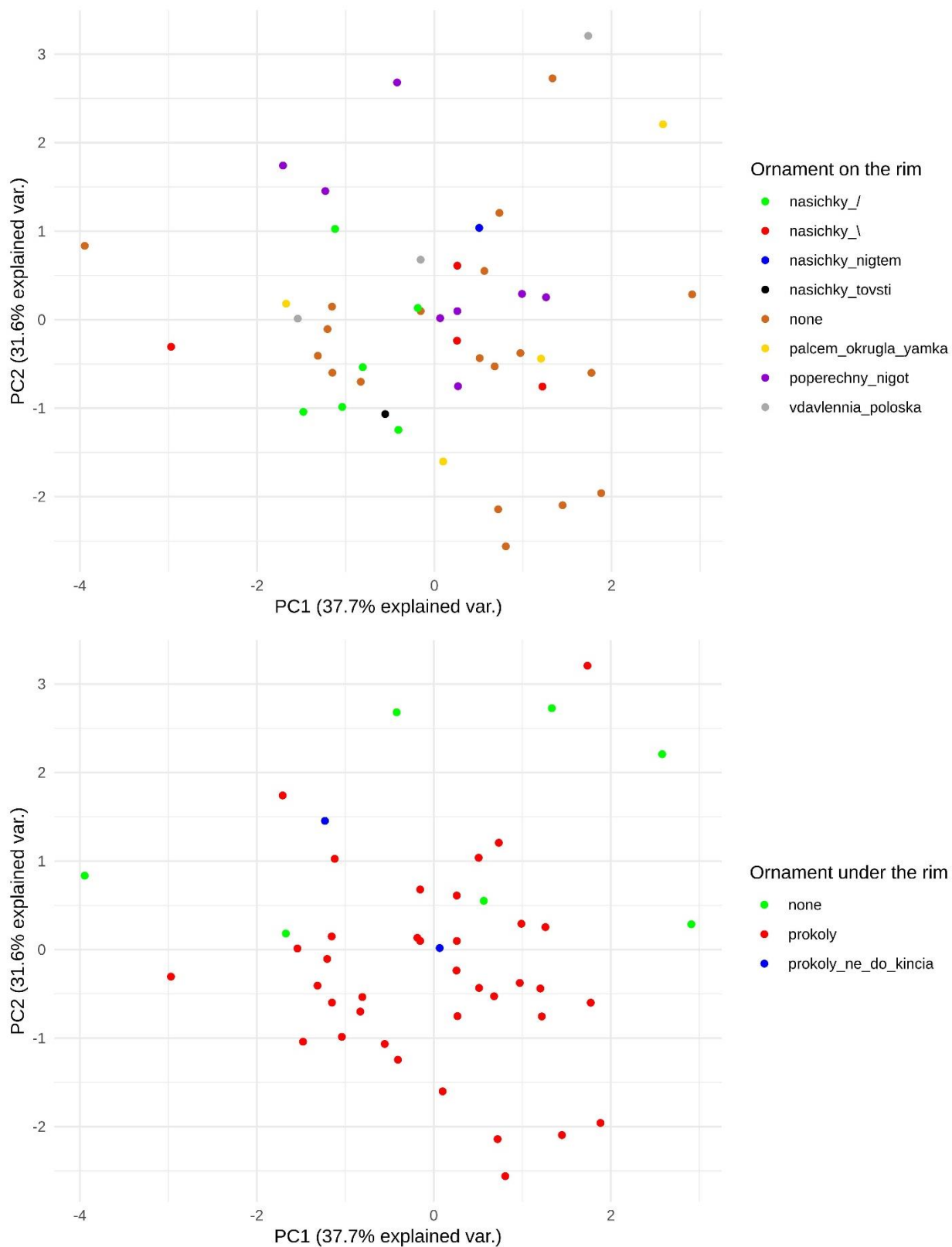

Рис. 8. Результати статистичного вивчення кераміки з Ширево за методикою В. Ф. Генінга 1992 р.

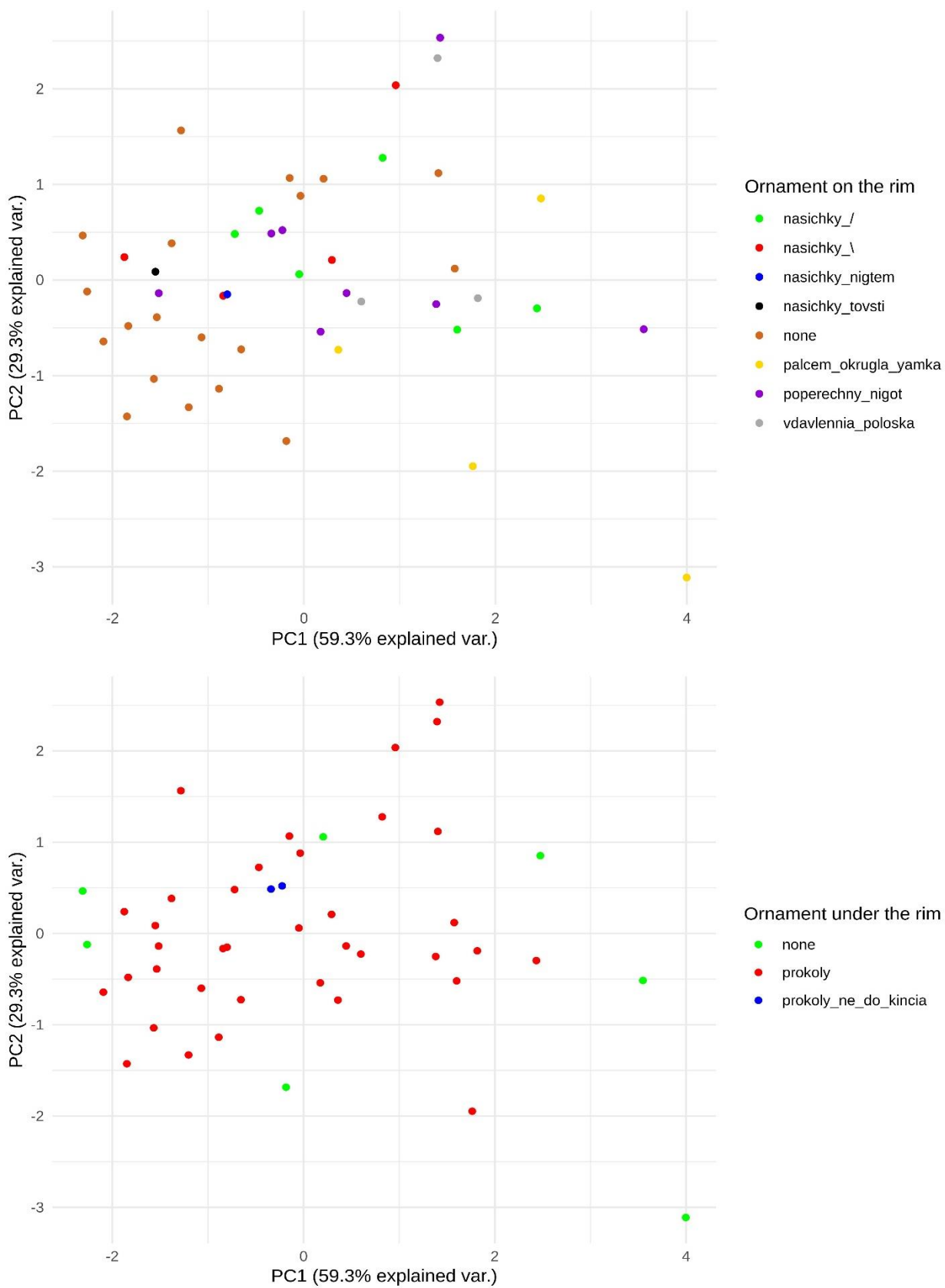
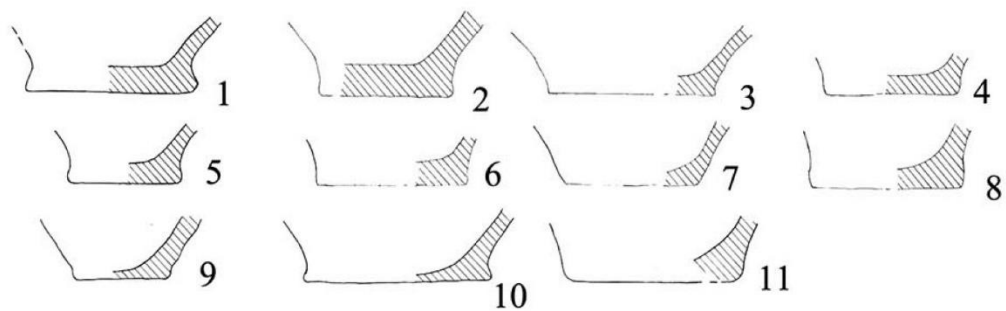
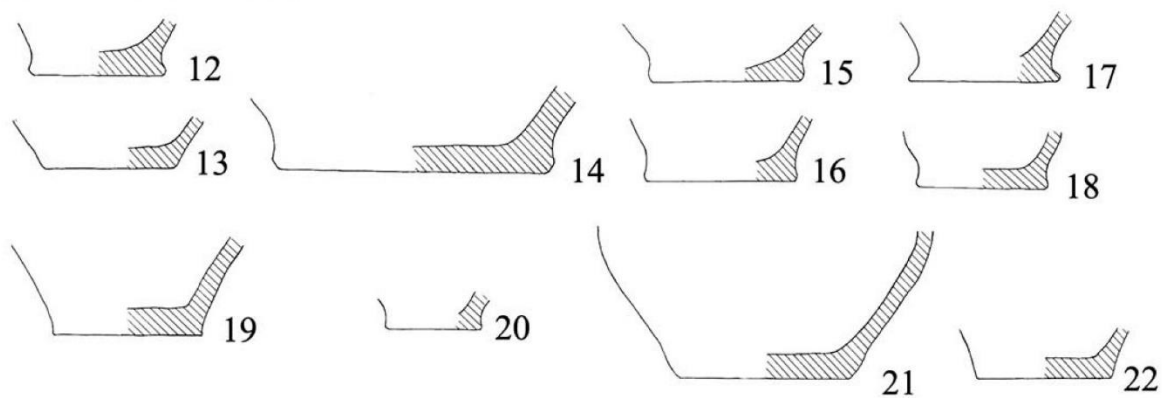

Рис. 9. Результати статистичного вивчення кераміки з Ширвево за абсолютними метричними показниками.

VI в. до н.э.

V в. до н.э.

IV в. до н.э.

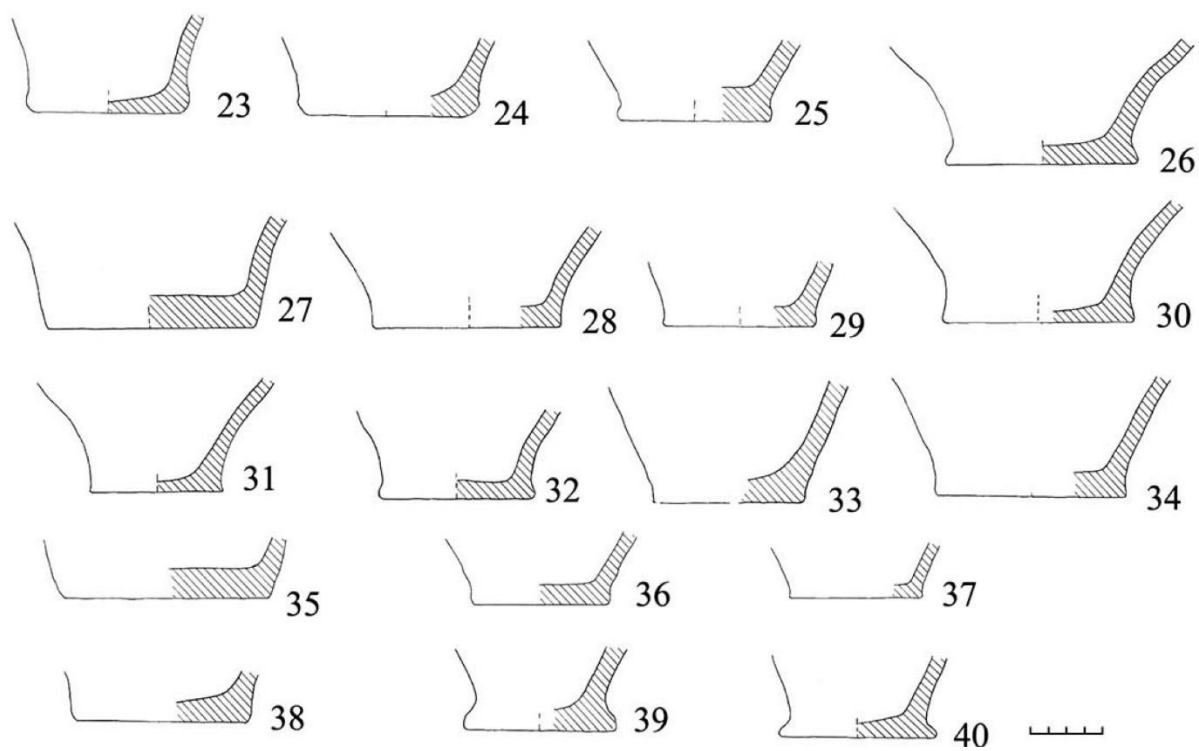

Рис. 10. Денця з Ширяевського городища.

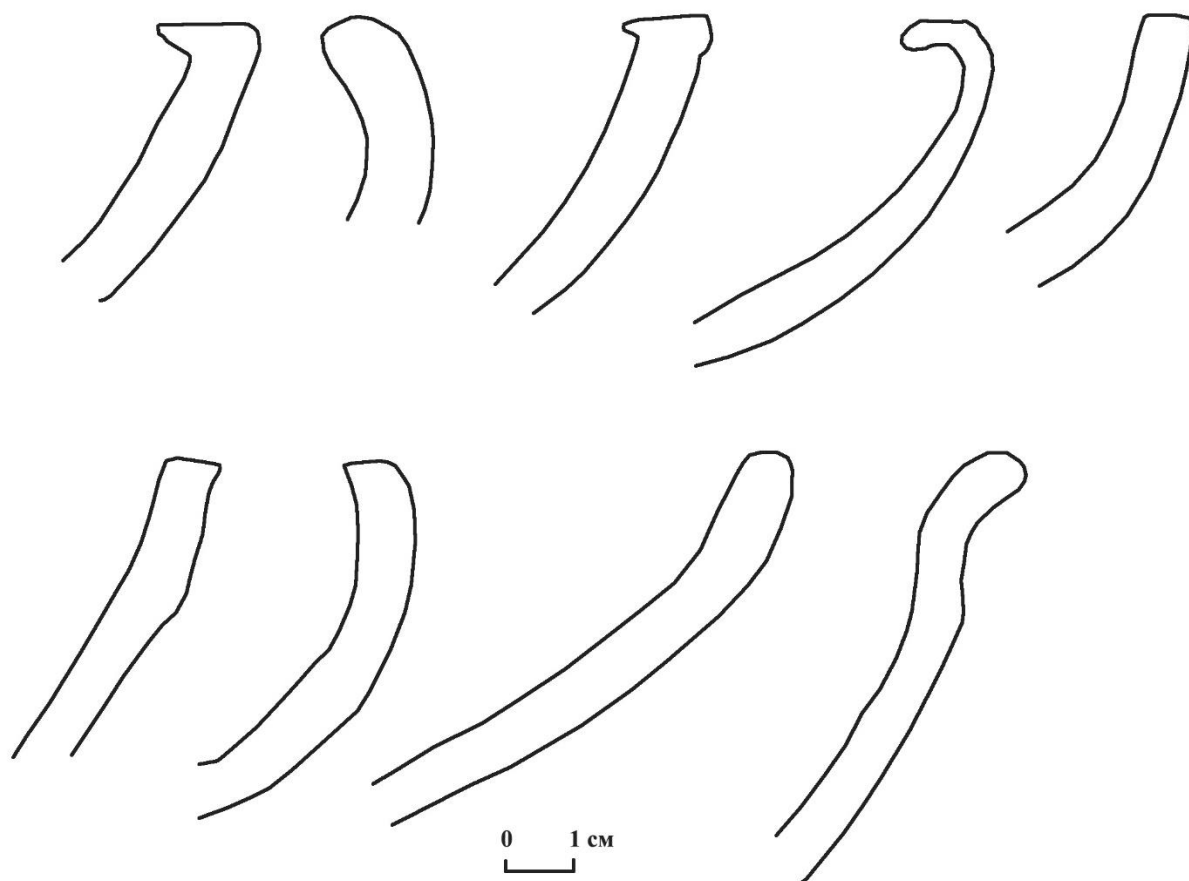

Рис. 11. Миски з Ширяєвського городища.

Додаток Ж. Аналіз елементного складу зразків кераміки з пам'яток Посейм'я.

Таблиця 1. Концентрація оксидів в зразках, мас. %.

Номер зразка	Na ₂ O	MgO	Al ₂ O ₃	SiO ₂	P ₂ O ₅	SO ₃	Cl	K ₂ O	CaO	Sc ₂ O ₃	TiO ₂	V ₂ O ₅	Cr ₂ O ₃	MnO	FeO	CoO	NiO	CuO	ZnO	GeO ₂	As ₂ O ₃	Rb ₂ O	SrO	SnO ₂
2375(1)	0	0	1,5134	6,4894	0,22941	6,82E-02	5,20E-02	0,59646	1,269589	2,26E-02	0,33385	1,06E-02	4,94E-03	2,39E-02	2,0548	6,12E-03	4,38E-03	9,88E-02	2,92E-02	3,83E-03	0	0	1,42E-02	0
2782	0	0	7,9418	57,6996	2,06966	0,62271	0,13388	5,65688	4,020619	6,06E-02	2,31011	0	1,32E-02	5,22E-02	3,7903	2,27E-02	4,57E-03	4,87E-02	1,88E-02	0	8,96E-03	3,16E-02	6,54E-02	1,61E-03
2631	0	0	11,191	46,9978	0,49713	7,83E-02	7,71E-02	2,10657	0,765165	1,37E-02	1,08489	8,09E-03	1,02E-02	1,54E-02	4,308	3,06E-02	7,36E-03	0,11787	5,97E-03	0	0	0	0	4,57E-04
2539	0	1,28581	4,4878	49,3301	2,72553	0,24149	5,41E-02	2,20304	17,61036	0,21523	0,30805	4,34E-03	5,58E-03	0,13616	7,7631	4,17E-02	2,72E-02	0,18394	7,35E-02	0	1,06E-02	0	0	3,43E-04
2626	0	0,81681	15,534	75,4405	1,52944	7,19E-02	1,04E-02	3,64452	2,733233	4,58E-02	1,93822	1,06E-02	2,51E-02	5,46E-02	7,5331	3,49E-02	6,77E-03	0,13518	2,50E-02	0	1,35E-02	0	0	5,71E-04
2381	0	0	13,801	61,4035	0,40183	0,18903	9,15E-02	3,73306	1,268791	0	1,26666	6,71E-03	9,94E-03	2,57E-02	7,0835	2,14E-02	1,02E-02	7,91E-02	1,51E-02	7,38E-03	9,61E-03	0	0	8,76E-04
2387	0	0	9,3764	58,5206	1,91278	0,65467	0,25774	1,0722	4,86628	8,03E-02	1,08952	0	3,46E-02	5,11E-02	4,7512	3,47E-02	1,76E-02	0,14134	2,97E-02	0	0	0	0	3,55E-04
2359	0	0	10,274	53,6928	1,31419	0,17892	0,35591	1,2737	2,784583	4,39E-02	0,98033	0	9,26E-02	3,56E-02	3,1466	1,50E-02	6,33E-02	0,20772	2,05E-02	0	1,07E-02	0	0	3,30E-04
2380	0	1,4527	2,231	15,7396	1,88118	0,10619	7,68E-02	0,82737	16,00877	0,21369	0,23894	0	2,43E-03	4,72E-02	1,2397	1,73E-02	1,32E-03	0,17472	1,67E-02	0	1,84E-02	0	0	0
2398	0	0,74094	9,671	63,1829	6,3689	0,81414	0,39318	4,90591	9,681251	0,15271	1,42428	0	2,08E-02	0,13935	4,6691	2,58E-02	0	0,12411	2,90E-02	0	0	0	0,12508	1,22E-03
2457	0	9,38E-02	12,669	70,0284	0,71008	0,10097	1,99E-02	4,12086	2,01017	3,68E-02	1,21654	0	2,53E-02	5,24E-02	5,5067	1,95E-02	7,80E-03	0,11121	7,65E-03	0	0	0	0	0
2541	0	2,95069	9,7021	71,6821	1,85134	0,27443	4,96E-02	3,2169	5,026488	6,84E-02	1,04475	0	1,90E-02	5,27E-02	4,976	1,40E-02	1,57E-02	3,23E-02	2,10E-02	1,03E-02	8,95E-03	0	0	8,76E-04
2353	0	0	12,31	78,3519	0,39069	4,40E-02	2,61E-02	2,32547	2,087461	3,29E-02	1,13522	2,78E-03	8,45E-02	3,98E-02	6,4382	4,25E-02	0,10384	8,71E-02	2,00E-02	0	0	0	0	7,62E-04
2391	0	0	10,666	63,5913	2,40271	0,44116	0,31678	2,92666	5,658085	7,33E-02	0,91204	0	3,01E-02	0,10396	4,1469	2,79E-02	1,82E-02	0,11654	1,74E-02	0	0	6,37E-02	5,66E-02	8,76E-04
2793	0	0,91912	5,641	35,8992	8,5941	1,17608	0,27738	2,55391	8,799603	0,14812	0,73306	0	1,56E-02	6,14E-02	4,6638	1,75E-02	0	5,34E-02	3,93E-02	0	1,02E-02	4,46E-02	0	5,08E-04
2794	0	1,23302	12,498	53,3346	6,99592	0,74707	0,20693	5,15465	12,97036	0,18099	1,32559	0	1,47E-02	0,31189	5,481	2,26E-02	1,54E-02	0,15968	9,08E-02	8,80E-03	0	0	6,12E-02	1,51E-03
2378	0	0	7,5016	65,5598	1,69565	9,24E-02	1,75E-02	1,52337	2,764029	3,45E-02	0,76563	1,30E-02	1,41E-02	8,33E-03	3,156	1,40E-02	6,06E-03	9,15E-02	8,66E-03	0	6,96E-03	0	0	3,68E-04
2388	0	1,20494	7,4394	50,8109	3,9675	0,65591	0,13099	1,32042	21,09353	0,26018	1,10063	0	3,02E-02	6,79E-02	2,8184	2,50E-02	2,76E-02	9,25E-02	2,40E-02	8,85E-03	0	0	0	2,67E-04
2390	0	1,74258	9,7106	48,8858	1,55274	0,45005	0,24731	1,45229	5,527218	8,94E-02	0,8629	0	1,16E-02	3,00E-02	3,9266	2,28E-02	1,09E-02	0,12202	2,41E-02	0	0	0	7,15E-02	3,30E-04
2375(5)	0	0	1,8271	26,6861	1,62453	0,20888	3,70E-02	0,36672	7,836732	0,10701	0,16902	0	9,79E-04	5,01E-02	0,8882	1,16E-02	3,04E-03	7,90E-03	6,62E-03	0	0	0	0	1,21E-04
2459	0	0	6,1068	48,4446	2,44221	0,28698	0,13288	2,79508	7,241458	9,37E-02	0,76677	1,22E-02	2,11E-02	4,82E-02	4,0046	2,56E-02	8,02E-03	6,07E-02	7,56E-02	0	0	0	7,28E-02	9,52E-04
2375(4)	0	0	1,6331	12,6939	2,75825	0,17897	9,07E-02	0,69658	13,04191	0,18233	7,37E-02	0	3,80E-03	1,99E-02	0,61	1,90E-02	0	3,43E-02	1,07E-02	0	0	0	0	0
2789	0	0	5,0801	41,3946	1,26341	0,15323	7,69E-02	1,62878	2,222708	3,58E-02	0,56113	0	1,09E-02	3,20E-02	2,9001	3,14E-02	9,34E-03	1,83E-02	2,13E-02	0	0	0	0	2,79E-04

Фаніфільтр РЕТ 150µm	2784	0,51061	0,42068	7,7584	38,8068	0,38098	4,79E-02	9,00E-04	0,65001	1,576251	2,02E-02	0,54377	0	7,23E-03	1,32E-02	2,377	3,43E-03	4,12E-03	0,10421	2,99E-03	0	0	0	0	3,76E-02
	2528	0	0,82918	12,985	58,7701	1,16122	0,1154	4,13E-03	0,97081	2,670129	3,81E-02	1,11066	0	2,97E-03	1,99E-02	3,7887	2,74E-02	3,56E-03	2,48E-02	1,39E-02	0	6,07E-03	0	2,80E-02	4,90E-02
	2792	0,11598	0,61971	8,4828	53,9603	0,46395	0,11495	1,52E-02	0,60182	3,524954	4,58E-02	0,56293	0	5,93E-03	2,50E-02	2,5156	1,50E-02	6,86E-03	0,10959	5,31E-03	0	0	0	0	2,84E-02
	2375	0,67647	0,90712	13,071	50,6246	0,68673	7,11E-02	9,12E-02	1,16399	2,295942	2,77E-02	0,70522	0	3,33E-03	2,40E-02	3,0667	1,33E-02	6,71E-03	4,45E-02	1,38E-02	0	0	0	0	4,15E-02
	2364Red	0,44372	0,9046	10,29	42,4059	0,22001	5,43E-02	8,32E-02	1,97764	1,13146	1,10E-02	0,58485	5,53E-03	1,24E-02	3,91E-02	3,7756	1,06E-02	5,41E-03	0,12844	1,61E-02	7,06E-03	0	0	2,69E-02	0,11039
	2375(6)	3,07488	1,70998	17,071	47,5014	0,84793	0,14172	0,35487	3,19206	4,550761	5,20E-02	0,85683	1,55E-02	1,18E-02	3,62E-02	5,6052	3,61E-02	2,92E-02	3,94E-02	4,00E-02	0	0	0	2,51E-02	0
	2788	0,19158	0,79912	11,038	47,3367	1,06824	0,16931	1,33E-02	0,85495	3,377031	4,32E-02	0,70899	0	1,04E-02	4,64E-02	3,4067	1,80E-02	1,56E-02	0,10613	1,37E-02	0	0	0	5,66E-02	4,45E-02
	2779	0,8145	0,73594	12,5	59,45	0,35433	0,31977	9,26E-02	0,96401	1,637438	1,84E-02	1,14808	0	1,06E-02	3,70E-02	3,2974	1,40E-02	1,57E-02	4,05E-02	4,19E-03	0	0	0	0	6,36E-02
	2455	0,61456	1,79986	16,295	54,5387	0,37335	2,71E-02	6,52E-03	2,37394	2,413936	2,92E-02	0,76338	7,12E-03	1,31E-02	2,96E-02	6,0771	2,64E-02	5,64E-03	0,14762	2,02E-02	8,43E-03	0	2,53E-02	5,63E-02	0
	2362	1,00777	1,14063	4,4896	20,765	1,73623	0,12644	5,75E-02	0,6487	27,77965	0,20553	0,21121	0	0	3,63E-02	0,9548	0	1,71E-02	4,63E-02	4,07E-02	0	0	0	3,95E-02	4,58E-02
	2521	0,37693	0,64541	6,5827	25,8727	1,09743	0,25672	3,02E-02	0,72393	8,34867	9,31E-02	0,46087	0	4,95E-03	5,45E-02	2,4464	1,39E-02	5,76E-03	0,11847	1,79E-02	0	0	0	5,43E-02	2,67E-02
	2364Bleack	0,38147	0,91226	13,524	61,6882	4,95E-02	5,31E-02	4,23E-02	2,122	0,99995	1,34E-02	0,73947	2,14E-03	1,50E-02	4,89E-02	4,8178	2,87E-02	1,71E-02	6,68E-02	8,63E-03	0	0	2,16E-02	2,47E-02	7,78E-02
	2468	0,3002	0,56984	9,5367	62,2693	0,78996	0,4931	3,42E-03	0,92094	1,62027	4,47E-02	0,76161	0	3,52E-02	1,73E-02	3,0273	2,38E-02	5,30E-02	0,13855	9,93E-03	0	1,43E-02	0	0	2,10E-02
	2530	0,62298	0,74096	6,1253	24,3399	0,31494	0,12946	8,72E-02	0,82039	1,710952	1,77E-02	0,35322	0	3,67E-03	3,97E-02	1,901	9,05E-03	6,06E-03	5,53E-02	1,44E-02	3,67E-03	0	0	0	6,63E-02
	2375(2)	0,41126	0,79265	11,668	58,5129	1,32514	0,29785	5,68E-02	0,89271	2,312018	4,19E-02	0,85409	0	1,39E-02	4,17E-02	3,6726	2,21E-02	9,48E-03	0,1116	0,18598	0	7,99E-03	0	4,47E-02	0
	2374	1,34751	1,58261	20,248	54,751	0,77314	7,06E-02	8,63E-02	1,59986	4,954667	4,72E-02	0,7817	1,66E-02	2,42E-02	2,52E-02	5,6452	6,79E-03	3,46E-02	4,51E-02	1,88E-02	0	0	1,59E-02	0	6,79E-02
	2392	0,65482	0,81067	8,5731	54,6272	0,95897	8,66E-02	3,16E-02	1,35064	2,134264	2,37E-02	1,37329	0	3,53E-02	1,51E-02	1,6371	6,93E-03	2,67E-02	0,10602	1,92E-02	0	6,81E-03	0	0	0,10205
	2783	0	0,54082	6,4608	37,5506	0,47226	0,33897	4,87E-02	0,98927	2,237679	3,29E-02	0,55926	0	5,39E-03	2,66E-02	2,551	1,00E-02	1,92E-03	6,02E-02	0	0	0	0	3,72E-02	9,88E-02
	2394	0,78912	0,81542	7,4698	48,0828	1,40378	0,28177	4,71E-02	2,51293	4,753127	6,94E-02	0,54556	0	9,12E-03	0,51817	4,1708	4,91E-02	1,70E-02	0,10469	1,19E-02	0	0	0	0	0,13234
	2456	0,77967	0,93811	4,4286	28,7939	1,84156	7,31E-02	2,70E-02	0,65865	11,83839	0,22621	0,44034	0	0	0,14409	1,4771	2,52E-02	9,89E-03	3,75E-02	1,60E-02	0	0	0	8,35E-02	0,22291
	2364	0,56241	0,81051	9,6772	42,8803	0,24359	9,87E-02	8,96E-02	2,11011	1,080082	1,03E-02	0,65224	1,78E-02	1,76E-02	3,91E-02	3,615	1,79E-02	1,52E-02	3,93E-02	4,73E-03	0	9,27E-03	0	3,95E-02	0
	2781	0,67361	0,71226	11,739	54,2738	0,66075	0,32479	2,64E-02	1,10095	2,964576	5,52E-02	0,76238	0	9,43E-03	3,47E-02	3,3928	2,73E-02	1,36E-02	3,42E-02	1,17E-02	0	1,06E-02	0	5,93E-02	4,60E-02
	2520	0,27153	0,78709	10,373	40,5407	0,89025	0,28496	4,88E-03	0,6805	3,063233	5,34E-02	0,80055	0	7,86E-03	3,38E-02	3,68	1,52E-02	5,36E-03	2,86E-02	1,05E-02	3,72E-03	0	0	4,22E-02	0
	2370	6,72E-02	1,28777	15,326	64,4314	0,39172	5,56E-02	1,19E-02	1,39883	1,573103	2,74E-02	0,79605	0	1,58E-02	0,10835	4,7547	3,12E-02	2,38E-02	8,47E-02	2,05E-02	0	0	0	0	0
	2790	1,17686	0,93979	13,895	39,7964	2,01504	0,15138	9,49E-02	1,58864	7,772103	6,59E-02	0,68192	0	1,25E-02	5,63E-02	4,2124	1,84E-02	9,14E-03	2,13E-02	3,75E-02	0	1,24E-02	0	0	0
	2367	0,46012	0,59031	12,895	41,5633	0,51138	1,38E-02	7,22E-03	0,90521	1,606739	2,18E-02	0,59531	0	9,68E-03	3,28E-02	4,7657	3,30E-02	6,76E-03	9,01E-02	1,04E-02	1,12E-02	0	2,33E-02	2,40E-02	3,48E-02
	2540	1,02838	1,35372	12,326	45,964	1,71109	8,71E-02	0,14577	1,55467	5,000071	4,35E-02	0,66731	0	8,39E-03	6,08E-02	4,2849	6,27E-03	7,10E-03	6,13E-02	1,67E-02	1,52E-02	5,24E-03	0	2,84E-02	2,89E-02
	2527	9,44618	1,58914	20,995	58,4372	5,99E-02	0,98814	0,39642	1,51296	1,808056	2,79E-02	0,20959	0	6,84E-03	2,80E-02	2,2026	8,66E-03	1,73E-02	0,15275	2,17E-02	0	0	0	6,75E-02	4,61E-02
	2869	0,60584	0,7359	12,572	60,3611	0,35025	0,12112	1,34E-02	1,12231	1,538109	2,30E-02	0,94456	0	1,18E-02	4,76E-02	4,1732	2,08E-02	3,77E-03	4,18E-02	8,69E-03	0	5,08E-03	0	5,00E-02	9,02E-02
	2363	0	0,5004	11,555	53,8302	6,79E-02	2,47E-02	6,46E-03	0,57506	0,746108	1,55E-02	0,79054	0	1,46E-02	1,38E-02	4,2512	2,21E-02	9,04E-03	8,89E-02	4,93E-03	0	0	1,81E-02	0	2,66E-02
2368	7,02E-02	8,51E-02	2,1491	8,16258	2,53E-02	1,05E-02	3,14E-03	0,17151	0,216358	5,83E-03	0,17554	1,68E-03	4,68E-04	9,68E-04	1,0121	8,77E-04	1,87E-03	3,47E-02	3,70E-03	1,03E-02	0	0	0	2,54E-02	

Фаніфільтр РЕТ 150 ум	2533	0,33963	0,73179	11,511	41,5188	1,58963	0,14884	0,10537	1,20198	3,698356	5,15E-02	0,68958	0	1,34E-02	5,85E-02	4,1016	2,71E-02	1,10E-02	0,12448	2,07E-02	0	0	0	0	6,60E-03
	2538	0,19772	0,71788	12,373	43,9656	0,30239	9,63E-02	3,16E-02	0,83617	6,224858	5,03E-02	1,22298	8,57E-03	2,36E-02	1,80E-02	4,2308	3,99E-02	3,68E-02	5,49E-02	1,20E-02	7,13E-03	0	0	0	2,13E-02
	2542	0,10371	0,38856	4,1825	16,4977	0,71888	6,95E-02	2,51E-02	0,55688	2,429397	2,15E-02	0,27688	0	1,67E-03	4,22E-02	1,6676	9,66E-03	9,24E-03	0,10653	3,04E-02	0	0	0	2,92E-02	1,44E-02
	2791	0,74793	1,17632	14,213	53,6869	0,70316	0,3691	0,13712	1,42342	2,520513	4,12E-02	0,61108	1,42E-02	3,92E-03	4,87E-02	4,1048	2,81E-02	1,18E-02	4,49E-02	1,73E-02	8,64E-03	0	0	0	0,11731
	2786	0,6107	0,65732	9,6325	40,6569	0,46514	8,54E-02	3,21E-03	0,75231	2,040546	2,66E-02	0,68591	0	3,80E-04	1,93E-02	3,2388	2,33E-02	1,22E-02	5,79E-02	8,76E-03	0	0	0	3,22E-02	2,27E-02
	2526	0	0,48434	10,564	37,7332	6,80E-02	1,38E-02	1,90E-03	0,43893	1,779204	2,37E-02	0,77074	0	1,10E-02	1,56E-02	4,2323	2,45E-02	1,08E-02	8,65E-02	3,75E-03	0	0	0	6,58E-02	0
	2389	3,68E-02	1,02421	13,008	62,8264	0,11269	5,39E-02	2,35E-02	1,34848	1,087498	1,48E-02	0,79171	0	6,90E-03	1,99E-02	3,8374	1,93E-02	1,01E-02	6,65E-02	2,61E-03	0	0	0	0	3,58E-02
	2780	0,33108	0	8,5089	41,7876	0,13883	0,42978	3,19E-02	0,48998	1,219638	2,21E-02	0,65296	0	1,43E-03	2,23E-02	2,8119	6,47E-03	4,31E-03	0,1031	2,27E-03	0	5,68E-03	0	3,94E-02	1,07E-02
	2525	0,25141	1,12546	4,8411	26,9428	1,5781	0,26621	3,24E-02	1,04863	5,802412	8,70E-02	0,29305	0	2,78E-04	9,40E-02	3,9628	2,11E-02	0	5,65E-02	4,50E-02	0	0	0	6,09E-02	0
	2785	0,44884	0,27892	4,2568	21,3097	0,18759	3,80E-02	2,68E-02	0,37229	1,022407	1,31E-02	0,37804	8,82E-03	7,37E-03	3,66E-02	1,6684	1,34E-02	1,17E-02	9,61E-02	4,89E-03	0	0	0	0	1,55E-02
	2397	0,41234	0,20096	4,9549	32,5376	0,26834	7,62E-02	9,50E-02	0,43203	1,458271	2,25E-02	0,56057	0	9,89E-03	1,17E-02	1,7535	4,53E-03	7,20E-03	5,33E-02	3,17E-02	0	0	0	2,93E-02	1,74E-02
	2522	0,25421	0,60026	7,7254	41,1074	4,18167	0,19623	3,25E-02	0,6135	4,633635	6,40E-02	0,64817	0	2,38E-02	7,15E-02	6,6059	2,22E-02	1,41E-02	5,13E-02	9,43E-03	4,24E-03	7,82E-03	2,00E-02	4,57E-02	5,64E-02
	2369	0,16867	0,22239	0,4496	1,46045	0,13956	1,33E-02	6,65E-03	5,33E-02	5,70125	3,08E-02	2,97E-02	0	3,49E-03	7,11E-03	0,1314	0	1,03E-03	5,60E-03	3,50E-03	0	0	0	0	0
	2411	7,42E-02	0,30122	3,7741	27,2178	0,89779	6,49E-02	1,09E-02	0,36991	1,875735	2,11E-02	0,42171	0	3,80E-03	2,25E-02	2,4462	5,68E-03	2,77E-03	9,47E-02	5,25E-03	0	4,48E-03	0	0	1,64E-02
	9283	0,17677	0,13487	4,5258	12,9405	0,48292	1,40E-02	1,02E-02	0,34813	0,661498	1,40E-02	0,25524	0	1,96E-03	1,83E-02	1,7656	4,67E-03	3,91E-03	4,38E-02	5,09E-03	0	0	0	0	3,68E-02
	9263	0,52911	0,88233	14,171	51,3471	0,34478	2,53E-02	8,04E-03	1,94476	1,234581	1,57E-02	0,70091	1,63E-02	2,43E-02	3,78E-02	5,4387	3,21E-02	0,14019	0,11057	9,35E-03	0	0	0	0	0
	9296	0,32474	0,57857	10,313	32,4222	0,59868	1,29E-02	6,31E-03	1,03119	0,299078	3,34E-03	0,57639	3,64E-03	2,05E-02	1,40E-02	3,9	9,75E-03	3,77E-03	0,11062	1,39E-02	0	0	1,89E-02	0	2,53E-02
	9308	0,37426	0,42828	9,7274	54,9243	0,78984	2,91E-02	3,58E-03	0,90686	1,623726	3,31E-02	0,457	0	1,18E-02	2,75E-02	4,499	2,16E-02	5,82E-03	4,02E-02	6,66E-03	0	0	0	0	3,06E-02
	9313	0,11021	0,54257	9,9438	41,5563	0,38089	5,77E-03	2,46E-03	1,39959	1,477691	2,36E-02	0,58387	0	1,11E-02	0,10399	4,5664	2,34E-02	5,57E-03	9,17E-02	2,55E-02	0	0	0	0	3,53E-02
	9295	0,39204	0,77081	13,235	58,2256	1,05296	7,69E-03	1,04E-02	1,58492	1,847765	3,39E-02	0,75073	1,14E-03	1,19E-02	1,29E-02	4,1067	1,66E-02	1,22E-02	6,72E-02	1,30E-02	0	0	0	4,00E-02	2,82E-02
	9288	0,50175	0,70897	10,433	32,5793	0,41056	9,24E-03	1,59E-02	0,70564	1,356101	1,54E-02	0,44148	9,19E-03	8,13E-03	2,54E-02	3,9376	1,38E-02	9,91E-03	4,46E-02	1,29E-02	0	7,04E-03	0	3,39E-02	2,03E-02
	9271	0,81941	0,96937	10,843	41,4865	0,8287	2,64E-02	1,11E-02	1,08883	0,472257	8,64E-03	0,52694	0	1,11E-02	5,53E-02	3,8074	1,92E-02	9,81E-03	3,68E-02	7,78E-03	0	0	0	2,56E-02	7,11E-02
	9275	8,15E-02	0,5053	6,7729	29,2819	0,56096	1,38E-02	6,25E-03	0,54417	1,142374	2,04E-02	0,35575	0	5,20E-03	2,53E-02	3,1827	1,35E-02	4,38E-03	7,39E-02	1,75E-02	0	0	0	3,61E-02	8,63E-03
	9293	0,16061	0,66	10,003	36,5556	0,17581	1,81E-02	9,63E-03	2,89265	0,873532	9,06E-03	0,4169	2,95E-03	1,04E-02	2,72E-02	3,6543	1,04E-02	2,74E-02	2,59E-02	6,62E-03	0	6,96E-03	2,47E-02	0	7,74E-02
	9284	0,70234	0,57227	7,5215	35,966	2,06332	7,84E-02	3,54E-02	0,99925	4,289055	4,80E-02	0,3525	0	6,31E-03	7,66E-02	2,7265	9,45E-03	0	8,20E-02	2,44E-02	0	0	2,52E-02	0	1,24E-02
9267	0,10393	0,29343	8,8143	29,8574	1,14083	2,02E-02	1,22E-02	0,55761	1,449316	2,84E-02	0,41131	0	1,11E-03	4,63E-02	3,0551	6,46E-03	6,29E-03	5,15E-02	8,49E-03	9,12E-03	0	0	0	0	
9274	0,62129	0	20,251	50,9329	4,36296	4,33E-02	2,15E-02	0,55719	0,764731	2,13E-02	1,14813	0	8,23E-03	0,23619	6,9	3,84E-02	6,85E-03	0,12008	2,81E-02	0	0	0	3,02E-02	4,26E-02	
9266	0,22481	0,3229	5,9322	30,1841	0,50682	7,33E-02	6,09E-02	1,12689	1,432945	2,38E-02	0,65217	0	8,43E-03	4,70E-02	2,008	1,29E-02	7,85E-03	5,10E-02	2,10E-02	0	0	0	0	0	
9287	0,89568	0	9,2978	36,6145	1,34322	9,42E-02	5,32E-02	1,89769	3,307673	6,56E-02	0,58432	0	0	6,15E-02	3,6568	0	3,61E-03	0,1256	4,20E-02	1,38E-02	0	0	6,62E-02	0	
9291	0,38233	11,4589	13,469	35,0179	0,48173	3,83E-02	1,30E-02	1,21708	8,988607	9,38E-02	0,49394	7,89E-03	6,91E-02	8,53E-02	6,8655	0	9,73E-02	4,68E-02	1,98E-02	0	0	0	4,81E-02	5,11E-02	
9297	0,18645	8,20E-02	6,4792	31,0919	1,9468	4,22E-02	1,19E-02	0,67212	1,724048	5,29E-02	0,54659	0	0	0,53755	3,0388	1,53E-02	2,26E-02	6,99E-02	2,19E-02	5,16E-03	7,87E-03	0	0	4,08E-02	

9281	0,36575	0,69881	11,283	48,7917	0,42651	7,75E-02	1,46E-02	0,95588	7,884697	8,41E-02	0,55862	0	2,65E-03	3,44E-02	3,637	1,54E-02	5,97E-03	6,01E-02	1,85E-02	0	0	0	0	1,34E-02
9285	0,46713	0,27847	5,3187	55,9689	0,83659	2,53E-02	1,37E-02	0,519	1,033978	0	0,2165	0	1,64E-03	7,82E-02	2,0153	0	1,59E-03	0,11891	2,79E-03	0	0	0	2,91E-02	7,70E-02
9270	0,37402	0,37326	7,242	26,2057	0,66712	2,44E-02	8,45E-03	0,64512	1,206793	2,17E-02	0,38462	0	1,39E-02	2,04E-02	2,5882	3,41E-03	1,20E-02	6,86E-02	4,21E-03	0	0	0	0	3,88E-02
9294	0,67814	0,67251	11,501	47,1991	0,64851	4,35E-02	2,29E-02	1,30362	1,61687	3,42E-02	0,77079	0	6,18E-03	8,64E-03	4,3279	4,90E-02	9,10E-03	9,98E-02	2,12E-02	9,81E-03	0	0	5,17E-02	7,04E-02
9273	0,46398	0,38487	10,426	56,6924	0,52847	1,55E-02	7,03E-03	0,99665	1,574082	2,88E-02	0,66601	0	1,29E-02	2,43E-02	4,1893	1,12E-02	5,29E-03	0,12018	1,34E-02	0	7,18E-03	2,51E-02	0	2,45E-02
9286	0,85615	0,8147	12,246	50,903	1,33357	7,33E-02	1,85E-02	1,91883	0,571894	1,27E-02	0,88658	0	1,45E-02	3,66E-02	5,1173	2,36E-02	9,33E-03	5,63E-02	7,16E-03	0	0	2,61E-02	4,67E-02	0,11109
9268	0,61522	0,77847	16,322	42,2527	1,5721	3,67E-02	2,31E-02	1,38483	2,822767	6,74E-02	0,82593	0	1,81E-02	2,21E-02	5,6981	2,29E-02	3,11E-02	4,69E-02	2,10E-02	0	7,86E-03	5,79E-02	4,97E-02	2,80E-02
9307	0,20126	0,53185	10,666	46,5819	1,78865	1,26E-02	9,67E-03	0,92812	1,402555	3,76E-02	0,72622	0	1,51E-02	2,14E-02	4,8563	2,89E-02	4,35E-02	8,19E-02	8,05E-03	0	0	0	0	1,69E-02
9318	0,84122	1,66163	12,022	46,3286	7,24366	9,09E-02	8,99E-02	1,71954	6,848004	0,16101	0,89968	0	0	0,47261	5,0275	4,79E-02	1,92E-02	0,10803	6,05E-02	0	8,20E-03	0	0,1066	0
9289	0,68127	0,69993	11,931	39,422	1,98229	5,72E-02	1,73E-02	1,12808	1,661378	3,21E-02	0,6563	0	7,66E-03	7,72E-02	4,9133	3,19E-02	5,69E-03	2,67E-02	1,69E-02	0	0	2,19E-02	0	0,10707
9305	0,15991	0,51255	7,1357	26,4142	0,58559	6,73E-02	3,27E-02	1,25821	1,768668	3,28E-02	0,31684	0	1,33E-02	1,66E-02	2,9199	0	4,31E-02	0,12111	9,68E-03	0	0	0	4,65E-02	1,93E-02
9280	0,3676	1,47195	14,128	51,2463	1,3292	2,78E-02	2,08E-02	2,66575	1,969663	3,75E-02	0,75625	0	9,76E-03	0,39835	5,9356	2,67E-02	1,44E-02	5,65E-02	3,19E-02	0	9,94E-03	2,02E-02	0	0,13772
9276	0,28811	0,7831	9,6256	34,8945	1,07431	6,03E-02	5,19E-02	1,07762	6,099252	8,14E-02	0,49007	2,64E-03	1,24E-02	0,88895	4,0214	2,09E-02	1,88E-02	0,23021	1,46E-02	0	0	1,56E-02	8,05E-02	7,18E-02
9277	0,43261	0,66775	15,865	46,2545	0,37759	1,82E-02	6,02E-02	0,86988	1,30587	2,07E-02	0,89592	0	1,79E-02	5,70E-02	5,3809	2,89E-02	2,07E-03	5,64E-02	7,64E-03	3,40E-03	7,42E-03	2,12E-02	0	4,31E-02
9310	3,41E-02	0,8806	4,1713	13,9268	1,14204	2,02E-02	1,38E-02	0,79374	17,10603	0,20374	0,26495	0	3,05E-03	7,10E-02	2,1323	4,45E-03	1,73E-02	0,1158	1,12E-02	0	6,46E-03	0	9,25E-02	0
9292	0,47587	1,15587	14,452	49,944	2,21819	6,30E-02	2,25E-02	1,9324	0,876876	2,16E-02	1,08358	0	2,02E-02	9,95E-02	5,9518	2,51E-02	2,58E-02	5,27E-02	1,35E-02	0	0	0	0	0
9315	0,31355	0,54532	9,3008	46,9389	0,27182	5,62E-03	1,72E-02	1,15809	1,420408	2,29E-02	0,50373	0	1,12E-02	2,34E-02	3,877	0	9,16E-03	8,85E-02	5,81E-03	0	7,02E-03	0	0	7,67E-03
9301	0,64056	1,12496	17,36	64,1896	1,74406	1,50E-02	3,53E-03	1,96395	0,86648	1,65E-02	0,8716	0	1,62E-02	3,49E-02	6,6446	2,61E-02	8,16E-02	4,28E-02	2,13E-02	0	4,86E-03	0	0	9,73E-02
9278	0,99866	0,88279	9,6691	34,7058	0,86814	0,28079	0,11128	3,00453	3,231878	3,53E-02	0,65281	6,02E-03	1,93E-02	3,87E-02	4,2502	2,45E-02	2,17E-02	0,11601	0,14603	0	0	0	0	0
9264	0,52743	0	13,349	46,2417	0,10151	6,57E-03	6,74E-03	0,67713	0,568941	1,00E-02	0,54638	1,92E-02	1,45E-02	1,61E-02	4,7938	2,19E-02	1,82E-02	3,75E-02	0	0	4,44E-03	0	0	3,41E-02
9279	0,50004	0,58616	8,9007	25,077	9,89E-02	6,92E-03	8,51E-03	0,95818	0,713422	1,52E-02	0,58827	1,18E-02	1,02E-02	3,62E-02	4,2925	2,31E-02	1,33E-02	9,29E-02	1,63E-02	0	0	0	0	0
9317	0,28897	0,89757	10,922	40,9647	0,91231	3,25E-03	3,37E-03	1,22521	1,524327	2,91E-02	0,61614	0	7,04E-03	3,75E-02	4,5096	1,22E-02	2,65E-02	5,00E-02	7,63E-03	0	0	0	0	6,20E-02
9269	0,20551	0,3512	8,2344	28,7314	1,95727	3,60E-03	8,37E-03	0,87923	0,343811	9,23E-03	0,45469	0	1,80E-02	1,16E-02	3,3545	2,03E-02	1,67E-02	8,97E-02	4,29E-03	0	0	1,75E-02	0	3,72E-02
9298	0,19495	0,33794	6,9788	23,9664	0,56839	3,73E-02	8,36E-03	0,86816	1,111536	2,26E-02	0,56009	0	1,48E-02	4,22E-02	2,8946	2,14E-02	7,10E-03	4,97E-02	2,04E-02	0	0	0	0	3,34E-02
9265	0,10989	0,33555	10,575	36,5463	0,62963	3,27E-02	3,36E-03	1,16907	1,726609	3,21E-02	0,5667	0	5,90E-03	2,79E-02	3,5777	2,42E-02	1,02E-02	0,10625	9,85E-03	0	0	0	0	6,16E-02
9282	0,42997	0,61337	8,1899	25,0698	0,1128	1,53E-02	5,97E-03	0,95801	0,824477	1,32E-02	0,44003	1,23E-02	2,01E-02	1,58E-02	3,4451	1,69E-02	1,99E-02	4,30E-02	8,07E-03	0	0	0	0	2,85E-02
9272	0,57267	0,39475	6,9567	40,0898	0,26724	5,98E-02	2,56E-02	1,014	1,709077	2,30E-02	0,39963	0	8,35E-03	9,99E-03	2,9676	2,58E-02	3,06E-02	7,31E-02	1,26E-02	0	0	0	0	6,06E-02

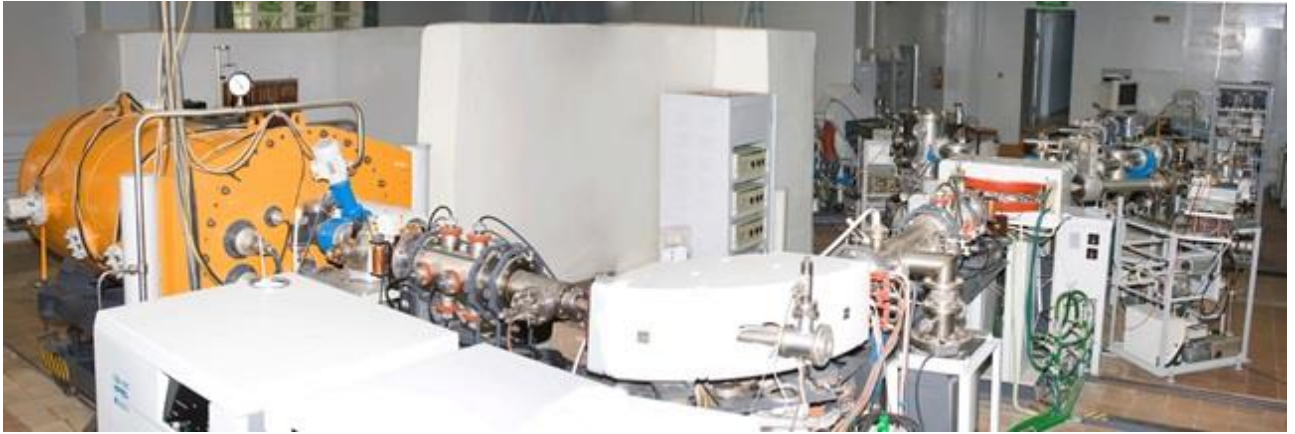

Рис. 1. Аналітично прискорювальний комплекс на базі компактного електростатичного прискорювача «Сокіл», ІПФ НАН України, м. Суми.

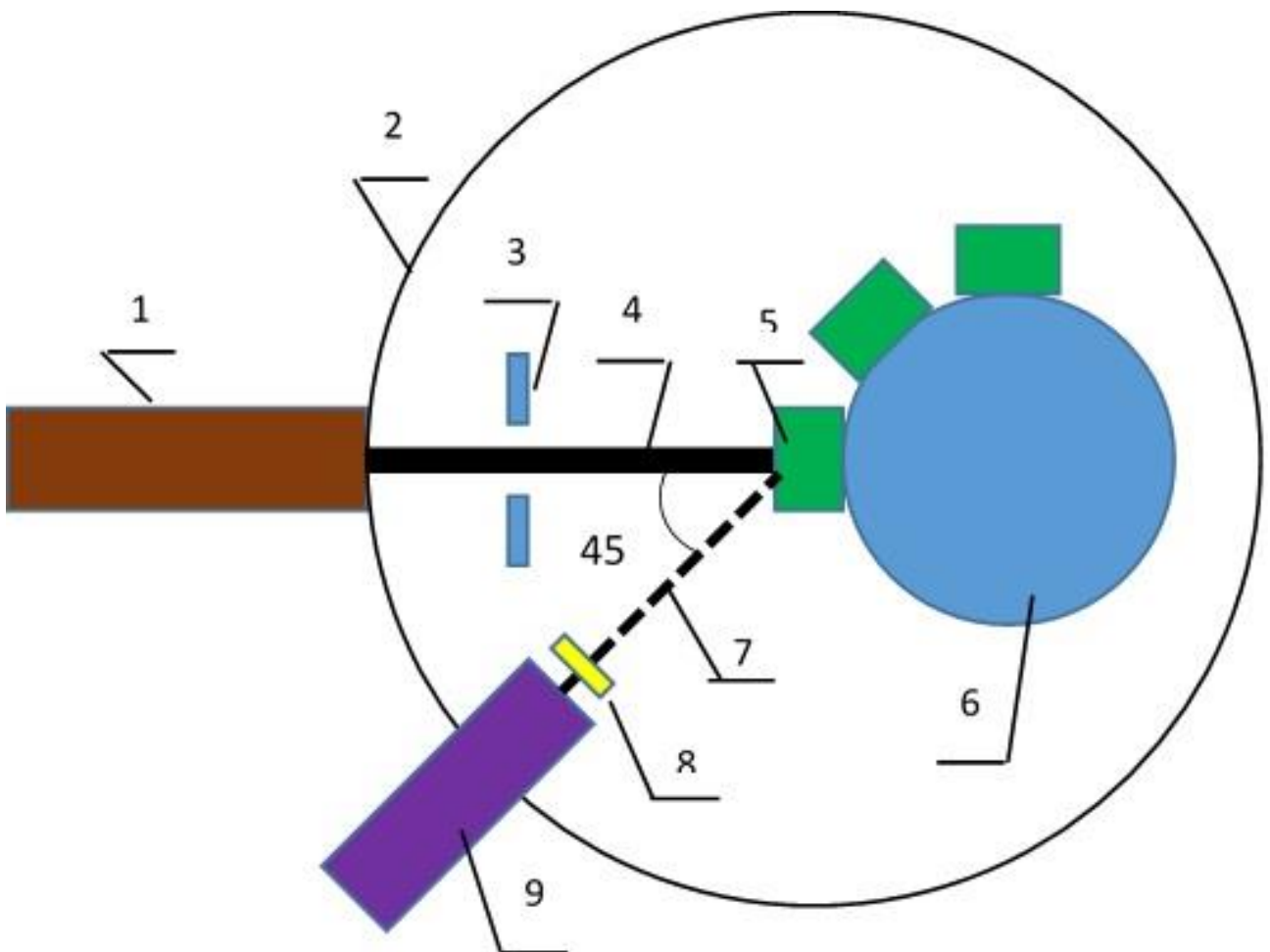

Рис. 2. Схематичне зображення будови камери для аналізу матеріалів методом РІХЕ: 1 – іонопровід, 2 – камера, 3 – запірний електрод, 4 – пучок протонів, 5 – досліджуваний зразок, 6 – тримач зразків з можливістю обертання, 7 – характеристичне рентгенівське випромінювання, 8 – фільтр, 9 – детектор рентгенівського випромінювання.

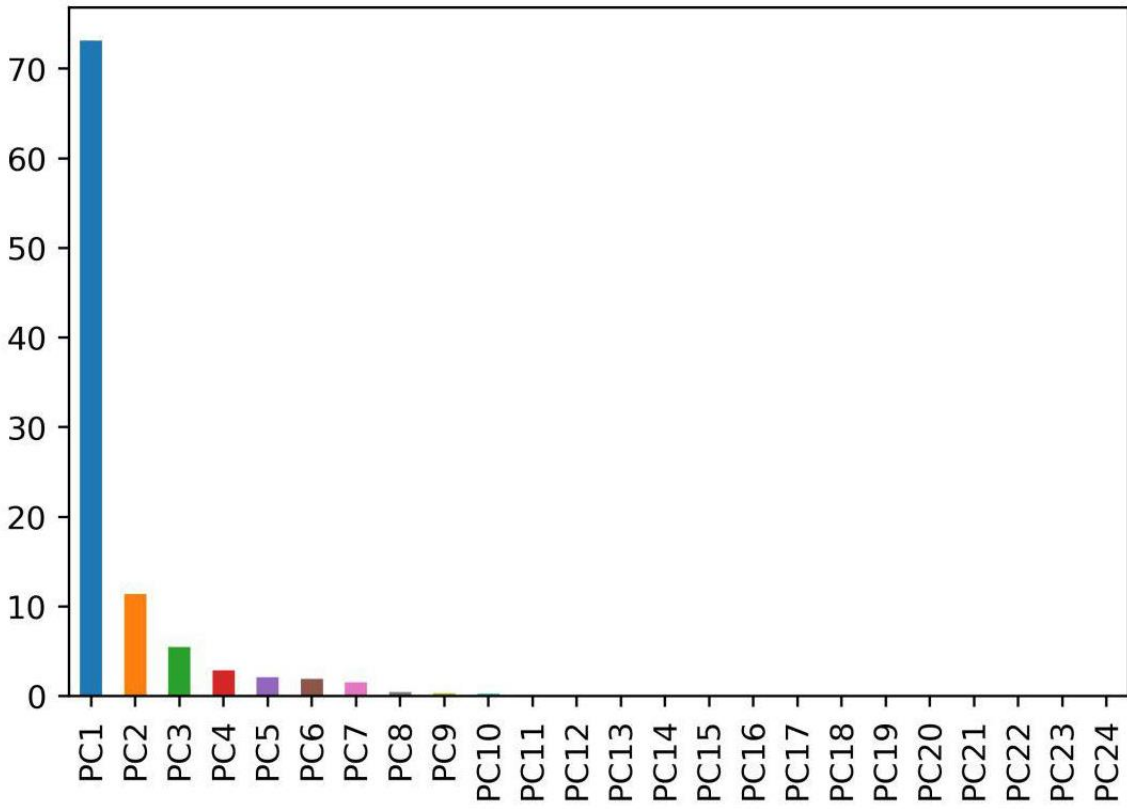

Рис. 3. Вклад принципів компонент у відсотках.

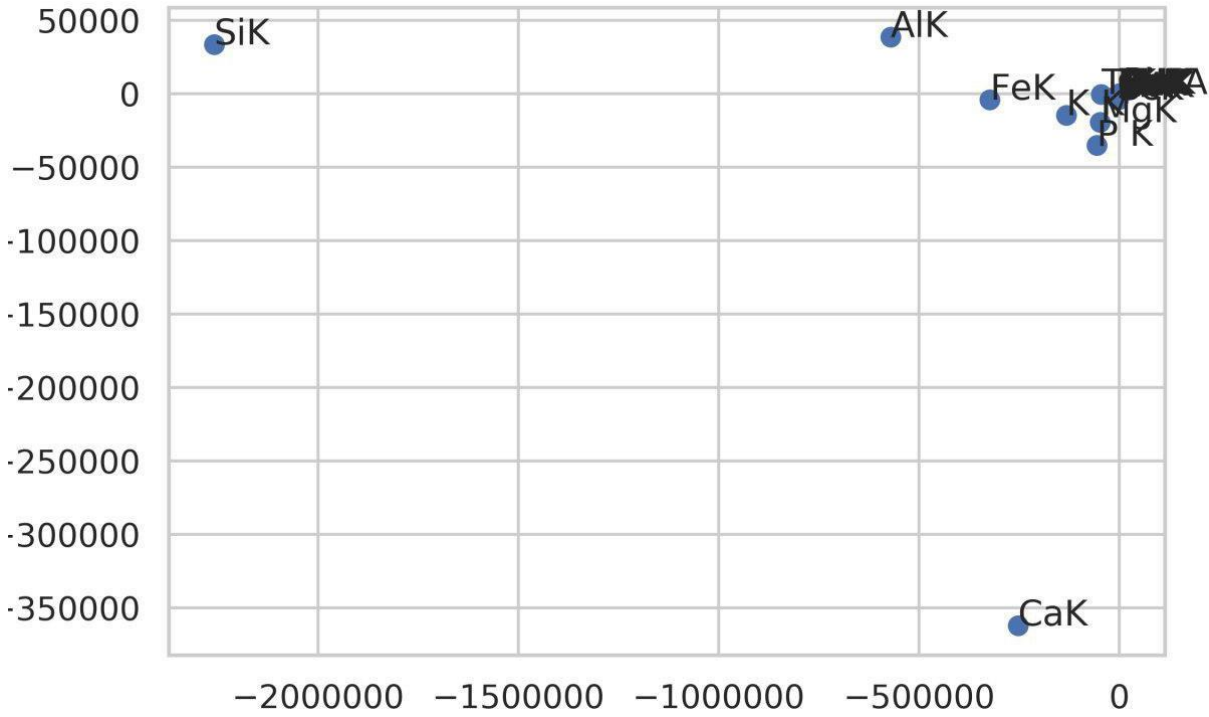

Рис. 4. Кореляція між елементами у системі PC1 та PC2.

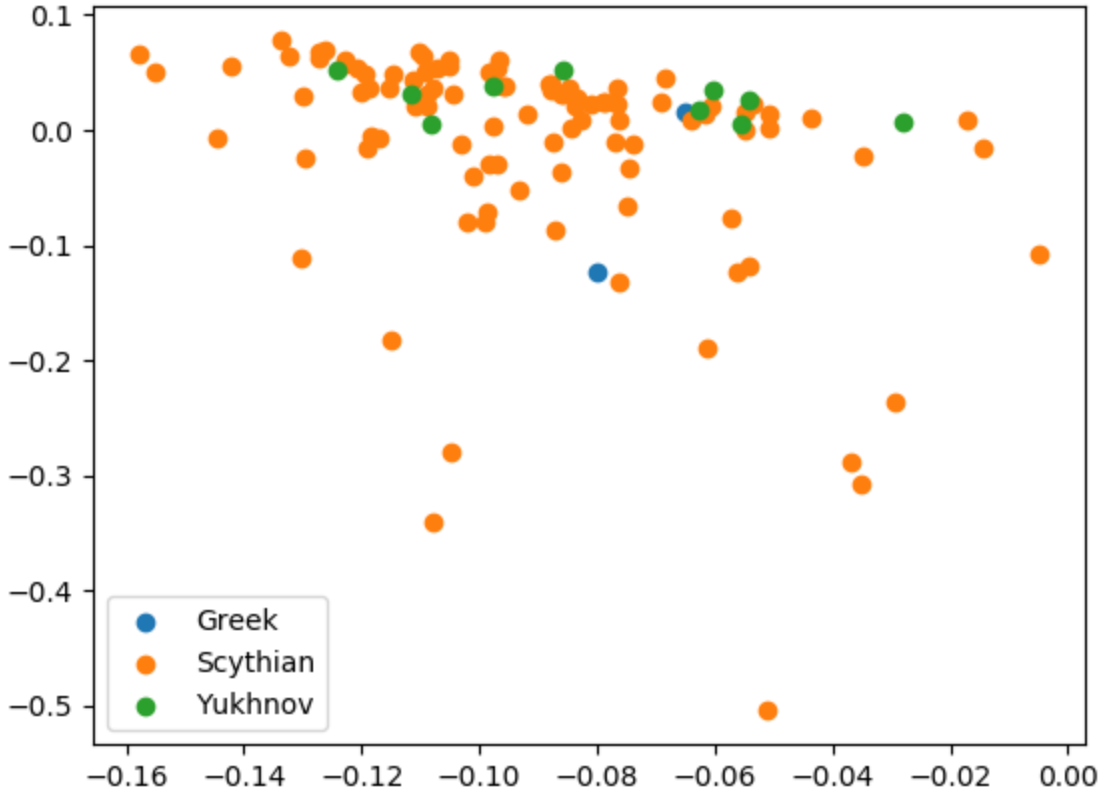

Рис. 5. Розподіл зразків в координатах PC1 та PC2 за культурною належністю.

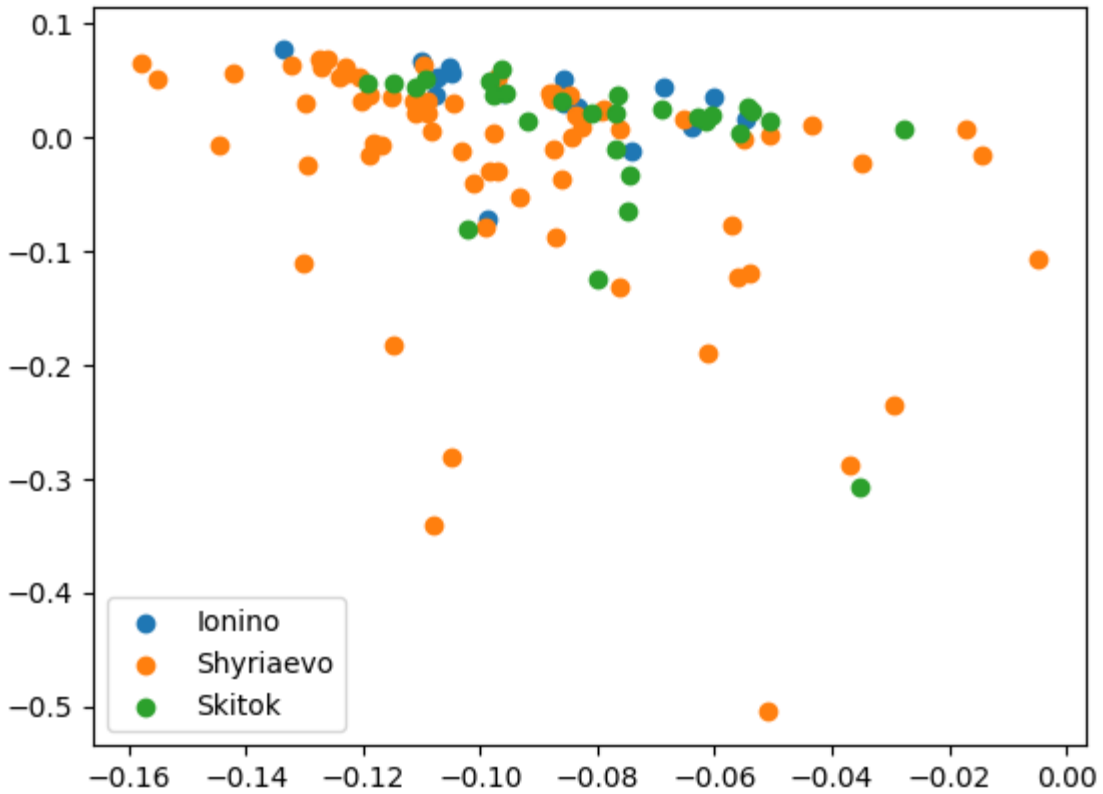

Рис. 6. Розподіл зразків в координатах PC1 та PC2 по пам'ятках.

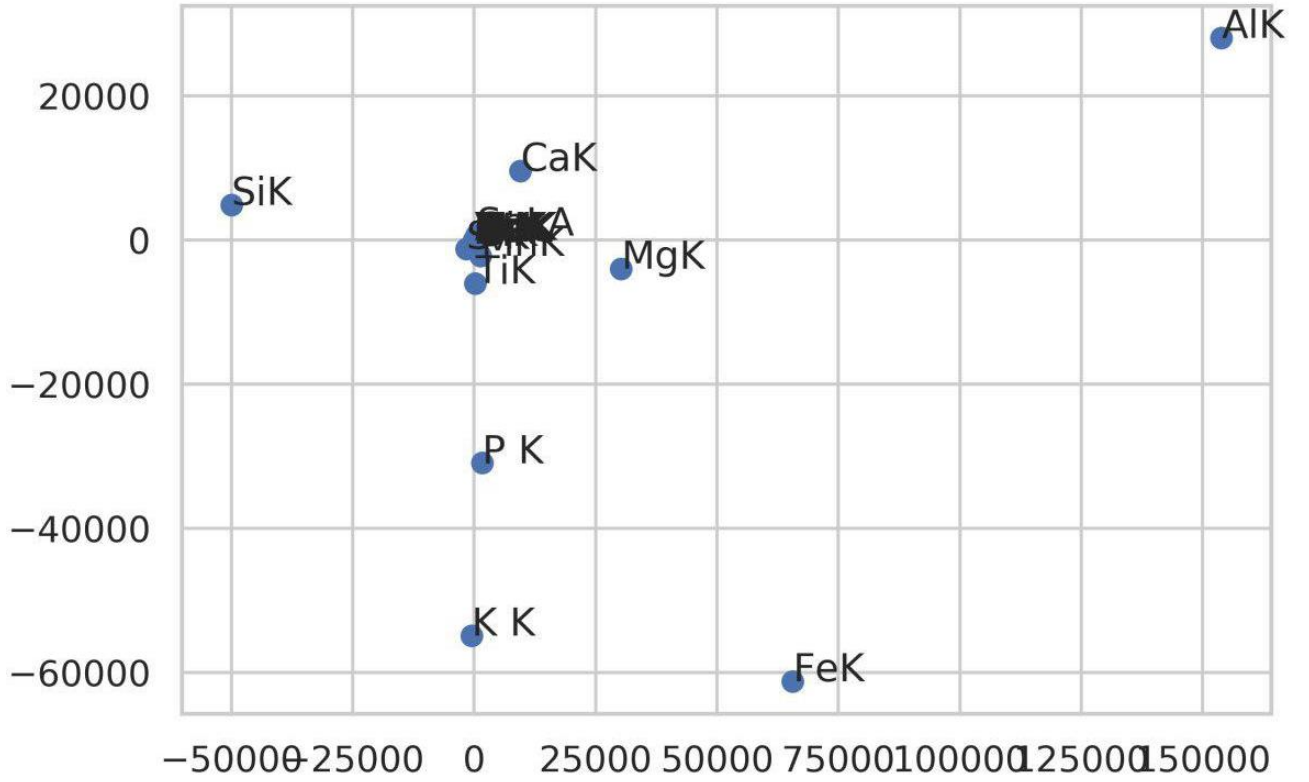

Рис. 7. Кореляція між елементами у системі PC3 та PC4.

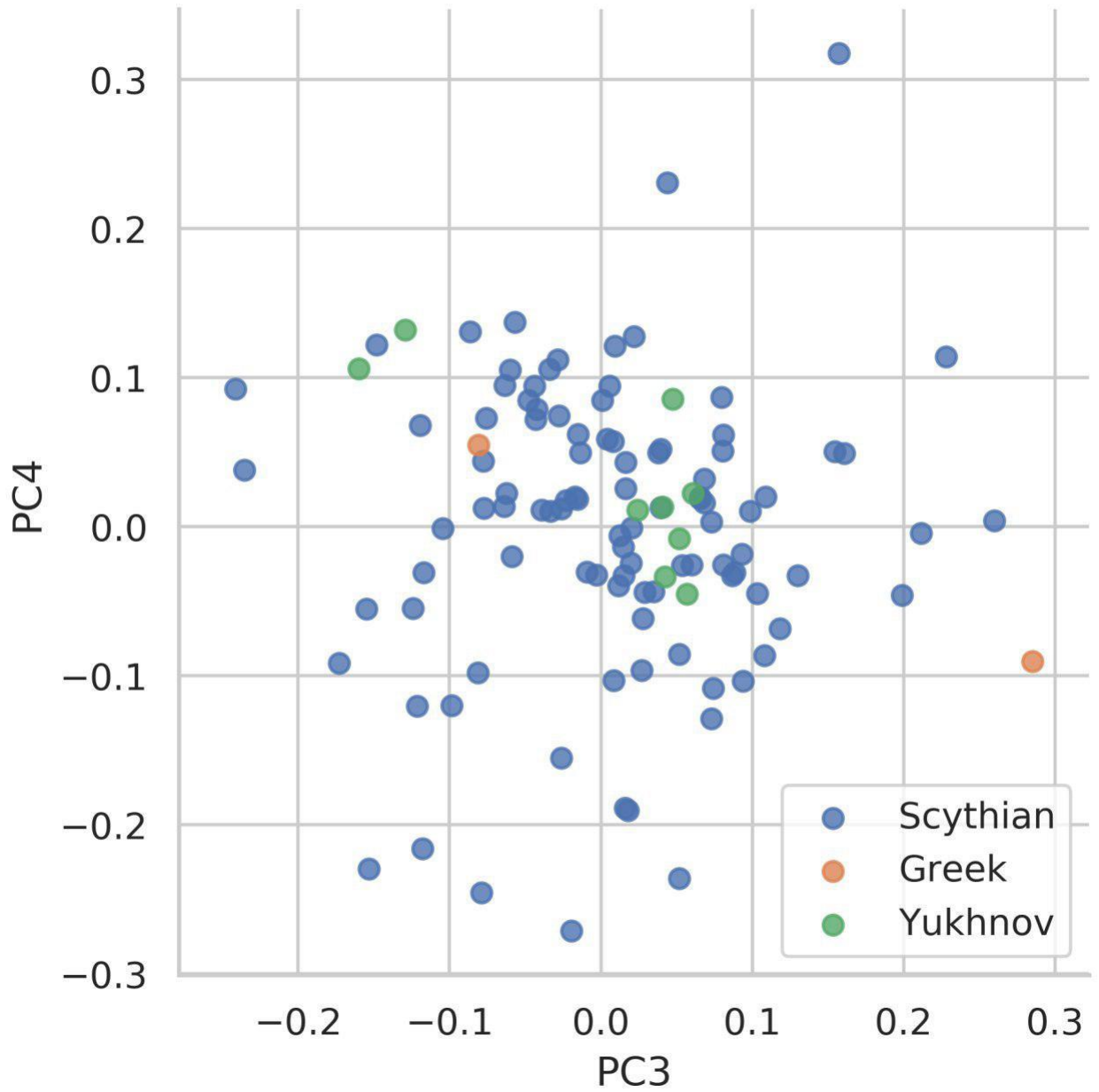

Рис. 8. Розподіл зразків в координатах PC3 та PC4 за культурною належністю.

